

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

1982
1-2

INŠTITUT ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

LETNIK XXII

LJUBLJANA 1982

ŠTEVILKA 1-2

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE WORKER'S MOVEMENT
СООБЩЕНИЯ ПО ИСТОРИИ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ
CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER
BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ARBEITERBEWEGUNG

Uredniški odbor

Dr. Tone Ferenc, dr. Milica Kacin-Wohinz (odgovorni urednik), dr. France Kresal, prof. Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Janko Pleterski, dr. Franc Rozman (tehnični urednik), dr. Mirko Stiplovšek, dr. Jože Šorn (glavni urednik), mag. Jera Vodusek-Starič

Prevajalci: Irena Jurak (angleščina), Majda Janežič (nemščina), Nada Kobal, Jožica Pirc (francoščina)

Lektorirala: Nataša Skrt-Kos in Jože Faganel

Izdaja

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja
YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Založila

Partizanska knjiga v Ljubljani
s sofinanciranjem Raziskovalne skupnosti Slovenije

Tiskala

Tiskarna »Jože Moškrič«, Ljubljana

Zamenjava (обмен, Exchange, Austausch):

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja,
YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji

NARODNA IN SOCIALNA POLITIKA V SLOVENSKI ZGODOVINI OD KONCA 19. STOLETJA DO DANES

INŠTITUT ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA JE V SODELOVANJU S PEDAGOŠKO ZNANSTVENO ENOTO ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE IN INŠTITUTA MILKA KOSA SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI V DNEH 17. IN 18. NOVEMBRA 1981 PRIREDIL ZNANSTVENO POSVETOVANJE »NARODNA IN SOCIALNA POLITIKA V SLOVENSKI ZGODOVINI OD KONCA 19. STOLETJA DO DANES«. POSVETOVANJE JE BILO ORGANIZIRANO V POČASTITEV 40. OBLETNICE USTANOVITVE OSVOBODILNE FRONTE IN VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA. NA NJEM SO POLEG SLOVENSKIH ZGODOVINARJEV SODELOVALI TUDI ZGODOVINARJI IZ TRSTA, DUNAJA IN BEOGRADA. PREBRANIH JE BILO ENAINDVAJSET REFERATOV IN IZDG KOT GLAVNI ORGANIZATOR SE JE ODLOČIL, DA SVOJ 22. LETNIK V RAZPRAVNEM DELU POVSEM POSVETI TEMU POSVETOVANJU. TAKO OBJAVLJA V RAZŠIRJENI IN DOPOLNJENI OBLIKI VEČINO REFERATOV. ŽAL JE PROF. DR. METODU MIKUŽU IN DR. KARLU ŠIŠKOVIČU SMRT PREPREČILA, DA BI SVOJA REFERATA LAHKO PRIPRAVILA ZA TISK. REFERATE OBJAVLJAMO V ZAPOREDJU, V KAKRŠNEM SO BILI PREBRANI NA POSVETOVANJU.

Franc Rozman

ODNOS JUGOSLOVANSKE SOCIALNODEMOKRATSKE STRANKE DO NACIONALNEGA VPRAŠANJA

Delavsko gibanje na Slovenskem se je moralo takoj od svojih prvih začetkov soočati tudi z nacionalnim vprašanjem, saj je bilo le-to v slovenskem političnem življenju od sredine preteklega stoletja tako vpeto v politični vsakdan, da se mu ni bilo mogoče izogniti. Takoj na začetku je treba reči, da se delavsko gibanje temu vprašanju v šestdesetih letih svojega delovanja v okviru habsburške monarhije ni posvečalo vedno dovolj intenzivno in najbolj posrečeno, res pa je tudi, da nikoli ni nastopilo z nacionalno šovinističnih ali imperialističnih pozicij, kakršnih sicer v uradnih programih meščanskih strank ne najdemo, bilo pa jih je dovolj pogosto zaslediti na straneh njihovih časnikov in časopisov in so torej le predstavljale neko ideologijo za vsak primer. Pri tem mislim na recimo prav hujskaško gonjo proti Židom, vsem neslovanom in pa iskanje nacionalne zadovoljitve na Visokih Turah, pred Dunajem in globoko v Furlaniji.

Za obdobje ko socialnodemokratska stranka še ni obstajala, torej do leta 1889, težko govorimo o enotnem stališču do nacionalnega vprašanja. Delavsko gibanje je bilo pač omejeno na določena mestna središča, razdeljenost na kronovine je bila še posebej izrazita in stiki med denimo Mariborom in Ljubljano so bili znatno manjši kot med Mariborom in Gradcem, stiki z drugimi južnoslovenskimi narodi pa so bili skoraj naključni. Izrazito mešana nacionalna struktura delavskih centrov, kot so bili Ljubljana, Trst, Maribor, Beljak ali Celovec, v nacionalnem pogledu ni vodila k razčiščevanju, kvečjemu k tolerantnosti, ki pa je bila tudi odvisna od kraja in časa. Posebno čas Prve internacionale je bil za prebujajoče se delavsko gibanje pri nas v nacionalnem pogledu kaj nesporobuden, saj delavski agitatorji pri učenju klasikov marksizma niso mogli vzeti v roke kaj drugega kot Marxovo in Engelsovo uničujočo oceno o slovanskih narodih, staro sicer že več kot dvajset let, vendar pa niti ne modificirano. Bakuninovo utopično vizijo o federaciji narodov je v prvi internacionali doletela anatema. Tako so se razmišljanja o ohranjanju nacionalnosti napajala največ iz tradicij demokratov revolucijskega leta 1848, ki jih je bilo v delavskem gibanju v Avstriji precej. V tem kontekstu je tako razumljivo, da je pravica narodov do samoodločbe sicer zapisana v kongresnih aktih neudörflskega kongresa leta 1874, da pa o njej skoraj ni bilo govora niti tam, še manj na terenu. Gotovo pa ne gre podcenjevati tistih primerov, ki so tako redki morda tudi zaradi skopih podatkov o delovanju takratnih društev, ko so se delavci zavzeli za ohranjanje in razvijanje svoje nacionalnosti in nastopali proti germanizatorskim

tendencam vlade ali posameznih nemških meščanskih strank, medtem ko so se ponekod tudi nemški delavci čutili nacionalno ogrožene. Potem ko je bila leta 1889 ustanovljena socialnodemokratska stranka v Avstriji, je kratek čas kazalo, da bo lahko spravila nacionalno vprašanje z dnevnega reda. Vendar je že po nekaj letih prišlo do ustanovitve posameznih nacionalnih strank in ena od njih je bila tudi Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, ki si je nadelala ime po predlogu dunajskega jugoslovanskega delavskega društva. Le-to si je ime zamislilo nekoliko bolj vizionarsko, vendar pa ga stranka ni bila sposobna opravičiti na terenu. Ustanovni kongres JSDS je, izhajajoč iz hainfeldskih programskih stališč, sprejel tudi resolucijo o nacionalnem vprašanju, v kateri se je zavzel za ljubezen in bratstvo vseh jugoslovanskih narodov in se pridružil sklepu londonskega kongresa Druge internacionale o pravici vseh narodov do lastnih odločitev. Odločno je protestirala proti govorjenju nasprotnikov, češ da socialna demokracija izdaja svojo narodnost, in enkrat za vselej izjavila, da socialna demokracija ni breznarodna ali protinarodna, ampak mednarodna.¹

Končno je treba nameniti nekaj besed pogostim trditvam, da je socialna demokracija na Slovenskem potujčevala Slovence, tako na Koroškem, Štajerskem in v Trstu. Če je potujčevanje to, da ni objavljala nacionalno nestrpnih član-
kov, ampak tolerantne, potem je to res. Še bolj res pa je, da je težko pripisati vse slabo samo slovenskim socialnim demokratom, ki so bili slaboten člen v slovenskem političnem življenju, še bolj slaboten pa v strankinem vseavstrijskem merilu. Svojo strategijo in taktiko so morali prilagajati svoji matični stranki, ki je imela sedež na Dunaju. Avstrijska socialna demokracija pa je za svojo nacionalno politiko od sestrskih strank Druge internacionale dobivala kaj mačehovsko podporo, saj je prav avstrijska še najbolje reševala svoje hude nacionalne notranje boje, mnogo bolje kot nemška ali francoska. Ne nazadnje je avstromarksizem, ta jakobinizem v girondistični preobleki, ustvaril nekaj svojih temeljnih teoretičnih del prav na področju nacionalne problematike. Ves germanizatorski pritisk pa npr. na Koroškem ni zalegel dosti, dokler je bil slovenski živelj kmečki, šele sodobna industrializacija je slovenstvo razkrojila, mnogo bolj kot vsi politični ali strankarski ukrepi. Podobno se je dogajalo v ZDA (melting pot) ali z Irci sredi preteklega stoletja v Angliji. Poučen je gotovo primer v Seegrabnu na Štajerskem, kjer več tisoč delavcev slovenske narodnosti ni hotelo brati Rdečega praporja in poslušati Etbina Kristana, kljub prigo-varjanju štajerske nemške deželne organizacije, niso se pa hoteli odreči posebnega, v »slovenskih« pečeh pečenega kruha, kakršnega so poznali doma, od koder so prišli, in brez večjih težav so od svojih delodajalcev takšne peči tudi dobili. Mnenje sodobne historiografije je bolj ali manj enotno, namreč, da je socialna demokracija od vseh strank ponujala še najboljši program za razrešitev nacionalne krize v avstroogrski monarhiji, med strankami pač, saj tudi nobena druga ni dosegla ničesar bistvenega. Seveda pa socialna demokracija prav do

¹ Ferdo Gestrin-Vasilij Melik, Slovenska zgodovina 1792—1918, Ljubljana 1966, S. 169—174, 199—207, 290—296, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, S. 468—472, 527 do 541, 570—582, Janko Pleterški, Die Slowenen v Die Habsburgermonarchie 1848—1918, III/2, Die Völker des Reiches, Wien 1980, S. 801—838, tu zlasti S. 829—830 in tam navedena literatura.

konca ni bila za razbitje monarhije, kar pa že prestopa meje reševanja zgolj nacionalnega vprašanja, sicer pa tega v bistvu niso terjale niti druge stranke.²

Društveno življenje delavcev se je v slovenskih deželah začelo brž po ustanovitvi prvih delavskih izobraževalnih društev, ki jih je v Avstriji dovoljeval novi zakon o društvih iz novembra 1867. Kot prvo je bilo avgusta 1868 osnovano delavskoizobraževalno društvo v Mariboru, temu je sledilo ljubljansko, celjsko in slovenjebistriško, pa celovško in beljaško. Organizirali so se tudi tiskarski delavci. Društva so razvila dokaj razvejano društveno dejavnost, ki je temeljila na izobraževanju delavcev, in so prirejale različne tečaje: jezikovne, računske, gledališke, lepopisne, literarne, pevske idr. Velik pomen so posvečali ustanavljanju bolniških blagajn in varstvu delavskih pravic. Ker pa je zakon o društvih prepovedal politično delovanje, se je nekaj elementov te dejavnosti lahko razvijalo le v okviru izobraževalnih predavanj, ki so obravnavale različne dnevnopolitične dogodke, kot volitve, odnos države do delavstva, cerkve, izobrazbe, politične ureditve monarhije ipd. Naročala so si društva delavske liste iz drugih delov monarhije. V teh prvih letih delavskega gibanja najdemo razmeroma skope podatke o stališčih na novo porajajočega se delavskega gibanja do nacionalnega vprašanja. Dejstvo je, da je bilo članstvo delavskih izobraževalnih društev v Ljubljani in Mariboru (za katere imamo kolikor toliko oprijemljive podatke) nacionalno mešano. Poleg Slovencev so bili člani zlasti Nemci in Čehi. Jezik društva je bil vsaj v začetku tudi slovenščina, kasneje pa je v Mariboru začela prevladovati nemščina, v Ljubljani pa vedno bolj slovenščina. Najbrž je bila večina članov vešča obeh jezikov, navadno pa sta bila govornika dva, za vsak jezik eden. Prav ob koncu šestdesetih let je slovensko meščanstvo prevzelo po češkem zgledu politiko taborov, množičnih zborovanj na prostem, ki se jih je udeležilo več tisoč ljudi in na katerih so zahtevali pravico do uporabe slovenskega jezika v šoli in uradih ter zedinjeno Slovenijo. To so bila intenzivna leta slovenskega nacionalnega prebujenja in izoblikovanja dveh političnih taborov — klerikalnega in liberalnega. Oba pa sta imela prav na vrhu svojih programskih izhodišč zapisano geslo o boju Slovencev proti nemškemu pritisku. Delavsko gibanje je v tem času uveljavljalo predvsem svoje socialne in politične pravice, v nacionalnem pogledu pa je zagovarjalo strpnost med narodi, ni ga še motilo, da se je lahko prosvetljevalo le z nemškimi ali češko pisanimi delavskimi listi, niti dvojezična narava društev in njihovih zborovanj.

Seveda pa popolna sloga le ni vladala in nacionalna trenja tudi zasledimo. Tako je v tiskarskem društvu Vorwärts v Ljubljani prišlo do večjega spora leta 1875 ob 400-letnici Guttenbergovega rojstva, ko so za društveno proslavo razposlali samo slovenska vabila.³ Nemški člani društva so menili, da je dobila proslava čisto narodni značaj in izgubila karakteristiko delavskega praznika. Sklican je bil celo izredni občni zbor, na katerem je prevladala slovenska stran,

² Dušan Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884 do 1894, Ljubljana 1963, Franc Rozman, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem do 1914, Ljubljana 1979, Janko Pleterski, Koroška socialna demokracija in slovensko nacionalno vprašanje na Koroškem do 1914, v Zgodovinski časopis 16, (1962), S. 212—218.

³ Jasna Fischer, Obrtniška in delavska društva in začetki delavskega gibanja v Ljubljani do leta 1884, magistrska naloga, Ljubljana 1972, S. 18—19 (rokopis).

vendar le za nekaj mesecev, potem pa se je nacionalni spor zgladil, kar je trajalo do poletja 1883. Takrat je bil neki koncert, ki se je spremenil v slovensko nacionalno manifestacijo, odborovo zastavo je zamenjala slovenska trobojnica in celo nemške pesmi so peli v slovenščini. Spor se je tako zaostril, da ga je moral miriti Karl Hofer, urednik centralnega glasila tiskarjev Vorwärts, ki je izhajalo na Dunaju, vendar pa urednik ni mogel pomiriti duhov in januarja 1884 so nemški člani osnovali svoje društvo.⁴ V delavskem izobraževalnem društvu v Ljubljani ter Mariboru je v začetku prevladovala strpnost, in kljub temu, da je bil vpliv mladoslovenske, torej liberalne struje v ljubljanskem društvu viden, je novinar Albin Arko pozival delavce, naj bodo strpni, saj ni njihova naloga, da rešijo nacionalno vprašanje, ampak naj bodo zvesti sinovi svojega rodu ter naj ne kratijo pravice in spoštovanja drugim narodom, saj ima Avstrija dovolj prostora za vse.⁵ To pa daje slutiti, da je za zunanjo podobo strpnosti bilo marsikaj nerazčiščenega in da so nacionalna nasprotja le bila. Tudi pod predsedništvom Matije Kunca — takrat je prevladal vpliv radikalne struje, ki ga je prinesel v Ljubljano Johann Most — je društvo sodilo, da imajo delavci pomembnejše interese kot obrambo svoje nacionalnosti, doseči morajo višji cilj, saj gre za njihovo izenačenje v socialnem življenju. Poudarjanje strpnosti pa je moralo koreniniti v nacionalnih nasprotjih, saj delavsko društvo ni živelo v vakuumu, ti spori pa so bili sicer v slovenskem političnem življenju tedaj zelo latentni. Drugače si tudi ne moremo predstavljati, zakaj je Kunc večkrat tožil, da bi se delavsko gibanje bolje razvijalo, če ga ne bi ovirali nacionalni spori.⁶

Neudörfelski kongres avstrijske socialne demokracije aprila 1874 predstavlja pomemben mejnik v razvoju avstrijskega delavskega gibanja. Po treh letih razcepa je Andreasu Scheuju in njegovim somišljenikom uspelo v novem programu na marksistični osnovi ponovno združiti avstrijsko delavsko gibanje in kmalu po njem je Oberwinder kot vodja zmerne struje povsem izgubil svoj vpliv. Razpravi o devetih točkah neudörfelskega programa, med katerimi nastu najbolj zanima določba o pravici narodov do samoodločbe, se je pridružilo tudi delavsko gibanje na slovenskih tleh. Globine in daljnosežnosti te točke (pravica do samoodločbe) pa očitno ni dojelo in na nobenem shodu niso o njej razpravljali, čeprav so povsod, v Ljubljani, Celju in Mariboru, društva program v celoti sprejela. Pa tudi drugje ta točka, ki se nam danes zdi tako pomembna, ni imela dosti večjega odmeva, in zelo značilno je, da je ta točka našla svoje mesto samo v neudörfelskem programu, v hainfeldskem in brnskem je pa ni več najti.⁷

Omeniti je treba še Maribor, zaradi njegove nacionalne specifičnosti in velike aglomeracije delavstva, saj so delavnice Južne železnice zaposlovale že od leta 1863 stalno okrog 1500 delavcev, in ti so Mariboru dali povsem drugačen pečat kot v Ljubljani, saj je bilo v Mariboru več industrijskega proletariata, ki je

⁴ Ibid.

⁵ Ibid., S. 25.

⁶ Ibid., S. 34—35.

⁷ Franc Rozman, Socialistično delavsko gibanje, S. 63, Herbert Steiner, Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889, Wien 1964, S. 100, Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung (100 Jahre sozialdemokratischer Parteitag Neudörfel 1974) ITH-Tagungsberichte 8, Wien 1976.

bil zaradi narave svojega dela (delavci na železnici so mnogo potovali in se seznanjali z delavci drugod) in nacionalne heterogenosti (Nemci, Čehi, Hrvati, Slovenci) mnogo manj krajevno zaprt in ozek, po drugi strani pa mnogo manj dovzeten za nacionalne boje in bolj internacionalen. Zunanja podoba Maribora je bila nemška, okolica pa je bila slovenska.⁸ Tu je maja 1869 v delavskem izobraževalnem društvu prišlo do zanimive debate o nacionalnem vprašanju, ki v slovenskem delavskem gibanju do konca stoletja ni bila presežena. Delegati iz Graza, s katerim je imel Maribor tako tesne stike, da je bil skoraj njegova podružnica, so poudarjali načelo internacionalnosti, ker je za delavstvo osnovnega pomena socialno vprašanje, to pa je mednarodno. Opozarjali so, da se delavstvo ne sme spuščati v nacionalne spore, ki so le voda na mlin nemškim in slovenskim meščanskim strankam, delavstvu pa le škodijo. Predsednik mariborskega društva Franz Wiesthaler, graški »achtundvierziger« in zelo demokratično nastrojen, v tem času v stiku s Philipom Beckerjem in Prvo internacionalo, pa je opozoril, da je moč izgubljeno politično svobodo spet pridobiti, izgubljene nacionalnosti pa ne. Dejal je, da se morajo delavci boriti za politično in narodno svobodo in ju ne smejo razdvajati. Na področju popolne politične svobode mora tudi narodnost dobiti svoje pravice. Delavci, čeprav različnih narodnosti, si morajo prizadevati za politično enakopravnost hkrati s prizadevanjem po izboljšanju socialnega položaja, in le s tako enotnostjo bodo zmagali. S svojimi idejami je ostal osamljen, saj so drugi dokazovali, da nadaljnje poudarjanje nacionalnosti lahko privede Avstrijo na rob propada.⁹ Do ustanovitve stranke je bilo v Mariboru vprašanje nacionalne pripadnosti na dnevnem redu shoda delavskega društva samo še enkrat. Konec avgusta 1882 se je neki član društvenega odbora obregnil proti Nemcem in poudaril, da niso samo oni upravičeni, da sodelujejo v kulturnem razvoju naroda, ampak tudi druge narodnosti, in podčrtal, da mora biti vsaka narodnost enakopravna, ne glede na to, kakšnega jezika je, če se le bori za korist delovnega ljudstva, ter kritiziral nemške nacionalce, ki poudarjajo samo nemško narodnost.¹⁰

V tem začetnem obdobju delavskega gibanja, ki bi ga lahko imenovali društveno, saj socialnodemokratske stranke še ni bilo in je bila dejavnost organizirana le v društvih, ki med seboj niso bila posebno trdno povezana, pri delavstvu na Slovenskem ne moremo govoriti o kakšnem diferenciranem odnosu do nacionalnega vprašanja. Delavstvo je bilo tudi nacionalno zelo mešano, saj je bila prav delavska plast nacionalno najbolj heterogeno sestavljena, ker so se na poti s trebuhom za kruhom na slovenskem ozemlju srečevali nemški, italijanski, hrvaški in češki delavci s svojimi sodruzi slovenske narodnosti. Delavsko gibanje je imelo v glavnem nemški videz, saj so bili voditelji delavskih izobraževalnih društev večinoma Nemci, na shodih in zborovanjih je prevladoval nemški jezik, krožil pa je skoraj izključno nemški delavski tisk. Jezik na shodih pa ni bil povečini nemški le zaradi prevladujoče dvojezičnosti sodelujočih, ampak tudi zato, ker slovenski delavci ob branju nemških delavskih listov, ker slovenskih ni bilo, preprosto niso bili večji predavanja in diskutiranja v slovenščini, saj niso poznali ustrezne terminologije.

⁸ Franc Rozman, Socialistično delavsko gibanje, S. 49.

⁹ Ibid. S. 84—88.

¹⁰ Ibid. S. 79—80.

Konec osemdesetih let preteklega stoletja se je Viktorju Adlerju po nekajletnem prizadevanju posrečilo, da je združil zmerno in radikalno strujo v avstrijskem delavskem gibanju. Tako je na prelomu 1888/89 prišlo do združenega kongresa avstrijske socialne demokracije v Hainfeldu, nedaleč od Dunaja. Tega kongresa so se udeležili tudi slovenski delegati. Socialnodemokratsko gibanje je postalo organizirana politična stranka, del te stranke je postalo tudi delavsko gibanje na slovenskem ozemlju, ki se je odtlej razvijalo mnogo bolj živahno in v kronovini Kranjski, ki je bila edina kronovina, kjer so imeli Slovenci nacionalno in tudi politično premoč in kjer je bilo jedro slovenskega nacionalnega gibanja, pa tudi tretji politični tabor, poleg liberalnega in klerikalnega. Kmalu je postalo očitno, da je socialna demokracija sicer res edina stranka, ki je organizirala delavstvo po vsem cislajtanskem delu monarhije, da pa zaradi mnogonacionalnosti države ne bo mogla ostati do tega vprašanja indiferentna, in po letu 1896 so bile osnovane posamezne nacionalne socialnodemokratske stranke s sicer skupnim vodstvom na Dunaju.¹¹ V Ljubljani je bila 15. in 16. avgusta 1896 osnovana Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (odslej JSDS), ki naj bi sicer združevala vse socialnodemokratske organizacije v Cislajtaciji, dejansko pa je bila to slovenska socialnodemokratska stranka, medtem ko je bila v Istri in Dalmaciji njena dejavnost skromna in zapoznena. JSDS je bila vseskozi pod močnim vplivom dunajskega strankinega vodstva in materialno od njega zelo odvisna, kar je bilo pogojeno z njeno slabotnostjo na matičnem ozemlju. To je bil tudi vzrok, da nikoli ni vključevala delavskih organizacij na vsem slovenskem etničnem ozemlju in te zahteve tudi nikoli ni postavila. Tako so bile po vsej Koroški vseskozi organizirane samo nemške organizacije, prav tako pa tudi po večjem delu Štajerske, in šele v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno si je na območju južno od Celja izborila svoje delavske organizacije, v predelu torej, kjer nemškega prebivalstva ni bilo. Po ustanovitvi stranke so se začeli slovenski socialni demokrati prvič ozirati tudi k drugim južnoslovanskim delavskim središčem in tako je bil udeleženec ustanovnega kongresa JSDS tudi eden od hrvatskih voditeljev — Ivan Ancel. Ta je skupaj z voditeljem JSDS Etbinom Kristanom, žurnalistom in pisateljem ter prvim intelektualcem v slovenskem delavskem gibanju, na zboru v Ljubljani predlagal tudi resolucijo o nacionalnem vprašanju, ki je sicer prevzela stališče hainfeldskega programa, za slovenske razmere pa jo je bilo treba posebej poudariti.

Resolucija pravi, da zastopniki slovenskih in hrvatskih delavcev menijo, da delavstvo nima vzroka brigati se za narodni prepir meščanstva. Delavski narod potrebuje izboljšanje svojega položaja, ker je beda po vseh jugoslovanskih deželah enaka. Nasproti prepiru meščanskih slojev v jugoslovanskih deželah postavlja jugoslovanski proletariat ljubezen in bratstvo vseh jugoslovanskih narodov in se pridružuje sklepu londonskega kongresa II. internacionale 1896, ki terja popolno pravico lastnega odločanja vseh narodov in simpatizira z delavci vseh dežel. Kongres tudi odločno protestira proti ugovorom nasprotnikov, češ da socialna demokracija izdaja svojo narodnost, izjavlja pa enkrat za vselej, da socialna demokracija ni breznarodna ali protinarodna, ampak mednarodna.¹²

¹¹ Hans Mommsen, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien 1963, S. 237.

¹² Delavec, št. 26, 1. 9. 1896.

V tem programu bi težko našli idejo, ki se je najbrž že začela porajati v glavi Etbina Kristana in ki jo je razvil najprej v praški socialistični reviji Akademie nekaj pred Rennerjevo brošuro Staat und Nation, predstavil pa nato na brnskem zboru avstrijske socialnodemokratske skupne stranke kot alternativni predlog. Zastopal je personalistični princip, ki se zdi povsem utopičen in v Brnu tudi ni bil sprejet, izhajal pa je po vsej verjetnosti iz dejstva, da slovenska socialna demokracija ni bila prisotna v vseh kronovinah, kjer so slovenski delavci živeli in delali. Kristanov članek v reviji Akademie vse do brnskega zbora ni naletel na poseben odmev in se do njega nihče ni opredelil. Konec septembra 1899 je VII. zbor avstrijske socialnodemokratske skupne stranke sprejel nov nacionalni program, ki naj bi odseval nov položaj stranke, kakršen je nastal po razdelitvi stranke na posamezne nacionalne enote. Debata o nacionalnem vprašanju ni bila zadosti dobro pripravljena, udeležili pa se je niso niti najboljši poznavalci te problematike, vendar je bil sprejet tako imenovani brnski program, ki je skoraj do konca monarhije opredelil stališče socialne demokracije do tega vprašanja. Razmeroma kmalu se je sicer pokazalo, da program ni najboljši in da je potreben popravkov in dopolnil, vendar do tega ni več prišlo, saj se je po letu 1909, po sporu s češkimi strokovnimi organizacijami končalo skupno delovanje avstrijske socialne demokracije. Nacionalni spori, ki so tako močno pretresali dvojno monarhijo socialne demokracije seveda niso obšli, ampak so bistveno zamajali njene temelje.

Brnski program je zahteval, da se Avstrija preobrazi v demokratično narodnostno zvezo (Nationalitätenbundesstaat), namesto kronovin pa osnujejo samoupravna telesa, ki bodo razmejena po narodnostnih mejah, vsa ozemlja enega naroda pa tvorijo skupaj narodnostno enotno zvezo, ki opravlja svoje narodne zadeve popolnoma avtonomno. Etbina Kristan pa je v imenu eksekutive JSDS »in Erwägung, daß die allgemeine Auffassung der nationalen Frage in Österreich eine falsche ist, indem die Nation mit dem Territorium verwechselt und so aus einer rein kulturellen eine Besitzfrage gemacht wird, daß aber die lebenden Nationen niemals identisch sein können mit todten Landkarten«, ¹³ zahteval »jedes in Österreich lebende Volk ist, ohne Rücksicht auf die von seinen Mitgliedern bewohnten Territorien, eine autonome Gruppe, welche alle ihre nationalen (sprachlichen und kulturellen Angelegenheiten) ganz selbstständig regelt und besorgt; territoriale Gebiete haben nur einen rein administrativen Charakter und sind ohne jeden Einfluß auf die nationalen Verhältnisse; im Staate sind alle Sprachen vollkommen gleichberechtigt, es sind demnach alle nationalen Vorrechte, also auch jegliche Staatssprache auszuschliessen; die Nothwendigkeit des gegenseitigen Verkehrs wird die freien Völker selbst anleiten, auch jene Sprachen zu erlernen, welche sie nebst der Muttersprache zum praktischen Gebrauch benöthigen«. ¹⁴ Predlog je to utemeljeval: »Die Förderung und Entwicklung der nationalen Eigenart jedes einzelnen Volkes ist nur auf Basis gleichen Rechtes und der Freiheit möglich; deshalb ist jeder bureaukratischstaatliche Zentralismus, ebenso aber auch jedes landesfeudale Prinzip und überhaupt jede Identifikation des Volkes mit einem Territorium

¹³ Verhandlungen des Gesamtparteitages der Sozialdemokratie in Österreich abgehalten zu Brünn, Wien 1899, S. XIV.

¹⁴ Ibid.

zu verwerfen.«¹⁵ Na zboru so ta predlog močno kritizirali in je zanj glasoval le Kristan sam, ki se je sicer uklonil mnenju večine, vendar se v njegovih kasnejših spisih ta ideja še večkrat pojavlja. Na zboru je takole zagovarjal svoj predlog: »Die Resolution der Exekutive ist für mich auch deshalb unannehmbar, weil sie wieder etwas wie eine Art neuen Besitzstandes schafft. Auch der Punkt über den Schutz der Minoritäten ist mir nicht gerade sympatisch. Anstatt dessen sollte ein Gesetz zur Regelung gemeinsamer Angelegenheiten der auf einem Territorium wohnenden Nationen gemacht werden. Durch den Schutz der Minoritäten wird der Anschein erweckt, als ob prinzipiell die Majorität das Recht habe, die Minorität zu vergewaltigen und daß man dieses Recht erst durch ein Gesetz eindämmen müsse. (...) Aber ebenso wie die römische Kirche von jedem Territorium absieht und dennoch eine feste Organisation hat, ebenso ist es auch mit den Nationalitäten möglich. Durch die Resolution der Gesamtextekutive werden die Reibungsflächen zwischen den Nationen nur wenig vermindert, aber ganz gewiß nicht beseitigt. Selbst dort, wo die Nationen in kompakten Massen beisammenleben, sind sie an den Peripherien immer gemischt. Es wird daher schwer sein, die Grenzen festzulegen. Wie soll im Küstenland eine territoriale nationale Scheidung zustande gebracht werden? Die Stadt Triest ist zum überwiegenden Theil italienisch, das Territorium der Umgebung ist fast ausschließlich slowenisch. Ja, wenn man ganz kleine Kantone machen würde und die nationalen Kantone zusammen erst eine Einheit bilden, dann allerdings ginge es.«¹⁶ Do uresničitve brnskega programa ni nikoli prišlo, pa tudi sama avstrijska socialna demokracija ni kaj dosti storila, da bi vsaj v okvirih lastnega delovanja razbila kronovinske meje in razmejila svoja agitacijska okrožja po narodnostnih mejah, saj je bilo že rečeno, kakšen je bil položaj na Koroškem ali na Štajerskem, kjer bi bil ta princip razmeroma lahko uresničljiv, mnogo lažje kot npr. v Trstu. Slovensko ozemlje je bilo pač premajhno in delavsko gibanje premalo močno in pomembno, da bi dunajska stranka hotela tvegati tak radikalen poseg.

Nekako do preloma stoletja je nacionalno vprašanje še ostalo v idejnih okvirih klasikov marksizma, Marxa in Engelsa, potem pa so se pojavile nove razlage in stališča.¹⁷ Iluzijo, da se mednarodna solidarnost proletariata lahko uveljavi proti silam meščanskega nacionalizma, pa je zavrgel šele nenaden razpad Druge internacionale. Tako je leva socialistka Roland-Holstova leta 1915 zapisala, »da je sedanja svetovna vojna dokazala samo, da je mednarodna misel neskončno manj zakoreninjena v proletariatu, kot smo mislili pred desetimi leti.«¹⁸ Med tistimi teoretiki Druge internacionale, ki so marksistično teorijo o nacionalnem vprašanju razvijali naprej, velja omeniti Otta Bauerja, Karla Kautskega in Karla Rennerja. Vsi trije so bili brani tudi med slovenskimi so-

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid. S. 86.

¹⁷ Georges Haupt, Michael Löwy, Claudie Weill, *Les marxistes et la question nationale 1848—1914*, Paris 1974, *Sozialdemokratie zwischen Klassenbewegung und Volkspartei*, Frankfurt 1974, Hans Mommsen, Otto Bauer, Karl Renner und die sozialdemokratische Nationalitätenpolitik in Österreich von 1905 bis 1914, v *Studies in East European Social History*, Leiden 1977, S. 3—32, Hans Mommsen *Arbeiterbewegung und Nationale Frage*, Göttingen 1979.

¹⁸ Cit. po Georges Haupt, *Der Kongress fand nicht statt*, Wien-Frankfurt-Zürich 1967, S. 172.

cialnimi demokrati in so vplivali na delovanje in stališča JSDS. Kautsky je v tradiciji nazorov Marxa in Engelsa ocenjeval nastanek nacionalne države kot ireverzibilen proces in po njegovem mnenju bodo nacionalne države zamenjale mednacionalne enote. Vztrajno je trdil, da je nacionalnost pojav, povezan izključno z eksistenco kapitalizma, in zato nacionalnost le posredno tangira interese delavskega razreda.¹⁹ Iz drugačnih izhodišč sta izhajala Renner in Bauer, pri čemer se je prvi bolj zadržal pri državnopravnem pojmovanju naroda in je iskal rešitve za zaključen gospodarski prostor dvojne monarhije, Bauer pa je skušal Rennerjeva stališča spraviti v sklad z marksističnimi stališči. Po mnenju H. Mommsena pomeni Bauerjeva knjiga *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* najpomembnejšo revizijo v marksistični teoriji naroda. Bistvena razlika v primerjavi z Marxom je v tem, da po Bauerju socializem ne bo odpravil naroda v korist kozmopolitskih struktur, ampak se bo narod šele v socializmu lahko do kraja socialno in kulturno uveljavil. V nasprotju z Rennerjem je Bauer tudi poudarjal različnost nacionalnih kultur. Bauerjevo prepričanje, da prihodnji razvoj ne bo šel v smeri nacionalnega preustroja, temveč nacionalne diferenciacije, je historični razvoj potrdil. Tudi sam Viktor Adler je od 1907 zahteval revizijo brnskega programa in je predlagal za izhodiščno linijo načrt ustavnega odbora v Kromežihu iz leta 1848. Torej podobno kot Renner, le da je to skušal dopolniti s personalistično avtonomijo. Kmalu pa se je pokazalo, da se v imperialistični epohi nacionalna problematika ni dala več zaježiti le s konstitucionalnimi in demokratičnimi sredstvi.²⁰

Aneksijska kriza, ki je v dobršni meri pospešila špekulacije meščanskih političnih strank o bližnjem preustroju monarhije iz dualizma v trializem ali subdualizem, je tudi JSDS silila v bolj definirano stališče o viziji razvoja jugoslovanskih narodov v monarhiji. Misliti je bilo treba na skupno stališče s hrvatsko in novo ustanovljeno bosansko socialnodemokratsko stranko. Tako se je izoblikoval predlog po sklicanju posebne konference jugoslovanskih socialnih demokratov, za kar sta dali idejo JSDS in hrvatska SDS, neodvisno od dunajskega vodstva stranke, kar je pomembno, saj je bilo takšnih samostojnih akcij malo. Dejstvo, da je od ideje do realizacije trajalo skoraj vse leto 1909, kaže, da stvar ni bila enostavna in da je dunajsko vodstvo imelo številne pomisleke.

Na sedmem zboru JSDS v Ljubljani od 31. januarja do 2. februarja 1909 je bilo sklenjeno, naj se problemi in vprašanja, ki jih je izzvala aneksija, prediskutirajo na konferenci vseh zainteresiranih socialnodemokratskih strank in se zavzame skupno stališče.²¹ V tem smislu je Etbín Kristan poslal dunajskemu vodstvu, konkretno strankinemu tajniku Ferdinandu Skaretu, 13. februarja 1909 pismo, v katerem pravi, da jugoslovanski sodrugi ne morejo preprosto ignorirati vseh problemov, ki so zdaj nastali, in da te stvari ne zadevajo le jugoslovanskih sodrugov, ampak vse v Avstro-Ogrski, ter sprašuje, če je dunajsko vodstvo principiarno pripravljeno udeležiti se te konference in kateri čas mu najbolj ustreza.²² V drugem pismu čez mesec dni, točneje 15. marca 1909, je

¹⁹ Hans Mommsen, *Sozialismus und Nation*, v *Soziale Bewegung und politische Verfassung. Beiträge zur Geschichte der modernen Welt*. Hrg. Ulrich Engelhardt, Volker Sellin, Horst Stuke (Conze Festschrift), Stuttgart 1976, S. 653—676, tu, S. 674.

²⁰ Hans Mommsen, O. Bauer, K. Renner . . ., S. 15.

²¹ Zgodovinski arhiv KPJ, 5, Beograd 1951, S. 171.

²² Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien (AVA), Parteistellen, Karton 106.

Etbin Kristan sporočil, da so se vodstva JSDS in hrvatske SDS ter bosanske SDS domenila, da skličejo konferenco za velikonočne praznike. Predvideni sta bili dve točki dnevnega reda: aneksija Bosne in Hercegovine in njene posledice ter kulturno in nacionalno vprašanje Jugoslovanov.²³ Konferenca je bila nato večkrat preložena, 21. in 22. novembra 1909 pa se je vendarle sestala v Ljubljani, čeprav je bilo naprej predvideno, naj bi bila v Trstu, Reki ali Opatiji.

V začetku septembra 1909 je bil v Smichovu v Pragi zbor češke socialne demokracije, od katerega je JSDS pričakovala, da bo utrdil personalistični princip nacionalnega vprašanja. Ob tem je »Rdeči prapor« pisal: »Ako doseže osebnostno načelo v stranki splošno priznanje, bo to jako važen korak. Po našem prepričanju je to sploh *edina socialistična rešitev* narodnega vprašanja, dočim je avtonomija na teritorialni podlagi le kompromis s tradicionalnimi domovinskimi nazori. Če se spozna v osebnostnem principu rešitev problema, se nam kaže, da ima današnja Avstro-Ogrska prav poseben pomen in poklic, na njenem ozemlju se ima izvršiti eksperiment, ki ima postati merodajen za narodnopравни razvoj cele Evrope, morda celo Zemlje. Pokazalo se bo pa tudi pri strogem studiju tega problema, da sploh ni rešitve *nacionalnega vprašanja brez socializma*, če se išče v resnici pravica in svoboda.«²⁴ Ta pričakovanja se niso uresničila in večina čeških socialnih demokratov se je zavzela za avtonomijo čeških dežel, ni pa se mogla dokončno odločiti, ali naj se to zgodi na teritorialnem ali na personalnem principu. Predlagatelj resolucije, ki ni bila sprejeta, je bil Bohumil Šmeral, ki je češke socialne demokrate nato zastopal na ljubljanski konferenci.

Tivolska resolucija, kakor je dobilo ime stališče, sprejeto na ljubljanski konferenci, je formulirana v marsičem nejasno in so jo zato tudi različno interpretirali.

Tivolska resolucija, če na kratko povzamemo, pravi v svojih programatičnih točkah, da: 1. avstroogrski Jugoslovani štejejo za končni cilj svojega narodno-političnega stremljenja popolno narodno združitev vseh Jugoslovanov, ne glede na različnost imen, vere, pisave in dialektov ali jezikov; 2. kot deli velikega enotnega naroda stremijo, da se konstituirajo kot enoten narod, ne glede na vse umetno napravljene državno-pravne in politične pregraje, želeč skupno nacionalno-avtonomno kulturno življenje kot svobodna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov; 3. k temu končnemu cilju jih vodi le neumorno delo in boj na podlagi obstoječih realnih političnih razmer in naprav sedanje dualistične Avstro-Ogrske, borba za popolno demokratizacijo vseh narodnih, državnih in političnih institucij.²⁵

Etbin Kristan je že znatno prej, na IX. zboru avstrijske socialnodemokratske skupne stranke na Dunaju leta 1903 v debati o dualizmu, kjer se je stranka izrekla za odcepitev od Ogrske in se tako odločila za maloavstrijski koncept, v debati opozoril, da so Jugoslovani že tako preveč razdeljeni in se mu zrahljanje odnosa med Avstrijo in Ogrsko zdi za jugoslovanske socialiste še slabše. »Čeprav na prvi pogled ločitev ni videti zaželena, z višjega vidika ne preostane nič drugega kakor razdeliti to naključno zlepljeno telo v njegove naravne dele,

²³ Ibid.

²⁴ Rdeči prapor, št. 90, 28. 9. 1909.

²⁵ Zgodovinski arhiv..., S. 202.

šele tedaj se bodo deli, ki spadajo skupaj, spet svobodno združili. Kajti menimo, da moderna Avstrija — morebiti to sploh ne bo Avstrija — lahko nastane le, če se nemoderna, fiktivna Avstrija razruši.«²⁶ Mnogo drugače tudi leta 1909 Kristan ni mislil in njegova vizija svobodnih narodov v socializmu je na razpotju med ustaljenim mišljenjem, da bo socializem rešil nacionalno vprašanje v kozmopolitski skupnosti ekonomsko, politično in kulturno svobodnih ljudi in med novejšo koncepcijo, da tudi v socialističnem občestvu narod ne bo izginil. Podobno je stališče drugega pomembnega tvorca tivolske resolucije Juraja Demetroviča, ki ga je objavil v praški socialistični reviji »Akademie« in po katerem se v tivolski resoluciji zahteva za avstrijske Jugoslovane narodna avtonomija po personalističnem principu. To pa bo mogoče uresničiti šele, ko se bo vsa Avstro-Ogrska spremenila v demokratično federacijo enakopravnih in svobodnih narodov. Hkrati naj bi potekal boj za proletarski socializem na gospodarskem področju, končna rešitev jugoslovanskega vprašanja pa bo dosežena v mednarodnem socializmu. Po Demetroviču naj bi se ta razvoj dogajal postopoma, v fazah.²⁷

V svojem poročilu notranjemu ministru je kranjski deželni predsednik Schwarz točno zapisal, da se socialna demokracija zavzema za zedinjevanje Jugoslovancev na kulturnem področju, čeprav po njegovem mnenju megleno sestavljena resolucija dopušča tudi ustanovitev nove državne tvorbe na jugu monarhije.²⁸ Nekateri predstavniki so se v svojih govorih posebej zavzemali za solidarnost proletariata in proti pojavom šovinističnih idej, kar je zlasti moral občutiti Bohumil Šmeral s svojimi izkušnjami na smihovskem zboru češke socialne demokracije. Dimitrije Tucović s sklepi konference sicer ni bil preveč zadovoljen, v jugoslovanski kulturni skupnosti pa je videl za Srbe iz kraljevine izhod iz blokade in osamljenosti.²⁹

Tivolska resolucija je ostala nacionalni program slovenske socialne demokracije vse do razpada avstroogrške monarhije in šele zadnji meseci leta 1918 so stranko prisilili, da se ga je nehala oklepiti. S sklicem ljubljanske socialistične konference v Ljubljani novembra 1909 je JSDS poudarila svojo nasklonitev na delavske stranke drugih jugoslovanskih narodov. Tako politično usmeritev je pogojevala tudi aneksijska kriza in vedno bolj poudarjen politični pomen južnoslovanskega vprašanja v celotni politiki habsburške monarhije, kjer je bila v ospredju vedno hujša kriza dualizma. Jugoslovanska problematika pa je nakazovala tudi možnosti trialistične ali subtrialistične rešitve. Tivolska resolucija kot rezultat ljubljanske konference je bila formulirana tako, da je odpirala različne možnosti interpretacije in ponujala možnosti za različne oblike nadaljnje politične usode jugoslovanskih narodov. Osnovni koncept pa je vendarle bil in ostal ohranitev enotnega gospodarskega prostora, kar je bila vedno želja socialnih demokratov, to pa je seveda pomenilo tudi ohranitev dvojne monarhije. Vsa nadaljnja politika JSDS tja do poletja 1918 to potrjuje.

V letih po tivolski resoluciji so se v JSDS pojavili tudi drugačni pogledi, ki so sicer ostali omejeni na strankine razumnike, vendar pa dovolj jasno

²⁶ Ibid, S. 116.

²⁷ Juraj Demetrovič, Problem Jihoslovanstva a socialni demokracie, Akademie, 14, 1910, No. 4, S. 145—149.

²⁸ AVA, Ministerium des Inneren, Präs. št. 13359.

²⁹ Rdeči prapor, št. 127 in 128, 23. in 25. 11. 1909.

kažejo, da rešitev nacionalnega vprašanja v okvirih tivolske resolucije tudi v očeh sodobnikov ni bila dokončna, niti najbolj posrečena. Omeniti je treba, da je bila konec marca 1909 v Celju ustanovljena štajerska deželna organizacija JSDS in to po več kot desetletnem boju z nemško štajersko socialnodemokratsko organizacijo, ki tako imenovanega celjskega okrožja ni bila pripravljena odstopiti JSDS, navkljub odločitvi zbora skupne stranke na Dunaju 1897.³⁰ Avstrijska skupna stranka ni bila sposobna napraviti reda, in ko se je dejavnost JSDS v celjskem okrožju dovolj razvila, je JSDS ustanovila svojo organizacijo, ki jo je štajerska nemška organizacija priznala šele 1911. Ta spor je lep primer, kako niti na tako majhnem ozemlju zaradi nacionalnih trend in mišljenja, da je ogroženo nemštvo, ni bilo mogoče preseči kronovinskega principa in iti po poti brnskega nacionalnega programa. Tudi ob vprašanju, ali je treba obsoditi češki separatizem leta 1911 in 1912 ali ne, so prišla na dan nacionalna trenja, in največji gorečnejši so v separatizmu videli konec internacionalizma in prevlado nacionalistične miselnosti. Najbolj pronicljivi duhovi v JSDS kot dr. Anton Dermota, Albin Prepeluh-Abditus, dr. Dragotin Lončar in dr. Henrik Tuma pa so leta 1913 v anketi liberalne revije Veda o kulturno-jezikovnem jugoslovanstvu morali ostro zavrnilo mnenje, naj se Slovenci odrečejo narodne samobitnosti in prid jugoslovanstvu. Tezo, da je jugoslovansko vprašanje le kulturno, ne pa politično, je najbolj dosledno in vizionarsko zavrzel pisatelj Ivan Cankar v svojem predavanju v Ljubljani aprila 1913. Prvi je videl rešitev slovenskega in jugoslovanskega vprašanja v federaciji neodvisnih narodov s takimi pogledi pa je ostal v JSDS osamljen vse do razpada monarhije.³¹

Ob majniški deklaraciji in njej sledečemu deklaracijskemu gibanju od konca maja 1917 je v JSDS prišlo do razdora med strankinim vodstvom in opozicijsko socialistično mladino, in sicer zaradi vprašanja, ali naj se stranka pridruži politiki združenega meščanstva ali pa naj nadaljuje svojo na razrednem stališču zasnovano pot. Glavni ideolog razredne politike je bil dr. Henrik Tuma, ki je od vsega začetka sodil, da je tivolska resolucija za jugoslovansko vprašanje ustreznjša rešitev kot majniška deklaracija, čeprav je bila temeljna misel tivolske resolucije, da je jugoslovansko vprašanje kulturno, ne pa politično in državno. Še decembra 1917 je v pismu Karlu Rennerju zapisal, da je zanj narod enotnost kulture in volje. Zaradi vztrajanja na avstromarksističnih pozicijah je zato JSDS v nacionalnem vprašanju stala na manj naprednih pozicijah kot meščanske stranke. Od maja 1918 je JSDS začela sodelovati v deklaracijskem gibanju, končno pa je na zagrebški konferenci 6. oktobra 1918 obveljal sklep, da bo stranka sodelovala v narodnih svetih v vseh točkah, ki ne nasprotujejo socialističnim načelom, kajti nacionalno državo je namreč mogoče imeti za prvi pogoj za uspešnejši razredni boj.³²

Idejo tega odločilnega preloma je lepo povzel Abditus, ko je zapisal, da »v tej veliki dobi ne moremo drugače kot biti edini s svojim narodom ... zakaj

³⁰ Rdeči prapor, št. 24, 24. 3. 1909, Franc Rozman, Socialistično delavsko gibanje, S. 173—178.

³¹ Franc Rozman, Janko Prunk, Austromarksistische Konzeptionen der JSDS bei der Lösung der slowenischen Nationalitätenfrage, v Studies in East European Social History, Leiden 1977, S. 33—42, tu, S. 42.

³² Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, S. 203—205.

strašno bi bilo, ako bi se le trenutek pomišljali nastopiti proti osvobodilnim stremljenjem naroda, katerega sinovi smo... Slovenski socialisti se ne morejo postaviti izven naroda, katerega del so in ostanejo. Mi čutimo naše narodno zatiranje prav tako kot socialno. Slovenski delavec, mali kmet, nižji uradnik so po svojem bistvu in po svoji narodni psihi demokratični elementi. Angleški delavec pozna zgolj socialni boj, nemški in italijanski poznata socialni in politični boj, češki in slovenski delavec pa poznata socialni, narodni, kulturni in jezikovni boj. Smešno bi bilo, ako bi se hotel slovenski David bojevati v opremi angleškega ali nemškega Goliata³³. Ker pa se je vodstvo JSDS odločilo, da bo počakalo na iniciativo in rešitev od nemškoavstrijske socialnodemokratske stranke, se je v letu 1918 samo izključilo iz reševanja slovenskega narodnega vprašanja, ki ga je slovensko meščanstvo na svoj način odločilo v svoj prid. Socialistična mladina pa se je podredila strankini hegemoniji.

Zusammenfassung

DIE JUGOSLAVISCHE SOZIALDEMOKRATISCHE PARTEI UND DIE NATIONALE FRAGE

Der Autor beschäftigt sich mit dem Verhältnis der slovenischen Arbeiterbewegung sozialdemokratischer Ausrichtung zur nationalen Frage, weil diese wegen der besonderen Lage des slovenischen Volkes auch für eine Arbeiterpartei von Bedeutung war. Im ersten Zeitabschnitt, ab Ende der sechziger Jahre bis zum Jahre 1889, befand sich diese Frage sozusagen am Nebengeleise und tauchte in verschiedenen Vereinen auf unterschiedliche Art und Weise auf, im Grunde jedoch ziemlich gemäßigt. Mit der Gründung der Partei im Jahre 1889, insbesondere der slovenischen (Jugoslovanska socialdemokratska stranka — JSDS), trat die nationale Frage allmählich in den Vordergrund. Die JSDS legte auf dem Parteikongreß von Brno (1899) eine Resolution vor, die auf dem personalistischen Prinzip begründet war, mußte sich jedoch der Mehrheit beugen, die für das Territorialprinzip stimmte. In der Tivoli-Resolution (angenommen in Ljubljana im Jahre 1909) legte die JSDS ein Programm vor, bei dem sie bis zum Ende der Monarchie blieb und das auch ein Spiegelbild der Annexionskrise war. Die Resolution war so formuliert, daß sie verschiedene Interpretationen zuließ. Sie wurde auch unterschiedlich aufgefaßt, im wesentlichen aber bedeutete sie die Erhaltung der Monarchie als geschlossenen Wirtschaftsraum. In den Jahren bis 1914 kam es innerhalb der JSDS zu neuen Überlegungen bezüglich Bedeutung, Rolle und Interpretation der nationalen Frage. Die Maideklaration und die darauffolgende Deklarationsbewegung führte im Jahre 1917 zum Bruch zwischen der Parteiführung und der sozialistischen Jugend. Die JSDS blieb bei ihren austromarxistischen Positionen und befand sich somit in Bezug auf die nationale Frage auf weniger fortschrittlichen Standpunkten als die bürgerlichen Parteien.

³³ Ideja ali dogma, Naprej, 22. 9. 1917.

Vasilij Melik

SLOVENSKI LIBERALNI TABOR IN NJEGOVO RAZPADANJE

Oznako »klerikalci in liberalci« navajajo dostikrat (upravičeno ali neupravičeno) kot bistveno karakteristiko političnih razmer na Slovenskem za dolga desetletja 19. in 20. stoletja. V takem širokem smislu, kot mu ga je dala praksa, bom v tem referatu govoril o liberalnem taboru, zavedajoč se, da gre pri tem mnogokdaj bolj za poreklo kot za nazore. Izraza »liberalen« so se dostikrat v lastnem taboru radi ogibali. Izpovedi, podobne Stritarjevi »Slovenec liberalen sem«,¹ so bile sorazmerno redke. Klerikalna stran je uporabljala besedo skoraj kot psovko, zato je bila zlasti za rabo na kmetih nepriporočljiva. Uradno se je bolj uveljavljala oznaka »napreden«, »naprednjak«, »narodno-napredna stranka«. Beseda »napreden« je imela v besedilih druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja večinoma povsem drugačen pomen, kakor pa ga ji damo danes. Vsebinsko se je liberalni tabor dostikrat označeval kot svobodomiseln, svobodoumen. Tega izraza nikakor ne smemo razumeti v smislu organizacije Svobodna misel, ki jo je proti koncu leta 1906 ustanovila v Pragi živeča skupina Slovencev in začela tudi izdajati mesečnik z istim naslovom. Kot del svetovne organizacije, ustanovljene 1880 v Bruslju, je imela Svobodna misel na svojem dnevnem redu boj proti klerikalizmu, pa tudi boj proti hierarhiji vseh konfesij, »ker vse so zavore kulturnega razvoja ter zatiralke napredka in ljudskega blagostanja.«² Svobodno misel so razumeli njeni pristaši kot sestavino »velikega mišljenjskega pokreta onega mogočnega dela človeštva, ki je prekoračilo krščansko dobo ter spe sedaj k nadaljnji stopnji razvitka.«³ Postavili so geslo »proč od Rima — ven iz cerkve«, toda ne v smislu prestopa v protestantizem, ampak za izstop sploh.⁴ Štirinajstega mednarodnega kongresa Svobodne misli v Pragi septembra 1907 se je udeležila prvič tudi slovenska delegacija z Antonom Aškercem na čelu. Aškerc je bil tudi izvoljen v častno predsedstvo in je govoril o kulturnem razvoju in stanju Slovencev.⁵ Svobodnomiselnost te skrajne vrste je bila značilna vselej le za majhen del slovenskih liberalcev. Zlasti starejše liberalne generacije, ki so bile ostre nasprotnice klerikalnih konceptov, so bile večinoma verne in so spadale v vrste katoliške cerkve; imele pa so dostikrat svoje posebne predstave o veri in cerkvi. Pozneje so se seveda ta stanja spreminjala.

¹ Josip Stritar: Zbrano delo, Prva knjiga, Ljubljana 1953, str. 182 (Dunajski soneti).

² Svobodna misel 1, str. 113.

³ Prav tam, str. 95.

⁴ Prav tam, str. 157.

⁵ Prav tam, str. 117, 134.

Liberalizem med Slovenci je imel ves čas dve glavni vrsti pristašev. Prva so bili premožnejši ljudje v mestih in na vasi. Slovenski narod se je hvalil, da predstavlja liberalna četrtna volilcev tri četrtnine davkov.⁶ Ti bogataši so bili večinoma vodilna in odločujoča plast stranke. Velik del te plasti pa je bil politično nestabilen. To so bili ljudje, ki so predvsem želeli biti na vladi in imeti koristi od svoje politične usmeritve; ideje so jim bile pri tem sorazmerno malo važne. Nemajhen del poznejših slovenskih liberalcev na Kranjskem je stal ob koncu šestdesetih let 19. stoletja v vrstah nemškoliberalne ustavoverne vladne stranke. Ko je Taffejeva vlada priznala Kranjsko za slovensko deželo in ni več podpirala nemške stranke na njenih tleh, so prestopili v slovensko stranko in bili na njenem liberalnem krilu. Toda ob klerikalni zmagi v devetdesetih letih so mnogi med njimi zapustili liberalno zastavo, ki ni bila več perspektivna. Leta 1895 je bilo med 16 poslanci kmečke kurije kar pet nekdanjih liberalnih veljakov, ki so bili zdaj izvoljeni v kranjski deželni zbor kot klerikalni kandidati.⁷ Po mojem mnenju je treba tudi razmere na Koroškem pred prvo svetovno vojno presojati s tem premislekom. Vprašljivo je, koliko bi koroškim Slovenem pomagala domača liberalna stranka, če bi jo imeli. Ali ne bi večina kmečkih veljakov zaradi svojih koristi ostala rajši v nemškem taboru? Marsikatero nazorske skoke slovenskih liberalcev v času med obema vojnoma se da razložiti iz hlepenja po oblasti. Klerikalcem je moglo nekaj let opozicije koristiti, pri liberalcih se da o tem komaj da govoriti.

Druga vrsta pristašev liberalizma so bili idejni pristaši, ljudje, ki so bili pripravljeni za liberalne in narodne ideje tudi trpeti, ne da bi imeli od svojih nazorov materialne ali druge koristi. Med take gotovo lahko za dolgo dobo štejemo velik del inteligence, zlasti pa večino slovenskih učiteljev in učiteljic. Tudi med kmečkim prebivalstvom delež takih ljudi ni bil zanemarljiv, zlasti v času med obema vojnoma.

Liberalne ideje in liberalni ljudje se pojavljajo v slovenskem narodnem gibanju vse od njegovih začetkov naprej. Prijateljeva oznaka dobe 1848—1868 kot obdobje najprej tvornega, nato pa okorelega konservatizma gotovo ni pravilna. Leta 1848 so bili Slovenci sicer slabo organizirani in njihovo gibanje še nikakor ni bilo množično, vendar pa so v parlamentu in v časopisju ljudje liberalnih nazorov gotovo prevladovali. Trdno podlago je dobil slovenski liberalizem leta 1868, ko mu je bilo s Slovenskim narodom ustvarjeno politično glasilo. V ta čas spada tudi višek našega liberalizma, njegova najpomembnejša in najbolj pozitivna vloga v našem razvoju: organiziral je taborsko gibanje, ki je združevalo Slovence v zavzetosti za Zedinjeno Slovenijo, prav tako pa tudi v demokratični samozavesti. Take vloge ni dosegel naš liberalizem nikdar več. Mnogo razlogov za to je v tem, da se je bližina med slovenskim kmetom in slovensko gospodo, ki je obstajala v času taborov, začela kaj kmalu spreminjati v oddaljenost in tujost, da se je število širokih, v bistvu liberalnih duhovnikov začelo manjšati in da so se morali vedno bolj disciplinirano podrežati cerkvenemu političnemu vodstvu, da Taaffejeva doba, ko je bila slovenska stranka del vladne večine, pa tudi njen ujetnik, ni bila ugodna za priljubljeno politiko itd. V dobi sloge od 1876 do devetdesetih let je liberalni

⁶ Slovenski narod 19. oktobra 1910.

⁷ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem, Ljubljana 1965, str. 269.

tabor razpolagal z veliko močjo. Nekako na pol si je s klerikalnim taborom delil vodstvo slovenske politike in vodilna mesta v njej. V kulturi je povsem prevladoval. Vseh svojih liberalnih idej sicer ni vselej javno oznanjal, vendarle pa ne zasluži, da bi ga imenovali kriptomoliberalnega, saj ni bil tajen ali skrit ampak dobro viden in jasen. Množične opore razen v mestih ni imel. V deželah s slabo razvito industrijo, kakor so bile naše, je mogel uspevati v kmečki kuriji le ob omejeni in indirektni volilni pravici z majhno volilno udeležbo (10—20 %). Le tu so prišli kmečki veljaki do izraza. Klerikalnih akcij so se liberalci bali, zato so se krčevito držali sloge in so poskušali kar najmanj odgovarjati na klerikalne izzive, računajoč pri tem tudi na popularnost sloge. Klerikalna stranka si je z združno in drugo dejavnostjo pridobila srednjega in malega kmeta, začela razglašati demokratična načela in spravila množice na volišča.

Ko se je torej liberalni tabor konstituiral kot Narodno napredna stranka, je imel svojo zlato dobo že za seboj. Začel se je proces razpadanja, ki je značilen za čas od začetka 20. stoletja pa do druge svetovne vojne. Za ves ta čas je značilna šibkost liberalnega tabora in vseh struj, ki so iz njega izšle. Na Slovenskem se industrija ni razvijala dovolj hitro in močno. Ena od posledic tega je bila prevlada kmečkega prebivalstva, ki ga je bilo leta 1910 še dve tretjini, leta 1931 pa 60 %.⁸ Politično je to pomenilo prevlado Slovenske ljudske stranke, za katero je glasovala razen na volitvah v konstituanto absolutna večina vseh volilnih udeležencev in 39—43 % volilnih upravičencev.⁹ Tako neklerikalne meščanske kot delavske stranke so imele znatno manj pomembno vlogo. Liberalni tabor je štel na ozemlju, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Jugoslaviji, leta 1911 16 % volilnih upravičencev. Tudi po vojni ni bilo dosti drugače: 17 % leta 1927, 18 % leta 1923. Precej večji odstotek glasov leta 1920 in 1925 (25 %) je pripisati uspehu kmečkih strank.

Proces razpadanja liberalnega tabora na stranke in struje se je kazal v uporuh narodno radikalne mladine proti Narodno napredni stranki, v prehodu dela demokratične inteligence v socialistične vrste, z jugoslovanskimi nacionalisti prepородovci, v nastajanju dveh posebnih liberalno usmerjenih strank, delavske in kmečke, deloma že pred prvo svetovno vojno, zlasti pa še po njej, ko sta bili ustanovljeni Narodno socialistična stranka in Samostojna kmetijska stranka, v nastajanju različnih strank in skupin (mnogih od teh v povezavi z različnimi srbskimi strankami) v dvajsetih letih, v številnih novih strankah in skupinah v drugi polovici tridesetih let. Sem in tja so ta proces razpadanja prekinjala tudi spajanja in združevanja. Kar se tiče volitev, je v dvajsetih letih samostojno nastopanje narodno socialistične stranke zgodaj omagalo, medtem ko je kmečko gibanje ohranilo svojo živost, vedno bolj pa se je krepila glavna meščanska liberalna grupacija, vključena do leta 1924 v Davidovićevo Demokratsko stranko, po letu 1924 pa v Pribičevičevo Samostojno demokratsko stranko. Kadar govorimo kar o liberalni stranki, imamo v mislih to grupacijo in njeno glasilo Jutro. Na volitvah v konstituanto je imela samo 12 288 glasov, leta 1927 pa je v povezavi z različnimi drugimi skupinami zbrala 27 460 glasov, torej

⁸ Anton Melik: Slovenija, I, 2. zvezek, Ljubljana 1936, str. 527, 529.

⁹ Volilni rezultati so za leto 1920 povzeti po razpravi V. Melik: Izidi volitev v konstituanto 1920 (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962), za leta 1923, 1925, 1927 pa izračunani po objavah v Uradnem listu pokrajinske uprave za Slovenijo oziroma ljubljanske in mariborske oblasti.

večino (58 %) vseh liberalnih glasov. V tridesetih letih se je moč te stranke začela znova osipati.

Misel o enem jugoslovanskem narodu se je širila pred prvo svetovno vojno med vsemi strankami in je imela predvsem manifestativen značaj. Po nastanku Jugoslavije se liberalna stranka ni odločila samo za en narod, ampak tudi za centralizem. Deloma si je nastanek takih idej pri iskrenih demokratičnih ljudeh mogoče razložiti tudi na lep način. Želja po centralizmu in popolnem izenačenju je mogla izvirati tudi iz poštene težnje, da se izbrišejo vse napake in zablode preteklosti, da se vrže med staro šaro ves balast zgodovine, da se podre vse, kar bi nas moglo razdvajati, da se začne takorekoč iz nič novo, drugačno in boljše skupno življenje. Seveda je praksa že skoraj takoj pokazala nesmiselnost in utopičnost takih idej. Toda za liberalno stranko to ni bilo važno. Njej je šlo za oblast, njeno usmeritev je vodil strah pred klerikalizmom. V avtonomni Sloveniji bi imela Slovenska ljudska stranka absolutno večino, zato je bila liberalna stranka proti avtonomiji. Liberalna stranka je skušala razširjati teorijo, da so klerikalci v bistvu protijugoslovanski avstrijakanti, da so le liberalci res jugoslovansko usmerjeni, da so le liberalci pravi državotvorni in zanesljivi elementi. V zvezi s tem je večkrat poudarjala, da nimamo Slovenci in Hrvati za nastanek Jugoslavije nobenih ali skoraj nobenih zaslug, da so bili Srbi naši osvoboditelji. Težnje po avtonomiji je prikazovala kot separatizem, še več kot to, dostikrat je proglašala vsako poudarjanje slovenskih potreb ali posebnosti kot negativno. Taki in podobni koncepti so se menjavali, gotovo so bili najostrejši v času Pribičevičevega centralizma v dvajsetih letih in v času režima JNS v tridesetih letih.

Pri nekaterih jugoslovanskih nacionalistih se je začelo ob občutku lastne nemoči in nevere v demokracijo dokaj zgodaj pojavljati občudovanje Mussolinija kot rešitelja Italije in navdušenje za fašistične metode. Tako je bilo z Orjuno, ki je nastopila v imenu Nacije proti črni in rdeči internacionali, proti tujcem v državi in za organiziranje zasužnjenih bratov onstran državne meje, za veliki dan osvobojenja (kar naj bi pomenilo tudi boj proti italijanskemu fašizmu).¹⁰ Pozneje so se porajala še različna podobna gibanja.

Nasprotniki centralizma in unitarizma so se pojavljali tudi v liberalnem taboru že od začetka. V dvajsetih letih so se kazali politično zlasti v kmečkih strankah, v tridesetih letih pa so se razmahnilo še mnogo širše. Marsikaj, kar je bilo s te strani napisano v teh časih, kaže na povratek k pozitivnim tradicijam slovenskega liberalizma iz šestdesetih let prejšnjega stoletja.

Opozicijski kandidati na kmetih že pred prvo svetovno vojno niso hoteli veljati za liberalne, ampak samo za zastopnike kmečkih interesov in so večinoma nastopali kot samostojni kmečki kandidati pod geslom kmet za kmeta. Ustanavljali so kmečke organizacije in pripravljali ustanovitev posebne stranke. Do take kratkotrajne agrarne stranke je tudi prišlo leta 1907 na Goriškem, pa tudi ponekod na Kranjskem, na primer na Notranjskem. Po prvi svetovni vojni je bila sredi leta 1919 ustanovljena Samostojna kmetijska stranka, ki je na volitvah v konstituantno s 33 000 glasovi postala najmočnejša neklerikalna stranka. Ob njenem začetku so jo imeli za stranko kmečkih veljakov, na volitvah pa se je ogrel zanjo dokaj širok in socialno pester krog kmečkih volilcev. Samo-

¹⁰ Orjuna 1. januarja 1923, 1. aprila 1923.

stojneži so prestregli srčno kri slovenskega kmeta, toda »namesto v kelih zlat, natočili so jo v korito sebičnosti«, kakor se je pesniško izrazil Anton Novačan, ko je Samostojna kmetijska stranka prestopila v vladni tabor in edina od vseh kmečkih strank v državi glasovala za vidovdansko ustavo.¹¹ Zdaj so nastajale še druge kmečke stranke. Že iz njihovih imen, iz pogostega pridevka »republikanski«, vidimo, da se je med kmečkimi ljudmi širilo veliko nezadovoljstvo s stanjem in ureditvijo v državi. Zelo mnogo je bilo povezav z Radičevim gibanjem. Tako smo imeli Slovensko republikansko stranko (1922), Slovensko kmečko republikansko stranko (1923), Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev (1924), Kmečko republikansko stranko (1925), Zvezo slovenskega kmetijskega ljudstva (1925), Slovensko kmetško stranko (1926), Slovensko kmečko gibanje (1935), Slovensko kmečko delavsko gibanje (1936) in še druge. Mešali so se koncepti in interesi. V dvajsetih letih se je razvijala interesantna posebna kmečka ideologija, ki je sanjala o kmetu, ki da bo prišel na oblast in prinesel svetu pravo pot iz težav, ki jih ne moreta rešiti ne kapitalizem (liberalizem) ne socializem (komunizem).¹² Desne struje kmečkih strank in gibanj so se rade povezovale z vlado, tako v parlamentarizmu dvajsetih let kot pozneje za časa diktature in oktroirane ustavnosti. Leve struje so bile v opoziciji in so odražale nezadovoljstvo in vrenje med kmeti. Svoj višek so dosegle kmečke stranke na volitvah leta 1925 s 35 261 glasovi; leta 1927 pa so kljub temu, da so nastopile združene v eno listo, doživele težek poraz, vsega skupaj 14 476 glasov.

Ko je druga svetovna vojna segla tudi k nam, liberalnega tabora ni bilo več. Razcepil se je na množico različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so imele sicer skupno provenienco, ki pa so jih ločila različna stališča do vprašanj, ki so stopala v ospredje v dvajsetih in tridesetih letih: do demokracije in fašizma, do parlamentarizma in diktature, do delavskega gibanja in komunistov, do slovenstva in jugoslovanstva, do državne ureditve in ustavnega sistema, centralizma, avtonomizma, federalizma; mnoge skupine pa so ločile tudi čisto osebne zamere in konflikti. Eni so demokraciji še ostajali zvesti, drugi so jo zapuščali na najrazličnejše načine. Eni so iskali zvez na levi, drugi na desni. Usmerjenost enih so vodili predvsem razredni interesi, usmerjenost drugih so vodili predvsem nacionalni interesi.

¹¹ Republikanec, 2. decembra 1922.

¹² Več o tem v razpravi V. Melik: Kmečko vprašanje v evropskem in panonskem prostoru v času 1919—1929 (Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij, Modinci 1981, 13. zvezek, Maribor 1981).

Zusammenfassung

DAS SLOVENISCHE LIBERALE LAGER UND SEIN VERFALL

Der Autor analysiert das slovenische liberale Lager von seinen Anfängen bis zum Jahre 1941 und konstatiert, daß sich seine Anhängerschaft in zwei Gruppen einteilen läßt: 1. die städtische und ländliche Schicht der Wohlhabenden und 2. die ideellen Anhänger, das heißt einen großen Teil der Intelligenz und der Lehrerschaft. Seinen Höhepunkt erreichte der Liberalismus Ende der sechziger Jahre des 19. Jahrhunderts, der Verfallsprozeß setzte aber schon mit der Gründung der liberalen Nationalen Fortschrittspartei (Narodno napredna stranka) ein. Er manifestierte sich im Abwandern eines Teiles der Intelligenz zu den Sozialisten, und nach dem Jahre 1918 in der Entstehung der Arbeiterpartei und einer liberalen Bauernpartei. Nach der Gründung Jugoslawiens entschieden sich die slovenischen Liberalen aus Angst vor der absoluten Vorherrschaft der klerikalen Partei für den Zentralismus. Zu Beginn des 2. Weltkrieges gab es kein liberales Lager mehr, wohl aber eine Reihe von Parteien und Gruppen gemeinsamer Provenienz, jedoch mit unterschiedlichen Standpunkten zu den damals wichtigsten Fragen: zu Demokratie, Faschismus, Slovenentum, Jugoslaventum, Zentralismus, Föderalismus, Autonomismus, Arbeiterbewegung und Kommunismus.

Walter Lukan

JANEZ EV. KREK IN SLOVENSKO NACIONALNO VPRAŠANJE

Čas od devetdesetih let 19. stoletja do leta 1918, torej do razpada avstro-ogrške monarhije, je Dušan Kermavner enkrat označil kot »čas demokratičnega in socialnega prebujenja slovenskega ljudstva.«¹ Dostavimo lahko, da je to tudi odločilni čas nacionalne emancipacije Slovencev, ki je z demokratičnim in socialnim razvojem v vzročni povezavi. V tem času dobi nacionalna zavest, in sicer ne samo v slovenski, temveč tudi v različnih variantah jugoslovanske usmeritve, množično bazo in vodi končno k samoodločbi slovenskega naroda, čeprav močno okrnjeni.

Je pa to tudi obdobje, ki sta ga s svojim delom v znatni meri oblikovali dve, za razvoj slovenskega naroda centralni osebi, in sicer Ivan Cankar, predvsem na kulturnem področju, in Janez Evangelist Krek na socialno-ekonomskem in političnem področju. O slednjem bom govoril tukaj.

Ni mi pa mogoče ob tej priliki predstaviti celotni Krekov prispevek k slovenski nacionalni emancipaciji. Omejil se bom predvsem na razvoj nacionalne misli pri Kreku in na posamezne stopnje uveljavljanja te misli v politični praksi.² Obseg in smer tega razvoja lahko kar dobro ponazorimo z dvema Krekovima citatoma, ki ju želim postaviti na začetek mojega prispevka.

Prvi je vzet iz pesmi »Naša zastava« (1896),³ namenjen krščanskosocialnemu delavstvu. Izhaja torej iz prvih let Krekovega javnega delovanja in se glasi:

»...
 stojimo sred viharja
 za vero, dom, cesarja
 naj tudi strela vdarja« —

drugi pa, iz začetka septembra 1917, dober mesec pred Krekovo smrtjo, sestavljen iz nekaj stavkov članka v zagrebškem listu »Hrvatska država«.⁴

¹ Glej Janko Pleterski »Vprašanje nacionalne in socialne revolucionarnosti v letih 1896—1918. Zbornik: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem. Ljubljana 1973, str. 40.

² Obširno je obdelana pričujoča tematika v moji neobjavljeni disertaciji: Zur Biografie von Janez Ev. Krek (1865—1917). Quellen, Quellenanalyse und Problemstellungen. Wien 1982. Od literature h Krekovem delu na nacionalnem področju naj omenim le nekritično, a kar se tiče podatkov uvaževanja vredno razpravo Ivana Dolenca: Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku. Čas 1925/26, str. 137—179.

³ Glasnik II, 1865/96, št. 16.

⁴ Glej op. 129.

»Pamti Slovenče, Hrvate i Srbije, da si sin jednoga slavenskoga naroda na jugu Evrope, i da ti osjećaja toga jedinstva neće uzeti nitko, ako si ga sam uzeti ne daš. ... Ujedinjenje, i ujedinjenom narodu jedinstvenu, samostalnu, slobodnu državu! ... Ropstvo je veleizdaja...«

Ko je torej s prvo svetovno vojno strela res udarila in Krek stal »sred viharja,« se je pri njem brezpogojna zvestoba do vladarja — »suženjstvo«⁵ — že umikala pravici naroda do samoodločbe.

Kako je potekel ta proces, bom skušal razložiti v glavnih potezah, pri tem pa bo Krek sam najbolj prišel do besede. Najprej je potrebno, da si ogledamo teoretično izhodišče: Krekovo pojmovanje naroda in države.

Krek kot katoliški duhovnik seveda iz katoliškega, v filozofskem oziru idealističnega stališča interpretira narod.⁶ V svojem glavnem spisu »Socijalizem« (1901)⁷ ga razloi kot naravno kategorijo. Vsak narod je »...natorna družba, kakor človeštvo, rodbina, država... Potemtakem smo glede na narod in narodnost na nraavnih tleh.«⁸ Za Kreka torej narod — čeprav »družaben organizem« — ni zgodovinski pojav z določenim položajem v razvoju človeštva, marveč skupna naravna »lastnost« (enake telesne, zlasti pa duševne lastnosti in en jezik), ki spremlja človeka že od vsega začetka. Ker pa obsega pri katoliškem filozofu Kreku katolicizem celotnost nraavnih norm, podreja seveda tudi narod katolicizmu, in narodna zavest je iz tega vidika le oblika katoliške zavesti. Katolicizem je torej primaren, narodna zavest pa sekundarna.⁹ Podobno kot narod, je za Kreka država — »popolna družba« — božjega izvora in s tem tudi državna oblast. Citira sv. Pavla: »Vsak človek bodi podložen višjim oblastem: saj ni oblasti razen od Boga, kar pa jih je, so postavljene od Boga. Kdor se torej ustavlja oblasti, se ustavlja božji naredbi.«¹⁰ Kot zagovornik splošne in enake volilne pravice — »Rudeči socijalist v črni suknji«¹¹ — je pa Krek čutil, da je treba ta cerkveni nauk o izvoru državne oblasti demokratizirati — omiliti —

⁵ Geslo »Suženjstvo je veleizdaja« je uporabil Krek tudi v enem od svojih zadnjih govorov, in sicer v Splitu dne 13. septembra 1917 (Slovenec, 1917, št. 215).

⁶ Prvi poskus kritične ocene Krekovega pojmovanja naroda in države imamo od Iva Groharja v razpravi: »Dr. J. Ev. Krek« v Besedi o sodobnih vprašanjih, Ljubljana 1934, glej predvsem str. 76—77 in 105—110; prvo marksistično analizo, ki pa sloni samo na kritiki Krekovega »Socijalizma«, nam je podal Sperans (Edvard Kardelj) v znameniti knjigi: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana 1939, št. 23—24 in v 2. izdaji, 1957, str. 28—31. Sintezo Krekovih socioloških stališč poda Aleš Ušeničnik v razpravi: Dr. Janez Evangelist Krek sociolog. Čas 1925/26, št. 97—121.

⁷ Dr. Janez Evangelist Krek: Socijalizem. Ljubljana 1901. Dopolnilo k tej knjigi predstavljajo Krekova predavanja na ljubljanskem bogoslovju 1905/06, ki so izšla v litografirani obliki kot: Dostavki »Socijalizmu«. Ljubljana 1906.

⁸ Krek, Socijalizem, str. 131, 132.

⁹ Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, 2. izd., str. 29. — Leta 1892 razlaga Krek, da je katoliška cerkev »najimunitnejši socijalni organizem, največičastnejša družba /.../ In zato ima v tej družbi najvarnejše svoje zavetje tudi narodnostno čustvo, kot del socijalnega čustva. Zato pa, če hočeš vedeti, je-li kdo dober Slovenec, vprašaj ga predvsem, je-li dober katoličan!« Liga + 2 (= Krek): Kje manjka? Slovenec 1892, št. 218; ponatis: Dr. Janez Krek, Izbrani spisi II/2. Celje 1929, str. 198.

¹⁰ H Krekovem pojmovanju države glej »Socijalizem«, str. 140—197 (citat na str. 189), ter »Dostavke«, str. 52—70.

¹¹ Slovenski Narod 1897, št. 38, naslov Kreka tičočega uvodnika.

in razlagal je, da je država le »/.../ posredno od Boga, ki je dal človeku tako naravo, da ga sili v družbo. V državi pa mora biti oblast, zato je tudi oblast posredno od Boga /... in/ državna oblika odvisna od ljudi.«¹² »Vsaj prehodno mora biti torej oblast v ljudstvu. Ko pa že ima država določeno oblast, so se ji dolžni podložniki podvreči in le v najskrajnejšem slučaju jim more biti dovoljeno, da se ji ustavijo.« In Krek še doda: »Po teh načelih se krasno zlagata svoboda in pravo ljudstva s tistim vzvišenim značajem vladarske oblasti, ki se izraža v besedah »po božji milosti.«¹³ Krek, ki zavrača princip absolutne ljudske suverenosti, pride tako do neke vrste ljudske suverenosti »po milosti božji«. Čeprav so pa bile zanj po tej teoriji upravičene razne državne oblike — izrecno tudi demokratična republika¹⁴ je označil »politično narodnostno načelo«, pod katerim je razumel narodnost kot izključno državnotvorno silo, kot »v bistvu zmotno«¹⁵ in se izrekel za monarhijo, kot najprimernejšo državno obliko.¹⁶ Večnarodno državo je postavljajal pred narodno, v kateri je videl pretirani nacionalizem. Zahteval pa je popolno narodno enakopravnost na podlagi narodne avtonomije, ki naj bi bila zagotovljena v ustavi, ki sloni na krščanskih načelih.¹⁷

Krek je torej v bistvu, sicer na bolj subtilen in diferenciran način kot npr. Mahnič, A. Ušeničnik, Jeglič ali Šusteršič, vendarle zastopal legitimistično načelo in v zadnji konsekvenci odklanjal princip samoodločbe narodov in njihovo pravico do državne neodvisnosti. Hkrati pa je treba poudariti, da se je Krekovo teoretično izhodišče, ki vrh tega ni bilo povsem izdelano — ostalo je v marsičem nejasno, protislovno, in je, kar se tiče naroda, zanemarjalo teritorialno, gospodarsko in politično plat — le delno ujemalo s Krekovim praktičnim delom. Lastno udejstvovanje na gospodarskem, socialnem in političnem polju v prid narodnega razvoja v takratni meščanski družbi mu je z leti spodbijalo tla abstraktnega idealističnega pojmovanja naroda.

V študijskih letih Krek pod vplivom Mahniča dosledno podreja narodno idejo verski — narod državi. »Narodnost? — Da jo je zlodej nekam visoko

¹² Krek, Dostavki, str. 54; v istem smislu v »Socijalizmu«, str. 190. Primerjaj še mesto iz pastirskega lista ljubljanskega nadškofa Antona B. Jegliča (8. II. 1905): »Ni je torej oblasti razen od Boga. Ako smo torej pokorni državnim oblastem, ali prav za prav vrhovnemu vladarju, v katerem imenu nižje oblasti nad nami vladajo, smo Bogu pokorni, ako se upiramo njemu, se Bogu upiramo. In edino to razmerje med vladarji in podložniki je za vladarje častno, za podložnike pristojno, omogoči pokorščino in odstranjuje nevarnost za nesreče in grešne upore /.../« In na drugem mestu: »/.../ zakone sankcionira vladar — kot namestnik božji, ne kot mandatar ljudstva: narodi ubogajo.« (Ljubljanski škofijski list 1905, št. 2, str. 16, 25).

¹³ Krek, Socijalizem, str. 190.

¹⁴ Prav tam, str. 191, in v »Dostavkih« meni, da »/.../ glede oblike države ne vemo, kaj pride. Demokratizem je živ, republikansko mišljenje se širi; ideje, ki so opravičene in že žive, je treba voditi naprej.« (str. 55—56).

¹⁵ Socijalizem, str. 136.

¹⁶ Prav tam, str. 192—200. Na str. 192 apostrofira Avstrijo kot zgled za vez med vladarjem in ljudstvom: »/.../ nežno ljubeznivi značaj, ki ga vidimo npr. v zvezi avstrijskih narodov s habsburško hišo, je tekom stoletij pridobljen zaklad, ki ima nepopisno mnogo blažilnega in vzgojnega v sebi.«

¹⁷ Glej Socijalizem, str. 138 sl., »Dostavki«, str. 50 sl.

posadil — maledictio ei!« — piše 1889.¹⁸ In še v prvih letih javnega delovanja prevladuje ta usmeritev: V »Socijalnem načrtu slovenskih delavskih ustanov« (1895)¹⁹ — neke vrste magna carta krščanskosocialnega gibanja na Slovenskem, katere avtor je v prvi vrsti Krek — beremo v drugem temeljnem poglavju z naslovom: »Domovina in narod« (prvo je posvečeno »Veri in cerkvi«).

»1. Vsaka oblast je od Boga postavljena.

2. Zato izjavljamo, da je dolžnost vsacega človeka krepiti spoštovanje do zakonite posvetne oblasti in vzbujati ljubezen in zvestobo do vladarja.

3. V habsburški rodbini, ki vlada v Avstriji, imamo posebno varstvo vseh zatirancev in najboljšo brambo pravičnosti.

4. Zato posebej povdarjamo, da hočemo v boju za socijalno preosnovo ostati vedno zvesti Avstrijci in vdani podložniki habsburške hiše.

5. Vsak narod je od Boga in ima svoje posebne lastnosti in pravice, katere mu mora država braniti.

6. Mi se s ponosom imenujemo Slovence in zahtevamo za svoj narod:

a) skupno upravo in pravično narodno avtonomijo

b) popolno dejansko ravnopravnost z drugimi narodnostmi v uradih in šolah.«

Kako je v Avstriji »posebno varstvo vseh zatirancev« v zvezi z »najboljšo brambo pravičnosti« v resnici izgledalo, je Krek neposredno doživel najkasneje po prvi izvolitvi v državni zbor leta 1897. Nemška reakcija na Badenijeve jezikovne naredbe — od nemških nacionalcev preko socialnih demokratov do krščanskih socialcev — ga je temeljito streznila in mu tudi podrla iluzije o nadsocialni katoliški ideji v avstrijskem krščanskosocialnem gibanju.²⁰ Na shodih leta 1897 večkrat razmišlja o žalostnem položaju Avstrije z ozirom na nacionalno in socialno vprašanje. Na shodu v Predosljah izrazi mnenje, »/. . / da mora Avstrija razpasti, če pojde dalje tako, kakor se vrši sedaj«²¹ in v Brezjah dostavi »... da Avstrijo le še oseba tako skrbnega in delavnega vladarja drži.«²² Kriv temu stanju — družbi je izpodkopen temelj, namreč pravičnost do Boga, zato nima pravičnosti do stanov in ne do narodov — je pa kapitalizem, v glav-

¹⁸ Iz pisma Kreka Janezu Hladniku, Dunaj 22. X. 1889. Narodni muzej v Ljubljani, Krekova zapuščina, 18. Objavljeno v: Dr. Janez Ev. Krek, Izbrani spisi, 1. zvezek, Uredil Ivan Dolenc. Ljubljana 1923, str. 70—71. Kot na markantne zglede za Krekovo takratno usmeritev naj bo tukaj opozorjeno še na njegove pesmi: »Dve kroni«, »Živela Avstrija«, »Cesarjeva štiridesetletnica« (vse Drobtinice 1888) in »Avstriji« (Drobtinice 1889).

¹⁹ Objavljen kot samostojna brošura, Ljubljana 1895, in še na več mestih, med drugim tudi kot priloga v knjigi I. Sovran (= Krek): Črne bukve kmečkega stanu. Jedro kmečkega vprašanja. Ljubljana 1895.

²⁰ Glej Janko Pleterski: Die Badenikrise und die Slowenen, v: Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918. Erstes österreichisch-jugoslawisches Historikertreffen, Gösing 1976. Wien 1978, str. 66—74. — Leta 1899 potem Krek odkloni izvolitev v osrednji odbor avstrijskega krščansko-socialnega delavstva ker smatra »vsako politično zvezo z državnozbornsko krščansko-socialno stranko v sedanjih razmerah kot narodno izdajstvo...« (Slovenec, 1899, št. 281).

²¹ Govor na shodu v Predosljah pri Kranju, 5. IX. 1897. Slovenec, 1897, št. 204.

²² Govor na shodu na Brezjah, 27. VI. 1897. Slovenec, 1897, št. 144.

nem nemški liberalizem in »krivonosi židje«.²³ Za Avstrijo »... ni druge rešitve, kakor preustroj ustave, ki naj obstoji v avtonomiji zgodovinskih skupin dežel avstrijskih, v samostojnosti narodov in samostojnosti stanov, zlasti delavskih.«²⁴ Za Slovence najvažnejše — to je Krek takrat in tudi pozneje neštokrat poudarjal, sam je služil kot zgled — je pa pozitivno delo: zgradba gospodarske, politične in kulturne organizacije. Pomagati si morajo Slovenci sami.

Iz Krekovih govorov in spisov do leta 1900 se lepo zrcali nadaljnji razvoj gledanja na slovensko nacionalno vprašanje. Leta 1898 Krek zahteva kot pogoj za ozdravitev monarhije ločitev od Nemčije in Italije in zunanjepolitično zблиžanje z Rusijo²⁵ ter notranji preustroj, predvsem odpravo dualizma. S tem v zvezi vidi za Slovence zagotovljen obstoj le v politični zvezi s Hrvati²⁶ na podlagi hrvaškega državnega prava, po katerem naj bi tudi slovenske dežele (Štajerska, Koroška, Kranjska) spadale k hrvaški kraljevini.²⁷ 7. avgusta 1898 zakliče na ljudskem shodu na Vrhniki: »Odklopimo se od Nemcev in priklopimo se bratom Hrvatom, kamor spadamo. Na jugu je naša bodočnost. Otrokom pripovedujte o tej ideji, širite jo mej narodom!«²⁸

In nekaj tednov pozneje je razlagal v Ribnici: »Avstrijska država pod habsburškim žezlom mora obstojati sredi Evrope, ker je pa to pri sedanjem nemško-centralističnem sistemu nemogoče, zatoorej se mora začeti drugače vladati, in sicer tako, da se posameznim narodom da več politične samostojnosti in moči. Večji narodi, kakor so n. pr. Čehi, se pri tem lahko postavijo na lastne noge; mi Slovenci pa za-se nimamo skoraj nobenega političnega pomena, zato moramo

²³ Take in podobne misli najdemo v že omenjenem Krekovem govoru v Predosljah, dalje v govoru na shodu Slovenskega krščansko-socialnega delavskega društva v Ljubljani, 6. IV. 1897 (Slovenski list II, 1897, št. 24) ter v govoru v Kranjski gori, dne 15. VIII. 1897 (Slovenski list II, 1897, št. 40) in tudi drugod. Verbalni antisemitizem povezuje Krek skoraj vedno s kritiko liberalizma (bolj redko socializma), ki da je začel rušiti »krasne stavbe« — krščanske države (Socializem, str. 166—178), torej znana krščansko-socialna formula o izgubljenem veku.

²⁴ Govor na Brezjah, dne 27. VI. 1897. Slovenec, 1897, št. 144.

²⁵ Na shodih v Vrhniki, dne 7. VIII. 1898 (Slovenski list III, 1898, št. 45) v Železnikih, dne 4. IX. 1898 (Slovenski list III, 1898, št. 49) in v Ljubljani, 26. XII. 1898 (Slovenec 1898, št. 296; Slovenski list III, 1898, št. 64; Glasnik IV, 1898, št. 34).

²⁶ Prvič se je zavzemal Krek za zvezo z Hrvati že 1892 na 1. slovenskem katoliškem shodu v odseku za narodno organizacijo, kot to priča kratka notica v Slovencu 1892, št. 201.

²⁷ To teorijo, ki sloni na pragmatični sankciji in na sklepu hrvaškega sabora leta 1712, v katerem se priznava tudi ženskim potomcem habsburške rodovine pravico do hrvaškega prestola, »če ima hkrati v posesti Štajersko, Koroško in Kranjsko«, je Krek prvič predstavil v nepodpisanem uvodniku: »Hrvatje in Slovenci« v Slovencu 1898, št. 275 (28. november). Uporabil pa jo je tudi leta 1907 v državnem zboru, in sicer v proračunski razpravi dne 18. VII. 1907. Glej Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses des Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates im Jahre 1907 bis 1909. Wien 1909, 18. Session, 15. Sitzung, str. 1372—1381; slovenski prevod pod naslovom »Hrvaško-ogrsko vprašanje« je objavil Slovenec 1907, št. 169. Navaja pa to teorijo tudi še leta 1914 v članku »O jugoslovanskem vprašanju« (Zora 1913/14, str. 72), leta 1916 v knjigi »Kroaten und Slowenen« (Jena 1916, str. 63) in zadnjič v članku: »Die Habsburgermonarchie und die südslawische Frage« (Österreich von Innen. München 1917, str. 241). Kritično analizira to teorijo Slovenski Narod 1912, št. 247, 252, 258, 264 v seriji člankov z naslovom: »Slovenci in Hrvatje«.

²⁸ Slovenski list III, 1898, št. 45.

poiskati politične zveze s Hrvati, da bomo ž njimi vred jedno mogočno politično telo v Avstriji, kakor so n. pr. Ogrji za-se.«²⁹

Malo pozneje, 12. oktobra, se je Krek udeležil shoda stranke prava (»domovinašev«) v Sušaku, in se tam ponovno izjavil za hrvaško-slovensko skupnost na podlagi hrvaškega državnega prava in še posebej naglašal, da bo s somišljeniki to idejo tako dolgo širil, dokler ne prešine celokupen slovenski narod.³⁰ Samostojna hrvaško-slovenska skupina na jugu monarhije, ideja, nikoli povsem jasna, kar se tiče teritorialnega obsega in glede poti, po kateri naj se uresniči, je od tega časa naprej skoraj do smrti služila Kreku kot temelj vsega udejstvovanja na nacionalnem polju. Že v tej zgodnji fazi je opozarjal na gospodarske razloge, ki potrjujejo upravičenost in potrebnost te ideje. Jeseniškim krščansko-socialnim delavcem — ravno na Jesenicah je Krek večkrat govoril o jugoslovanskem vprašanju³¹ — je razlagal poleti 1899:

»Vse naše vlade hočejo imeti na jugu same slovanske fakine in dokler Nemec ne zasede vseh južnih pokrajin, nočejo rešiti gospodarskega vprašanja. Mi imamo le eno pristanišče, ki je zvezano le z eno železnico in še ta je v lasti kapitalistične družbe. /.../ Gospodarski propadamo, industrija, razen železne, je že propadla, in to samo zaradi tega, ker se ni skrbelo za slovanski jug, za slovansko morje. Dalmacija s premnogimi naravnimi lukami nima pristanišč, nima ne ene železnice in lačen in žejen tava po neizrabljeni, nekultivirani zemlji ter se prodaja tujstvu slovanski fakini /.../. Tudi našim bratom na Koroškem in Štajerskem se ne godi dosti bolje. Birokracija se ne briga za potrebe slovanskega ljudstva, zanj se ne zmeni, briga se pa z vso vnemo za drugo Avstrijo, medtem ko nas pita z izdajicami. Volivne in drugih pravic nam ne dajo, izobrazbo nam odrekajo, za naš gospodarski razvoj ne skrbijo in torej ni čudno, da smo zaostali /.../. Dokler se politične razmere temeljito ne spremenijo, dokler ne bomo Jugoslovani enakopravni z Nemci in Madžari, dotlej je zastoj govoriti o povzdigi naše industrije in našega poljedelstva.«³²

Svoj nacionalni cilj je pa Krek hotel in skušal doseči preko demokratične poti. »Nobena ideja pa še ni imela preje moči, dokler ni prešla v ‚narod brez časti‘. Ideji demokratski moramo slučiti, ako hočemo doseči svoj namen« —

²⁹ Shod v Ribnici, dne 28. VIII. 1898, Slovenec, 1898, št. 197.

³⁰ Slovenec, 1898, št. 236; glej tudi komentar v Slovenskem narodu 1899, št. 238.

³¹ O jugoslovanskem vprašanju je Krek na Jesenicah oziroma na Savi govoril 25. VI. 1899, 15. X. 1905, 18. IV. 1909, 19. II. 1911 (dvakrat) in 10. XI. 1912. Zadnjič je govoril na Jesenicah 5. VIII. 1917, ni pa znano, katero snov je obravnaval.

³² Na ljudskem shodu na Jesenicah dne 25. VI. 1899. Slovenec, 1899, št. 146; glej tudi Slovenski list IV, 1899, št. 26 in Glasnik V, 1899, št. 18, ter Arhiv SR Slovenije (Dež. pred. 1899, št. 3437: poročilo okr. glav. Radovljica, št. 9371 z dne 26. VI. 1899. — Na gospodarski pomen hrvaško-slovenske ideje je Krek opozoril tudi na javnem predavanju o »tisočletnici hrvatskega kraljestva«, ki ga je priredila v Ljubljani dne 27. XII. 1899 Slovenska krščansko-socialna zveza. V Slovenčevem poročilu (1899, št. 296) beremo: »/.../ Tomislav je tudi naš kralj, povdarjal je g. poslanec. Ob idejah hrvatsko-slovenske skupnosti moramo razširiti svoje obzorje ako hočemo rešiti državo. Dokazoval je patriotičnost te ideje, kazal na veliki njen gospodarski pomen. Delajmo neumorno, da bode ta ideja se povsod prebudila mej našim ljudstvom in ga ojunčila, potem bodo naši znanjci, ko bodo praznovali 2000 letnico hrvatskega kraljestva, hvaležno se spominjali nas in tistega časa, ko smo obnovili edino rešilno misel, misel zveze z Hrvati. Navdušenje, ki se je pojavilo pri teh poslančevih besedah, ne bomo opisovali. Slovenski krščanski socialci so pokazali, da razumejo svojega vodjo in da mu s polnim prepričanjem slede pri delu za uresničenje hrvatsko-slovenskih idealov.«

je izjavil na skupnem shodu slovenskega in hrvaškega krščanskosocialnega delavstva 14. avgusta 1899 v Zagrebu.³³ Potrebna je torej množična baza. Vse gibanje naj se vrši iz ljudstva. Da pa ljudstvo lahko izrazi svojo politično voljo, je potrebno, da se uvede splošna in enaka volilna pravica. Šele potem bo parlament — »ljudski parlament« — zmožen dela in s tem mogoč tudi preustroj Avstrije, tako v nacionalnem kot v socialnem oziru.³⁴ In sredi boja za razširitev volilne pravice za državni zbor, v oktobru 1905 na Savi, še precizira svoje stališče ko reče:

»Na demokratični podlagi postane narodnostno vprašanje to, kar je po svojem bistvu, namreč del socialnega vprašanja.«³⁵

Že leta 1899 skuša Krek dokazovati, predvsem z gospodarskimi argumenti, da leži združenje slovanskih pokrajin na jugu monarhije ne le v interesu južnih Slovanov, temveč tudi v interesu Avstrije same.

»Zopet in zopet prihajam ob takim preišljevanju k tako dragi mi ideji južnoslovenskega združenja. Le južni Slovani — kulturno in gospodarsko dvignjeni iz teme in zapuščenosti in politično združeni — morajo dati Avstriji trdne temelje za razvoj, kakršen je potreben veliki državi.« Tako piše Krek v XIV. »vestfalskem pismu«,³⁶ in leta 1903, v času dinamičnega in mnogo obetajočega razvoja od njega zasnovanih organizacij na gospodarskem, socialnem in ljudsko-vzgojnem področju, kritizira na shodu v Srednji vasi očitno bolj samozavestno, a hkrati zaskrbljen glede bodočnosti Slovencev, avstrijske državnike: »Vsak pameten človek bi lahko spoznal, da je za velevlast Avstrijo razvoj juga, posebno Slovanov ob obali Jadranskega morja, življenjsko vprašanje /.../. Če se slovensko ljudstvo v južnih krajih ne povzdigne, mora razpasti Avstrija. In kaj vidimo? Država povsod varuje svoje sovražnike /.../.« (Lahe, Madžare). V istem govoru nadaljuje:

»Balkan je slovansk, če hoče Avstrija obstati, mora imeti vpliv na Balkanu zase. Južni slovanski živelj je potemtakem zanjo najvažnejši. Le po tem potu, če se povzdigne ta živelj, je mogoče doseči, da se bo naša država sploh še upoštevala v evropski politiki. Mi ljubimo Avstrijo, zato nam krvavi srce ko gledamo to nesrečno politiko.«³⁷

Avstrijsko misijo in sicer krščansko misijo na Balkanu v zvezi z jugoslovanskim vprašanjem tudi apostrofira na vseslovenskem shodu mladine na Brezjah, dne 5. julija 1904:

»Kot katoliki moramo zahtevati, da širi Avstrija na jugu krščansko in slovansko misel in da brani kristjane na vzhodu in da, če nastopa kot braniteljica krščanske misli, naj nastopa tudi kot braniteljica slovanske misli na jugu.

³³ Poročilo v Slovincu 1899, št. 186 pod naslovom »Slovenski krščanski socijalci na Hrvatskem«. — Leta pozneje je Krek enkrat odgovoril na vprašanje, kdaj se bo uresničila ideja slovensko-hrvaškega jedinstva: »Kada zadnja baba ispod Triglava i zadnji prosjak kraj Drave budu uvjereni, da je to potrebno!« Petar Rogulja: Dr. Janez E. Krek najveći slovenski socijalni politik. Zagreb 1916, str. 9.

³⁴ Glej k temu Krekove govore na Selcih, dne 14. VIII. 1899 (Slovenec, št. 185) in v Ljubljani, dne 1. XI. 1899 (Slovenec, 1899, št. 251), v ljubljanskem je med drugim tudi poudaril, da je treba Nemcem in vladi dokazati, da v sedanji državi »niso mogoči podnarodi«.

³⁵ Shod na Savi, dne 15. X. 1905. Slovenec 1905, št. 238.

³⁶ Slovenec, 1899, št. 115.

³⁷ Javen shod v Srednji vasi, dne 8. IX. 1903. Slovenec 1903, št. 210.

Solnce nam prihaja iz vzhoda. Če drugi ne razumejo te naloge Avstrije, jim hočemo mi povedati. Prepričani smo, da Avstrije ne bo konec, če bo nastopala slovansko in podpirala krščansko misel na jugu, če pa ne, se bodo črni oblaki, ki ji groze, še bolj zgostili.«³⁸

V nepodpisanem članku »Državnopravno stališče Slovencev in Hrvatov«, v katerem spet enkrat razmišlja o povezavi hrvaškega državnega prava s Slovenci,³⁹ Krek v začetku leta 1905, torej še pred Reško resolucijo, ki jo je seveda odklanjal, ker je ločila Slovence od Hrvatov,⁴⁰ ponovno formulira kavzalno zvezo med rešitvijo jugoslovanskega vprašanja in vplivom Avstrije na Balkanu. Brez kulturnega in gospodarskega napredka slovenskih in hrvaških dežel Avstrija, po Krekovem mnenju, ne more izrabiti Jadranskega morja. Ta napredek je pa mogoč brez politično upravnega zedinjenja teh dežel.

»Dalje se ne more Avstrija kot velevlast razvijati, če ne dobi na Balkanu večjega vpliva. Ta vpliv je mogoč edino le po južnih Slovanih. Oslabljenje južnih Slovanov pomenja oslabljenje avstrijskega vpliva na Balkanu, okrepljenje južnih Slovanov pa utrjenje avstrijskega velevlastnega stališča. Veliko upravno zedinjeno južno slovensko ozemlje je v tem oziru edino prava oblika. To pa namerava naša in hrvaška ideja.«⁴¹

Pozneje je Krek to argumentacijo še razširil in skušal avstrijskim politikom dopovedati, naj zadovoljijo Jugoslovane, ker bi na ta način Avstrija postala privlačna sila za balkanske Slovence, nevarnost, ki ji preti od velikosrbske ideje pa odvrnjena.⁴² Vendar je treba ob tej priliki poudariti, da je osnovna misel cele argumentacije, ki so jo potem uporabljali v podobni obliki tudi drugi slovenski politiki klerikalnega tabora, najti rešitev slovenskega narodnega vprašanja v političnem zedinjenju južnih Slovanov Avstro-Ogrske, v vključitvi Slovencev v jugoslovansko enoto, misel na krepitev habsburške monarhije je bila pri tem, kljub dinastični komponenti, zlasti v poznejših letih šele sekundarna.⁴³

Krek je nacionalne zahteve povezal s celo vrsto demokratičnih in socialnih ter ekonomskih teženj slovenskih delovnih, predvsem malokmečkih in proletariziranih množic,⁴⁴ bil je do določene mere katalizator teh teženj. S široko zasno-

³⁸ Slovenec, 1904, št. 150; glej tudi Domoljub 1904, št. 14, Primorski list 1904, št. 27 ter Naš dom 1904, št. 14.

³⁹ Glej opombo 27.

⁴⁰ Glej k temu takozvano »Ljubljansko resolucijo« Slovenske ljudske stranke z dne 27. XI. 1905 (Slovenec, 1905, št. 272) ter članek Reška in Ljubljanska resolucija. Slovenec 1905, št. 276; glej tudi: Lojze Ude: Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903 do 1914, v zborniku: Jugoslovanski narodi pred prvi svetski rat. Beograd 1967, str. 895—899.

⁴¹ Slovenec, 1905, št. 34, z dne 11. februarja.

⁴² Primerjaj npr. Krekova govora iz leta 1914, 15. marca v Ljubljani in 17. maja v Sveti Katarini nad Šmihelom; glej tudi Dolenc, Razvoj . . ., str. 147, 156 sl.

⁴³ Glej Janko Pleterski: Jugoslovanski problem pri vseslovenski ljudski stranki do leta 1917. Naučni skup u povodu 50. godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države. Zagreb 1969, str. 122—125. Glej tudi opombo 49.

⁴⁴ K oceni Krekovega dela v celoti, glej: Ferdo Gestrin, Vasilij Melik: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966, str. 277—285; Kardelj; Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, 2. izd., str. 293—300; Rado Jan: O življenju in delu Janeza Evangelista Kreka. Loški razgledi 26, 1979, str. 183—187; Vinko Brumen: Srce v sredini. Življenje, delo in osebnost Janeza Evangelista Kreka. Buenos

vanim delom na gospodarskem, socialnem in ljudskovzgojnem polju, je dal narodno-emancipacijskemu boju novo demokratično ostrino in hkrati organizacijsko podlago. Opominjam na združno organizacijo, ki je povezala tudi Istro in Dalmacijo s slovenskim ozemljem, — njene občne zbore je imenoval »jugoslovanski parlament«⁴⁵ — opozarjam na strokovno organizacijo krščansko-socialnega delavstva, ki jo je leta 1909 strnil v »Jugoslovanski strokovni zvezi« — njeno ime je predstavilo program — in končno naj še omenjam izobraževalno organizacijo »Slovensko krščansko-socialno zvezo«. S to organizacijsko podlago, ki je potem tudi v deklaracijskem gibanju leta 1917/18 igrala pomembno vlogo, se je okrepila nacionalna samozavest slovenskega človeka na podeželju.

Hrvate, predvsem mlade hrvaške katoliške izobražence, s katerimi se je pogosto srečeval v Zagrebu, Ljubljani, na Dunaju in v Gradcu, ki jih je združeval v svoji »jugoslovanski univerzi«⁴⁶ na sv. Joštu, in pozneje tudi zastopnike stranke prava, je večkrat opozarjal na to strnjeno katoliško narodno organizacijo in jih hkrati kritiziral, da pri nacionalni politiki preveč visijo na starih papirjih, medtem pa zanemarjajo delo med ljudstvom na demokratični podlagi. Svojemu političnemu prijatelju Petru Rogulji v tem smislu reče v novembru 1909:

»Vi u Hrvatskoj samo razpravljate o programima; a zaboravljate raditi ... Bez valjane ekonomske i prosvjetne organizacije nema ni govora o zdravoj narodnoj politici ... Pa ipak bi vaš sabor mogao stvoriti cio niz najznamenitijih agrarnih, školskih, gospodarskih, te uopće socijalnih zakona, pobrinuti se za reformu uprave i tako ojačiti narod. A kad tamo, vječno raspravlja o nagodbi i o pravaškem programu od 1894. Zar se niko ne može sjetiti, da se raspravljajem ne će moći niti odstraniti nagodba niti ostvariti program od 1894.«⁴⁷

Kreku je vsekakor uspelo organizirati široke kmečke množice in tudi precejšen del delavstva. A ideološka osnova gibanja je omejila socialno in nacionalno udarno silo tega močnega političnega faktorja. Krekovo gibanje je demokratično in nacionalno-emancipacijsko znotraj klerikalne stranke, ki je na tej osnovi postala »/. . . / za ves zunanji svet glasnica slovenskega naroda /. . . /«,⁴⁸ in znotraj cerkve, ki je bila še v veliki meri fevdalna in z vsemi koreninami in

Aires 1968; Hermann Wendel: Aus dem südslawischen Risorgimento. Gotha 1921, str. 167—193; Ruda Jurčec: Krek, Ljubljana 1935; I. Dolenc: Krek, Janez Ev., SBL I., Lj. 1925—32, str. 559—565.

⁴⁵ Dolenc, Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku, str. 150; Slovenčevo poročilo o občnem zboru »Zadružne zveze« za leto 1906 (Slovenec 1906, št. 191) imenuje zvezo »... glavno zastopnico gospodarskih teženj jugoslovanskega naroda v Avstriji.« — in poročilo za leto 1907 se začne s stavkom: »Občni zbor, zadružne zveze, postaja vsako leto bolj nekam jugoslovanski gospodarski parlament« (Slovenec 1907, št. 146).

⁴⁶ Glej npr. sliko Krekove »Jugoslovanske univerze pri Sv. Joštu nad Kranjem« (1911). Srebrni jubilej slov. kršč. soc. gibanja 1894—1919. Ljubljana 1919 na platnicah. (To so bili socialni tečaji za hrvaške in slovenske akademike poleti 1906—1913).

⁴⁷ Rogulja, Dr. Janez Ev. Krek, str. 10. — 8. septembra 1907 npr. naslovi v Mengšu v istem smislu na adresu Hrvatov sledeče besede: »Sedaj ravno proučavam hrvaški narod. Povedati moram, da so Hrvatje sami krivi, da jih Mažari tlačanijo. Hrvaški plemič je vedno le stiskal žep in hotel, da kmet vse plačaj. Kmet je bil brez pravic. Gotovo je potem, da je Mažar storil kar je hotel. Pri nas pa gojimo demokratično misel in jo hočemo tudi izpeljati, ako hočemo, da bo naš narod postal močan.« (Slovenec, 1907, št. 207). Glej tudi opombo 55.

⁴⁸ Očiščenje in pomlajevanje. Predavanje Ivana Cankarja 20. IV. 1918. v Trstu. Naprej II, 1918, št. 96.

nitni vezana na obstoj monarhije.^{48a} Res je Krekovo propagiranje hrvaško-slovenske upravne enote — po aneksiji Bosne in Hercegovine dobi ta zamisel označbo trializem⁴⁹ — bolj radikalno in odločnejše kot pri somišljeniku Šušteršiču in na drugi strani tudi bolj prožno, kar se tiče vprašanja Srbov in absolutne zvestobe do vladarja, vendar pri tem Krek skoraj do svoje smrti ne opusti legitimizma, narodnost pa podreja veri.

Z nakazano razvojno črto je v skladu tudi Krekovo stališče do aneksije Bosne in Hercegovine, opazimo pa novo komponento. Na zaupnem shodu Slovenske ljudske stranke v Ljubljani dne 13. decembra 1908 izjavlja:

»Mi odobravamo aneksijo že zaradi tega, ker dobimo s slovanskim prebivalstvom Bosne in Hercegovine novo podporo, novo moč /.../. Za nas Slovence pa je aneksija še drugega pomena. Mi sedaj še toliko bolj čutimo, da spadamo s Srbi in Hrvati skupaj, čutimo potrebo, ustanoviti si veliko jugoslovansko državo v okviru Avstrije in upati smemo, da pride čas, ko bomo na svojih tleh s svojimi brati, pod skupnim habsburškim monarhom branili sebe in državo.«⁵⁰

Krek torej izrecno omenja tudi Srbe, s katerimi se v tem govoru sploh obširno peča in do katerih zavzame diferencirano stališče. »Mi smo prijatelji bratskega nam srbskega naroda, ne smemo pa pozabiti, da ti Srbi, ki danes vodijo srbsko politiko, niso najboljši prijatelji Jugoslovanov /.../. S tem, da sovražijo našo državo, sovražijo tudi nas.« Misli je tukaj tako na Srbe v monarhiji, kot na Srbe v kraljevini Srbiji. Sovraštvo Srbije do Avstrije je pa za Kreka umetno ustvarjeno, prej ga ni bilo. Kriva temu naj bi bila, poleg germanizacije na jugu države, v prvi vrsti madžarska politika, kateri so Srbi nasledili.

^{48a} Zanimivo je, kaj je Krek rekel v tem oziru Jegliču, in sicer 16. maja 1917, nekaj mesecev pred smrtjo, ko se je že zavedal tega problema: »Cerkev je preveč z državo, s to korumpirano vlado združena in le njej služi, ne upa se ji postaviti v bran.« (Jegličev dnevnik, 28. V. 1917).

⁴⁹ K opredelitvi pojma trializem glej Janko Pleterski: Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje. Zgodovinski časopis XXII, 1968, str. 169—171. Pleterski vsebinsko ločuje trializem velikoavstrijskih reformatorjev monarhije od trializma v zamisli slovenskih politikov (str. 169): »Prvi izhaja od težnje obnoviti z njim enotnost monarhije in utrditi položaj krone na osnovi nekakšnega kompromisa med federalizmom in centralizmom, drugi je sicer tudi dinastičen in klerikalno usmerjen, a njegova osnovna misel je, najti rešitev slovenskega narodnega vprašanja v političnem zedinjenju južnih Slovanov, ki živijo v mejah habsburške države.« Na istem mestu opozori Pleterski še na dejstvo, da »... trializem pri Slovencih ni izključeval splošne federalizacije oziroma preosnove v zvezo tudi večjega števila držav, ampak je tak razvoj celo pričakoval.« — Krek je skozi leta uporabljal pojem trializem. Npr. 17. VI. 1910 v dunajskem študentskem klubu »Danica«: »Zanesti pa moramo tudi med narod idejo trializma, ta ideja ni fantom, ona sloni na dobri materialni podlagi.« (Arhiv SR Slovenije, Društveni arhiv X/1: Danica, Zapisnik diskusijskih večerov); 8. IV. 1912 na shodu v Smledniku govori tudi o »zedinjenju Jugoslovanov potom trializma« (Gorenjec 1912, št. 15) in leta 1914 na nekem predavanju v Selcih reče — izpričano po Petru Grgcu: Dr. Janez Ev. Krek, Socijalni eseji, govori i nacrti. Zagreb (1920), str. XII — »Bezuspješni naporu u Beču nepokolebivo su utvrdili u meni uvjerenje: 'Mi moramo dobiti trijalizam'.«

⁵⁰ Slovenec, 1908, št. 287. To stališče in sledeče misli je Krek nekaj dni pozneje v zgoščeni obliki ponovil za Pijevo korespondenco (Bulletin des Piusvereins) na Dunaju; prevod v Slovencu 1908, št. 294. Glej tudi Slovenski narod 1908, št. 291.

Pripoveduje, kako je nekemu srbskemu politiku⁵¹ nekoč rekel: »Bodite vendar toliko odkriti in povejte svojemu ljudstvu, kako je to sovraštvo neumno. Avstrija ni nemška, Avstrija se šele dela in bo taka, kakršno bo hotela večina narodov, in ta večina je slovanska!^{51a} Ker je pa čutil, da stoji ta prognoza na bolj šibkih nogah, pa z ozirom na »srbske želje« še doda:

»Čehi, Poljaki, Slovenci in Hrvati, kam pa hočemo iti, kaj hočemo storiti, nego ostati v tej državi, ktere del smo tudi mi, v kateri upamo nekdanj še dobiti vodilno moč v roke. V tej državi naj vidijo Srbi svojo zaveznico. Brez žvenketanja z orožjem naj se mirno razvijejo doma, naša skrb pa bo, da dobita Bosna in Hercegovina dobre prometne, prosvetne in parlamentarne razmere.«

Dober mesec pozneje, 16. januarja 1909, je Krek potem v skladu z Šusteršičevimi izjavami v delegacijah in v državnem zboru (8. in 16. XII. 1908) utemeljeval v kranjskem deželnem zboru svoj znani predlog: »Deželni zbor pozdravlja aneksijo Bosne in Hercegovine, v trdni nadeji, da je s tem zvršen prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije.«⁵²

Utemeljeval ga je s tukaj prvič, a pozneje še večkrat uporabljenim argumentom o geografsko-gospodarski enotnosti jugoslovanskega ozemlja, ki da jo označuje enotnost vodnih poti in tudi z argumentom o enotnosti v jezikovnem oziru.⁵³ Od Zilje do Črnega morja se en dialekt zliva in preliva v drugega. »En narod smo in en jezik govorimo.« S simpatijami je potem govoril o srbskem narodu »o naših Napolitancih«, kakor se je izrazil, a »hladno in kratko« konstatiral, da je »protivnik« velikosrbskega ideala, ki da je »za splošnost, ne samo za Avstrijo, poguben«. Ravno slovensko ljudstvo, pravi malo pozneje na preda-

⁵¹ Verjetno je to voditelj srbskega združništva Mihajlo Avramović, s katerim je bil Krek od leta 1908 naprej v kontaktu. Glej Slovenec 1921, št. 87 in 108 ter 1927, št. 241.

^{51a} Iz navedenega citata je razvidna tudi neka avstroslovanska komponenta, ki pa programatsko ne prej ne slej ni jasno opredeljena in ki spremlja Kreka od mladih dni skupaj s predvsem čustvenim kulturnopolitičnim vseslovanstvom z verskim ozadjem (zedinjenje zapadnega in vzhodnega krščanstva). Tozadeven zanimiv vpogled v Krekovo »slovansko dušo« nam nudi Dergančev spominski zapis o Kreku. — Franc Derganč: Spomini na Kreka. Odmevi slovanskega sveta 1932, str. 11—21; ponatisnjeno v knjigi: Svetozor. Prvi zvezek izbranih esejev. Ljubljana 1936, str. 57—83. (Glej tudi opombo 92). — Naj opozorim v tej zvezi še na Krekovo zanimanje za slovnost slovanskih narodov (predvsem za ukrajinsko), za filozofijo Solovjeva in na Krekovo obvladanje več slovanskih jezikov. — Kar se pa tiče politične plati Krekovega slovanstva, naj omenim ob robu le Hribarjev podatek, da se je Krek udeležil l. 1907 nekega prvega sestanka slovanskih državnozborskih poslancev, na poznejše sestanke ga pa ni več bilo. Ivan Hribar: Moji spomini. I. del. Ljubljana 1928, str. 231—233.

⁵² Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani. Zasedanje od 27. marca 1908 do 29. oktobra 1910. Po stenografski zapiskih. 47. zvezek. Ljubljana 1910. VIII. seja, str. 267—270. — Ali je zdaj stavil Krek ta predlog po iniciativi Šusteršiča, kakor slednji trdi (glej Ivan Šusteršič: Moj odgovor. Ljubljana 1922, str. 60—62), ali pa ne, v bistvu ni važno, ker se v tem času ob tem vprašanju še nista razhajala. Načelna razlika med Šusteršičevo in Krekovo jugoslovansko orientacijo se izoblikuje šele v prvi svetovni vojni, čeprav so tozadevni znaki že od leta 1912 naprej vidni.

⁵³ Glej npr. Krekovo predavanje na Savi, dne 10. XI. 1912. Dolenc, Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku, str. 161—163; Slovenec 1912, št. 264; Naša moč VII, 1911/12, št. 51.

vanju v dunajski »Leonovi družbi«, tvori »/.../ predzid katoličanstva in avstrijske državne ideje nasproti velikosrbski ideji in nasproti italijanski iredenti.«⁵⁴

Mimogrede povedano Krek, ki je tako pogosto zahajal med Hrvatete, v »svojo pravo domovino«,⁵⁵ v Srbiji nikoli ni bil. V zvezi s Srbi je zanimivo, kaj je Krek napisal ob takozvanem zagrebškem veleizdajniškem procesu leta 1909:

»Bratom Hrvatom in Srbom pa kličemo: Učite se iz tega procesa, kako malo imate svojo usodo sami v rokah! Združite se na programu neodvisne jugoslovanske državne skupine pod žezlom habsburškim, a ne preko Budimpešte. Dovolj bo v taki skupini svobode za Hrvata in Slovence in Srba! Potem si bomo sami delili svobodo in enakopravnost /.../«⁵⁶

To stališče, ki presega hrvaško-slovenski koncept — v letu 1909 Krek še dvakrat omenja Srbe kot tretji sestavni del zamišljene jugoslovanske države v okviru monarhije⁵⁷ — sloni na Krekovem prepričanju, ali bolje rečeno upanju, da je aneksija zadela velikosrbsko idejo v svojem korenu in da s tem »/.../ za enotno postopanje hrvaško-srbskega ljudstva ni nobenega zadržka več.«⁵⁸ Toda Krek je kaj kmalu uvidel, da se to upanje ne ujema s stvarnostjo, in izrecno omenjanje Srbov v javnih izjavah spet odpade.⁵⁹ Dejstvo je, da Krek

⁵⁴ »Die slovenische christliche Demokratie.« Predavanje dne 5. IV. 1908. Vaterland 1909, št. 157; Slovenec 1909, št. 78 — tam tudi beremo, da je Krek poudaril »velik čut skupnosti« med Slovenci in Hrviati, »/.../ ki bi ju bil morebiti že dovedel do skupnosti, če ne bi prišlo do razdora po Trubarju v korist reformacije uvedenem pismenem jeziku«. Individualiteta slovenskega književnega jezika za Kreka ni predstavljala nedotakljive vrednote. Morebitnega razvoja v smeri skupnega jugoslovanskega književnega jezika ni odklanjal.

⁵⁵ Vsak Slovenec se — tako Krek na shodu hrvaškega krščanskosocialnega delavstva v Zagrebu dne 24. IV. 1910 — »... čuti na Hrvaškem kakor v svoji pravi domovini. Hrvati in Slovenci smo eno in isto.« Pri tem Krek spet poudari demokratično osnovo narodnega vprašanja, kajti le v ljudstvu, v delavstvu je napredek naroda, in inteligenca, ki nima zveze z ljudstvom, je brez pomena. Zato tudi ne bo šel govoriti hrvaški buržoaziji, pa naj bodo njene ideje še tako sijajne. »Raje sem zadnji med demokrati, kakor pa prvi med buržoazijci.«

⁵⁶ Nepodpisani uvodnik »Zagrebški proces« v Slovencu 1909, št. 50, z dne 3. marca.

⁵⁷ Srbe kot tretji sestavni del južnoslovanske države omenja leta 1909 še na shodu v Skofji Loki dne 27. VI. — »Mi imamo načrt, po katerem naj se Slovenci, Hrvati in Srbi združijo v naši državi. Če tega ne bo, naša država razpade.« (Slovenec 1909, št. 144) — in na zborovanju S. L. S. v Ljubljani, dne 18. VII. — »Mi smo Avstrijci. Nikdar tega ne prikrivamo in povemo to vsakemu, ki hoče širiti protiavstrijsko misel. Avstrijci ostanemo odkrito, toda mi nečemo Avstrije s prevlado nemštva, mi nečemo Avstrije, v kateri bi po krivičnem, neumnem dualizmu Mažar naše brate in druge narodnosti duševno moril in gmotno izsesaval /.../ mi hočemo Avstrijo bodočnosti, v kateri bomo Slovenci z brati Hrvati in Srbi v eni državi združeni pod habsburškim žezlom.« (Slovenec 1909, št. 164). — Celó Šušteršič je v tem času (govor 19. III. 1909 v državnem zboru) glede na Srbe govoril o naših bratih »/.../ ki imajo pravico do naših bratskih čustev«. Glej Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914, str. 904.

⁵⁸ Slovenec 1909, št. 124: prevod Krekovega članka: »Die Agrarbank und die süd-slawische Frage« v dunajskem mesečniku »Die Freistatt«, z dne 15. maja 1909. — To misel je Krek izrazil tudi že v aneksijski debati v kranjskem deželnem zboru. Obravnave deželnega zbora kranjskega, 47 zv., str. 270: Po Krekovi sodbi bo antagonizem med Srbi in Hrvati nehal, ker je z aneksijo padla možnost, da bi se uresničil idol velike Srbije in bo nastopila doba, ko se bosta brata zblížala in »/.../ v bratskem objemu živela kot eden, da se ne bo vprašalo odkod razlika med Hrvatom in Srbom, ker je ne bo«.

⁵⁹ Tako npr. v govoru na ljudskem shodu v Sv. Luciji pri Gorici dne 3. IV. 1910: »Z brati Hrvati hočemo ustvariti novo, skupno, vsem sovražnikom imponujočo, boljše domovino.« Srbe ne omenja. Novi čas I, 1909/10, št. 15,

v svoji koncepciji jugoslovanske države Srbov dolgo ni upošteval kot enako-praven faktor. Proučeval je njih politične, gospodarske in kulturne razmere, sprejel jih je čustveno, a v realni politiki, ki je bila mnogokrat bolj oportunistična kot realna, je Srbe brez pridržkov upošteval po vsej verjetnosti šele od druge polovice maja 1917 naprej, prej bi se po njegovem mnenju morali podrediti hrvaškemu državnemu pravu.⁶⁰ Določeno vlogo so pri tem gotovo igrali tudi pomisleki zaradi pravosodja, ki je nanj Krek vsaj deloma gledal kot na politično vprašanje. Tako je propagiral iz političnega vidika idejo verske unije, a hkrati opozarjal na nevarnost, ki preti katoličanstvu od velesrbstva.⁶¹

Krekovi državnozbornski govori po aneksiji ne zapustijo nakazane glavne nacionalnopolitične linije, le da se Krekova kritika vladne avstrijske in seveda še bolj ogrske politike do Jugoslovanov ob boju za demokratizacijo režima v Bosni in Hercegovini (govor 4. VI. 1909⁶²) in ob sistiranju ustave na Hrvaškem (govor 19. IV. 1912⁶³) stopnjuje. Ob robu naj omenim v tej zvezi poantiran Krekov izrek v bosanskem odseku v razpravi o kmečki odvezi po ogrski agrarni banki dne 6. maja 1909: Po Krekovem mnenju bo vlada zapravila zaradi agrarne banke vse simpatije, ki jih je krona od nekdanj bila deležna s strani Jugoslovanov. »Zdaj se bo tam doli od Drave do Črnega morja reklo: Naš cesar nas je od Turkov kupil in Mažarom prodal.«⁶⁴ Že takrat je Krek svaril, da Bosna lahko postane »Piemont«, če ne bodo pametno gospodarili v njej.⁶⁵

Ob aktivnem sodelovanju Kreka je bilo jeseni 1912 končno uspešno prizadevanje klerikalne stranke, da bi dobila na Hrvaškem zaupnika, ki bi se z njo boril za to, da bi prišli tudi Slovenci v trialistično državno tvorbo. Vseslovenska ljudska stranka in Hrvaška stranka prava sta se zvezale v Hrvaško-slovensko narodno zvezo in na t. i. »prvem hrvatsko-slovenskem saboru« v Ljubljani dne 20. oktobra 1912, sprejeli sledečo resolucijo:

»Izjavljamo, da tvorimo Hrvati in Slovenci eno narodno celoto. Vsled tega hočemo pristaši Stranke prava in Vseslovenske ljudske stranke skupno delovati v duhu in pravcu programa Stranke prava za jedinstvo, pravice in svobodni razvoj hrvatsko-slovenskega naroda v okviru habsburške monarhije. V svesti smo si, da so hrvatsko-slovenske dežele odločilnega pomena za pozicije

⁶⁰ Primerjaj npr. Krekovo stališče v decembru 1914 (glej opombo 104).

⁶¹ Glej npr. Krekovo predavanje »O razkolnih bratih« v Ljubljani, 5. X. 1909 (Slovenec 1909, št. 228), dalje Stjepan Pelz: Uspomene na dra. Kreka. Luč, Zagreb 1918; str. 109 in še Krekovo predavanje za novomašnike v aprilu 1911 na Sv. Joštu. Ivan Dolenec: Dr. Krek in izobraževalno delo. Ob 50-letnici dr. Janeza Evangelista Kreka. Ljubljana 1917, str. 50.

⁶² Sten. Prot. 19. sesija, 24. seja, str. 1246—1251.

⁶³ Sten. Prot. 21. sesija; 67. seja, str. 3341—3342.

⁶⁴ Parlamentsarchiv Wien, Handschriftliche Protokolle der Ausschusssitzungen des österreichischen Abgeordnetenhauses, Ausschuß zur Verhandlung der bosnischen Frage, 19. sesija, 3. seja, z dne 5. 9. 1909. — To misel potem ponovi Krek na že omenjenem govoru v Škofji Loki dne 27. VI. 1909 (glej opombo 57), ko reče: »Če se prodajo bosanski kmetje mažarskemu judu, ki bo naselil tja kogar bo hotel, potem bi se čulo tudi med Srbi in Bolgari in drugimi balkanskimi narodi: Avstrija je kupila Bosno in Hercegovino od Turkov in jo je Mažarom prodala, kar bi bilo v ogromno škodo Avstriji in bi gotovo ne utrdilo ljubezen do nje.« (Slovenec 1909, št. 144).

⁶⁵ Krekov govor v Kamniku, 7. XI. 1909. Slovenec 1909, št. 255. Krek pride v tem govoru do zaključka: »/.../ kdor nasprotuje naši združitvi, je sovražnik cesarjev, države.«

monarhije kot velevlasti in kakor se zavedamo svojih dolžnosti napram monarhiji, tako odločno zahtevamo in pričakujemo, da se zave tudi monarhija svojih dolžnosti napram našemu narodu.«⁶⁶ Krek ob tej priložnosti ostentativno poudari demokratično osnovo te državnopravne ideje na slovenski strani:

»Z našo ljudsko demokratično mislijo je bila od prvega začetka združena jasno misel, da smo si s Hrvati eno. Naša organizacija je pripravljala skupen dom s Hrvati. Na ljudsko-demokratičnem temelju smo ponesli zavest o naših skupnih državnopravnih idealih v zadnjo gorsko koč /.../«⁶⁷

Prva balkanska vojna je neposredno za tem prinesla nov polet jugoslovanski ideji pri Slovencih. Seveda je tudi Kreka navduševala, kar se zrcali v vrsti njegovih člankov in govorov.⁶⁸

V intervjuju za dunajsko »Reichspost« z dne 1. januarja 1913⁶⁹ pozdravlja »zmage križa nad polumescom«, saj živi v tradicijah hrvaško-slovenskega ljudstva »/.../ več stoletij stara želja po maščevanju turških grozot /.../« Čustva Jugoslovanov, posebej Slovencev do dogodkov na Balkanu temelje na simpatijah do balkanskih narodov, toda noben zastopnik Jugoslovanov pri tem ne teži po velikosrbski ideji, ki gre za ustanovitvijo Velike Srbije do Adrije in do Trsta. Politične težje Hrvatov in Slovencev se gibljejo dosedaj še (v nemškem originalu: »dermalen noch«) strogo v okvirju monarhije /.../. Krek opozarja na sklepe ljubljanskega »hrvaško-slovenskega sabora« z dne 20. oktobra 1912, a obenem odločno poudarja, da sedanje razcepljenosti slovenskega in hrvaškega naroda ne bo mogoče dalje vzdržati, »/.../ ker bi se sicer v bodočnosti pojavile težnje, ki jih današnja generacija še ne pozna«. Za uspešni razvoj Slovencev in Hrvatov na kulturnem, predvsem pa na gospodarskem

⁶⁶ Slovenec 1912, št. 242; glej tudi Arhiv SR Slovenije. Fond notranjskega ministrstva, Poročilo deželnega predsednika notranjemu ministrstvu o slovensko-hrvaškem saboru, št. 3476 Pol z dne 22. X. 1912 (MI/Präs 10544/1912). — K zgodovini zveze V.L.S. — H.S.P. glej predvsem Janko Pleterski: Zveza vseslovenske ljudske stranke in hrvatske stranke prava v letih 1911—1913. Zgodovinski časopis 34, 1980, št. 1—2, str. 5—75.

⁶⁷ Krek na komersu hrvaško-slovenskega sabora. — Slovenec 1912, št. 242.

⁶⁸ Kar se tiče člankov, naj omenim »Domoljubove« uvodnike: »Bratom pozdrav« (1912, št. 43), »Naše zmage« (1912, št. 45) ter članek »Mi pa ostanemo...« (1912, št. 50), kjer beremo: »Dasi smo s Srbi bratje po krvi, nas vendar od Srbov loči predvsem naša katoliška vera. Hrvatje in Slovenci smo vsi katoličani, Srbi so domala vsi pravoslavni. Zato pač prisrčno pozdravljamo osvoboditev srbskega naroda izpod turškega jarma in želimo srečnega razvoja srbski državi. Toda Srbi nismo in nečemo biti. Svojo samostojnost kot Slovenci in Hrvati hočemo varovati in s to samostojnostjo hočemo tudi povzdigniti moč avstrijskega cesarstva.« — Kreku (in Ignaciju Žitniku) pripisan vpliv na pisanje »Slovenca« v času prve balkanske vojne (Fran Erjavec: Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928, str. 203; Dolenc, Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku, str. 163) ni docela razjasnjen. Krek sam je pozneje Jegliču izjavil (Jegličev dnevnik, 27. I. 1916), da za srbofilske Slovenčeve članke med prvo balkansko vojno ni bil on odgovoren. Nekaj člankov bo pa vendarle Krekovih, verjetno tudi uvodnik »Nekaj o patriotizmu« (1912, št. 285), ki skuša omiliti Šustersižev uvodnik z dne 7. decembra 1912: »Zunanji položaj.« — K zadržanju slovenskega časopisja med balkanskimi vojnami glej Dušan Biber: Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami v letih 1912—1913. Istorija XX veka. Zbornik radova I. Beograd 1959, str. 285—326.

Od govorov naj omenim: govor v Ribnici 3. XI. 1912 (Slovenec 1912, št. 257), že omenjeni govor na Savi (glej opombo 53) in istega dne, 10. XI., na Jesenicah (Slovenec, 1912, št. 264) ter govor v Trziču 1. XII. 1912 (Gorenjec, 1912, št. 50). Predavanja v Danici glej opombe 70—72.

⁶⁹ Reichspost 1913, št. 1; slovenski prevod (ni povsem točen), Slovenec 1913, št. 1.

področju, je predpogoj enotna uprava, zato »državnopravna plat« jugoslovanskega vprašanja »/. . . / ni cilj jugoslovanske politike, marveč samo neobhodno sredstvo do cilja«. Avstriji ob tej priložnosti še pove, da bi se, kar se tiče skrbi za povzdig združništva, od Srbije in Bolgarije lahko še mnogo naučila. Vrh tega jo opozori na rešitev kmečkega vprašanja, ki da je bila v teh dveh državah hitrejša in korenitejša kot npr. v Bosni in Hecegovini. Naposled še izrazi upanje katoliških Slovencev in Hrvatov, da bo »/. . . / nov življenjski položaj za Bolgare in Srbe pregnal enostranski separatizem in fanatizem, ki se tu in tam pojavlja v pravoslavju«.

Od novembra 1912 naprej je Krek razlagal slovenskim in hrvaškimi študentom na Dunaju v katoliškem dijaškem društvu »Danica« dogodke na Balkanu, ki da pomenijo za Jugoslovane velik preobrat, nov čas.⁷⁰ Sedaj, »ko je srbsko orožje zmagoslavno« — referira 5. novembra 1912 —, »ko vse obrača svoje oči na Belgrad, je postalo srbstvo velika privlačna sila in to toliko bolj pod komisarjatom na Hrvaškem. Avstrijska misel je šla nazaj a razmere na Hrvaškem agitirajo kriče za simpatijo do Srbov in agitirajo zanjo že med hrvaško inteligenco. Tudi med Slovenci se čuti duh občudovanja notranje slovanske moči in kulture /. . . /. Pripravljeni moramo biti na vsak slučaj in tudi na slučaj, ki ga je omenil velik politik: Avstrija je svojo vlogo na Balkanu odigrala«. Potem pa pravi: »Vedno je šlo samo za to, ali bo imela Ljubljana ali Zagreb ali Belgrad večjo privlačno silo — katoličanstvo ali pravoslavna cerkev. Zgodovina in orožje sta sedaj odločila /. . . /. Belgrad bo tvoril od sedaj žarišče nove ere in nove kulture, ki se bo razširila iz njega.«⁷¹ 3. decembra 1913 razmišlja v istem krogu med drugim o vprašanju avstrijske državne misli: »Kdo ima avstrijsko državno misel? Vsak, kdor hoče imeti svoje bivališče v okviru avstro-ogrske monarhije! V Avstriji bi morali, če bi bila pravica, vladati tisti narodi, ki imajo ta smisel. V resnici je pa ravno nasprotno! Vladajo narodi, katerih centrum leži izven države? Poljaki: njih ideal je Svobodna Poljska. Nemci: njih želje romajo na božjo pot v rajh! In vendar ti dominirajo!« Na medklic nekega Hrvata: »Kdor bi šel s Srbijo, bi bil veleizdajalec!« — replicira: »Mi nočemo pod Srbijo. Simpatije imeti s Srbi pa še ni veleizdaja. Realni temelj naše politike je zveza z državo. Sicer država ni večna, ampak z dejstvom je treba računati!«²⁷

Na predavanju v Splitu, 9. januarja 1913, podčrta Krek dva dejavnika, ki sta povzročila silno okrepitev samozavesti slovenskega človeka — »prej mali, zdaj veliki« —, prvič: »Zastopniki slovenskega naroda (!) in hrvaške stranke prava smo proglasili edinstvo slovenskega in hrvaškega, našega naroda. S tem smo politiki s stolpa napovedali vojsko; začeli smo boj z razkosanostjo in s pokrajinsko ozkosrčnostjo.« Kot drugi faktor pa navaja zmagoslavje balkanskih narodov: »Ti junaki so naši; to so naši bratje, ki govore, kakor jaz; njihov dom je tudi moja domovina. V nji so naši bratje trpeli, kakor so svoj

⁷⁰ V zvezi s prvo balkansko vojno stojijo sledeča Krekova predavanja v »Danici«: 12. XI. — Etične moči v nacionalnih gibanjih na Balkanu; 19. XI. — Bolgarsko združništvo; 27. XI. — Srbsko združništvo; 3. XII. — Politika.

⁷¹ Arhiv SR Slovenije, Društveni arhiv X/1: Danica, Zapisnik 1. diskusijskega večera XXXVII. tečaja; glej tudi Đuka Kuntarić: S. drom. J. E. Krekom u Beču. Luč 1918. str. 36—37; nadalje Pelz, Uspomene na dra. Kreka, str. 108.

⁷² Arhiv SR Slovenije, Društveni arhiv X/1: Danica, Zapisnik 3. diskusijskega večera XXXVII. tečaja.

čas naši očetje trpeli turško krvavo nasilje. In glej! Zdaj so se osvobodili z lastno močjo. Veliki so in mi ž njimi. V tem tiči velika narodna zavest, ki ogreva sedaj vse Južne Slované.« Zadnji tedni pomenijo — tako Krek — za južne Slované več, nego prej morda nekaj sto let.⁷³

V ožjem krogu je pa takrat razodel: »Če bi sedaj prišlo do revolucije zoper Avstrijo — jaz sem zraven!«⁷⁴

Streznila ga je druga balkanska vojna. — Postavil se je na bolgarsko stran.⁷⁵ Že prej je na to kazalo, ko je organiziral sredi marca 1913 bolgarski večer v Ljubljani.⁷⁶ Poudarjanje »srbskih bratov« in navdušenje za nje se neha. Obratno, Krek zdaj zopet bolj razločno poudarja srbsko nevarnost, in sicer skupaj z ekspanzivno pravoslavno nevarnostjo za katoliško gibanje med južnimi Slovani.⁷⁷

Menda bo koristno za splošno oceno Krekove glavne nacionalno-politične linije, če na tem mestu opozorim na stališče druge v uvodu omenjene osebnosti, ki je na pomemben način prispevala k izoblikovanju tega obdobja slovenske zgodovine, na takratno nacionalno-politično stališče Ivana Cankarja. Dne 12. aprila 1913 je Cankar v znamenitem predavanju »Slovenci in Jugoslovani« razložil, da je treba Avstrijo pustiti »v njenem lastnem dreku« in nakazal rešitev jugoslovanskega vprašanja na osnovi združitve enakopravnih narodov v jugoslovanski federativni republiki.⁷⁸ Ta jasna opredelitev jugoslovanskega vprašanja, »najvišji vzpon slovenske politične misli pred prvo svetovno vojno«⁷⁹ je pressegala vse nacionalne programe liberalcev, klerikalcev in tudi socialnih demokratov, katerim je Cankar pripadal in ki so še vztrajali na avstromarksističnih stališčih, je pa na drugi strani osamljen pojav. Omeniti pa je treba v tej zvezi preporodovsko gibanje, ki je z nacionalno revolucijo in razbitjem Avstrije hotelo doseči samostojno jugoslovansko državo, ni pa še imelo enotnih in jasnih socialno-političnih ciljev.⁸⁰

⁷³ Domoljub 1913, št. 4; glej tudi poročilo v Slovincu 1913, št. 14.

⁷⁴ Dolenc. Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku, str. 164.

⁷⁵ Na seji izvršilnega odbora S.L.S. dne 16. VI. 1913 je Krek predlagal, da se naj SLS izreče v bolgarsko-srbskem sporu za Bolgare, kar je bilo soglasno sprejeto. Šusteršič, Moj odgovor, str. 104; glej tudi Sorski (= A. Koblar): Dr. Krek Jugoslovan. Ljubljana 1926, str. 6. — Pelz, Uspomene na dra Kreka, str. 108 pa navaja sledeče Krekove besede: »Sjetite se mojih riječi! Kraljevini če se Srbiji ovaj bratoubilački rat osvetiti. — ljuto osvetiti, jer svaka se nepravda u historiji osvečuje — ne samo pojedincima, nego i narodima.«

⁷⁶ Glej Krekovo poročilo v Slovincu 1913, št. 67.

⁷⁷ Ivan Podlesnik: Iz spominov na dr. Jan. Ev. Kreka. Narodni dnevnik 1927, št. 241. Podlesnik pripoveduje, da je Krek v tem času na nekem strankinem zaupnem shodu navajal kot argument proti srbofilski politiki ekspanzivnost pravoslavja, v kateri je videl nevarnost za katoliški pokret med južnimi Slovani, in Podlesnik še meni, da je Krek to nevarnost pravoslavja potrdil in še bolj jasno označil v svojem članku »Srbi in mi« priobčenem v letu 1915 v »Vestniku Slovenske krščansko socialne zveze.«

⁷⁸ Glej Janko Pleterski: Avstrija in Slovenci leta 1912—1913. Kronika XXIII, 1975, str. 112. — K nacionalni misli pri Cankarju glej Lida Bezlaj-Krevel: K razvoju Cankarjevega nacionalnega programa v letih 1907—1913. Srečanja, Nova Gorica 1969, str. 31—36.

⁷⁹ Pleterski, prav tam, str. 112.

⁸⁰ Fran Zwitter: Slovenci in habsburška monarhija. Zgodovinski časopis XXI, 1967, str. 63. — Glej tudi Adolf Ponikvar (red.): Preporodovci proti Avstriji. Ljubljana 1970.

Krekove izjave v prvi polovici leta 1914 — po hudi politični krizi in osebni tiski zaradi afere Theimer — se v bistvu ne razlikujejo od hrvaško-slovenskega državno-pravnega stališča, kot ga je na kongresu pravašev v Opatiji (27./28. marca 1913), na katerem je sodeloval tudi Krek, pojmoval Šusteršič; da se namreč priznajo tudi Srbi in Mohamedanci — tako v političnem kot v verskem zbiru, če le ti priznavajo kot temelj hrvaško državno pravo, hrvaško državo.⁸¹ Čeprav Krek zdaj zopet poudarja pomembnost srbskega vprašanja glede na razmerje Slovencev do Hrvatov in tudi nujnost, da se to razmerje reši na Hrvaškem — na predavanju v »Danici« v začetku 1914 pravi, da pride za njega pri tem posebno v poštev versko vprašanje in da je zato treba »negovati z vsemi silami unijatsko cerkev na Hrvaškem«⁸² — vendar pri formuliranju nacionalnih zahtev v govorih in člankih govori vselej le o Slovencih in Hrvatih o skupni Hrvaško-slovenski domovini ali podobno. O Srbih — če sploh — govori šele v zvezi s podrobno razlago nacionalnega programa. To velja na primer tudi za Krekov govor »Jugoslovani in delavstvo«, ki ga je imel 15. marca 1914 v Jugoslovanski strokovni zvezi v Ljubljani.⁸³ Mestoma imamo pri branju tega govora vtis, kot da bi imeli pred seboj enega od Krekovih govorov iz let 1898/99. Najprej kritizira zvezo z Nemčijo⁸⁴ — »v tej zvezi tiči glavna napaka naše zunanje politike« — potem poudari, ».../ da je za nas Jugoslovane edino mesto v avstrijski državi, kljub vsem prevaram, ki smo jih doslej doživeli od strani avstrijskih vlad«, in na vprašanje, »kaj hočemo«, odgovarja:

»Prvič je treba, da se naša zunanja politika izpremeni v prijateljstvo s Francijo, ki ima denar⁸⁵ in z Rusom, da bomo imeli mir, da ne bo vsako rogoviljenje Srbov veljalo nas stotine milijonov.

Drugič je treba napraviti v notranji politiki red in predvsem dati Slovence in Hrvatom to, kar jim gre, namreč skupno domovino. Ako mi tukaj na jugu ne bomo močni, potem je Avstrija sama v nevarnosti.« In doda še: »Mi zahtevamo samostojnost vsakemu narodu, predvsem pa nam na jugu.« Avstrijske Nemce pa skuša prepričati, da gre pri tem tudi za njihove interese, ker lahko le močni Jugoslovani preprečijo italijanske aspiracije po Primorju in zagotovijo Avstriji (in avstrijskim Nemcem) dostop do morja.⁸⁶ (S tem se pa nemški

⁸¹ Pleterski, Zveza vseslovenske ljudske stranke in hrvatske stranke prava v letih 1911—1913, str. 65.

⁸² Arhiv SR Slovenije, Društveni arhiv X/I: Danica, Zapisnik 1. prijateljskega sestanka XL. tečaja.

⁸³ Naša moč IX, 1914, št. 16; Slovenec 1914, št. 61.

⁸⁴ Škodljiva za Avstrijo in Slovence, s tem tudi za delavce, je ta zveza iz gospodarskega ozira. — Isto misel naglašava Krek na shodu v Črni na Koroškem, dne 2. II. 1914 (notica v Slovenscu 1914, št. 61) in v Domoljubovem članku »Murni iz lukenj« (1914, št. 21).

⁸⁵ Isto misel je razmotrival Krek tudi na omenjenem predavanju v »Danici«, dne 5. novembra 1912 (glej opombo 71). Tam argumentira, da Avstrija zaradi tega ne dobi francoskega in angleškega kredita, ker je zvezana z Nemčijo. To tudi naglašava v Domoljubovem članku »Zveza z Nemčijo« (1913, št. 22).

⁸⁶ Ponovil je ta argument na spodaj omenjenem govoru pri Sv. Katarini nad Šmihelom; tam reče avstrijskim Nemcem: ».../ Slovenci in Hrvatje čuvamo morje in brez morja dandanes nobena država nič ne pomeni .../ Rešite jugoslovansko vprašanje tako, da boste dali katoliške Hrvate in Slovence skupaj pod avstrijskim cesarstvom in potem bo država tako močna, da boste vedno imeli prosto pot proti morju.« (Slovenec 1914, št. 116).

imperializem seveda ne bi zadovoljil, hotel je neposreden dostop do Adrije — most do Trsta). Ob koncu govora nam pa Krek spet enkrat predstavi priljubljeno sliko o privlačnosti Avstrije za balkanske narode in tokrat tudi že na tem sloneče sanje o celotni rešitvi jugoslovanskega vprašanja v okviru monarhije:

»Še sedaj bi bilo boljše, da bi se delala taka politika, ker bi pridobili zupanje balkanskih narodov. In gotovo, da bi marsikak Srb rekel: ‚E, vendar je boljši v Avstriji, močna, velika država, urejene razmere ima!‘ Razkolnemu delu isto samostojnost kot katoličanstvu! Če bi to bilo, bi se nam ne bilo treba bati Srbov... Ako bi imeli samostojno Hrvaško z neprikrajšanimi pravicami, potem bi tudi marsikak Srb govoril: ‚A tam je dobro!‘ Potem bi se lahko rešilo tudi srbsko vprašanje, a pod okvirjem Avstrije /.../«

In dva meseca pozneje na ljudskem taboru pri Sveti Katarini nad Šmihelom na Koroškem se ista misel glasi:

»Na Balkanu vas Srb, Črnogorec, Bolgar, Romun ne bo več sovražil, ampak bo rekel: Tam (v monarhiji) je prostost doma, politična, gospodarska, tam se da naprej priti, pojdimo, združimo se pod dvoglavim orlom. To pa je mogoče, če se prej reši naše avstrijsko jugoslovansko vprašanje /.../«⁸⁷

Kot zastopnik Šusteršičev je Krek pomladi 1914 dvakrat govoril v delegacijah v Budimpešti. Omembe vredna je izjava v drugem govoru, dne 29. maja 1914, v katerem se je Krek pečal s pomenom Bosne za Avstrijo in Jugoslovane.⁸⁸ V zvezi z zahtevo, da je treba rešiti jugoslovansko vprašanje z ustavnimi spremembami, pravi, da bi se lahko zgodilo, da bi se Madžari prej lotili tega posla kot Nemci in dostavi, da proti taki rešitvi ničesar ne bi imel, le da se jugoslovansko vprašanje sploh reši, kar je življenjske važnosti za državo. Namignil je s tem na novo možnost, saj od Madžarov do tega čaa ni pričakoval ničesar.

Znani Krekov članek »O Jugoslovanskem vprašanju« v »Zori«⁸⁹ na prvi pogled ne prinese novosti. Tam beremo:

»Bistveno jedro jugoslovanskega vprašanja je državopravo. Odgovori so različni, a vsi so državno-pravnega značaja. Naš politični program ima točen odgovor v zahtevi, naj se vse slovensko in hrvaško ozemlje v avstroogrski monarhiji združi v enoten državni organizem, ki bodi tako samostojen kakor

⁸⁷ Govor dne 17. maja 1914. Enakoglaseči poročili v Slovincu 1914, št. 116 in Miru 1914, št. 22 z naslovom: »Jugoslovanski odgovor.« Krek izjavi, da je jugoslovansko vprašanje samo za Nemce vprašanje. »Za nas to ni nobeno vprašanje, ker imamo Jugoslovanski odgovor« in ta se glasi: »Kar nas je narava po isti krvi, po isti zemlji in pa po isti govorici nekdaj spravila skupaj, in kar nas je usoda postavila v našo državo /.../vsi skupaj, pa je jugoslovansko vprašanje rešeno.« Korošce pa poziva, naj obrnejo poglede od »mrzlega severa — na topli jug«, kjer »so bratje, in teh je veliko, močni so in vseh teh dom je naš skupen dom«. — O slovenskem nacionalnem vprašanju je govoril Krek na Koroškem že leta 1908, in sicer 31. maja v Celovcu. V tem govoru je z ozirom na Koroško poudarjal pomembnost kmečkega stanu — varuha zemlje — za narod. Glavna misel govora: »Brez dela za kmetski stan ni narodnega dela.« (Slovenec 1908, št. 131).

⁸⁸ Stenographische Protokolle der Delegationen des Reichsrates, 49. Session, 10. Sitzung. Budapest 1914, str. 746—751. Glej tudi Slovenec 1914, št. 122 in Straža 1914, št. 28.

⁸⁹ Zora XX, 1913/14, str. 70—81.

katerikoli drugi državni organizem naše monarhije. Razširjati umevanje tega programa, pripravljati vsestransko, da oživi, je vseh nas sveta naloga.«⁹⁰

Krek nakaže potem tri smeri državno-pravnega razvoja habsburške monarhije: zgodovinsko državno-pravno, deželno in narodno ter ugotavlja: »Jugoslovansko vprašanje ni eden izmed problemov, ki zahtevajo rešitve od avstroogrske monarhije, marveč je problem sam zase, ki je z njim najožje zvezana njena usoda, ki je od njegove rešitve odvisen to be or not to be. Z dualizmom ne gre več dalje; država krvavi in hira ob njem znotraj in zunaj.«⁹¹

S tem pa poudarja Krek, da je primaren narod, potem šele pride država, o kateri se bo videlo, ali bo zmožna rešiti problem in s tem preživeti, ali ne. Na zelo subtilen način, s predstavo različnih sodb o jugoslovanskem vprašanju (K. Renner, R. W. Seton-Watson, R. Havass, T. Cvijić, Eisenmann, V. M. Volodimirov itd.) in z bežnim komentarjem skuša med vrsticami⁹² razložiti, da je prej citrano državno-pravno stališče preozko in da ga je treba razširiti ali dopolniti. Posebno jasno pride to do izraza, ko ob koncu razprave navaja neko pravaško mnenje iz leta 1911, kako je namreč »/.../ treba z vsemi silami zastopati stari hrvatski državno-pravni ideal samostalne Hrvatske, ki bi v nji imeli mesta tudi Slovenci pod habsburškim žezlom« in potem vpraša: »Ali je to res? Ali je to danes še v polnem obsegu res?«⁹³

Ta razmišljanja, ki so — kar se pa da, upoštevajoč celoten Krekov lik, le bolj slutiti kot dokazati — nakazala razvoj v smeri samoodločbe narodov, ali manj zahtevno, ki so vsaj šla v smer postavljanja interesa naroda pred interes države, če oba interesa ne bi več bilo mogoče uskladiti, ta premišljanja so pretrgali usodni strelji v Sarajevu. Kreka je umor Franca Ferdinanda prizadel,⁹⁴ ker je tudi on, kakor drugi voditelji klerikalne stranke, stavil vsaj nekaj upanja v prestolonaslednikove načrte za reorganizacijo monarhije, čeprav je tudi on vedel, kako nejasni in nezanesljivi so glede Slovencev. Med protisrbskimi kričachi Kreka ne najdemo, in trezen članek v »Domoljubu«, dne 16. julija 1914, z na-

⁹⁰ Prav tam, str. 71.

⁹¹ Prav tam, str. 73. Težko je reči, ali je Krek isto misel izrazil tudi v zadnjem stavku že omenjenega govora pri Sv. Katarini nad Šmihelom (glej opombi 86, 87). Tam poudari, da je rešitev jugoslovanskega vprašanja v okviru monarhije mogoča in da mora priti, »ker sicer ni v nevarnosti naš narod, ampak naša država«. Pleterski je tega mnenja in razume ta stavek v tem smislu, da »habsburška država lahko propade, a Jugoslovani bodo ostali in dosegli svojo narodno pravico«. J. Pleterski: Slovenska Koroška pred prvo svetovno vojno. Zbornik Koroški plebiscit. Ljubljana 1970, str. 66), Kermavner pa meni, da je ta stavek treba brati — »v duhu celotnega govora« — da je v nevarnosti »ne le naš narod, ampak tudi naša država«. (Dušan Kermavner: Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah—Javorniku od začetkov do leta 1918. III. del. Ljubljana 1975, str. 239.) Kakor koli, bolj jasno je izpovedana misel o prednosti naroda pred državo v Zorinem članku.

⁹² Krek sam pravi: »Predmet je tak, da se da povedati marsikaj samo med vrstami...« Prav tam, str. 81 — V istem smislu skuša dopovedati 25. III. 1914 Dergancu, da mora v Avstroogrski slovanski politik molčati o svojih strateških ciljih in se taktično zvijati skozi Scilo in Karibdo. »Zdaj razumete, zakaj straši v meni slovanski duh, v kratkem habsburškem plaščku.« (Derganc, Svetozor, str. 73.)

⁹³ Prav tam.

⁹⁴ Dolenc, Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku, str. 166.

slovom: »Kaj zdaj?«,⁹⁵ v katerem vztraja na glavni nacionalnopolitični liniji, lahko smatramo kot odgovor na Šušteršičev vojnohujuskaški govor, ki ga je imel ta na manifestacijskem shodu S. L. S. v Ljubljani teden dni po umoru prestolonaslednika in njegove soproge. Krek v tem članku najprej poudarja, da se vsi, ki pričakujejo pogin Avstrije, silno motijo.⁹⁶ Ne bo propadla, ker je za evropsko ravnotežje nujno potrebna in ker ima »kljub notranjim bojem silno moč, ki se bo pokazala, kadar bo potreba«. Potem pa sledi jedro članka:

»Ni pa dovolj, da se država pokaže močno proti sovražnikom, ki preže nanjo od zunaj in da zamaši tudi vse luknje, ki iz njih bruha strup upora in izdajstva, marveč treba ji je tudi moči proti notranjim sovražnikom. In med te spadajo vsi, kateri delajo razloček med gospodujočimi in tlačanskimi narodi, zlasti pa tisti, kateri se protivijo zedinjenju Slovencev in Hrvatov v naši državi. Avstrija mora dati Slovanom na svojem jugu samostojnost, priložnost za razvoj v vseh ozirih, potem ne bo nič zmogla srbska agitacija. Ne avstrijski Slovani, marveč Srbi sami bodo potem jeli gledati za Avstrijo in iskati njenega zavetja.«

Vendar protisrbsko vzdušje tudi pri Kreku ni ostalo brez sledu. O tem pričajo Krekovi, kmečkim bralcem namenjeni uvodniki v »Domoljubu«. V enem izmed njih, iz prvih dni vojne, ki nosi naslov »Pod Ferdinandovim varstvom«⁹⁷ beremo med drugim:

»Plah se stiska v kotu verolomni, zavratni Srb in njegov ničvredni pajdaš. H krvavemu pogrebu svojih žrtev mora in ž njima vred bo moral zakopati za vedno svoje divje sovraštvo, svoje morilne namene in svoje srbstvo, da mu ne ostane več sledi na zemlji. Ne bo mu pomagalo, da mu vstaja Rus na pomoč, tisti Rus, ki ga je hujskal in podpiral, ki je zlorabljal njegovo narodno zavest, da bi se pripravila razdrobitev naše države in uničenje zlasti nas katoliških Slovencev in Hrvatov. Prišlo je drugače. Avstrija edina, močna in ž njo njena zaveznica prodirata kot hudournik naprej med sovražnike in ne more biti nobene dvojbe, da bodo ti temeljito premagani /.../. Navdušenje, ki je držalo našo armado kvišku pod sivim Radeckim, je zopet oživel. Avstrija je mlada, čila, nevzломna in krvavi ples jo še bolj pomladi in prerodi /.../.

Bog je z nami! Franc Ferdinand s svojo soprogo prosi za nas, moli za blagoslov naši armadi, za tolažbo našim ženam in materam! Po zmago gredo naši fantje in možje pod njegovim varstvom.«

Krek se je torej postavil ob izbruhu prve svetovne vojne odločno na stran Avstrije.⁹⁸ Vendar je treba reči, da je Krekovo nacionalnopolitično stališče v prvih dveh letih svetovne vojne, kolikor je razvidno iz dosedaj odkritih virov, še v marsičem nejasno in sporno. Tako pripoveduje Krekov učenec in sodelavec

⁹⁵ Domoljub 1914, 29. Zanimivo je, da poročilo o manifestacijskem shodu S.L.S. dne 5. julija 1914 s Šušteršičevim govorom ni na prvem mestu, najprej je objavljen Krekov članek kot uvodnik.

⁹⁶ To se ujema z mislimi, ki jih je Krek izrazil teden dni pred umorom v Sarajevu na shodu na Limbarski gori (21. VI. 1914). Tam izvaja: »Malo je držav, ki bi bile v svojem jedru tako zdrave in močne kakor Avstrija, ki črpa svojo moč iz poštenega kmečkega ljudstva, ki ni dostopno za zavajanja in fantazije raznih puntarskih sleparjev.« (Slovenec 1914, št. 139; glej tudi Dolenc, Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku, str. 165.)

⁹⁷ Domoljub 1914, št. 33, z dne 13. avgusta. Da je ta članek sigurno Krekov, izpriča tudi Ivan Podlesnik, takratni urednik Domoljuba. (Podlesnik: Iz spominov na dr. Jan. Ev. Kreka. Narodni dnevnik 1927, št. 242.)

⁹⁸ To potrdi tudi Dolenc, Razvoj..., str. 166.

Jakob Mohorič, da naj bi Krek v razgovoru z njim, in sicer »tisti večer po izbruhu svetovne vojne« dejal: »Sedaj so avstrijski državniki Avstriji podpisali smrtno obsodbo. Zavedati bi se morali, da je Avstrija zavoljo nerešenega narodnega vprašanja podobna sobi, v kateri se nahaja samo črvojedno trhlo pohištvo. Ako stoji to pohištvo popolnoma na miru, lahko še precej časa traja, kakor ga pa začneš pomikati, se vse zruši.« Na kar Krek napove zmago Rusiji in zapoje: »Ob Bosporu. Dardanelah, budet ruskiy flot guljat...«⁹⁹ To pa je v diametralnem nasprotju z zgoraj citiranim člankom. Ali je taval Krek tu med enim ekstremom in drugim? Ali je — kakor je Anton Korošec pozneje pripovedoval — manjkala usmeritev?¹⁰⁰ Se je takrat morda posebno močno razlikovala Krekova »realna« politika« od političnih idealov in je slednje razodel le v ožjem prijateljskem krogu?

Imamo potem še podatek iz začetka leta 1915, po katerem se je Krek na poziv Trumbiča, naj emigraciji zaščiti hrbet, izjavil pritrdilno.¹⁰¹ Sploh je emigracija Kreka — drugače kot Šušteršiča in tudi Korošca — od vsega začetka pozitivno ocenila.¹⁰² A vendar vsi ti podatki še vedno visijo nekako v zraku in so kvečjemu znaki za neko drugo železo, ki ga je morda imel Krek v ognju, ker je videl v prvih mesecih vojne drugo stran avstrijske resničnosti — preganjanje in zapiranje slovenskega ljudstva.¹⁰³ Prvo železo, gotovo bolj vroče in

⁹⁹ Jakob Mohorič: Zgodovina slovenske krščanske demokracije. Rokopis (prepis v posesti avtorja te razprave), str. 42. Delo je v skrajšani obliki objavljeno: Andrej Filipič: Iz socialne in politične zgodovine Slovenije. Koledar Svobodne Slovenije 1964, str. 149—170, 1965, str. 12—32. — Derganc se spominja, da mu je Krek v septembru 1914, po francoski zmagi ob Marni, ki je bila za Kreka posledica ruskih uspehov na vzhodnem bojišču (kar ne drži), rekel: »Ruska zmaga na Marni, habemus Jugoslaviam! Gospod doktor, vojna je odločena, pa naj traja še tako dolgo, pangermanizem leži na tleh. Zmagala je naša matuška Rusija.« (Derganc, Svetozor, str. 75.) — Dolenc še pripoveduje, da je Krek na nekem tajnem sestanku spomladi l. 1915 zagovarjal angleško stališče proti nemškemu (Dolenc, Razvoj . . . , str. 167), to pa spet stoji v nasprotju s Krekovimi članki v Slovincu koncem septembra, začetka oktobra 1914, naj omenim le članek, ki ga zadostno označi že naslov: »Angleška perfidnost v Azijski Turčiji.« (Slovenec 1914, št. 219.)

¹⁰⁰ Glej Silvo Kranjec: Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije. Zgodovinski časopis XVI, 1962, str. 221; glej tudi Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917—1921. Maribor 1977, str. 50 (opomba 9): Korošec izjavi l. 1920 M. Paulovi, da sta s Krekom v prvem času vojne »tavalala, da nista vedela« in da so na posamezna stališča — npr. spomenica papežu (glej opombo 105) — vplivali posamezni trenutki — »od primera do primera«. Predvsem vprašanje vojnega izida je povzročilo dilemo (glej tudi opombo 111).

¹⁰¹ Krek je poslal Trumbiču januarja 1915 pritrdilno dopisnico. Milada Paulová: Jugoslovanski odbor. Zagreb 1925, str. 23; Ante Mandić: Fragmenti za istoriju ujedinjenja. Zagreb 1956, str. 18.

¹⁰² Dragovan Šepić: Iz korespondence Frana Supila (II). Arhivski vjesnik, Zagreb 1959, str. 336; glej tudi Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Ljubljana 1971, (str. 279 opomba 117). — Šušteršiča in Korošca je glasilo Jugoslovanskega odbora »Bulletin Yougoslave« (1917, št. 19/20) npr. ostro kritiziralo zaradi njihovih lojalitetnih izjav v januarju 1917 in dostavilo, da govorita v imenu slovenske katoliške stranke lahko le Krek in Jarc, njena prava voditelja. Arhiv SR Slovenije, Akti notranjega ministrstva 22 in gen S/1917, MI/Präs 9940/1917 z dne 6. junija.

¹⁰³ Korošec je ob Krekovem grobu zatrjeval, da je prav preganjanje Slovencev v prvem času vojne povzročilo v Kreku misel o nujnosti državne osamosvojitve in »/. . . / vrgel je vse strankarske okove raz sebe ter si poiskal vezi, ki vežejo celokupni jugoslovanski narod«. Slovenec 1917, št. 236.

tudi bolj dokumentirano, je pa vztrajanje pri osrednji liniji, namreč na upanju, da se doseže hrvaško-slovenska država v okviru monarhije. V tem smislu je Krek 12. decembra 1914 v razgovoru z državnozborskim kolegom Vjekoslavom Spinčičem ponovno »naglasil hrvatsko državno pravo, ki so zanj Slovenci brez-pogojno in ki bi zanj morali biti tudi Srbi v sklopu hrvatske države pod zakonitimi vladarji!«¹⁰⁴ In tudi sestanek na Rijeki, 6. marca 1915, na katerem je Krek sodeloval, spada v to linijo. Tam so se posvetovali o spomenici, ki se je potem izročila papežu, da bi se ta zavzel za hrvaško stvar, in sicer v tem smislu: Ako ostane Avstrija, naj se hrvaške in slovenske pokrajine združijo tako, da bodo z Avstrijo in Ogrsko samo v personalni uniji, ako pa bi Avstrija razpadla, potem naj bi Slovenci in Hrvatje tvorili posebno hrvaško kraljestvo in izbrali sporazumno z velikimi državami vladarja.¹⁰⁵

Po zmagah osrednjih sil na vzhodu spomladi 1915 in po vojni napovedi Italije, ko se je znašel slovenski narod v skrajno ogroženem položaju, se Krek pri iskanju rešitve skuša nasloniti na frankovce¹⁰⁶ čeprav mu je bilo njih pravaško stališče glede na Srbe preozko, in pa na vrhovno armadno poveljstvo.¹⁰⁷ Po vsej verjetnosti je pa v tem času tudi mislil na nekak »vojaški

¹⁰⁴ Arhiv Hrvatske, Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčiča, karton 6. Citirano po Pleterski, Prva odločitev ..., str. 49.

¹⁰⁵ Glej Pravica III, 1924, št. 22: Pozabljeno poglavje iz slovensko-hrvaške prošlosti. (Povzeto iz almanaha »Hrvatska duša«, avtor članka je Fran Binički); Fran Binički: Moje tamnovanje. Zagreb 1942, str. 161; Ignacije Radić: Biskup Mahnić. Sl. Požega (1940), str. 187—188; Milan Djordjević: Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914 do 1918. Beograd 1922, str. 75—76; Mandić, Fragmenti za istoriju ujedinjenja, str. 18, 161; Jegličev dnevnik, 31. marca 1915; Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčiča, karton 2/20; Silvo Kranjec: Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije. Zgodovinski časopis XVI, 1962, str. 221. — Janko Pleterski, ki se z reškim posvetovanjem obširno bavi (Prva odločitev ..., str. 51—55), pride do zaključka, da drži podatek v depesi ruskega ambasadorja v Rimu (glej Djordjević), po katerem naj bi reški sestanek tajno izrazil željo, da bi Hrvati in Slovenci prišli v primeru razpada monarhije s Srbi v eno jugoslovansko državo pod dinastijo Karadjordjevičev, in dosledno sklepa, da je zato verjetno tudi Krek že takrat mislil na možnost in potrebnost zedinjenja s Srbijo. Meni se zdi ta ocena reškega sestanka na podlagi dodatnih virov (Hrvatska duša /Pravica/ 1924, Spinčič) bolj neverjetna. Spinčič npr. (on sam ne bil na sestanku) piše, da je Mahnić prinesel spomenico na sestanek, ki se v njej papež prosi, naj se zavzame na »evropskem kongresu« za Hrvaško ... in za to, da ne bi pala pod Srbiju — raje kam drugod.« Vnela se je živahna debata (Laginja in drugi so bili proti), a kako je končno zgedala spomenica se viid iz Jegličevga dnevnika (opozorilo na »silno nevarnost srbstva«) in iz pričevanja Biničkega 1924, 1942. Po mojem mnenju sta reški sestanek in spomenica v prvi vrsti hrvaška akcija, v drugi hrvaško-slovenska, a malo verjetno je, da bi bila tudi jugoslovanska v zgoraj omenjenem smislu.

¹⁰⁶ Krek v juliju 1915 ni imel samo pogovorov s frankovci, temveč tudi z zastopniki starčevićancev. K slednjim glej Zečević, Slovenska ljudska stranka ..., str. 40 (opomba 34). K zvezami slovenskih strank s hrvaškimi tekom vojne glej predvsem Janko Prunk: Slovensko-hrvaški odnosi 1914—1918 in jugoslovansko zedinjenje. Zgodovinski časopis XXXIII, 1979, str. 583—597. — Problem pa še ni docela razčiščen.

¹⁰⁷ O tem vprašanju sem imel referat na XX. kongresu slovenskih zgodovinarjev leta 1980 v Ljubljani — »Zadržanje Slovencev v prvi svetovni vojni iz vidika avstrijskih vrhovnih vojaških oblasti« —, ki pa še ni objavljen. Tam bo tudi podrobna dokumentacija. Od glavnih virov naj navedem tukaj: Kriegsarchiv Wien, AOK /Nachrichtenabteilung K/17728/1915, K 389/1916, K 1328/1916, K 13525/1916; Evidenzbüro K 15302/1915, K 13541/1916; dalje Stenografski zapiski sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1913—1918. Zagreb 1913—1918, svezak III, str. 660, VI, str. 1395; in Resnica 1918, št. 24, 26.

komisarijat na jugu«, kot prehod k hrvaško-slovenski državi v okviru monarhije.¹⁰⁸ Po porazu Srbije je Krek tudi vpleten v akcijo visokih avstrijskih krogov, ki so hoteli pridobiti srbske politike za priključitev Srbije k Avstriji.¹⁰⁹ Treba pa je poudariti, da so ti načrti — bolj poskusi kot načrti — in vse te kombinacije izraz iskanja izhoda v sili in obenem iskanja usmeritve, ki je bila v ozki povezavi z vprašanjem izida vojne.

Nova usmeritev se pripravlja pri Kreku šele poleti 1916, v času, ki pomeni za Kreka mrtvo točko v političnem udejstvovanju. Upi, ki jih je stavil v zveze z vrhovnim armadnim poveljstvom, se izkažejo kot neosnovani in razdor v stranki se tako zaostri, da poskusi Šusteršič Kreka celo izključiti iz stranke,¹¹⁰ kar mu se ne posreči. Za spor med Šusteršičem in Krekom pa jugoslovansko vprašanje ni bilo glavni vzrok, čeprav je Šusteršič skušal Jegliču to že sredi decembra 1915 dopovedati.^{110a} Glavni vzroki so ležali na socialnoekonomskem polju, dalje v avtokratskem postopanju Šusteršiča v stranki in deželnem dvorcu in imeli so deloma tudi osebni značaj. Od jeseni leta 1916 naprej pa dobi slovensko nacionalno vprašanje za razdor vedno večji pomen, predvsem ob Šusteršičevi zahtevi po absolutni zvestobi do vladarja.

Junija 1916 se poda Krek na zdravljenje v Poděbrady in tam postavi prvi temelj za poznejše sodelovanje Hrvaško-slovenskega kluba in Češkega svaza, dobi pa iz pogovorov s češkimi politikami, ki so imeli kar dobre zveze z inozemstvom, tudi bolj jasno sliko o političnem položaju v Evropi.¹¹¹ Vzporedno s tem pa pri Kreku polagoma dozoreva prepričanje, da vrhovi monarhije ne bodo rešili jugoslovanskega vprašanja — čeprav jih še naprej na to nalogo opozarja —, in da si bodo morali narodi sami izvojevati državni cilj. To pa še ne pomeni, da bi bil ta cilj za Kreka tudi že jasen. Znana je Krekova subdualistična kon-

¹⁰⁸ Šusteršič, Moj odgovor, str. 163—164; Resnica 1918, št. 24, 26; glej tudi opombo 105, ter Jegličev dnevnik, 14. decembra 1915 (namig E. Lampeta).

¹⁰⁹ Krek je bil 20. februarja 1916 v Zagrebu in nagovarjal starčevičanca Cezarja Akačiča, naj bi šel v Beograd pridobivat Srbe za Avstrijo. Pleterski, Prva odločitev . . ., str. 70, 282 (opomba 158). — V času ob zasedbi Srbije je Krek v razgovoru s sošolcem Konradom Janežičem o morebitni priklopitvi Srbije k Avstriji rekel: »... da bi bilo jako dobro, ali da bi v tem smislu mogli delati samo tedaj, ako bi inicijativa izšla od Srbov samih, nikar pa ne brez njih ali proti njim«. Spomini K. Janežiča na Kreka. Rokopis, Narodni muzej v Ljubljani. Krek 18 (glej tudi Dolenc, Razvoj . . ., str. 170).

¹¹⁰ Jegličev dnevnik, 31. julij in 14. avgust 1916. — O razpoloženju Kreka poleti 1916, pričata dva spominska vira. Prvi, od Janka Šimraka (Neke uspomene iz godine 1916—1918, Narodna Politika, Zagreb 1923, št. 109), sporoča, da se Krek malo zanaša na trializem in da ima malo upanja, da spametuje avstrijske politike. Iz drugega vira (Grgec, Dr. Janez Ev. Krek: Socijalni eseji, govori i nacrti, str. II—V) pa izvemo, da je bil Krek v tem času zelo potr. Vse njegovo upanje je Rusija, v antanto gleda zaradi Italijanov (Londonski sporazum) nezaupljivo, a o centralnih silah noče niti govoriti. Potlačen je tudi zaradi tega strašnega klanja in zaradi trenj v stranki.

^{110a} Jegličev dnevnik, 14. decembra 1915.

¹¹¹ Evgen Jarc: Zvestoba za zvestobo. Slovenec 1926, št. 232; I. Dolenc: Dr. Krekovi stiki s Čehi. Prav tam. — Januš Golec pripoveduje v svojih »Spominih« (Kolektar Svobodne Slovenije 1971/72, str. 273) o pogovoru s Krekom in Korošcem v Mariboru 27. avgusta 1916, torej ob Krekovi vrnitvi s Češkega. Krek naj bi ob tej priliki Korošču rekel: »Tone, z Avstrijo je pri kraju. Sedaj moramo mi Slovenci nekaj podvzeti s Hrvati in Srbi, da bo svetovna javnost vedela, da spadamo Jugoslavlani med odločilne faktorje.« — Šanse Avstrije je pa po pogovorih z avstrijskimi socialno-demokratskimi voditelji začetka leta 1917 zopet bolj pozitivno ocenil, kar je razvidno

cepcija, torej zedinjenje Jugoslovanov v okviru ogrske državne polovice, ki jo je skušal v določenem času, od oktobra 1916 do januarja 1917 uveljaviti.¹¹² Tudi s frankovci je stal Krek še do sredine maja 1917 v kontaktu, čeprav se je vedno bolj nagibal k starčevičanskim pravašem — milinovcem, ki so hrvaško državno pravo širše pojmovali kot frankovci in tudi Srbe upoštevali kot narod, pod pogojem, da oni upoštevajo hrvaško državnost.

Hrvaško državno pravo poudarja Krek tudi v knjižici, namenjeni nemški javnosti, »Kroaten und Slowenen«, ki je v drugi polovici leta 1916 izšla¹¹³ in še marca 1917 Prepeluhu, ki tudi pripoveduje, kako je Krek 9. marca 1917 predsedniku vlade Clamu-Martinicu dokazal, »/.../ da je na jugu države velesrbska ideja politično najmočnejša, da je torej še zaradi nje treba rešiti jugoslovansko vprašanje v smislu trialistične preureditve države.«¹¹⁴ Stara trialistična formula hrvaško-slovenskega zedinjenja na temelju hrvaškega državnega prava je tudi bistvo resolucije, ki so jo sprejeli s Krekovim sodelovanjem 19. maja 1917 na sestanku »Avstrijske politične družbe«,¹¹⁵ Krek je pa prepredil, da postane ta resolucija izjava za priključitev Srbije in Črne gore k Avstroogrski.¹¹⁶

Prav v tem času je objavil Krek svoj članek »Habsburška monarhija in jugoslovansko vprašanje« v nemški reviji »Süddeutsche Monatshefte« (majska številka 1917),¹¹⁷ v katerem pa pusti vprašanje celotne rešitve jugoslovanskega vprašanja v okviru Avstroogrske, to se pravi s priključitvijo Srbije in Črne gore, odprto. Najprej poudarja, da je jugoslovansko vprašanje bolj pereče kot kdaj poprej, in da ga ni mogoče rešiti s formulo, ki se glasi status quo. »Habsburška monarhija /.../ ga more rešiti, kajti v njenem območju so danes izvzemši Bolgarov vsi Jugoslovani, med njimi katoliški Hrvatje in Slovenci. Ona naj ga reši, kajti za njene najvitalnejše interese gre /.../« In Krek doda: »Mi Jugoslovani moremo zadovoljive rešitve danes le želeti, ne pa izsiliti.«¹¹⁸ Potem predstavlja glavne aktualne načine te rešitve. Najprej razloži velikosrbsko idejo, ki da ima kot cilj državno zedinjenje Srbov, Hrvatov in Slovencev

iz Prepeluhovih spominov na Kreka. Krek pravi Prepeluhu marca 1917, da na razpad Avstrije »danes nihče resno ne misli« (Albin Prepeluh: Pripombe k naši prevratni dobi. Ljubljana 1938, str. 78.) Na drugi strani pa navaja Jarc v zgoraj omenjenem članku, da je Krek izjavil že v februarju 1917, ko so ZDA prekinile diplomatske odnose z Nemčijo: »Fantje, Avstrija je izgubljena«. Verjetno se je pa Jarc časovno zmotil in mislil na vojni vstop ZDA (6. aprila 1917), za ta čas namreč tudi Fran Erjavec potrjuje Krekovo mnenje, da bodo centralne sile poražene (Fran Erjavec: Majniška deklaracija. Ilustrirani Slovenec 1925, št. 25).

¹¹² Glej Milada Paulová: Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916—1918. Praha 1968, str. 100—102; Pleterski, Prva odločitev..., str. 96—97.

¹¹³ Adreas Milčinović, Johann Krek: Kroaten und Slowenen. Jena 1916, str. 107 do 108: Krek citira resolucijo hrvaško-slovenskega sabora iz leta 1912, kot glavni oviri za novo orientacijo monarhije pa kritizira dualizem in germanizacijo.

¹¹⁴ Albin Prepeluh: Pripombe k naši prevratni dobi, str. 74—75; glej tudi Pleterski, Prva odločitev..., str. 105.

¹¹⁵ Resnica 1918, št. 20; glej tudi Slovenski Narod 1917, št. 20.

¹¹⁶ Milada Paulová: Tajná diplomatická hra o Jihoslovany za světové války. Praha 1923, str. 101—103; Pleterski, Prva odločitev..., str. 107—110.

¹¹⁷ Dr. Janez Krek: Die Habsburgermonarchie und die südslavische Frage. Österreich von Innen. München 1917, str. 237—243. = Süddeutsche Monatshefte 1917, št. 8. (Leto pozneje je objavil Slovenec slovenski prevod — 1918, št. 121).

¹¹⁸ Prav tam, str. 238.

brez monarhije in proti njej¹¹⁹ in vpraša, če je ta ideja po porazu Srbije in Črne gore, ki ju ima v oblasti zdaj monarhija, mrtva? Krekov odgovor: »Pustimo iz nje dinastijo Karadjordjevičev ter Belgrad, ostaneta nam še dva bistvena dela: narodno edinstvo Slovencev, Hrvatov in Srbov ter stremljenje, temu edinstvu dati izraza v lastni državnosti. Ta dva bistvena dela nista mrtva, živita celo silno krepko življenje ter se bosta razvijala v oni smeri, ki jo jima da monarhija. V monarhiji živeči Jugoslovani žele bolj ko kdaj, naj bi ta razvoj okreplil skupno državo ter dvignil sijaj Habsburžanov.«¹²⁰ Nato predstavi Krek hrvaško državno idejo, ki je omejena na Jugoslovane, ki živijo v monarhiji. Citira resolucijo hrvaško-slovenskega sabora iz leta 1912 in poudarja pomen hrvaško-slovenskega naroda za monarhijo, saj »čuva Adrijo ter tvori proti Italiji nenadomestljiv branik«. Potem pa sledi jedro članka:

»Uresničevanju hrvatske državne ideje bi ne sledilo le združenje v monarhiji živečih Jugoslovancev, marveč tudi njihova državna samostojnost. Ne dotikamo se pri tem usode Srbije in Črne gore, čeprav moramo brez ovinkov priznati, da vsebuje hrvatska državna ideja dovolj prostora tudi za rešitev tega vprašanja na podlagi narodnega edinstva Srbov, Hrvatov in Slovencev.«¹²¹

V teoriji torej ostaja še vedno hrvaško državno pravo, celo kot možna plat za rešitev celotnega jugoslovanskega vprašanja. V praksi pa se je nakazal preobrat v mišljenju že prej. Zasluga Kreka je, da je v široki akciji strnil vse jugoslovanske državnozbornske poslance Cislajtanije v »Jugoslovanskem klubu«. In ravno pogovori s poslanci iz različnih političnih taborov — pomembno vlogo je v tem oziru nedvomno igral pogovor z dalmatinskim poslancem Josipom Smodlako začetka maja 1917,¹²² so v precejšnji meri prispevali k temu, da je Krek končno zavrgel prioriteto hrvaškega državnega prava in začel utemeljevati rešitev jugoslovanskega vprašanja na narodnostnem načelu, s tem pa tudi sprejemal Srbe kot enakopraven dejavnik.¹²³ Srbi so potem že upoštevani v »majniški deklaraciji«, v državno-pravni izjavi, ki jo je podal Jugoslovanski klub ob otvoritvi parlamenta 30. maja 1917, in ki zahteva na temelju narodnega načela in tudi še hrvatskega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v kateri prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburško-

¹¹⁹ Z ozirom na Hrvate in Slovence pa naslovi na Avstrijo: »Opominjamo le, da je agitacija za ideje združenja z državno samostojnimi krvnimi sorodniki, kakor jo je zapričelo velesrbsko gibanje, toliko težja, kolikor manj snovi v notranjih razmerah nudi za osvobodilno akcijo.« (Str. 240.)

¹²⁰ Prav tam, str. 240.

¹²¹ Prav tam, str. 242.

¹²² Pogovor Smodlaka-Krek v prisotnosti Melka Čingrije in Vjekoslava Spinčiča je bil 6. ali 7. maja 1917. Paulová, Tajný výbor, str. 236—238; Pleterski, Prva odločitev . . ., str. 114; glej tudi Kosta Milutinović: Josip Smodlaka i jugoslavensko pitanje u habsburškoj monarhiji. Rad JAZU, zvezek 359, Zagreb 1971, str. 259 (Milutinović je uporabil rokopis Smodlake: Krekova »klin-čorba«).

¹²³ Zečević, Slovenska ljudska stranka . . ., str. 58. Zečević trdi, da sta se Krek in Korošec že 21. maja 1917 v avdienci pri cesarju Karlu izrekla za sprejem Srbov v monarhijo kot enakopravnega narodnostnega partnerja v skupni jugoslovanski državi. Iz doslej znanih podatkov (Spinčič, Dolenc, Jegličev dnevnik) se tega ne da razbrati. Krek je Dolencu pripovedoval, da je napram cesarju omenil potrebo, »/.../ da se združijo vsi Jugoslovani monarhije v eno celoto« (Dolenc, Razvoj . . ., str. 170—171), Spinčič to v bistvu potrди (Pleterski, Prva odločitev . . ., str. 110—111, 287) in Šusteršičeva verzija v Jegličevem dnevniku, dne 28. maja 1917: »Povedali smo cesarju, da želimo jugoslovansko skupno provincijo.«

lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospostva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju.¹²⁴

V istem smislu zakliče Krek 16. junija 1917 v državnem zboru: »Dve ideji ne umreta nikdar, ideja, da smo Slovenci, Srbi in Hrvati en narod, in ideja, da spadamo državno skupaj in da moramo skupaj priti.«¹²⁵ Na mirovnem zborovanju »Avstrijske politične družbe« na Dunaju, dne 17. julija 1917 pa žigosa one, ki si ne upajo govoriti o samoodločbi narodov, ker je to antantina politika in izjavi: »Če hočemo delati mirovno politiko, potem moramo zahtevati to, kar je pri nas pravica in kar je pri nas zahtevala večina prebivalstva že od leta 1848 naprej, in če to zdaj tudi od antante slišimo, potem moremo to že zategadelj zagrabit, da lahko rečemo, v teh točkah smo si edini.«¹²⁶

Do konca avgusta 1917 je del slovenskih državnih poslancev — med njimi tudi Krek — še upal v reorganizacijo monarhije.¹²⁷ Povezano je bilo to upanje predvsem z osebo cesarja Karla. Toda po inštalaciji definitivnega kabineta Seidlerja — 30. avgusta 1917 — je to upanje plahnelo. Tudi pri Kreku se je ustalilo prepričanje, da preustroj Avstroogrske ni več mogoč in da bo razpadla.

»Starega, lepega čebrička ne bo več. Škoda zanj, toda vse ne pomaga nič: razvoj zahteva, da se razvije vse po nenapisanih postavah. In razvoj je zahteval, da bo avstrijski čebriček lepega dne razpadel.«

¹²⁴ Javnost je Kreku pozneje pripisovala »očetovstvo« majniške deklaracije, kar je le v tem oziru pravilno — poudaril je to Anton Korošec že leta 1921 —, da je Krek ustvaril predpogoje zanjo: pripravil je tla za skupen klub in širil med poslanci zavest, da morajo Jugoslovani iti za tem, da ostanejo nerazdeljeni in skupaj. (Pismo Ivana Dolenca, 21. V. 1921, Narodni muzej v Ljubljani, Krek 18). — Naj samo omenim, da Tumova domneva: »Krek ... svoje deklaracije ni storil samotvorno, ampak po inicijativi avstrijske vlade« (Henrik Tuma: Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi. Ljubljana 1937, str. 356, glej tudi str. 361), ni v skladu z zgodovinskimi dejstvi. Predvsem Milada Paulová je v že citirani knjigi Tajný výbor (str. 235—246) dokazala, da je majniška deklaracija, ki jo je ministrski predsednik Clam-Martinič skušal še v zadnjem trenutku preprečiti, izraz avtonomnega političnega razvoja in ni imela soglasja ne vlade ne cesarja. Vprašanje hrvaškega državnega prava na eni in narodnega načela na drugi strani je — po spominih Otokara Rybařa — Krek tako rešil, da je še pred plenarno sejo kluba predlagal, naj se sprejme obenem sklicevanje na nacionalni princip in na hrvaško državno pravo, poslednje zato, da se zadovolji dalmatinske pravaše. Rybař še dostavi, da je po tisti seji še večkrat razpravljal s Krekom o vprašanju hrvaškega državnega prava in da sta se popolnoma ujemala v sodbi o nepraktičnosti sklicevanja na to nejasno in v bistvu reakcionarno idejo. »Dr. Krek me je tudi pozval, naj v našem časopisju objavim članke proti tej ideji. On jo je smatral škodljivo za integralno realizacijo nacionalnega principa in ob enem nesprejemljivo za srbski del našega naroda. Dr. Krek se je bil sploh razvil v navdušenega Jugoslovana in je imel le pomilovalen smehljaj za dalmatinske pravaše Prodanovega tipa.« (O. Rybař: Okoli majniške deklaracije. Narodni dnevnik, 3. oktobra 1925.) — Tekst majniške deklaracije, Sten. Prot. XXII. Session, 1. Sitzung, str. 34. Ocen o majniške deklaracije in literaturo o njej glej Pieterski, Prva odločitev ..., str. 114—119, 287—289.

¹²⁵ Sten. Prot., XXII. Session, 8. Sitzung, str. 388.

¹²⁶ Naslov govora: »Über das Selbstbestimmungsrecht der Nationen und den Demokratismus als Voraussetzung für den Frieden.« objavljen v: Österreich und der Friede. Verständigung unter den Völkern Österreichs. Versammlung vom 17. Juli 1917 in der Österreichischen Politischen Gesellschaft. Wien 1917, str. 22—23.

¹²⁷ Korošec npr. pripoveduje, da je cesarjeva ponudba: Slovenci naj bi dobili poljedeljsko ministrstvo (sredi junija 1917) napravila na Kreka velik vtis. Videl je v tem možnost, da si ustvarijo Slovenci na Dunaju močno postojanko. (Kranjec, Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije, str. 222.) — V fazo pričakovanja preosnove habs-

Tako je — malo melanholično — razglabljal nekaj tednov pred smrtjo.¹²⁸ Približno ob istem času, v prvih dneh septembra 1917, je potem izšel v uvodu citirani Krekov članek »Za narodno ujedinienje«. ¹²⁹ V njem je že jasno opredeljen nov pogled na vprašanje suverenosti in samoodločbe naroda. Ni več govora o hrvaškem državnem pravu in habsburški okvir le še pogojno velja.¹³⁰ Krek poudarja, da sta narodno življenje in enakopravnost brez državnosti nemogoča. Zato zahteva »Zedinjenje in zedinjenemu narodu enotno samostojno svobodno državo!« Pravico Slovencev, Hrvatov in Srbov do suverene države postavi na prvo mesto, kot najvišjo moralno vrednoto, ki se mora uveljaviti »brez ozira na kogar koli«.

A še nekaj ur pred smrtjo (8. oktobra 1917) se peča s problemom suverenosti naroda glede na božji izvor oblasti in razlaga na nam že znani način v krogu prijateljev:

»Za nas je jasen nauk, da vsaka oblast prihaja od Boga, naravno izgleda razvoj oblasti nad človeštvom za teista in ateista objektivno popolnoma enako, kakor fizični pojavi v naravi. Princip, da potom ljudstva oblastniki dobe oblast, ne nasprotuje zgorajšnjemu nauku.«¹³¹

burške monarhije spada tudi potovanje Kreka in Korošca v Prago, 25./26. julija 1917. Nekak sklep iz takozvanega praškega incidenta predstavlja Krekov (!?) članek v Slovenecu, z dne 28. julija 1918 (št. 171) z naslovom: »Avstrijski Slovani.« V njem razglasi majniško deklaracijo kot »minimalno zahtevo Slovencev, program, s katerim pademo ali zmagamo. /.../ Od tega našega življenjskega postulata ne smemo in ne moremo odnehati niti za ped. Danes spada kompromisna formula o rešitvi slovenskega vprašanja na podlagi slovenske narodne avtonomije v prošlost. Slovenci se ne čutimo državno-pravno več samo Slovence, ampak danes se priznavamo, in sicer ne kot sanjači, ampak kot realni politiki, ki vedo, kaj hočejo, za bistven del jugoslovanskega naroda«. In v zadnjem odstavku, ki ga 2. VIII. 1917 dunajska »Reichspost« (št. 353) citira, z navedbo, da je članek Krekov, pravi Čehom: »Danes niso več časi, da bi se sklicevali na zgodovinske tradicije (misli na češko državno pravo in zraven tudi na hrvaško), danes treba zgodovino delati.«

¹²⁸ Naša moč XIII, 1917/18, št. 48 (31. oktobra 1918) objavlja na 3. strani ta Krekov izrek in tik za njim cesarjev manifest od 16. oktobra 1918.

¹²⁹ Dr. Ivan Krek: Za narodno ujedinienje. Hrvatska država 1917, št. 2 (4. sept.). Od cenzure okrnjeni slovenski prevod je objavil Slovenec, 1917, št. 205. Ta članek lahko bolj upravičeno vrednotimo kot Krekovo politično oporoko kot znani Krekov »jugoslovanski testament« iz spominskega zapisa Alojzija Resa, ki se glasi: »Vi vsi, ki ste seme izkrvinega naroda, mislite le eno: kako boste združeni vse svoje moči, vse svoje zmožnosti, vso svojo ljubezen in vse svoje srce posvečali naši jugoslovanski državi, za njen procvit, kulturo in blagostanje!« (Goriški izgnanec / = A. Res/: »Ne obupuj«. Edinost 1917, št. 300; Jugoslovan 1917/18, št. 16). Ta »testament« je imel tedaj velik politični učinek in je tudi pripomogel k podobi Kreka kot velikega Jugoslavana, ima pa to slabost, da od Kreka samega ni avtoriziran. K oceni Krekovega članka v Hrvatski straži glej predvsem Janko Pleterski: Prva odločitev ..., str. 149—150 in 295—296, tam je članek tudi ponatisnjen.

¹³⁰ Kot prvi je v tem smislu ocenil Leo Valiani Krekov članek. Leo Valiani: La dissoluzione dell'Austria—Ungheria. Milano 1966, str. 312. — Za zadnja dva meseca imamo nekaj spominskih podatkov, ki kažejo v smer, da se je Krek polagoma ločil od potrebnosti habsburškega okvira in videl v uresničitvi majniške deklaracije le etapo v razvoju do popolne samostojnosti. Glej Dolenc, Razvoj, str. 174.

¹³¹ Slovenec 1917, št. 231. Opozorim naj v tej zvezi na to, kar je Krek že leta 1906 z ozirom na državno oblast izjavil: »Veliko revolucij je naredilo mnogo dobrega. Države so bile krive več revolucij, nego ljudstvo. Države vstajajo in padajo brez solza. Junaška je misel: ta država naj pade, ker ni za nič. Ni vselej prava ta misel, toda krivi so državniki...« Krek, Dostavki, str. 55.

No, nadškof Jeglič ni bil tega mnenja, ko je ob Krekovem pogrebu napisal v svoj dnevnik:

»Mislim, da ga je Bog ob pravem času poklical iz sveta. Dogodki so se tako razvijali, da je bil v veliki nevarnosti nekorektnega mišljenja o izvoru državne oblasti in samoodločbi narodov. R. i. P.«¹³²

Zusammenfassung

JANEZ EV. KREK UND DIE SLOVENISCHE NATIONALE FRAGE

Die Zeit von den Neunzigerjahren des 19. Jahrhunderts bis zum Zerfall der Donaumonarchie im Jahre 1918 war für die Slovenen die Zeit des demokratischen und sozialen Aufbruchs und gleichzeitig auch die entscheidende Epoche der nationalen Emanzipation, die schließlich zur wenigstens stark beschnittenen nationalen Selbstbestimmung führte. Janez Ev. Krek (1865—1917) hat diesen Abschnitt der slovenischen Geschichte maßgeblich mitgeprägt. Die vorliegende Studie umfaßt nicht den gesamten Beitrag Kreks zur Affirmation der slovenischen Nation, sie beschränkt sich auf die Darstellung der einzelnen Entwicklungsstufen der nationalen Idee bei Krek und auf deren Umsetzung in die politische Praxis.

Zunächst wird Kreks theoretisches Verständnis von Nation und Staat dargelegt, ein in philosophischer Hinsicht idealistisches Verständnis. Die Nation wird dem Katholizismus untergeordnet und das Nationalbewußtsein ist in dieser Interpretation nur eine Form des katholischen Bewußtseins. Im Bezug auf den Staat vertritt Krek in der Theorie ein im Grunde genommen legitimistisches Prinzip: Bejahung der Monarchie, Ablehnung des absoluten nationalen Prinzips. Kreks theoretische Positionen stimmten jedoch nur begrenzt mit der politischen Praxis überein. Seine eigene Tätigkeit auf wirtschaftlichem, sozialem und politischem Gebiet erschütterte im Laufe der Jahre die Fundamente seiner abstrakten idealistischen Interpretation von Nation und Staat.

In der Studienzeit und in den ersten Jahren seines öffentlichen Wirkens ordnet Krek jedoch noch konsequent die nationale Idee der katholischen und die Nation dem Staat unter. Nach seiner ersten Wahl in den Reichsrat (1897) tritt bei ihm, vor allem unter dem Eindruck der deutschen Reaktion auf die Badi'schen Sprachenverordnungen, zunächst ein Wandel in der Beurteilung der Habsburger-Monarchie ein. Krek fordert eine gründliche Revision der Außen- und vor allem der Innenpolitik. Ab 1898 sieht er die Existenz der Slovenen nur in einer politischen Verbindung mit den Kroaten auf der Grundlage des kroatischen Staatsrechts gewährleistet. Das Programm eines kroatisch-slovenischen Staates im Rahmen der Monarchie diente Krek fortan, nahezu bis an sein Lebensende, als nationalpolitische Plattform. Für Krek, der die nationale Frage als einen Teil der sozialen Frage betrachtete, war für die Realisierung dieses Programmes eine Massenbasis die Voraussetzung. Er betonte daher von allem Anfang an auch die wirtschaftlichen und sozialen Aspekte dieser national-politischen Zielsetzung und gab mit seiner breit angelegten Tätigkeit auf wirtschaftlichem, sozialem politischem und volksbildnerischem Gebiet, mit der es ihm gelang, einen Großteil der bäuerlichen Bevölkerung und auch einen erheblichen Teil der Arbeiterschaft zu organisieren, der nationalen Emanzipation eine demokratische Spitze. Doch die ideologische Grundlage dieses bedeutenden politischen Faktors engte die soziale und nationale Stoßkraft ein. Kreks Bewegung war demokratisch und nationalemanzipatorisch innerhalb der klerikalen Partei, die auf diese Weise für die gesamte Außenwelt zur Sprecherin der slovenischen Nation wurde und innerhalb der Kirche, die noch mit allen Fasern an der Monarchie hing. Wohl aber war Kreks Propagierung der kroatisch-slovenischen Einheit im Rahmen der Donaumonarchie — nach der Annexion von Bosnien und der Herzegovina erhält diese Idee die Bezeichnung Nationalismus — radikaler als etwa beim Parteigenossen und Landeshauptmann von

¹³² Jegličev dnevnik, 16. oktobra 1917.

Krain Ivan Šustersič und auch flexibler, was die Frage der Serben und die absolute Treue zum Herrscher anbelangt.

Krek versucht schon sehr früh den österreichischen Staatsmännern begreiflich zu machen, daß die Vereinigung der südslavischen Gebiete der Monarchie nicht nur im Interesse der Südslaven selbst, sondern auch im Interesse der Monarchie liege, denn nur geeinte, wirtschaftlich und kulturell gehobene Südslaven könnten Österreichs Stellung als Großmacht auf dem Balkan sichern. Die südslavische Frage sei eine Existenzfrage Österreich-Ungarns. Vor dem Ersten Weltkrieg hat Krek dann diese Argumentation noch etwas erweitert: Durch die Zufriedenstellung der Südslaven in Österreich-Ungarn würde die Monarchie sogar zum Anziehungspunkt für die Südslaven außerhalb der Monarchie werden, womit auch die aus der großserbischen Idee resultierende Gefahr abgewendet werden könnte. Im Vordergrund dieser Argumentation stand dabei nicht so sehr der Gedanke an die Stärkung der Monarchie, als vielmehr die Sorge um die Zukunft der slovenischen Nation. Primär galt es stetig auf die Einbeziehung der Slovenen in die zukünftige südslavische Einheit hinzuweisen. Vor dem Ersten Weltkrieg macht sich dann bei Krek in Ansätzen die Tendenz bemerkbar, die Interessen der Nation vor die Interessen des Staates zu stellen, sollte es nicht möglich sein, die Interessen beider in Einklang zu bringen.

Ein Problem, das erst nach der Annexion und vor allem ab den Balkankriegen verstärkt in Kreks Überlegungen präsent ist, ist die Frage nach der Stellung der Serben in einer südslavischen Einheit im Rahmen der Monarchie. Krek anerkennt die Serben sowohl in politischer als auch in religiöser Hinsicht, wenn diese ihrerseits das kroatische Staatsrecht anerkennen.

Auch Krek hat gewisse Hoffnungen in die Reorganisationspläne des Thronfolgers gesetzt, obwohl er wußte, wie unklar sie im Hinblick auf die Slovenen waren. Nach dem Attentat auf Franz Ferdinand finden wir Krek nicht unter den antiserbischen Schreibern, er bezieht aber bei Kriegsausbruch doch eindeutig für Österreich Stellung. Es gibt zwar von Krek in der ersten Kriegsphase auch gegenteilige Äußerungen, die auf nationalpolitische Orientierungsschwierigkeiten oder gar auf ein zweites Eisen im Feuer schließen lassen die, Hauptlinie dürfte aber nach wie vor die Verfolgung der trialistischen Idee gewesen sein, für die er — ohne Erfolg — sogar die Hilfe des Armeeoberkommandos zu gewinnen suchte. Eine neue Orientierung bereitet sich bei Krek erst im Sommer 1916 vor und findet dann Ausdruck in Kreks erfolgreichen Bemühungen, die zu einer Konzentration der südslavischen Kräfte Cisleithaniens im Reichsrat führten und in der Gründung der Südslavischen Klubs kulminierten. Krek verwirft schließlich ab Mai 1917 die Priorität des kroatischen Staatsrechts und beginnt die Lösung der südslavischen Frage auf dem nationalen Prinzip zu begründen. Damit akzeptiert er aber nun auch die Serben ohne Einschränkung als gleichberechtigten Faktor eines zukünftigen südslavischen Staates, der im Sinne der Maideklaration noch im Rahmen der Monarchie verwirklicht werden soll. Bis zur Installation des definitiven Kabinetts Seidler, Ende August 1917, setzt Krek noch gewisse Hoffnungen in die Möglichkeit einer Reorganisation der Monarchie, dann aber beginnt er deren Zerfall immer ernster ins Kalkül zu ziehen. In den ersten Septembertagen 1917, rund einen Monat vor Kreks Tod, erscheint schließlich sein bedeutsamer Artikel »Für die nationale Vereinigung«, in dem das Selbstbestimmungsrecht der Nationen klar angesprochen wird und in dem der Habsburgerklausel der Maideklaration nur mehr bedingte Gültigkeit zuerkannt wird.

Boris Gombač

NACIONALNO IN SOCIALNO VPRAŠANJE V TRSTU 1902—1914

Trst je ob prelomu devetnajstega v dvajseto stoletje s svojim neposrednim zaledjem posebljal funkcijo predstavnika in propagatorja gospodarskih interesov celotne avstroogrške monarhije. Vlogo »okna v svet« večine podonavskih ozemelj je Trst dodobra asimiliral v vseh ekonomskih, etničnih in kulturnih eksplikacijah. Pogojeval ga je kapitalistični način produkcije, ki je bil povezan z močnimi privilegiji, ki jih je država v senci dvoglavega orla podeljevala svojemu »neposredno-državnemu mestu«. Že po svoji geopolitični legi je za Trst bila vedno značilna neka posredovalna vloga v prostoru med Alpami in Jadrantom in to na področju gospodarstva, kulture in drugih dobrin.¹ Srednjeevropska miselnost je pomenila za Trst le povezavo s svojim zaledjem. Za habsburško državo pa je bil Trst že dolgo naravno izhodišče na Jadrant in predstraža politične ekspanzije na Jug.² Vsa kozmopolitska družba, ki si je Trst izbrala kot stalno bivališče, se je oblikovala na ekonomski platformi kapitalističnega tipa, z določenimi svoboščinami liberalnega idejnega sveta, kjer so bile pravica tiska in združevanja le nekako normirane in urejene.³ Zaradi uveljavljenega kapitalističnega načina produkcije pogojujejo tržaško družbo mehanizmi in logika profita, ki izbira ali zavrača v omejenem smislu lastnih potreb oblasti. Od polovice prejšnjega stoletja opažamo torej izredno poudarjeno rast razredne strukture tržaške družbe sploh. Le-ta se je trdno usidrala v realnost avstrijske države, predvsem zaradi dveh temeljnih privilegijev, ki sta bila Trstu podeljena v lastnosti »neposredno-državnega mesta«. Mislimo na gospodarski privilegij, ki ga je Trst užival kot tranzitno tržišče za večmilijonski avstrijski prostor, ter na politični privilegij nadvlade manjšine nad večino v tržaškem magistratu, ki je bil v nekaterih kompetencah že kar država v državi. Kot mesto, ki se je razraslo v logiki kapitalističnega družbenega razvoja finančnega in trgoveškega kapitala, se je Trst v vsej svoji poudarjeni insularnosti omejeval in ograjeval od bližnje okolice in ni nikdar občutil potrebe po širših povezavah z agrarno stvarnostjo lastnega neposrednega zaledja. Vso to odmaknjenost poudarjajo še železniške in pomorske prometne povezave, ki ustvarjajo umetno oddaljenost mesta od svojega neposrednega zaledja. Ob prehodu iz 19. v 20. stoletje postaja Trst:

¹ H. Matis, *Österreichs Wirtschaft 1848—1913*, Berlin 1972, 390.

² A. Agnelli, *La genesi dell'idea di Mitteleuropa*, Milano, 1971, str. 104—108.

³ G. Negrelli, *Al di qua del mito*, 1978, str. 121.

- a) vse večje trgovsko in industrijsko središče v svoji produktivni sferi,
- b) v svojih zunanjih kulturnih eksplikacijah nastopa kot večnarodnostno mesto z izrazito italijansko nadvlado,
- c) liberalno mesto v vseh izraznih komponentah vodilnega razreda.

Mesto je torej s svojimi 230 000 prebivalci eden poglavitnih urbanih centrov monarhije, rezultat habsburške državne politike, ki v svojih izbirah favorizira velike nadnacionalne in industrijske monopole. Kot kronološko usmeritev za pospešeni gospodarski razvoj Trsta so pomembne naslednje letnice:

Leta 1857 je Južna železnica povezala Trst s svojim zaledjem in s centri politične ter gospodarske moči.

V leto 1891 spada ukinitvev carinskih olajšav proste cone, kar povzroča upadanje nekaterih dejavnosti in pospeševanje drugih, predvsem tistih, ki imajo svojo usmeritev v industrijskem, še posebej ladjedelniškem sektorju. Leta 1901 se je Industrijski svet na Dunaju odločil za vse večji infrastrukturni razvoj mesta. Izgradnja novega pristanišča in turske železnice postane imperativ za vključitev Trsta v gospodarstvo vedno širšega geografskega zaledja.

Leta 1913 novi objekti že eksplicirajo svojo funkcijo, saj je Trst postal bistveni element usmeritve habsburške gospodarske politike.⁴

Že skoraj eno stoletje se obravnavanje nacionalnega vprašanja v Trstu — iz različnih zornih kotov in iz različnih vidikov — postavlja kot dominantno vprašanje tržaške politične zgodovine. Od raznih Tamarov, Albertijev in Timeusov do današnjih dni, ko Cecovini v knjižni obliki pošilja svoj »Poziv Tržačanom«, se torej vrsti literatura, ki vse svoje napore centralizira prav na obsesivnih vprašanjih nacionalne pripadnosti Trsta.⁵ Tovrstna obravnava in tako gledanje na zgodovino predstavlja le oženje historičnih vsestranskih resničnosti in utesnjevanje le-teh v ozke kalupe apriorističnih tez. Le širjenje obzorij izven utesnenih modelov lahko končno prispeva nov pogled v realno zgodovinsko osvetlitev tako bistvenih mehanizmov nekega razvoja, kot širših dogajanj. Le objektivni sintetični pregled ideološke prisotnosti — od socialnega do nacionalnega — nam bo omogočil, da bomo spoznali vse politične in gospodarske implikacije, ki so, v širšem časovnem okviru, ustvarjale tržaško zgodovino v zadnjem prelomnem obdobju pred prvo svetovno vojno. Zato jo moramo obravnavati v okvirih in v ambientu, v katerih se je dejansko razvijala, torej v političnem, socialnem in gospodarskem kontekstu habsburške monarhije. Opravititi je treba s tisto stereotipno predstavo, s tisto tradicionalno interpretacijo tržaške preteklosti, ki je to mesto ob Jadranu zmitizirano postavljala v okvire t. i. »specialne preteklosti« in jo defimirala celo kot »tisto mesto, ki je po petih stoletjih tuje nadvlade obdržalo italijanski nacionalni značaj, združeno in enotno pod zvonikom sv. Justa, uperjeno v obrambo lastne duhovne in politične avtonomije«!⁶

⁴ M. Cattaruzza, *La formazione del proletariato urbano*, Torino 1979, str. 5—40.

⁵ A. Tamaro, *Storia di Trieste*, Roma 1924. M. Alberti, *Trieste*, Torino 1915. F. Timeus, *Trieste*, Roma 1914, Trieste 1966. M. Cecovini, *Del patriottismo di Trieste*, Milano 1968.

⁶ G. Negrelli, *Dal municipalismo all'irredentismo: appunti per una storia dell'idea autonomistica a Trieste*, *Rassegna storica del risorgimento*, a. LVII, fasc. III, luglio-settembre 1970.

Ob vsem tem ne smemo mimo splošnih okvirov vprašanja, kaj je bil in kaj še danes pomeni nacionalizem, če ga uokvirimo v sklop določene zgodovinske in socialne danosti, saj segajo okviri tega fenomena v čas, ko so se ljudske množice pojavile na političnem odru. Nacionalizem se je rodil tudi kot posledica tistih družbenih preobratov, ki so pomenili konec predhodnega socialnega statusa mas, ko so se torej podrli vsi faktorji ideološke kohezivnosti. Prav zato moramo — od splošnega h konkretnemu — za globlje razumevanje celotnega obdobja poseči po študiju in obravnavi ideologije in kulture tistih slojev — od vladajočih do brezpravnih — ki so tako ali drugače bili prisotni v tržaškem političnem kalejdoskopu. Govoriti moramo torej o:

1. italijanskih liberalnih nacionalistih,
2. slovenski meščanski sferi,
3. proletariatu in vseh njegovih izraznih oblikah.

Ob tem študiju se je treba izogibati vsakršnim shematskim vizijam socialne dinamike dogodkov. Treba je opraviti z miti, ki so tako dolgo uokvirjali tržaško zgodovino pisje ter odkriti stvarne mehanizme oblasti, ki so dejansko urejevali in usklajevali tržaški politični vsakdan. Z novimi pristopi in metodami, izven širših posploševanj, je treba znova v okvir zgodovine vključevati dogodke, ki so se vrstili od preloma stoletij do prve svetovne vojne, okvir, ki naj bi bil širši in bolj razčlenjen. Vprašati se moramo, kaj vse je tematika, ki se je vrtela okrog nacionalizma pomenila v obravnavanem času. Ali je bil to le fenomen, ki je neločljivo povezan z nesorazmernim razvojem kapitalizma v Trstu, mestu ki je imel neizbrisne značilnosti središča, kjer sta se srečevali dve različni narodnosti, dve različni kulturi in dve različni koncepciji političnega življenja?⁷

Če osredotočimo našo pozornost v nacionalizem, ki se je razvil v tako specifični tržaški situaciji, ga lahko definiramo tudi kot izraz političnega formiranja dveh meščanstev (slovenskega in italijanskega) v določenem zgodovinskem trenutku, ko se je tematika okrog parole »nacionalne obrambe« povzpela najvišje na piedestal političnega trenutka, in je bila torej izrazni element dveh različnih političnih stvarnosti, to je:

- italijanske, pri ohranjanju municipalne oblasti in
- slovenske pri izpodbijanju te oblasti.

Ob vsemu moramo tudi ugotoviti, da se je pojav italijanskega nacionalizma izredno globoko zaril v globine socialne zavesti tržaškega prebivalstva, saj se je ta fenomen neprestano travmatično pojavljal v vseh prelomnih situacijah od 19. stoletja do današnjih dni, ko dnevno lahko beležimo, kako globoko in s kakšnim konsenzom se je ta izkrivljeni pojav vgnezdil v kulturno-ideološko sfero tržaškega meščanstva. Kje so torej korenine teh mehanizmov, ki so v različnih časih in ob različnih ideologijah preživeli široka časovna območja?⁸

Če preletimo nekatere zgodovinske etape razvoja tržaške zgodovine, lahko ugotovimo, da je v 60. letih prejšnjega stoletja tržaško meščanstvo kazalo še vse značilnosti bolj preliberalne kot liberalne družbe. Tržaški meščanski sloj je nastajal in se formiral v okviru širšega zgodovinskega procesa modernizacije in demokratizacije državnega aparata dvojne monarhije, v okviru tistega pro-

⁷ A. Vivante. *Irredentismo adriatico*. Firenze 1912.

⁸ E. Hobsbawm, *I rivoluzionari*, Torino 1976. str. 351.

cesa, ki spada v sklop političnih dogodkov pomladi narodov.⁹ Ta razred, združen v emanaciji italijanske nacionalno-liberalne stranke je obdržal v svojih rokah vse vzvode oblasti v okvirih krajevne administracije vse do leta 1914. Svojo oblast je liberalno-nacionalna vodilna struktura gradila predvsem na anahronističnem *volilnem redu* in na mestnem statutu iz leta 1850. Ta volilni red, ki je slonel na sistemu volilnih kurij, je v Trstu obveljal tudi po letu 1907, ko se je inštitucija splošne volilne pravice uveljavila skoraj v celotni Avstro-ogrski. Omogočal je, da so volitve občinskih predstavnikov ohranile izrazito razredno-nacionalno privilegiran značaj.¹⁰ V imenu nekih neodtujljivih avtonomističnih pravic »svobodnega tržaškega magistrata« je liberalno-nacionalna stranka vseskozi odbijala vsak poskus volilne reforme na lokalni ravni, saj bi ob širjenju volilnega telesa ireverzibilno izgubila oblast v tržaškem magistratu in v tržaškem političnem življenju. Prav ohranjanje anahronističnih oblik juridičnega statusa, tistih oblik torej, ki so bile značilne za preteklo emporialno obdobje, so omogočale, da so se v vsem predvojnem času perpetuirale, na ravni obeh lokalnih uprav, zapoznele oblike volilnega predstavništva, ki sploh niso več ustrezale novim odnosom moči, novi razredni in socialni realnosti mesta samega. Liberalno-nacionalni vodilni sloj je skorajda avtonomno upravljal z enim izmed največjih mest v avstrijskem cesarstvu ob tem, da je bila njegova realna elektivna baza izredno ozka in omejena na elitne kroge tržaškega meščanstva in da so bili pri upravljanju odsotni vsi brezpravni razredi in sloji.¹¹

Korenine nadvlade liberalnih nacionalistov v mestnem življenju segajo v celoten razvoj političnih institucij zadnjih petdesetih let 19. stoletja. Konsenz, ki ga vodilna struktura išče pri višjih in pri srednjih slojih tržaškega meščanstva, izhaja iz globljih subjektivnih in objektivnih korenin tržaškega avtonomizma in partikularizma, ki je temeljil na zgodovinskem pravu, na privilegiranem odnosu s Habsburžani, ter je težil po poudarjanju geografsko-teritorialnih enot (Länder) in po opuščanju nacionalnih enot (Völker). Celotna tipologija tržaškega avtonomizma se vklaplja v odnose med periferijo in centrom, v poudarjanju lastne mestne in nacionalne »partikularnosti«, kar je vzbujalo močne kohezivne tokove italijanske narodnosti nad drugimi kozmopolitskimi izrazi večnacionalne buržoazije.¹² Vsi sektorji tržaškega finančnega in trgovskega meščanstva so se vseskozi složno borili zoper vsak pojav centralizma, ker so v njem odkrivali frontalni napad na lastne interese na lokalni ravni in na ravni njihovega prodora v srednjeevropski prostor. In prav to meščanstvo je postavljalo zahtevo po vse večji politični avtonomiji mesta v relaciji do Dunaja. Vodilni sloj je branil hkrati lastno gospodarsko prosperiteto in lastno nacionalno identiteto. Težnja k tako poudarjenemu avtonomizmu vodilnih tržaških slojev izhaja seveda iz gospodarskih zahtev produkcijskega značaja, ampak tudi iz iskanja neke splošne kulturne identitete, ki je večnarodnostna buržoazija ni imela. Rojeva se torej pojem partikularnosti, ki sloni na neki na novo odkriti

⁹ C. Schiffrer, *Il problema di Trieste*, Trieste 1954, str. 15—20.

¹⁰ V. Melik, *Volitve na Slovenskem*, Ljubljana 1965, str. 248.

¹¹ C. Colummi, *Ideologia, cultura e consenso nella Trieste del secondo Ottocento*, *Qualestoria*, št. 3, 1981, leto IX, str. 14.

¹² G. Negrelli, *Al di qua del mito*, op. cit., str. 172.

»tržaški narodnosti«, ki jo oplajata tako kulturna kot politična komponenta in ki je sad socialnih kategorij miselnosti merkantilne buržoazije.¹³

Vse bolj spremenjeni gospodarski in socialni pogoji v bližini preloma stoletja potiskajo avtonomizem na stranski tir. V primežu med epohalnimi ekonomskimi spremembami ter med vse močnejšim prodorom slovenskega sveta se vodilnemu hegemonškemu sloju tržaškega meščanstva odpira vprašanje, kako še naprej združevati okrog sebe konsenz srednjih slojev in ohranitve politične nadoblasti v mestu. V ta namen so italijanski liberalni nacionalisti sklenili, da nerazdružljivo povežejo idejo o avtonomizmu z idejo o neodtujljivih nacionalnih pravicah italijanskega meščanstva. V ta namen vzpodbujajo dokaj razširjeno idejo o preteči nevarnosti slovenskega sveta.¹⁴ Notranja fronta izkazuje svojo homogenost pred barbarstvom, ki je že kar fizično občutljiv na pragu samega mesta, grožnja, ki povsem ustreza razrednim privilegijem slojev visoke finance in kapitala. Ta tržaški sloj in njegova vodilna liberalno-nacionalna politična emanacija sta v okviru izrazitega prostozidarstva in visokih finančnih krogov uspela ustvariti v mestu homogeno obrambno fronto pred namišljenimi, predvsem pa pred realnimi strahovi izpodkopavanja lastne oblasti. Temu sloju je s sakralizacijo različnih mitov od avtonomizma do nacionalne obrambe uspelo hegemonizirati na lastnih političnih in kulturnih stališčih vse srednje in višje meščanske sloje v Trstu.¹⁵ V svojih kulturnih eksplikacijah se je temu sloju posrečilo, da je združil najbolj razširjeno ljudsko miselnost in pričakovanja. Uspelo mu je skoncentrirati na svoji politični liniji, obhajajoč realne konflikte — širše plasti mestnega prebivalstva, kjer se motivi: a) nadvlade mesta nad zaledjem, b) višje italijanske kulture, c) dominantnosti italijanske kulture itd., vseskozi ponavljajo, saj je dominantni sloj spoznal, da se je v procesu socialnih sprememb v novem stoletju spremenilo to, da se vse večje mase prebivalstva vključujejo v politično in narodnostno bitko.¹⁶ Dviganje nacionalnih tematik na stopnjo splošnega imperativa, postane glavno politično vodilo tržaških liberalnih nacionalistov. Okrog njihovih političnih programov, kjer so se teme politične konfrontacije gibale v okvirih nacionalne nestrpnosti, torej na programih, ki niso bili bistveni za življenjski standard in niso spadali ne v socialno ne v kulturno sfero, okrog takih političnih programov torej, so se združevali dokaj heterogeni sloji tržaškega prebivalstva, ki jih je politika liberalnih nacionalistov držala vseskozi v neki idealni napetosti pred nevarnostjo slovenske invazije na eni in dunajsko nadvlado na drugi strani.¹⁷ Vsa ta politika, ki jo lahko sintetiziramo pod geslom »nacionalna obramba«, je globoko zarezala v zavest tržaškega prebivalstva, ter ustvarila sediment mnenj, miselnosti in prepričanj, kar je vse ustvarjalo kulturo nekega mesta, ideološko podrast, ki je začuda preživela pretrese raznih kronološko difrenciranih obdobj in se je v bistvu ohranila do današnjih dni.

¹³ A. Vivante, op. cit., str. 157.

¹⁴ C. Schiffrer, *Le origini dell' iredentismo*, Udine 1937, str. 56.

¹⁵ G. Negrelli, op. cit., str. 130—150.

¹⁶ M. Cattaruzza, *Italiani e Sloveni nell'ultimo scorcio della Trieste absburgica*, *Qualestoria*, Leto VI, št. 2, 1978, str. 5—13.

¹⁷ C. Schiffrer- *L'odio-amore per l'Austria nella storiografia irredentista*, *Rivista Trieste*, št. 83, 1968, XV, str. 8-II.

Leta, ki tečejo med začetkom novega stoletja in prvo svetovno vojno nanzanjajo tudi v Trstu čas, ko se slovenska narodnostna skupnost izvije iz objema ekonomsko socialnega podrejenega statusa, v katerega je bila prisiljena. Svoj višek namreč dosega v tem času proces akumulacije kapitala, tisti proces torej, ki se je začel na slovenskem podeželju v drugi polovici 19. st. in ki je leta 1910 skristaliziral 924 posojilnic s 196 000 člani in 46 milijoni kron kredita in glavnico, ki je presegala 1900 milijonov kron.¹⁸ Zadružna osnova kmečkih posojilnic je omogočala sistematično zbiranje prihrankov širokih kmečkih plasti, kar je posredno prispevalo k ustanovitvi cele vrste finančnih zavodov in to tudi v Trstu. Od teh je bila Jadranska banka, ustanovljena leta 1905, najvidnejši izraz nove ravni slovenskega kapitala v Trstu, mestu, ki se je lahko ponašalo z gospodarskimi insignijami prvega pristanišča cesarstva, ter kot slovenski kapital uspešno koeksistiralo ob dunajskih finančnih kolosih in ob italijanskem kapitalu.¹⁹ Sicer se je slovenski kapital ob koncu prejšnjega stoletja zaletel v zid že skristaliziranih gospodarskih struktur italijanskih izrazov kapitala in to takih struktur, ki so italijanski hegemonski liberalno-nacionalni skupini dovoljevale, da je imela v rokah vse karte ekonomskih perspektiv in politične nadvlade nad tržaškim gospodarskim in političnim življenjem. Ta kronološki primanjkljaj je zelo vplival na oblike uveljavljanja slovenskega kapitala v mestu. Z razliko od italijanskega merkantilnega kapitala, ki se je razvil na ozkih izhodiščnih temeljih ter pristal na visokih ravneh koncentracije, se je slovenski kapital oblikoval na široki geografski in socialni bazi kmečkega prihranka, kar pa seveda še ni sinonim za to, da bi ta kapital bil definicija, da je bil slovenski meščanski razred izraz emancipacije širših ljudskih množic. V Trstu so se agrarne inštitucije zbiranja kredita na osnovi hranilnic in posojilnic pojavile tik pred koncem prejšnjega stoletja.²⁰ Slovenski kapital se je v svoji najbolj zreli inačici — finančnem kapitalu — usmerjal proti Trstu iz širših območij Kranjske, Štajerske in Gorenjske ter ni imel popolnoma vseh značilnosti avtohtonega slovenskega tržaškega kapitala, kar je postal šele v zadnjem desetletju tega stoletja, ko so se v mestu in okolici razbohotila najrazličnejša gospodarska konzumna, obrtniška, posojilniška in podporna zadružna društva, ki so ob že dalj časa obstoječih Tržaški posojilnici in hranilnici, Kmetijski družbi in Zavarovalnici za živino, pomenila gospodarsko in ekonomsko progresivno moč slovenskega prebivalstva v Trstu. Vseh društev gospodarskega značaja je bilo leta 1905 v Trstu nad 60 in vsa so živahno in uspešno delovala in tako prispevala h gospodarski emancipaciji tržaških Slovencev.²¹ Hrvatsko-slovenski bančni kapital je dosegel skoraj polovično višino kapitala italijanskih tržaških bank. Ti slovenski bančni zavodi so vlagali svoje kapitale v razna podjetja ali pa so celo sami ustanavljali in sodelovali pri ustanavljanju novih industrijskih in drugih podjetij, kar je vse vplivalo na konsolidacijo in politično uveljavitev slovenskega — nacionalno sicer že dolgo prisotnega — elementa v samem Trstu, kar je

¹⁸ L. Katus, Hauptzüge der kapitalistischen Entwicklung der Landwirtschaft in den südslawischen Gebieten der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie, Budapest 1961.

¹⁹ Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, Ljubljana 1966, str. 258—260.

²⁰ V. Turina, Gospodarsko uveljavljanje Slovencev na Primorskem v začetku stoletja, Zaliv, Trst 1968.

²¹ B. Gombač, Slovenska politika v Trstu ob koncu 19. st. Zgodovinski časopis, XXX, 1977, str. 49—62.

kazalo na to, da se je tudi slovensko in širše slovensko-hrvaško-češko zaledje zavedalo vse večje pomembnosti Trsta. Bistveni element, ki je urejeval in razporejal ter označeval slovensko etnično skupnost v Trstu ostaja v bistvu nek tesen odnos, ki povezuje gospodarske strukture slovenske skupnosti z vsakovrstnimi emanacijami političnega in kulturnega življenja Slovencev v Trstu.²² Čitalnice, knjižnice, kulturna in dramatična ter glasbena društva, sokolske telovadnice ter sedeži narodnjaške politične stranke so se čestokrat združevali v istih reprezentančnih poslopih, kjer so imele svoj sedež banke, hranilnice in druge slovenske finančne institucije. Čeprav so si centri slovenske finančne moči šteli v čast, da financirajo politične in kulturne organizacije, moramo vzroke takemu početju iskati tudi izven povsem patriotične sfere.²³ Slovenske gospodarske in finančne organizacije so namreč delovale v okolju, kjer so bili vzvodi administrativne moči, vzvodi torej, ki so skrbeli za to, da se je javni denar pretopil v zasebnega, v rokah tržaškega magistrata, torej v rokah stranke, kjer je bila protislovenska diskriminanta temelj ohranjanja oblasti. Za slovenski kapital in za vse njegove izrazne oblike je postajalo bistvenega pomena to, da se je okrog nacionalnega programa zbiralo čim bolj številno slovensko volilno telo, ki se je v določenih okvirih le zoperstavljalo italijanski liberalno-nacionalni nadvladi, in ki bi se po potrebi lahko spremenilo v element nadzora in pritiska proti tej oblasti. Celoten razvoj in razcvet kulturnih in političnih naporov Slovencev v Trstu lahko razložimo tudi kot nelahko in zapleteno pot ohranjanja etnične identitete tistega slovenskega srednjega sloja, ki je bil vseskozi več kot naravni temelj slovenske narodnjaške stranke.²⁴

V izredno tesni povezanosti med gospodarskimi na eni, ter kulturnimi in političnimi emanacijami slovenske nacionalne skupnosti na drugi strani, lahko iščemo odgovor slovenskega meščanstva na organiziran in premišljen napad italijansko nacionalno-liberalnega bloka, ki je bil pripravljen z vsemi sredstvi braniti lastno hegemonijo in diktaturo v tržaški politični stvarnosti. V tem smislu je torej slovensko meščanstvo ustvarjalo konsenz s svojo bazo, vendar se moramo pri proučevanju transmisije med vodilnimi slovenskimi sloji in njegovim naravnim substratom izogibati mehanicističnim ugotovitvam, češ da je bilo vse slovensko nacionalno gibanje le politično zbiranje večine slovenskega prebivalstva okrog političnega jedra slovenske buržoazije. Gibanje je bilo v svojem bistvu in v vseh izraznih pojavih, dosti širše. Ohranitev lastne etnične identitete, grožnja latentnega in nasilnega raznarodovanja ter drugi faktorji, vse to je pripomoglo k temu, da je slovensko nacionalno gibanje preraslo ozke okvire političnih grupacij, vezanih na finančni interes. Nacionalno gibanje tržaških Slovencev je zajemalo v svojem delovanju vse bolj široke množice slovenskega prebivalstva ter postajalo vse bolj gibanje razsežnih obzorij in dimenzij.²⁵

²² B. Gombač, Slovenska politika v Trstu v desetletju pred prvo svetovno vojno, Zgodovinski časopis XXXIII, 1979, str. 247—261.

²³ Prosvetni zbornik 1868—1968, str. 19.

²⁴ J. Agneletto, Uveljavljanje našega ljudstva na gospodarskem in socialnem polju v zadnjih 50. letih, Edinost, Jubilejna številka 1876—1962, str. 32—35.

²⁵ B. Gombač, Karakterizacija stavk in mezdnih bojev v Trstu v desetletjih pred razpadom Avstro-Ogrske, Goriški letnik, 6/1979, str. 93—113.

Ob demarkacijski črti med meščanskim in delavskim svetom moramo ugotoviti, da je tržaški proletariat vseskozi stal na tistih političnih premisah, ki so delile konstitucionalno oblast od obubožanih in brezpravnih razredov.²⁶ Tudi med proletariatom sicer tečejo mehanizmi diferenciacije tako na podlagi delitve dela kot na podlagi subjektivnih obnašanj in organizacijskih struktur in na podlagi nacionalne pripadnosti, čeprav je bila ta vrzel dokaj ozka. Kljub poskusom obeh nacionalnih blokov, da bi okrog svojih programov zbrala vsaj del delavcev in kljub poskusom po ustanovitvi sindikalno-nacionalnih organizacij, le s težavo diferenciramo dva proletariata, kjer bi ideološka črta razvodnica tekla po meji etnične pripadnosti. Tržaški proletariat se je večkrat resda delil: a) na osnovi razredne slojevitosti večje ali manjše moči, b) po problemih moške in ženske delovne sile, c) med kvalificirane in nekvalificirane delavce, č) med urbanizirane delavce in dninarje, ne da bi vse skupaj zavestno in deklarirano šlo na skupni imenovalec nacionalne delitve. V obdobju po ukinitvi proste luke ter s še bolj pospešenim ritmom po letu 1900 se vzporedno z gospodarsko vlogo Trsta spreminja tudi struktura in vloga trga delovne sile. Zahteve tega trga postajajo vse bolj podrejene infrastrukturnim in produkcijskim zahtevam po nivelizaciji doseljene delovne sile, ki v procesu vse hitrejšega prilagajanja novim pogojem izgublja prvine svoje prejšnjosti.²⁷ Nekvalificirani delavec postaja vse bolj dominantna figura tržaškega proletariata. Srečujemo ga pri velikih zemeljskih delih v novem pristanišču, kot dninarja pri razkladanju in nakladanju v pristanišču, pri delu na novi železniški progi, v gradbenih podjetjih itd. Socialna slika tega delavca ne prenaša individualizacije in zahteva dejansko nivelizacijo. Pogodbeno moč mu namreč določajo le delavska organiziranost v različnih zaposlitvenih sektorjih, pozitivna ali negativna gospodarska konjunktura, važen je njegov urbani ali dninarski status, pomembni so biološko-matični podatki ter navsezadnje tudi starost, fizična moč, ter zdravje in narodnost.²⁸ Seveda obstajajo v nelinearni in včasih dramatični razvojni poti tržaškega proletariata primeri nacionalne nestrpnosti, ki so negativno vplivali ali bili cokle v razvoju in v organiziranosti celotnega tržaškega delavskega gibanja. Že leta 1897 so se v Škedenju pri Trstu spoprijeli slovenski delavci z delavci iz Romagne, ki so nižali mezde in daljšali delovni čas. Leta 1901 so delavci v ladjedelnici razglasili stavko v protest proti zaposlovanju genovežanskih delavcev, ki so nižali norme in plačo. V naslednjih letih do 1. svet. vojne so se taki spori širili predvsem v pristanišču in v gradbeništvu. Vsi ti spori so bili vseskozi dokaj prisotni med delavstvom, vendar niso bili nikdar razbijajoči. Te razpoke niso bile predmet ideoloških razhajanj, saj so se spori pojavljali tam, kjer je bila pogodbeno moč ustaljenih in urbaniziranih delavcev večja od dninarjev, ki še niso povsem prekinili svojih vezi s kraji, odkoder so prišli. V tem kontekstu moramo narodnostno komponento označiti kot drugoten element pri sporih in neskladjih, element, ki je bil logičen izraz formiranja nekega proletariata, ki je izhajal iz različnih etničnih okolij in sredin.²⁹

²⁶ U. Coldagelli, G. De Caro, Alcune ipotesi di ricerca marxista sulla storia contemporanea, Quaderni rossi, št. 3, 1963/VI.

²⁷ M. Alberti, Trieste e l'sua fisiologia economica, Roma 1915.

²⁸ L. Chevallier, Classi lavoratrici e classi pericolosi. Bari 1976.

²⁹ S. Merli, Proletariato di fabbrica e capitalismo industriale, Firenze 1972, str. 373—457.

Enotnost proletariata se je bistveno krhala pri stratifikaciji delavskega gibanja. Ideološka shema avstromarksizma je namreč polarizirala stratifikacijo delavskega razreda v 1) zavestne delavske množice in 2) nezavestni del delavskega razreda ali podproletariat. V vseh demonstracijah in izbruhih ljudskega nezadovoljstva od 1897—1913 so socialno-demokratske organizacije v Trstu zagovarjale postopnost revolucionarne akcije, ter utesnjevale spor v okvirih nekega linearnega in progresivnega izboljšanja delovnih pogojev, ter tako degradirale vso raznolikost delavskega upora. Demarkacijska črta je tekla med delavskimi razredi in nevarnimi razredi, slednje so socialdemokrati odklanjali. Vse to se jasno izraža še posebno po letu 1902, ko se je tržaško delavsko gibanje po največi doseženi enotnosti usmerilo v sindikalne oblike delavskega boja.³⁰ Z vse večjim horizontalnim in vertikalnim združevanjem po zahtevah ene kategorije ali ene tovarne so delavci opravili z anahronističnimi oblikami izkoriščanja ter dvignili splošno socialno raven delavstva na višjo stopnjo. Vse to gibanje je sprožilo mnenje, da se brez delavskega gibanja pri pogodbenih sporih ne da več rešiti ničesar. Bilateralno pogajanje je nov faktor delavskega tržaškega vsakdana. Kljub temu pa se tržaški proletariat še sreča na ulicah v bučnih manifestacijah globokega nezadovoljstva, ki so ga sproščali tako način upravljanja lokalne oblasti kot politična aroganca liberalnih nacionalistov. Za vse te obubožane sloje, ki so bili potisnjeni na rob družbenega in skorajda fizičnega dogajanja niso imeli programi liberalnih nacionalistov nobene vrednosti. Zato se je ljudski bes 1907. in 1915. obrnil proti fizičnim oblikam italijanske nadoblasti v Trstu, kar je še enkrat pokazalo, da sta si buržoazija in proletariat stala nasproti ne le kot razredni antagonisti ampak kot dva različna človeška pola.³¹

Summary

THE NATIONAL AND SOCIAL QUESTION IN TRIESTE IN THE YEARS 1902—1914

In the whole of the second part of the 19th century the mediating role of Trieste in the territory between the Alps and the Adriatic gave to this city a definite mark and the role of »the window into the world« of the Austrian-Hungarian monarchy in the fields of economy, culture, organization of the state administration and others. In the transition period from the 19th to the 20th century Trieste experienced an increasing commercial, industrial and infrastructural growth, whose external development depended on the multinational character of the city, the hegemonic leading role of which was guided by the Italian liberal-national political party, the prevailing party, which as opposed in its elected bodies by the Slovene party of the »Edinost« political society and by the Social Democratic Party.

The consensus of the leading Italian liberal-national party was based on rational elements of (a) an unjust election system, (b) maintenance of anachronistic forms of urban autonomy and (c) excellent links with central government as well as on irrational motives (a) the superior national rights of the Italian part of the population, (b) the fear of the intruding Slav world and (c) glorification of its own urban auto-

³⁰ B. Gombač, Trdna razredna solidarnost, Komunist, št. 6/40, str. 31.

³¹ B. Gombač, Socialni razvoj in politično življenje tržaškega delavskega okraja, Zbornik Sv. Jakob, Trst 1980, str. 151—158.

mony and independence. The rational and irrational motives united around this party a wide consensus of the middle class of Trieste with the general imperative of national defence.

The Slovene national group in Trieste and its surroundings was increasingly becoming left to its own fate in this period. Political and economic emancipation and an increasing national consciousness resulted in the fact that Slovenes asserted themselves in Trieste. At that time their economic presence was felt in some big plans, the Narodni dom began to be active, the Edinost newspaper propagated the policy of Slovene emancipation which created an ethnic-political identity of the Slovene population in the city itself.

The borderline between the urban population and workers was formed by the Trieste Social Democratic Party representing the poor and those without any rights among both Slovenes and Italians. In its political programmes the Italian working class continually expressed the need to avoid nationalistic trends and to try and unite the whole urban working class. At that time the Slovene and Italian working classes were struggling, in their everyday political actions, against exploitation of the working class and against differentiation within the labour movement itself. In the latter field they also took »examinations« in declared internationalism, which they did not always pass, and experienced disagreements and unclear choices at different times and in different situations.

Božidar Jakšić

BOLJŠEVIZACIJA I PRVI OTPORI PROCESU BOLJŠEVIZACIJE KPJ

Često se, a ponekad i ritualno, govori da je revolucionarni talas koji je izazvala oktobarska revolucija zapljusnuo Evropu a i čitav svet, te da je pod njegovim uticajem došlo do revolucionarnog gibanja u mnogim evropskim zemljama, pre svega u Nemačkoj in. Madjarskoj, ali i u drugim zemljama, medju njima i u Jugoslaviji, iako, istina, nešto slabijeg intenziteta. Tom prilikom se obično zanemaruje ili bar nedovoljno uvidja da je u skoro svim evropskim zemljama još pre boljševičke koncepcije revolucije i Oktobra postojao autentičan i u prethodnim decenijama klasnom borbom izbrušen revolucionarni pokret. Zbog toga je neophodno odmah naglasiti da ideje komunizma i marksizma nisu na naše tlo stigle samo kao eho teorijskih utemeljenja oktobarske revolucije i prvo u svojoj boljševičkoj varijanti,¹ nego su duboko ukorenjene u socijalistički pokret u jugoslovenskim zemljama od njegovih, za teoriju relevant-

¹ Uticaj oktobarske revolucije nije bio samo idejni, nego je što je značajnije za sudbinu revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji, bio i u organizacionom pogledu veoma izrazit. Istoriografska istraživanja o delatnosti organizovanih povratnika iz Sovjetske Republike, pre svega »Pelagićevaca« već su dala prve rezultate. Možda je manje poznato da je u mladoj Sovjetskoj Republici bila formirana Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca koja je prethodila stvaranju SRPJ(k). Jedan od istraživača, dr. Nikola Popović, smatra da je ta Partija »bila, a i želela da bude prva Komunistička partija Jugoslavije (KPJ)«. Na osnovu prethodnih, a vlastitih istraživanja on tvrdi da je ta Partija imala tipično jugoslovenski komunistički program i da je 114 njenih članova do 20. decembra 1918. godine poslato u zemlju na revolucionarni rad, ali da su se jedino Vladimir Čopić i Nikola Kovačević stvarno prihvatili revolucionarnih zadataka zbog kojih su bili poslani iz Moskve. Kako se CK te prve KP formirao po dolasku u zemlju, a njegovi članovi rasturili po socijaldemokratskim organizacijama, to je od komunista povratnika početkom 1919. godine formirana revolucionarna grupa »Pelagić« o kojoj dr Popović piše: »Revolucionarna grupa »Pelagić« samo je nastavak napora jugoslovenskih komunista, bivših članova KP(b) SHS, da formiraju komunističku partiju u jugoslovenskim zemljama. Uzrok nastanka grupe »Pelagić« leži upravo u neuspehu KP(b) SHS: pelagićevci se i organizuju pošto je bilo jasno, da KP(b) SHS više ne postoji.« Dr Nikola Popović, »Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca«, *Istorijski glasnik*, 1—2/1970. Citirana mesta su na str. 236. i 242. Vidi i Bogumil Hrabak, »Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca«, JIČ, 1—2/1969, zatim i njegov rad »Partijska organizacija i forumi jugoslovena u Sovjetskoj Republici (1918—1921)«, JIČ, 1—4/1967. Takođe i Nikola Grulović, »Jugoslovenska komunistička revolucionarna grupa Pelagić«, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 22 (1959). O karakteru odnosa medju jugoslovenskim komunistima u Sovjetskoj Republici vidi dr Nikola Popović, »Isključenje Vukašina Markovića iz Jugoslovenske grupe RKP(b)«, *Istorijski zapisi*, knjiga XXVII, sv. 3—4/1970.

nih, početaka.² Idejne korene medjuratnog jugoslovenskog marksizma treba tražiti, pre svega, u marksizmu Druge internacionale i u pogledima na komunizam i revoluciju koji su se iskristalizirali u Boljševičkoj partiji i oktobarskoj revoluciji i kasnije razvijali u Sovjetskom Savezu.³ Uopšteno, može se reći da je levi socijalistički pokret u jugoslovenskim zemljama, istina neujednačeno, bio na istorijskoj razini svetskih zbivanja. Čak i njegovo desno krilo, koje je prihvatilo učešće u izgradnji građanskog sistema (Vitomir Korać i Vilim Bukšeg su ušli u prvu vladu Stojana Protića 1918. godine) bilo je na idejnom nivou evropske socijaldemokratije koja je polazila od pretpostavke da treba dovršiti građansko društvo da bi proletarijat stekao uslove za izvršenje svoje istorijske uloge. U našim uslovima to je značilo da je potrebno prvo se osloboditi od Austro-Ugarske i Italije i pospešiti unutrašnji građanski razvoj kao pretpostavku socijalnog oslobodjenja. Ma koliko da se to sa stanovišta kasnijeg razvoja moglo pokazati kao pogrešan put, bio je to, u trenutku stvaranja medjuratne Jugoslavije svestan izbor ljudi koji su prihvatili građanski razvoj društva. Gledano bez sektaških primesa, taj se izbor nikako ne može kvalifikovati kao »socijalfašizam«, kao što je to bilo uobičajeno u onim trenucima naše medjuratne istorije kada je, kao kamen mudrosti, važila Staljinova floskula o socijaldemokratiji kao posestrimi fašizma.

Ako je dakle reformističko krilo radničkog pokreta možda grešilo u tome što je prihvatilo okvire građanskog sistema društvenih odnosa u medjuratnoj Jugoslaviji, postavlja se pitanje da li je bilo u pravu novo revolucionarno krilo kada je smatralo da se zemlja u ranim dvadesetim godinama, a i kasnije, nalazila neposredno pred revolucijom. Tačno je, naime, bilo da je u Rusiji bila izvršena jedna revolucija, ali je pitanje da li su val revolucionarnog zanosa koji je izazvala ta revolucija, socijalni uslovi i mogući subjekti eventualne revolucije nosili onaj revolucionarni naboj koji bi bio dovoljan za sličan poduhvat u mladoj jugoslovenskoj državi.⁴ Pri tome ne treba zaboraviti da je Rusija bila peta industrijska sila toga doba, a da u našim zemljama još uvek nije bila svugde završena faza prvobitne akumulacije kapitala i proces prerastanja zanatstva u industriju. A sitni zanatlija pred propopašću morao je da unese u levi socijalistički pokret nešto od ideologije i psihologije ludizma. Otuda je velika zasluga socijalističkog pokreta u našim zemljama što je shvatio značaj idejnog vaspitanja radnika u Marxovom duhu, što se rukovodio Marxovom idejom internacionalizma i što je shvatio da socijalisti ne smeju da budu nacionalisti, o čemu najbolje svedoči ponašanje srpske socijaldemokratije pred prvi svetski rat.

Boljševička revolucija bila je u svakom slučaju značajan činilac koji je doveo do nove diferenciacije u jugoslovenskom socijalističkom radničkom pokretu. Levo, militantno krilo pokreta bilo je za oružani ustanak kao oblik revolucije, a da dovoljno nije vodilo računa o uslovima ekonomskog uspona i stabilizacije kapitalizma u prvim godinama postojanja medjuratne Jugoslavije, sve

² Uopredi Sergije Dimitrijević, »Razvitak marksizma u Srbiji do 1919« u Glas SANU, Odeljenje društvenih nauka, Beograd 1973, knj. 16, str. 35—64. Takođe, Sergije Dimitrijević, *Srpska socijalistička prevodna literatura* (Beograd: Rad 1958).

³ Naravno da ni drugi idejni uticaji, kao što je onaj ruskih socijalista XIX veka, nisu beznačajni.

⁴ Istorijska iskustva revolucionarnih pokreta u Madjarskoj i Nemačkoj bitna su za razmatranje ovog problema.

negde do 1926. godine. U tim uslovima ekonomskog poleta javljala se i kulturna zrelost u svim oblastima stvaralaštva, tako da je to jedan od plodnijih perioda naše umetnosti i kulture. Taj snažan razvoj prekinula je ekonomska kriza; prvo agrarna kriza, a zatim i velika svetska ekonomska kriza. Isto tako kriza oktobarske revolucije manifestovana u Kronštatu⁵ i politika koegzistencije koju su proklamovali Sovjeti, na jednoj, i sistem represije koji je izgradio režim, na drugoj strani, vratili su militantne mesijanske grupe na zemlju, na put svakodnevnog mukotrpnog klasne borbe. U toj složenoj i protivrečnoj situaciji organizovani deo komunističkog pokreta polako se pretvarao u političku sektu, koja je, razdirana nametnutim frakcionaškim borbama, provodila direktive državnih interesa Moskve. Brojni komunisti bili su bačeni u lavirinte borbe za vlast i prestiž kremeljskog staljinskog dvora — lavirinte u kojima su se mnogi od njih izgubili. Tako su bili izolovani od seljačkih i radnih slojeva stanovništva — svoje prirodne socijalne osnove — te nisu predstavljali značajan faktor u političkom životu zemlje sve do 1935. godine i otvaranja politike Narodnog fronta. Tada su se komunisti s novom energijom počeli vraćati na političku scenu, da bi na njoj igrali sve značajniju ulogu, a u trenutku sloma medjuratne Jugoslavije, 1941. godine, predstavljali su jedinu organizovanu političku snagu koja je bila u stanju da organizaciono poveže i osmisli borbu naroda za slobodu i usmeri je ka socijalističkoj alternativi društvenog razvika.

Deleći sudbinu međunarodnog radničkog pokreta, prethodno različito usmeren ali nesuprotstavljen, jugoslovenski socijalistički pokret se snažno i nepomirljivo podelio na revolucionarno i reformističko krilo. U trenutku podele dilema nije bila idejne ili na bilo koji način teorijske prirode. Bila je vrlo praktična: da li ostati u okviru, u ratu kompromitovane Druge internacionale, u kojoj dominira nemačka socijaldemokratija, ili pristupiti Trećoj (komunističkoj) internacionali u kojoj glavnu ulogu igraju ruski boljševici? Revolucionarno krilo se s dobrim razlozima opredelilo za Treću internacionalu, što je veoma odredjeno značilo — za revoluciju, preciznije za istorijski prokušan (boljševički) tip revolucije u kojem se više ceni puška od ideje, a čvrst i disciplinovan borac od čoveka sklonog meditaciji i samostalnom presudjivanju. U svakom slučaju sledeće decenije su u organizaciono-političkom pogledu protekle u borbi za boljševizaciju Partije, što je sve više odredjivalo smer, karakter i nivo njenih teorijskih opredeljenja. Mada u svim trenucima postojanja medjuratne Jugoslavije Partija nije igrala istu i jednako značajnu ulogu, istraživanja medjuzavisnosti

⁵ Misli se na ustanak sovjetskog garnizona u Kronštatu podignut 2. marta 1921. godine. Ustanici su usvojili *Petropavlovsku rezoluciju* u kojoj zahtevaju široke političke slobode, slobodu političkog organizovanja, slobodu štampe i drugih oblika javne reči, oslobodjenja političkih zatvorenika, sazivanje vanpartijske konferencije radnika, crvenoarmejaca i mornara Kronštata i Petrograda, nove slobodne sovjete izabrane tajnim glasanjem, zatim ukidanje ograničenja i slobodu razmene dobara, te slobodu propagiranja vlastitih ideja. Proglas *Za što se borimo*, objavljen 8. marta ističe da je posle revolucije umesto monarhističke policije i žandarmerije uveden komunistički režim sa Čekom i represalijama, sa novom birokratijom. Problem je zapravo bio u tome, da revolucija nije radničkoj klasi donela očekivanu emancipaciju i slobodu. U svakom slučaju, sam akt ustanka, a i dokumenti ustanika oštra su kritika rezultata, a naročito promašaja nove sovjetske vlasti i očajnički pokušaj da se revolucija vrati izvornim idealima. Taj plamičak »treće revolucije« sovjetske vlasti su vojnom intervencijom u krvi ugušile. U sovjetskoj literaturi se o ovom ustanku govori kao »kronštatskom metežu«, ako se uopšte i pominje.

procesa boljševizacije političke organizacije i staljinizacije njenih teorijskih opredeljenja, s obzirom na istorijske konsekvence delovanja Partije, od izuzetnog je značaja.

I dok je KPJ kao sekcija Treće internacionale delila sudbinu drugih partija-sekcija i snosila posledice unutrašnjih previranja u Sovjetskom Savezu, evropski marksizam, koji je već imao snažan uticaj u radničkom pokretu južno-slovenskih zemalja (i sam prožet reformizmom), ostaje u nasledje socijalistima medjuratne Jugoslavije. Prvih godina delovanja KPJ to se dovoljno ne oseća, s obzirom na postojanje značajnih evropski obrazovanih teorijskih snaga u Partiji i relativno bogat intelektualni život (na primer, polemika o nacionalnom pitanju), ali kasniji razvoj događaja može da potvrdi ovu tezu. Nema nikakve sumnje, medjutim, da je za sudbinu medjuratnog marksizma proces boljševizacije Partije bio od presudnog značaja. Zbog toga je proces boljševizacije potrebno posmatrati kako u evropskom kontekstu, tako i u specifičnim jugoslavenskim prilikama.

Već su na I kongresu Komunističke internacionale, na kojem je Rakovski zastupao Balkansku federaciju, jer socijalisti novostvorenih balkanskih država nisu imali svoje predstavnike, uočene poteškoće novostvorenih malih država u Evropi koje bi se u interesu svetske revolucije mogle iskoristiti. Naime, Komunistička internacionala je i formirana u skladu sa idejom o socijalističkoj revoluciji kao svetskoj revoluciji čiji je zadatak da okupi komunističke partije celog sveta ne samo u jedinstven front nego i u jedinstvenu partiju. Dovoljno je analizirati *Manifest* I kongresa i »Teze o medjunarodnoj situaciji i politici antante«, pa videti da *Podloga ujedinjenja jugoslovenskih socijalista* (komunista), sadrži sličan stav prema novonastaloj jugoslovenskoj državi,⁶ kao što je onaj u *Manifestu* Komunističke internacionale, gde se zastupa teza da su nacionalne države postale tesne za razvitak proizvodnih snaga. To je otežalo položaj malih država, uklještenih izmedju velikih država Evrope i drugih delova sveta. Manifest te male države smatra monetom za potkusurivanje pri isplati raznih usluga. Nakon rata broj tih malih država je i porastao: »iz sastava Austro-Ugarske monarhije i iz delova carske imperije izrasle su nove države koje, tek što su se rodile, hvataju jedna drugu za gušu i van državnih granica... Osigurati malim narodima mogućnost slobodnog postojanja može samo proletarska revolucija koja oslobadja proizvodne snage svih zemalja stega nacionalnih država, ujedinjujući narode u tešnju ekonomsku saradnju na osnovu opšteg privrednog plana i daje mogućnost i najslabijem i najmalobrojnijem narodu da slobodno i nezavisno upravlja delima svoje nacionalne kulture bez bilo kakvog umanjenja za jedinstvenu i centralizovanu evropsku i svetsku privredu.«⁷ Već je ovde, u temeljima boljševičke ideje centralizacije sveta, gde se još ne pominje »slaba karika u lancu kapitalističkih zemalja«, sadržana i ideja svetske proletarske revolucije koja će svoju taktičku razradu dobiti usvajanjem 21 uslo-

⁶ Interesantno je da se čak i na IV kongresu Komunističke internacionale 1922. godine još uvek ne govori o Kraljevini SHS nego o Jugoslaviji, kao što se u prvim dokumentima Komunističke internacionale jugoslovenska Komunistička partija ponekad naziva srpskom KP. Zašto?

⁷ Kun Bela (red.), *Komunističeskij internacional v dokumentah*, Rešenija, tezisi i vozzvanija kongresov Kominterna i plenumov IKKI 1919—1932. Vtoroe izd. (Moskva: Institut Marksa-Engelsa-Lenjina pri CK VKP(b) 1933) str. 56—57.

va za prijem nacionalnih komunističkih partija u redove Komunističke internacionale.⁸

Ti *Uslovi* rečito govore da u boljševičkom delu radničkog pokreta i onim partijama koje se nalaze pod snažnim uticajem boljševika, autoritarni principi delovanja odnose prevagu nad demokratskim tendencijama i ustrojstvom komunističkih partija. Monolitno jedinstvo i gvozdena disciplina predviđeni su ne samo za pojedince, članove pojedinih komunističkih partija, nego i za komunističke partije, sekcije Komunističke internacionale u celini. *Uslovi* za prijem su, naime, da bi se predupredila opasnost da se Komunistička internacionala — koja je imala biti militantnom organizacijom komunistički orijentisanog proletarijata za ostvarenje ciljeva svetske revolucije, s neposrednim zadatkom da odbrani mladu sovjetsku državu od direktne opasnosti — rastopi pod uticajem kolebljivih grupa koje još nisu raskinule s ideologijom Druge internacionale.

Već je upotrebljeni apodiktički rečnik *Uslova* karakterističan. Partijama koje žele postati sekcije Komunističke internacionale naredjuje se u stilu »dužne su«, »moraju da«, »nužna je« i sl. Institira se na jedinstvu, hierarhiji, subordinaciji, poslušnosti, pouzdanosti. Tako se već u prvom uslovu govori da periodična i neproductna štampa, kao i sva partijska izdavačka preduzeća moraju biti potpuno podređena centralnim komitetima svojih partija. U sedmom uslovu Komunistička internacionala bezuslovno i ultimativno u najkraćem roku zahteva raskid sa reformizmom i politikom »centra«. Trinaesti uslov kaže da partije-sekcije moraju preduzimati s vremena na vreme čišćenje (nove registracije) sastava svojih partijskih organizacija, a četrnaesti govori o bezuslovnoj pomoći svakoj sovjetskoj republici u njenoj borbi protiv kontrarevolucionarnih snaga. Do koje mere pojedine partije gube svoju samostalnost, postajući sekcije Komunističke internacionale, pokazuje petnaesti uslov po kome kongres Internacionala ili čak njen Izvršni komitet potvrđuje programe pojedinih partija. Štaviše, šesnaesti uslov je još odlučniji u istom pravcu: »Sve odluke kongresa Komunističke internacionale kao i odluke njenog Izvršnog komiteta obavezne su za sve partije koje pripadaju Komunističkoj internacionali. Komunistička internacionala, koja dela u uslovima najoštrijeg građanskog rata mora biti sagrađena daleko centralizovanije, no što je to bio slučaj sa II internacionalom.«⁹ Da bi unifikacija komunističkih partija bila potpuna, zahteva se od partija-sekcija da

⁸ *Uslovi* za prijem u Komunističku internacionalu usvojeni su na II kongresu Komunističke internacionale, pošto su *Lenjinove teze* 24. jula 1920. godine pretresane u odgovarajućoj kongresnoj komisiji. Projekt rezolucije koji je izgradila Komisija na osnovu Lenjinovih teza, podneo je na plenarnoj sednici Kongresa Zinovjev. U raspravi je učestvovalo 30 govornika, a 21 uslov Kongres je prihvatio 6. avgusta 1920. Lenjinov projekt sadržavao je 19 uslova, dvadeseti je predložen u Komisiji, a dvadeset prvi je usvojen na plenarnoj sednici. Lenjin je na plenarnoj sednici Kongresa 30. jula održao govor o *Uslovima* za prijem u kome je kritikovao izlaganje Kristina o diktaturi proletariata i rascepu u radničkom pokretu, prigovarajući mu da stoji na pozicijama Karla Kauckog i II internacionale. Kristinu čak negira njegovo revolucionarno ubeđenje, ne u tom smislu da Kristin ne bi hteo da radi revolucionarno, nego stoga što ne ume revolucionarno da misli. Seratiju i italijanskim komunistima Lenjin tu prigovara što nisu odlučniji. Inače u tom govoru Lenjin brani tezu da »reformistička tendencija nema ničeg zajedničkog s komunizmom«. Lenjin V. I., *Dela*, tom 32, str. 318. (Beograd IMRP-Yugoslavija public 1976.)

⁹ *Drugi kongres Treće internacionale* (materijali) (»Uslovi za prijem u Komunističku internacionalu«, str. 285, Beograd: Rad 1956).

moraju promeniti svoj naziv: »Svaka partija koja hoće da pripada Komunističkoj internacionali, mora imati naziv komunistička partija te i te zemlje (sekcija Komunističke internacionale).«¹⁰ Napokom, ustanovljena je obaveza svih partija da iz komunističkih redova budu isključeni svi oni članovi pojedinih partija koji principijelno odbijaju uslove i teze Komunističke internacionale. Za sve one partije koje su postale sekcije Komunističke internacionale prihvatanje ovih uslova imalo je dalekosežne posledice, jer su, bez obzira na istorijske okolnosti i uslove, bile podvrgnute intenzivnom procesu boljševizacije, što je, u nekim momentima, značilo da nisu imale uticaja čak ni na sastav svojih najviših rukovodećih organa.

Proces boljševizacije komunističkih partija (sekcija Komunističke internacionale) dobio je naročito snažan podstrek na V kongresu Komunističke internacionale 1924. godine u tezama »Pitanja taktike«. U četrnaestom odeljku tih teza koji nosi karakterističan naslov »Boljševizacija partija i obrazovanje jedinstvene svetske partije«, govori se da boljševizaciju ne treba shvatiti kao mehaničko prenošenje celokupnog iskustva boljševičke partije u Rusiji na druge partije, nego kao dužnost partija da budu stvarno masovne, sposobne za manevrisanje, u suštini revolucionarne i marksističke. Partije moraju biti centralizovane¹¹ i razvijati svakodnevni redovni propagandistički i organizacioni rad u buržoaskim armijama. Proces boljševizacije Teze odredjuju na sledeći način: »Boljševizacija partija označava prenošenje u naše sekcije onoga što je u ruskom boljševizmu bilo i jeste internacionalno i opštevažee. Samo u onoj meri u kojoj se osnovne sekcije Komunističke internacionale preobraćaju u boljševičke partije, Komunistička internacionala će se, ne na rečima već na delu, stvarno preobraćati u jedinstvenu svetsku boljševičku partiju, proniknutu idejama lenjinizma.«¹² Ovdje se jasno postulira boljševizam kao obrazac političkog organizovanja, a lenjinizam kao obavezna idejna i teorijska orijentacija. Takođe ne treba zaboraviti da se pod lenjinizmom zapravo podrazumevala, brzo se rasprostrući, Staljinova interpretacija Lenjinove misli.

Peti prošireni plenum IKKI (21. marta do 6. aprila 1925) usvojio je teze »Boljševizacija partija Komunističke internacionale« u kojima su ciljevi procesa boljševizacije izloženi na celovit i sistematičan način. Teze izražavaju težnju da komunističke partije u najkraćem mogućem roku postanu maksimalno boljševičkim partijama i, štaviše, »u izvesnom smislu celokupan rad Komunističke internacionale može se smatrati boljševizacijom radničkih partija.«¹³ Proces

¹⁰ *Ibid.*, str. 285.

¹¹ Komunistička internacionala se, naravno, nije kruto držala proklamovanih principa, naročito kada se procenjivalo da bi drukčije ponašanje neke od sekcija moglo da koristi državnim interesima Sovjetskog Saveza. Tako je, na primer, u skladu s težom o razbijanju Jugoslavije kao slabe karike u lancu kapitalističkih država bila dosta rano razvijena ideja o političkoj saradnji KPJ i nacionalnih separatističkih pokreta u Jugoslaviji. Isto tako se pristupilo formiranju komunističkih partija Hrvatske i Slovenije u sastavu KPJ. A prekid (a zatim i obnavljanje) diplomatskih odnosa sa emigrantskom vladom u Londonu i brzo priznavanje Nezavisne države Hrvatske je bio na liniji kratkoročno shvaćenih državnih interesa Sovjetskog Saveza.

¹² Kun Bela, *Op. cit.*, str. 412.

¹³ *Ibid.*, str. 476.

boljševizacije zavisi od konkretnih uslova borbe, od »tačne procene svih konkretnih okolnosti mesta i vremena.«¹⁴

U *Tezama* se proces boljševizacije razmatra ne samo s obzirom na principe organizovanja i unutarpartijski život i disciplinu, nego se takodje preciziraju stavovi o svim važnijim pitanjima s kojima se suočavala Komunistička internacionala. Gotovo svim sekcijama odredjuju se konkretni zadaci. Tako je zadatak balkanskih sekcija da sa seljačkog stanovišta osvetle seljačko i nacionalno pitanje i njihove konkretne forme na Balkanu, da iskoriste iskustva seljačkih i nacionalnih pokreta na Balkanu s ciljem da dodju do pravilnog shvatanja odnosa prema seljačkim i nacionalnim organizacijama, da povećaju radnički sastav Partije i da formiraju jedinstvene i energične centralne komitete, da koordiniraju dejstvo pojedinih partija putem učvršćenja Balkanske komunističke federacije itd. Jugoslovenska Partija dobija poseban zadatak da prestane sa frakcijskim borbama utvrđivanjem, u saglasnosti sa Komunističkom internacionalom, pravilne političke linije i planskog političkog prosvjećivanja partijskih masa. Tim posebnim upozorenjem KPJ i formalno je istaknut već postojeći problem odnosa između Komunističke internacionale i KPJ koji će trajati sve do nestanka Komunističke internacionale sa istorijske scene, a u nešto drukčijem i dramatičnijem svetlu biće obnovljen 1948. godine čuvenom Rezolucijom IB.

Šesti kongres Komunističke internacionale (17. avgusta do 1. septembra 1928. godine) doneo je Program i Statut Komunističke internacionale u kome je precizno određen karakter marksizma koji je dopušteno i moguće razvijati u sekcijama Komunističke internacionale: »Oslanjajući se na istorijsko iskustvo revolucionarnog radničkog pokreta svih kontinenata i svih naroda, Komunistička internacionala u svom teorijskom i praktičkom radu u celini i bespogovorno stoji na stanovištu *revolucionarnog marksizma*, koji se dalje razvio u *lenjinizmu*, koji nije ništa drugo nego li marksizam epohe imperijalizma i proleterske revolucije. Braneci i propađirajući dialektički materijalizam Marksa — Engelsa, primenjujući ga kao revolucionarni metod saznavanja stvarnosti u cilju revolucionarnog preobražaja te stvarnosti, Komunistička internacionala vodi borbu sa svim vidovima buržoaskog pogleda na svet i sa svim vidovima teorijskog i praktičkog oportunizma.«¹⁵

U članu dvanaestom Statuta usvojenog na tom kongresu došla je do punog izražaja koncepcija o prevlasti egzekutive, što znači političkog aparata unutar političkih organizacija — komunističkih partija, sekcija Komunističke internacionale: »Rukovodeći organ Komunističke internacionale u periodu između dva kongresa je njen Izvršni komitet, koji daje svim *sekcijama Komunističke internacionale direktive* i kontroliše njihovu delatnost.«¹⁶ Do koje mere su sekcije Komunističke internacionale bile potčinjene moći egzekutive upečatljivo svedoči član 21. Statuta: »Sekcije su obavezne da provode u život naredbe i direktive stalnog biroa Izvršnog komiteta Komunističke internacionale. Na naredbe i direktive stalnog biroa Izvršnog komiteta Komunističke internacionale mogu se uložiti žalbe odgovarajućim sekcijama u Izvršnom komitetu Komu-

¹⁴ *Ibid.*, str. 477. Ovde se već može prepoznati čuvena Staljinova formula preuzeta od Černiševskog: »Sve zavisi od uslova, mesta i vremena.«

¹⁵ *Ibid.*, str. 48.

¹⁶ *Ibid.*, str. 49.

nističke internacionale ili njegovom prezidijumu. Ali to ne oslobadja sekcije izvršavanja odluka stalnog biroa do njihovog opoziva u Izvršnom komitetu Komunističke internacionale ili njegovom prezidijumu.«

Program i Statut usvojeni na VI kongresu Komunističke internacionale već su triumf staljinizma. Oni pokazuju da je većtom zamenom teze izvršeno jednačenje između marksizma i lenjinizma, kao da su to u celini teorijski istovetne pozicije, samo što se ova poslednja (lenjinizam) odnosi na novu epohu u razvitku kapitalizma — na imperijalizam. Program takodje potvrđuje dijalektički materijalizam kao revolucionarni metod saznanja u borbi protiv buržoaskog pogleda na svet i svih oportunističkih stanovišta. Ako se realno pretpostavi da je pod oportunizam podvedeno i svako nastojanje da se marksistički misli i komunistički deluje van postavljenih okvira dijalektičkog materijalizma, jasno je da su posledice za razvitak marksistične misli u celini bile praktično nesagledive. S druge strane Statut je snažno potvrdio princip subordinacije i prevlast egzekutive (političkog aparata) čime je u načelu ukinuta mogućnost samostalnog teorijskog pristupa i praktičnog delovanja pojedinih komunističkih partija, a njihova delatnost u celini dovedena u zavisnost od direktiva Izvršnog komiteta. To je za mnoge partije značilo da prekidaju vezu sa realnim društvenim uslovima zemalja u kojima deluju, što je dovelo do izolacije tih partija. Vraćanje sa margina društvenog života na koje su bile potisnute »vlastitim« sektaštvom, a ne samo represivnim merama režima u pojedinim zemljama, do kojeg će doći nakon VII kongresa, 1935. godine, odnosno inagurisanjem politike Narodnog fronta na tom kongresu, pojavile se otuda kao nužan korektiv prethodne politike i akt iznudice, a ne kao rezultat smišljene političke strategije. U svakom slučaju može se tvrditi da je čitav organizovani deo svetskog komunističkog pokreta tim Statutom bio potčinjen volji jedne egzekutive, koja se dosta rano sama našla na putu da bude potčinjena volji jednog čoveka i državnom rezonu jedne zemlje. Zato što nije bila samostalna, Komunistička internacionala je, kada je državni rezon te zemlje zahtevao, bila jednostavno i bezpogovorno raspuštena. Slučajnost je što je takva odluka koristila mnogim komunističkim partijama, pa time i komunističkom pokretu u celini.

Pre nego što bi se nešto šire razmotrio uticaj Komunističke internacionale na proces boljševizacije KPJ, treba istaći da je paralelno s oduševljenim prihvatanjem boljševičke teorije i prakse revolucije u socijalističkom pokretu jugoslavenskih zemalja, od prvih pojava boljševičkog uticaja, bilo isto tako oštrog odbacivanja ideja Oktobra, a naročito stavova i stanovišta III internacionale. Ako je to odbijanje bilo logično za ministerijaliste (socijalističke struje čiji je najizrazitiji predstavnik bio Vitomir Korać), treba reći da je tih odbijanja bilo i unutar drugih socijalističkih, pa i komunističkih opredeljenja. Božidar Adžija, poznati socijalista koji je izdavao časopis *Socijalna misao*, a kasnije komunist, još 1920. godine u brošuri *Politički položaj i socijalna demokratija* razvija u osnovi stanovište Fridriha Adlera o socijalističkoj taktici i stav prema II i III internacionali. Po njegovom mišljenju »ni druga ni treća Internacionala ne mogu izvršiti veliku historijsku misiju radničke klase, tj. zavodjenje socijalističkog društva... Pristup trećoj Internacionali oštećava takodjer njezin izraziti boljševički karakter, tako da njezin program ni u teoriji ni u praksi ne može se primjeniti na prilike u svim zemljama... Držim da je jasno kako i kuda se moramo orijentirati. Izlaz iz druge Internacionala, ali niti pristupanje

u treću, već zajednički sa ostalim drugarskim strankama što življe poraditi oko izgradnje nove Internacionale, koja će biti organizacijom revolucionarne socijalističke akcije.«¹⁷ Ovom odbacivanju boljševizma i III internacionale, rasprostranjenom među socijalistima, pridružile se veliki broj socijalista koji su prihvatili *Podlogu ujedinjenja* i pristupili novostvorenoj SRPJ(k), kada posle drugog, Vukovarskog kongresa (tad već) KPJ¹⁸ dodje do rascepa, upravo povodom usvajanja 21 uslova Komunističke internacionale i promene naziva Partije. *Socijalist* krajem 1920. godine tim povodom piše: »Djaci i šegrti i jučerašnji uskoci u partiju najpre su se jednim prepadom, aranžirajući kongres, dokopali uprave partije, po tom, zloupotrebljujući autoritet uprave nad mesnim organizacijama, postali poslanici u ustavotvornoj skupštini i sad, šepureći se u svojoj državničkoj veličini, isključili su iz partije gotovo sve njene osnivače, i tim nasiljem doterali do vrha svoju dosadašnju politiku pljuvanja na svetlu prošlost socijalizma u našoj zemlji, na njegove mrtve i njegove žive... Ali divljoj diktaturi treba ne samo korektnost u političkim aktima. Njoj treba duhovna pokornost. U njoj se ne sme imati odvojenog mišljenja. Diktaturi se mora ili laskati ili se podlački saviti pa ćutati.«¹⁹ *Socijalist* zatim piše da je došlo vreme kada bi ćutanje značilo zločin jer ruski boljševici posle II kongresa Komunističke internacionale diktiraju politiku u evropskim zemljama kakva njima treba. Naravno, onda sledi optužba: prigovara se novoizabranom rukovodstvu da nije ispunilo svoju obavezu prema Moskvi i objavilo *Uslove* za prijem u Komunističku internacionalu jer se brinulo za svoje poslaničke mandate. Ta optužba zapravo sadrži moralnu osudu zbog dvoličnosti: u Moskvi se Partija predstavlja kao revolucionarna a u zemlji se ponaša krotko (poslušno se napušta osvojena beogradska opština na najveću sramotu proletarijata).²⁰ Napokon, kao krajnji argument o pogrešnosti te politike sledi i dokaz *ad oculos*: »Kud bi nas ona (politika novog rukovodstva, primedba B. J.) odvela dovoljno je pokazati na strahovito političko groblje u Madjarskoj, gde su se proletarijatom poigrali revolucionarni šarlatani i nacionalni boljševici i gde danas proletarijat leži zaklan i prebijen.«²¹

Tekst u *Socijalistu* objavljen je posle *Manifesta opozicije KPJ — Naša sporna pitanja*, koji je publikovan nekoliko meseci posle Vukovarskog kongresa (20—25. juni 1920. godine) na kome je došlo do oštrog razmimoilaženja oko Programa i Statuta između levičarske većine i centrumaške manjine u Partiji; rasprava čiji je rezultat bio da su svi predlozi manjine bili odbijeni, a nijedan predstavnik manjine nije bio izabran u rukovodeća partijska tela. Predstavnici manjine, među kojima su najpoznatiji bili Dragiša Lapčević, Živko Topalović, Sreten i Jova Jakšić, su zatim objavili *Manifest opozicije KPJ*, zbog čega su

¹⁷ Dr Božidar Adžija, *Politički položaj i socijalna demokracija* (Misli o socijalističkoj taktici), str. 29—31. (Sarajevo: Radnička štamparija J. Šmitran 1920.)

¹⁸ *Podloga ujedinjenja* usvojena je na Kongresu ujedinjenja, održanom u Beogradu od 20. do 23. aprila 1919. godine i njen prvi stav se odnosi na ime partije: Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista).

¹⁹ *Socijalist*, br. 1. od 24. XII 1920. Citirano prema brošuri *Socijalni demokrati ili centrumaši?* (Beograd 1921.)

²⁰ Istu primedbu KPJ je imala i Komunistička internacionala.

²¹ *Socijalist*, Citirano prema navedenoj brošuri, str. 2.

decembra 1920. godine isključeni iz Partije. Po tonu je Manifest bio odmereniji od teksta u *Socijalistu*, ali je u argumentaciji bio odmereniji, ozbiljniji i temeljniji. *Manifest*, pre svega, dovodi u pitanje princip homogenosti po kome u Partiji treba da vlada jedna struja.²² Manjina, na primer, prigovara što je u *Radničkim novinama* u skladu sa načelom homogenosti odbijen članak Dragiše Lapčevića o komunalnoj politici, a štampaju se članci buržoaskih političara. Isto tako, kada je trebalo istaći kandidatske liste na opštinskim izborima i boriti se za mandate, onda su imena manjinske struje koja se na Vukovarskom kongresu izjasnila protiv principa homogenosti bila dobra. Zbog toga opozicija opet reaguje i traži da se njena izjava objavi u *Radničkim novinama*: »Kako iz homogenosti vodjstva logički izvire i homogenost predstavnštva partijskoga u predstavničkim telima, to mi, koji smo činili opoziciju na Kongresu u Vukovaru, ne možemo primiti kandidaciju na listama za predstavnička tela.«²³ Opozicija je jednostavno htela da oni koji se zalažu za princip homogenosti i u partijskim organima imaju potpunu moć, snose i sve konsekvence vlastite politike.

Drugo važno sporno pitanje je ocena karaktera Komunističke internacionale i stava Partije prema sadržini i načinu njene delatnosti: »Naša partija do danas nije imala časti da se kao partija pita o internacionalnoj politici koju želi da vodi i o organizaciji internacionale kojoj pripada. Ona je kao partija bila prost predmet i dobijala konačne i gotove odluke... Kongres u Moskvi je održat i nama su zaključci poslati. I — ,mi' primamo! ,Mi' sve primamo! Nećemo se valjda još ni pitati o Internacionalni kad o tom Rusi brigu vode!«²⁴ *Manifest* zatim citira pismo manjine Izvršnom odboru KPJ u kome se zahteva da se odmah objave odluke II kongresa Komunističke internacionale, da se o tim odlukama povede javna rasprava i da se po svršetku rasprave sazove vanredni kongres.²⁵ Izvršni odbor je u svom odgovoru najavio publikovanje odluka,²⁶ ali je rešio da se ne vodi diskusija zbog nastupajućih izbora, što je izazvalo revolt manjine. Ovaj revolt nije bio bezrazložan jer se ne vidi zašto bi za ljude koji vide isključivo revolucionarni put neki opštinski izbori bili važni. Ili su izbori izgovor da bi se izbegla diskusija?

²² Pitanje je, naravno, da li bi predstavnici manjine odbacili princip homogenosti, poznat kasnije kao princip monolitnog jedinstva, i u slučaju da su oni postali većinska struja u Partiji i u svojim rukama imali rukovodeća tela.

²³ *Naša sporna pitanja — Manifest opozicije Komunističke partije Jugoslavije*, str. 8. (Beograd: Štamparija »Mirotočivi« 1920.)

²⁴ *Ibid.*, str. 13.

²⁵ Argumentacija je sledeća: »Na II kongresu Komunističke internacionale u Moskvi doneti su vrlo važni zaključci. Kad već nismo imali prilike da saradujemo na ovome delu, kako bi to ličilo jednoj ozbiljnoj i častoljubivoj partiji, već su nam dostavljeno gotove odluke, onda bar kao članovi partije tražimo da odluke II kongresa Komunističke internacionale budu objavljene u svoj našoj partijskoj štampi i da se o njima otvori slobodna diskusija u partijskim organizacijama i partijskoj štampi. Ovoj diskusiji treba da bude cilj da se svi članovi partije dobro upoznaju sa onim karakterom Komunističke internacionale koji joj je dat odlukama II kongresa, da bi se svaki prema tim odlukama mogao i opredeliti.« *Ibid.*, str. 14. Interesantno je ovde napomenuti da će Komunistička internacionala nešto kasnije, ali iz drugih razloga, kritikovati KPJ s istim argumentima.

²⁶ Do publikovanja ipak nije došlo, kako je svedočio Moša Pijade, iz tehničkih razloga, tako da je KPJ bila jedna od retkih partija koja nije objavila 21 uslov za prijem. Istina, uslovi su *in extenso* navedeni u *Manifestu opozicije KPJ*.

Analizirajući struje u Internacionali i medjunarodnu politiku boljševika, manjina ističe da su »boljševici pristupili izvodjenju svoje nauke verom apostola. U istoriji svih revolucija oni su do sada dali primera najviše vere, najčvršće odlučnosti, besprimernog požrtvovanja i lične veličine. Kao borci i kao revolucionari oni su sjajne preteče budućih borbi proletarijata.«²⁷ Ova laskava ocena izrečena revolucionarnom žaru boljševika ne sprečava pisce *Manifesta* da boljševički pokušaj ocene kao »nasilni prevremeni porodjaj« i izreknu veoma oštre kritike: »Ovo uvidjanje da im u Rusiji ne dostaje ekonomskih i socijalnih uslova za jedno zdravo komunističko delo, uvidjanje da su izvršili jedan prevremeni skok, određuje celu internacionalnu i spoljnu politiku ruskih boljševika i njihove vlade. Oni od pogreške hoće da naprave vrlinu. Oni proglašuju sebe za izabrane vodje svetskog proletarijata. Ono što njima treba da bi se kao vlada u socijalno nezrelim odnosima mogli održati proglašuju kao životnu potrebu svetskoga proletarijata. Oni neće Internacionalu koja će nići iz dogovora svetskog proletarijata i biti organi njegovih opštih potreba. Oni hoće Internacionalu koja će biti pod punim gospodarstvom ruske komunističke partije koja će biti medjunarodni organ sovjetske vlade u Moskvi, koja će biti moskovski zarobljenik. Ruski boljševici nemaju mnogo vremena za čekanje. Za njih je nepodnošljiv lagani proces razvoja privredne krize kapitalizma i revolucionarnog sazrevanja proletariata. Oni ne traže revolucionarni savez sa ljudima koji u osnovi teže istom cilju, ali neće da rizikuju svoj radnički pokret, razbijajući ga i diktirajući mu akcije na prečac. Boljševici traže u svima stranim partijama samo svoje slepe agente. Oni nemilosrdno razbacuju sve radničke pokrete koje ne mogu odmah staviti u svoju službu. Oni vrlo grubo ustaju protivu ljudi i grupa koje imaju ma u koliko svoje samostalno mišljenje. Oni u najpunijoj meri vrše zloupotrebu velikog autoriteta jedne proleterske revolucije i velikih materijalnih sredstava jedne države u cilju razlamanja svetskog radničkog pokreta. Oni su socijalnom slabošću u svojoj zemlji bezuslovno upućeni da traže što pre oružani ustanak u ostalim zemljama, da svoju revoluciju univerzališu.«²⁸

Pošto ih navode u celini, pisci *manifesta* kritikuju *Uslove* za prijem u Komunističku internacionalu, smatrajući ih diktatom ruskih boljševika koji će izazvati opšte cepanje svih oblika radničkog pokreta u svim zemljama. Oni naročito naglašavaju da je postignuta stroga vojnička centralizacija i diktatura vodja: »Uspostavljena je najpotpunija diktatura vodja, u svakoj zemlji diktatura vodja nad članovima partije a u Internacionali diktatura moskovskog Izvršnog

²⁷ *Ibid.*, str. 24.

²⁸ *Ibid.*, str. 25—26. Svojoj kritici pisci *Manifesta* dodaju i sledeću internacionalnu dimenziju: »Zašto ruski boljševici sa omalovažavanjem gledaju na medjunarodnu akciju za zaštitu ruske revolucije. Zato oni na najgrublji način napadaju ljude i čitave pokrete baš kad se zalažu da brane njihovu vladu. Svaka druga internacionalna akcija koja nije oružani ustanak za ruske boljševike je izdaja i ljudi koji je organizuju dostojni prezrenja proletarijata. Oni traže ono što partije ne mogu učiniti a da sebe ne izlože slomu i svoj proletarijat užasnom porazu. Oni ištu da inostrane partije svesno vrše svoja samoubistva. Predstavnik francuske socijalističke partije drug Longe odgovorio je na moskovski diktat: ja dopuštam da u interesu ruske revolucije moje kosti budu razbijene. Ali ne mogu dopustiti da u interesu moskovske diktature bude zdrobljen ceo francuski socijalizam. To moramo ruskim boljševicima i mi otvoreno reći.« *Ibid.*, str. 27.

Odbora nad pojedinim partijama. Vojska ima da sluša zemaljske kaplare i kapetane, a oni će primati zapovesti od internacionalnih generala.«²⁹

Sledeća kritička primedba usmerena je protiv uništavanja demokratskog uređenja Partije i ukidanja unutarpartijske demokratije, što vodi pretvaranju Partije u usku sektu: »Naši statuti zavode diktaturu partijskih vodja i ugušuju u partiji kritiku i slobodan duhovni život. Pisati, govoriti, zastupati partiju sme samo onaj kome partisko vodjstvo metne na čelo žig: „pravoverni“. Jeretici moraju biti prigušeni i, ako protestuju, isključeni. Ova praksa koja svu vlast, inicijativu i uticaj prenosi u ruke poznatih i nepoznatih partiskih gromovnika, umrtvljuje široko partisko članstvo. Ono se postepeno prestaje interesovati za partisku politiku, pa po tom i za partiju. Velika partija masa brzo iščezava i pretvara se u usku sektu.«³⁰ Manjina se posebno oštro opire kursu boljševizacije jer smatra da će takva politika dovesti do ukidanja samostalnosti pojedinih partija, a i: »Nemoguće je sa jednog mesta van zemlje upravljati politikom partije te zemlje... Partijsko grupisanje i načini borbe u pojedinim državama zavisi od celokupne dotadašnje istorije te zemlje... Dopalo se to ili ne dopadalo moskovskim principima, život će sam osuditi na neuspeh svaki pokušaj da se jednoj partiji iz Moskve nametne jedna politika za koju ona sama nije sazrela. Takvi pokušaji i ako se nadje slepih agenata, koji prosto slušaju, dovešće ovu partiju do brzoga sloma. Jedna nacionalna partija ne može biti prema Internacionalni u položaju kaplara prema generalu. Internacionala ne može naredjivati.«³¹

Posledice podvrgavanja ruskim interesima će za partiju i revoluciju u Jugoslaviji, smatraju pisci Manifesta biti nesagledive i stoga se decidirano izjašnjavaju da ne mogu primiti politiku skore revolucije i skorog oružanog ustanka. Oni smatraju da Partija treba da se bori za uništenje feudalnog zemljoposeda u slobodnu svojinu seljacima. Njima naročito smeta što Internacionala preporučuje jugoslavenskoj Partiji da računa čak i sa najreakcionarnijim nezadovoljničkim političkim pokretima u zemlji.³² Štaviše, politika oružanog ustanka

²⁹ *Ibid.*, str. 33. Ta diktatura se obezbeđuje i tajnim vodjstvom: »Ali nije dovoljno da je javna Uprava partije praktično nesmenjiva. Ima da postoji i tajna uprava. Masa partiskih članova ovu tajnu, ilegalnu, upravu niti vidi niti zna, niti na njen sastav može uticati. Ova tajna, ilegalna Uprava to je prava uprava. Ona sebi potčinjava svu javnu delatnost partije. Partijom će vladati dakle nekakva grupa iz podruma i uticaj partiskih članova na rad partije biće ravan nuli.« *Ibid.*, str. 34.

³⁰ *Ibid.*, str. 35. Izvor sektaštva oni vide u ruskom boljševizmu: »Duh sektaštva, netrpeljivosti, isključivosti je glavno obeležje njihova shvatanja politike. Kad im se tu skoro dala mogućnost delatnosti u širokim masama ruskog naroda, došli su iz inostranstva šefovi, snabdeveni poslednjim rezultatima nauke. Došli su u jednu masu koju za pet vekova niko ni za šta nije pitao, već joj je samo naredjivao da sluša. I ona je slušala činovnike bojeći se biča kozačkog i popove bojeći se biča gospodnjeg. Nove vodje, tvorci novoga sveta su novi proroci, kojima se ne odgovara nego se pokorava. Nova nauka se ne prima kao uverenje nego kao otkrovenje. Sve novo učenje. nova teorija i nova politika, sa kojima su pošli u borbu protiv staroga shvatanja revolucionarnog marksizma ruski boljševici, imaju svoju socijalnu osnovu u azijskim narodima i njihovom kulturnom stanju.« *Ibid.*, str. 35.

³¹ *Ibid.*, str. 36.

³² »Oružani ustanak na Balkanu, ma počeo pod vidom jedne komunističke revolucije, imao bi za posledicu krah komunizma i radničke klase i ponovno otvaranje krvavih nacionalističkih orgija na celome Balkanu... Ne na putu novih ratova nego na putu političkog i privrednog saveza i sporazuma oni (balkanski narodi, B. J.) mogu

u tim trenucima stabilizacije kapitalizma u Jugoslaviji za njih ne znači ništa više do »megalomaniju i politički pajacluk«. Njihova procena političke situacije u zemlji direktno je suprotna osnovnim stavovima Komunističke internacionale: »Mi moramo otvoreno da rečemo da klasna borba proletarijata i buržoazije u našoj zemlji nije dozrela do gradjanskog rata, da je proletarijat kao klasa još nedovoljno razvijen i slab da bi preduzimanje klasne borbe oružjem odvelo njegovome potpunome slomu kao klase i kao političke partije, uništenju svih dosadašnjih tekovina njegove klasne borbe i dugogodišnjem onemogućavanju svake njegove organizacione delatnosti.«³³ Štaviše, svoje vidjenje partijske politike manjina diže na nivo principa i odlučne odbrane tradicionalno principijelne socijalističke politike na ovom tlu, pa s tih pozicija upućuje boljše-
vicima kritiku koja prerasta u moralni prekor: »Nikad, od postanka svoga naša partija nije bila reformistička i za svoje držanje pred rat i u toku rata ona je ponosnija nego ruski boljše-
vicima. Sedeći u Švajcarskoj nije bilo teško biti protiv učešća Rusije u ratu. Sedeći u sred jedne sa svih strana napadnute zemlje predstavljalo je najviši stupanj internacionalne solidarnosti glasati protiv rata.«³⁴

Razvijajući svoje stanovište, manjina se nije rukovodila provincijalnim balkanskim obećanjem »veličine«, kao što nije zastupala neku jugoslovensku nacionalnu ideju koju bi, eventualno, suprostavila širem internacionalnom okviru koji je razvila Komunistička internacionala. Brošura *Prilozi za naša sporna pitanja* koju je publikovala opoziciona grupa u KPJ, već svojim sadržajem upućuje na širi evropski kontekst iz kojeg su izašli njeni stavovi. Formalno posmatrano opozicija je tom brošurou nastojala da svestrano upozna partijsko članstvo sa različitim gledištima i svim manifestacijama proleterskog pokreta u svetu, a stvarno je prezentirala argumente Fridriha Adlera, Ota Rilea i drugih protiv ruskog ustrojstva Internacionalne, kao i neka kritička zapažanja Zinovjeva i Preobraženskog o unutarpartijskom životu u Rusiji. Opozicija je ustala protiv preteranog, suvišnog centralizma partijskog života »...koji u krajnjoj liniji znači koncentrisanje celokupnoga života partije u ruke jednoga diktatora ili jedne male partiske oligarhije, jedne male grupe diktatora. Takva preterana centralizacija je štetna po proleterski pokret, jer sprečava razvitak i samoradnju masa, ubija svaku inicijativu odozdo, od članova partije pravi prosto lutke, a razvija najveću korupciju u proleterskim redovima.«³⁵ Prvi tekst te brošure »Tri godine sovjetske republike« posvedočava da opozicija zastupa stanovište evropske kritike boljše-
vizma i izjašnjava se protiv prihvatanja ruskog iskustva

tražiti puta za rešavanje spornih nacionalnih pitanja. Pokret plemenskih separatista sve tri vere koji žele da razbiju nacionalnu celinu Jugoslavenu mi smatramo najodvratnijim i najreakcionarnijim pokretom i moramo odbiti svaku solidarnost sa njim.« *Ibid.*, str. 38.

³³ *Ibid.*, str. 38—39.

³⁴ *Ibid.*, str. 39. Zbog toga je i krajnji zaključak manjine veoma oštar: »Svi zaključci u Moskvi o organizaciji Treće internacionale služe tome jednome jedinome cilju da milom ili silom nametnu ruske političke metode ostalim partijama. I zato što mi ne pristajemo na ovu politiku nasilnog i prevremenog izazivanja revolucije, štetnog i prevremenog otimanja za vlast, zato što smo uvereni da bi takva politika upropastila ne samo našu partiju nego i celu radničku klasu kao klasu — zato smo mi protivu ovakvog načina organizovanja Treće internacionale.« *Ibid.*, str. 41.

³⁵ *Prilozi za naša sporna pitanja*. (Izdanje grupe opozicije u Komunističkoj partiji, Beograd 1920, str. 4.)

kao univerzalnog puta ka novom društvu: »Samo preka nužda spoljašnjeg i unutrašnjeg rata učinila je da je klasna vladavina proletarijata u Rusiji uzela formu terorističke vladavine malog broja ljudi... Ona preti da navede proletarijat evropskih zemalja na taktične metode koje u našim zemljama ne mogu da dovedu do pobeđe nego do sudbonosnog poraza. Protivu ove opasnosti mi moramo da ustanemo. Zbog toga uz romantično oduševljenje za rusku revoluciju mora da ide i žučna socijalistička kritika.«³⁶

Ta kritika boljševizma i njegovih metoda mora biti povezana sa »svakodnevnom borbom za Sovjetsku Rusiju«. Argumentacija za ovaj stav je opet izvedena u duhu evropske socijalističke tradicije: zaštita i odbrana ruske revolucije vidi se u aktivnom angažovanju, svakodnevnim akcijama koje nisu zaodnute revolucionarnim frazama, ali su praktično veoma efikasne. U tekstu se pominje primer radnika u Marselju koji »traže Moskvu i zaklinju se Trećoj internacionali — ali proizvode i tovare municiju za Poljsku. A engleski i belgijski radnici, koji ne samo da su po moskovskim dogmama 'žuti', nego čak pripadaju drugoj internacionali — ti su radnici zadržali svu municiju na putu, i preko njihove zemlje nije mogao preći ni jedan top za Poljsku radi borbe sa Rusijom.«³⁷ Slična primedba upućena je i našem radničkom pokretu koji nije učestvovao u bojkotu mađarske granice, dok su bojkot austrijski radnici u potpunosti sproveli.

Za razumevanje stanovišta opozicione grupe posebno je zanimljiv kraći članak Fridriha Adlera, »Mogućnosti internacionale« koji polazi od stava da u to vreme, 1920. godine, uopšte nema internacionale. Treću internacionalu Adler vidi kao novi tip partije, za razliku od druge koja je po njemu predstavljala tip radničkog veća (sovjeta) u internacionalnoj oblasti. Na austrijskom primeru on dokazuje da je radničko veće »postalo u neku ruku parlament radničke klase... organ pomaganja jedinstvene akcije proletarijata, jer proletherske partije zastupljene u njemu, mogu zastupati svoja gledišta oružjem duha i u odlučnim situacijama za sve partije merodavna je taktika koju odluči većina klasnosvesnog proletarijata.«³⁸ Za Adlera je pitanje da li nova internacionala treba da predstavlja tip partije ili tip radničkog veća: »Tip radničkog veća ograničava mogućnost delovanja internacionale, ali omogućava ujedinjenje proletherskih masa svih zemalja. Jedna internacionala, koja je obrazovana po tipu partije, u većini zemalja ograničiće se na jednu malu sektu. Tip radničkog veća omogućava u svakoj zemlji prisajedinjenje proletherskih partija masa, omogućava prisajedinjenje i u onim zemljama koje imaju tu nesreću da im je radnički pokret pocepan.«³⁹ Adler se, dakle, izjašnjava protiv novog tipa partije jer pretpostavlja da: (1) »socijaldemokratski vaspitavani radnici ne veruju da može biti uspešna za duže vreme diktatura u internacionali, ma koliko se želelo povećanje ubojne snage celokupnog proletarijata«; (2) ni jedna, pa ni najgenijalnija glava nije u stanju da shvati političke i ekonomske uslove u drugoj zemlji; (3) novi tip partije neće uspeti da dovede u sklad nužnost kompaktnosti

³⁶ *Ibid.* str. 10. Iako je »ruski boljševizam razvio postepeno takve vladavinske forme i privredne prilike koje su daleko od ideala evropskog socijalizma... to nam ni malo ne smeta da budemo solidarni sa ruskim proletarijatom.« *Ibid.*, str. 11.

³⁷ *Ibid.* str. 11.

³⁸ *Ibid.*, str. 14.

³⁹ *Ibid.*, str. 15.

internacionale sa nužnošću akcione sposobnosti pripadajućih partija. Adler svoje gledište ne razvija kao antisovjetsko,⁴⁰ ali ne usvaja put kojim je išla Treća internacionala — put odbacivanja onih partija koje u boljševičkoj perspektivi istorije ne vidi jedinu mogućnost svetske revolucije. On je ubedjen da je internacionala moguća samo ako otpočne od tipa radničkog veća. Interesantno je napomenuti da Adler odbacuje i Kauckijevo gledište o obnovi Druge internacionala zato što to gledište predviđa da je ta internacionala propala u ratu, da je socijalpatriotizam doživeo krah, te da su se partije koje su joj davale ton kompromitovale u ratu. Zaključivši da je druga internacionala mrtva a treća nesposobna da živi dugo, Adler se založio za jednu internacionalu »u kojoj su udružene mase klasnosvesnih radnika svih zemalja«⁴¹ na principu radničkih veća.

Dok je Adlerov članak odlučan ali odmeren, tekst Ota Rilea je oštra kritika treće internacionala koja »hoće više nego što može«; već njen ruski karakter onemogućava je da bude internacionala. Rile se ne izjašnjava samo protiv univerzalizacije ruske revolucije nego takodje sumnja u njen stvarni domet: »Rusija je prva zemlja u kojoj je do revolucije došlo i u kojoj je ona pobedonosno sprovedena, ali će ona biti poslednja zemlja u kojoj će doći do komunizma.«⁴² On je kao posebno značajne činjenice istakao da su boljševici u Rusiji došli na vlast putem pacifističkog puča, da su za njih revolucija i socijalizam u prvom redu politički posao dok zaboravljaju na ekonomiju, te da hipostaziraju ulogu partije: revolucija, država, diktatura i socijalizam su za njih partijska stvar, a partija je disciplina, vodjstvo, najstroži centralizam, gvozdeni militarizam, vladavina vodja nad masom. Ovako protumačenom boljševičkom pristupu revoluciji Rile se suprostavio na sledeći način: »U svakoj zemlji uzima revolucija svoj sopstveni oblik. Stvara svoje sopstvene forme. Razvija svoje sopstvene zakone. Revolucija, da bi se u internacionalnu razvila, mora, pre svega, voditi računa o prilikama svake zemlje, svakoga naroda. Ukoliko proletarijatu neke zemlje mogu biti dragocenija iskustva Rusije, utoliko će on biti zahvalniji za bratski savet i susedsku pomoć — sama revolucija njegova je stvar; u borbama se mora biti samostalan, u odlukama slobodan, u oceni i iskorističavanju revolucionarnih situacija bez tuđega uticaja i neometan. Ruska revolucija nije nemačka, nije svetska revolucija! U Moskvi se ima drugojačije mišljenje. Tamo se za to ima propisani revolucionarni obrazac. Po ovom obrascu je, tobož, protekla ruska revolucija. Po ovom obrascu su vodili borbu ruski boljševici. Sledstveno, prema ovom obrascu ima da protekne revolucija i u ostalom svetu.«⁴³

Autori *Manifesta opozicije* nisu u ovoj brošuri propustili priliku da upoznaju partijsko članstvo sa izvesnim kritičkim tonovima u samoj Internacionali. Tako su preneli članak Preobraženskog »Prosečni komunist«, objavljen u *Pravdi*. U tom članku Preobraženski je pisao: »Jedinstvo i drugarske veze iz 1917 i 1918 ne mogu se više naći u partiji. Partiska disciplina je doduše povećana, ali ona

⁴⁰ Uz prethodno izlaganje uporedi str. 16—17. Adleru je stran antisovjetizam: »Mi se divimo energiji i požrtvovanju ruskih revolucionara, ali se mi ne možemo odreći toga da se u internacionali javimo kao jednaki među jednakim.« *Ibid.*, str. 18.

⁴¹ *Ibid.*, str. 21.

⁴² *Ibid.*, str. 22.

⁴³ *Ibid.*, str. 24.

*počiva na spoljnoj prinudi. Partiski život izumira baš u širokim masama partiskih drugova. Ranije je prosečan komunist umeo da saradjuje u stvaranju partiske volje; sada on ima samo da izvršuje odluke partiskog komiteta. Razlog takvoj centralizaciji leži istina u samrtnoj borbi koja ima da vodi sovjetska republika, ali se pri tome ipak prekoračila nužna i dopuštena mera. Partiski rad prožet je birokratizmom, a to zlo ne može se otkloniti od danas do sutra, jer ono dolazi usled oskudice snaga da se savlada ogromni partiski rad. Prosečni komunist je i duševno daleko od vodećih partiskih članova. To dolazi otuda što ovi pokazuju malo interesovanja za školovanje partiske mase, ali i razlika u uslovima života obeju grupa, čemu se u početku malo pažnje obraćalo; doprinosi mnogo tome i vremenom izaziva i razliku u duhovnom shvatanju. Što najvećma otudjuje mase od partije, to je prožimanje partije štreberskim i karijerističkim elementima koji su u suštini daleko od nje.*⁴⁴ Lek koji je Preobraženski preporučio za lečenje toga stanja je jednostavan: poslati partijske radnike mesec do mesec i po godišnje da rade kao obični radnici, a ako su telesno slabi poslati ih na rad u provinciju.

Brošura sadrži i izvode iz jednog članka Zinovjeva, takodje objavljenog u *Pravdi*, u kome se govori o izvesnom neraspoloženju ne samo u boljševičkoj partiji nego i u celokupnom radnom stanovništvu. Razloge tom nezadovoljstvu Zinovjev je uočio u birokratizmu centralnih privrednih organa, militarizaciji partijskih organizacija i ponašanju jednog sloja partijskih radnika na frontu, ponašanju stručnjaka koji sa radnicima saobraćaju kao zapovednici, kao i u birokratizaciji same partije. Zinovjev je predlagao da se dopusti veća sloboda kritike u partiji, naročito na partijskim skupovima.⁴⁵ On je takodje ukazivao i na poteškoće na koje nailaze od viših partijskih instanci naimenovani funkcioneri⁴⁶ i na nejednake uslove života partijskih vodja i partijske mase.

Kao verovatno najjači argument suprostavljanja boljševizaciji opozicija je objavila gledište ukrajinskih komunista o ruskom centralizmu. Mada nije nebitna činjenica da je ukrajinski komunist Viničenko koji je radio na stvaranju komunističke vlasti u Ukrajini svoju kritiku ruskog boljševizma objavio u bečkom organu ukrajinske komunističke grupe *Novo doba*, jer je u toj činjenici sadržana mogućnost da autor ne bude sasvim objektivan, potrebno je, ipak, razmotriti njegovu argumentaciju. On je smatrao da apsolutni centralizam slabi i koči revolucionarne snage i u Rusiji i u Ukrajini, jer se namesto demokrat-

⁴⁴ *Ibid.*, str. 27.

⁴⁵ »Ali u to spada,« piše Zinovjev, »pre svega to da se skupovi uopšte održavaju, a ne, kao u mnogim mestima, da oni sve više postaju uspomene iz prošlosti.« *Ibid.*, str. 31.

⁴⁶ Poteškoće od viših instanci naimenovanih funkcionera sastavljači brošure i Zinovjev sasvim različito ocenjuju. Zinovjev piše: »Odgovornost na koju često nailaze ovi naimenovani partiski funkcioneri, i koja se penje do prezrivoća ponašanja prema njima, znak je nedovoljne zrelosti u masama partije.« Redakcija će u zagradama dati sasvim drugi komentar: »U ruskoj diktaturi proletarijata izgleda da je pravilo da organizacije same ne biraju svoje funkcionare, već da im se oni nameću odozgo!« *Ibid.*, str. 31. Čini se da su redaktori brošure ipak preterali smatrajući stavove Preobraženskog i Zinovjeva svojim jakim argumentima. Zar, naime, nije znak snage i zrelosti boljševičke partije da u trenucima kada se na sve strane ratuje u svom centralnom partijskom organu objavljuje ovakva mišljenja? Boljševizacija boljševičke partije bila je takodje proces! A lična sudbina Zinovjeva dobro i logično izražava krivulje tog procesa.

skog, stvaralačkog organizma partije pojavljuje velika slepa mašina čiji su negativni znaci štreberstvo, podlaštvo, preziranje slabih, oskudica kontrole, propadanje inicijative i stvaralačke snage. Viničenko je takodje primetio da je naimenovanje funkcionera i ukidanje izbornog principa dovelo do iščezavanja osećanja odgovornosti pred zajednicom i birokratske podčinjenosti nižih činovnika pred višim. Osim birokratizma Viničenko je u partiji zapazio bonapartizam, ukočenost aparata i apatiju organizacije, kao posledica apsolutnog centralizma koji bi trebalo zameniti demokratskim centralizmom. Na osnovu Viničenkovih stavova inostrana grupa ukrajinskih komunista donela je u Beču rezoluciju u kojoj se kaže: »Inostrana grupa smatra da sadašnja politika Ruske Socijalističke Federativne Sovjetske Republike ne stoji u skladu i da je u suprotnosti sa osnovnim principima komunizma. Njena politika nije politika diktature proletarijata nego politika diktature kaste komesara i birokrata, koja se isključivo oslanja na moć bajoneta. Ova je politika podesna da uništi i diskredituje ideju socijalizma u radnim masama naroda. Sistem sovjeta uopšte ne postoji više, on je uništen i na mesto njega vlada despotizam komesara i birokrata. Ova politika... stvorila je u Ukrajini odnose koji nose pečat stvarne okupacije.«⁴⁷

Završne stranice brošure posvećene su unutrašnjim pitanjima KPJ. Opozicija konstatuje da je njen *Manifest*... primljen sa simpatijama kao »pokušaj da se najživotnija pitanja radničkog pokreta najpre javno pretresaju, da se rešenja ne nameću putem duhovnoga terora i rasprostiranja vere u nepogrešivost Moskve, nego da se po starom običaju vodi javna i otvorena rasprava i da mogućnost širokome članstvu partije da se u punome obaveštenju mirno opredeli.«⁴⁸ Opozicija tu još jednom osudjuje centralne partijske instance koje su se zadovoljile time da »javnu raspravu partiskih pitanja obeleže kao povredu discipline — misleći da je disciplina neispitivanje i nerazmišljanje o partiskim pitanjima...«⁴⁹ Tako je zapravo otvoreno pitanje principa unutarpartijskog života koje će stajati pred komunističkim partijama do današnjih dana. To pitanje postalo je značajno kako za partije koje su morale da predju u ilegalnost tako i za partije koje su iz ilegalnih uslova došle na vlast. Za one prve pitanje je da li je uopšte moguće organizovati unutarpartijski život na demokratskim osnovama, a za ove druge je ključno pitanje kako prevazići problem uzurpacije vlasti, kontinuirane ilegalnosti i pošto je partija već osvojila vlast tako da narod saznaje za sve bitne promene pošto su se već dogodile. Da li partija koja je dugo bila u ilegalnosti, kao što je to bio slučaj sa boljševičkom, može promeniti svoju unutrašnju suštinu i vršiti vlast na neki drugi način

⁴⁷ *Ibid.*, str. 37. U sledećem tekstu »Saradnici antiboljševičke lige«, preštampanom iz drezdenskog lista *Komunist* u kome se raspravlja o gušenju kritike zato što može koristiti neprijatelju. One koji iz tih razloga guše kritiku pisac članka naziva ciničnim trovačima javnog mnjenja koji se osećaju nespokojnim »širenjem istine u njihove nečiste političke čepenke«. *Ibid.*, str. 43.

⁴⁸ *Ibid.*, str. 37.

⁴⁹ *Ibid.*, str. 44. Interesantno je napomenuti da je na kraju brošure opozicija objavila da je Dragiša Lapčević istupio i iz partije i iz opozicione grupe. Lapčević je odlučio da se bavi prosvetavanjem proletarijata i popularisanjem naučnog socijalizma, a Partiju je napustio jer se načelno razilazio sa odlukama oba kongresa i Osnivačkog i Vukovarskog. Kao izlaz za pojedinca Lapčević je nesumnjivo našo i mudro i časno rešenje. Međutim, pitanje pokreta ostaje otvoreno!

osim u obliku diktature? Kako, napokon, procenjivati situaciju kada ta diktatura pod nazivom »diktatura proletarijata« postane ideološki obrazac za društva koja proklamuju izgradnju socijalizma.

Tako je opozicija svojim argumentima izloženim u *Manifestu* dodala i jednu široku evropsku dimenziju kritičkih rasprava o prirodi boljševizma, čime je otvorila probleme koji i danas stoje otvoreni pred međunarodnim radničkim i komunističkim pokretom. Pre svega, otvoreno je pitanje da li prihvatiti građanski parlamentarizam sa svim slabostima koje parlamentarna građanska demokratija u sebi sadrži ili se odlučiti za put stvaranja radničkih veća (saveta, sovjeta), odnosno put samoupravljanja, govoreći jezikom moderne politološke teorije. Boljševizam je odlučno odbio i jedan i drugi put, ali, danas je to očigledno, nije uspeo da svoj način destrukcije građanskog poretka uzdigne na nivo kreacije novoga društva, oslobadjanja i obnavljanja revolucionarnih potencijala širokih slojeva stanovništva. Boljševizam je postepeno pitanje socijalne revolucije i komunističkog pokreta redukovao na pitanje uzurpacije političke vlasti, jačanja jedine države koju je stavio pod svoju kontrolu i izgradnje novog poretka. Očito je da se jedno snažno socijalističko demokratsko nasleđe moralo oštro suprotstaviti takvoj liniji razvitka.

Stavove manjine Partija je odlučno odbacila kao što će i ubuduće odbacivati svako odstupanje (mada je češće upotrebljavan loše preveden rusizam — »uklon«) od osnovne partijske linije. Iako je još uvek prerano izvoditi zaključke šta je to značilo za socijalnu i političku istoriju jugoslavenskih naroda, nesumnjivo je da je *Manifest* bio činilac koji je znatno uticao ne samo na stav Komunističke internacionale prema KPJ, nego je i duboko opredeljivao karakter procesa boljševizacije Partije. Isto tako, činjenica da je unutar KPJ od prvih početaka procesa boljševizacije postojao jasno politički artikuliran otpor tom procesu i moskovskom vidjenju jugoslavenskih prilika, tek očekuje pravu valorizaciju u analizama otpora jugoslavenskih komunista staljinizmu, kako na praktično političkom planu tako i u sferi revolucionarne teorije. Ovde se, naime, otvara problem izvesne razlike izmedju lenjinizacije teorije i boljševizacije političke prakse, čime se zapravo postavlja pitanje posredovanja izmedju jednog socijalističkog nasleđa i jedne staljinističke ideologije i prakse. Mora se ovde, istina, odmah reći da jedna *post festum* pamet ne vredi mnogo i ne pomaže značajno u analizi otvorenog problema. Rasprava o tome koliko su desničari iz opozicije, s obzirom na sudbinu kojoj su se predali ili koju su izabrali, bili grešni i koliko je već u tom boljševizmu došla do izražaja jedna ideologija i praksa koja će kasnije biti označena kao staljinistička ne doprinosi mnogo analizi naznačenih problema. Jedan zaključak je, ipak, nesporan: pristup procesu boljševizacije KPJ mora biti komparativan jer je i proces staljinizacije SKP (b) takodje bio jedan dugotrajan i protivrečan proces. Ako se dakle ti procesi posmatraju komparativno kao složeni i protivrečni moguće je izbeći istoriju partije kao niz ideoloških hagiografija koje tvrde da ili staljinizma u KPJ nije ni bilo, ili da je bio sporedan pa čak i opravdan, pa onda ne mogu da genetsko-istorijskim postupkom objasne jugoslavensku 1948. godinu. Uključivanjem i ovih prvih otpora procesu boljševizacije u integralnu istoriju KPJ, a ne samo pomoću aktualnih momenata, moguće je razumeti i celovito objasniti

osnovu jugoslavenskog otpora staljinizmu kao spoljnoj opasnosti, pa čak izvesti i izvesnu diferencijaciju unutar staljinistički orijentiranih i vaspitavanih partijskih kadrova. A ta diferencijacija moguća je, za početak, na liniji podele između tzv. realstaljinista i idealstaljinista. Realstaljinisti su znali tačno šta se u Sovjetskom Savezu zaista dešava, imali su lična iskustva, upoznali su se sa životom u SSSR. Idealstaljinisti su imali samo opšte predstave o Sovjetskom Savezu kao o »prvoj zemlji socijalizma« koju su na razne načine idealizovali, a da o realnom stanju praktično ništa nisu znali. Za njih je Sovjetski Savez bio realizovana konkretna utopija, pa se u ovom slučaju može govoriti o »omladinskom utopizmu«.

Summary

BOLSHEVISATION AND THE FIRST RESISTANCE AGAINST THE PROCESS OF BOLSHEVISATION OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA

Sharing the fate of the international labour movement which went in different but not necessarily opposite directions, the Yugoslav socialist movement split strongly and irreconcilably into a revolutionary and reformist group. At the time of the split, the dilemma was not a matter of differences in ideas or of a theoretical nature. The dilemma was of a very practical nature, whether to remain within the framework of the Second International, compromised in the war and dominated by the German Social Democratic Party, or to join the Third Communist International, dominated by the Russian Bolsheviks. The revolutionary group supported, for good reasons, the Third International, that is the revolution, more precisely the historically tested Bolshevik type of revolution which prefers a gun to an idea, a strong and disciplined soldier to a man capable of independent criticism and theoretical thinking. Nearly two decades passed after the establishment of Yugoslavia between the two wars in an organizational-political struggle for bolshevisation of the Party. This struggle increasingly determined the direction, character and level of theoretical role throughout the period between the two wars, an examination of the interrelationship between the process of bolshevisation of the political organization and stalinization of its theoretical concepts with regard to historical consequences is of the utmost importance.

In the socialist movement of Yugoslav nations from the first occurrence of the first Bolshevik influence onwards there was at the same time not only enthusiastic acceptance of the Bolshevik theory and practice of revolution but also a strong repudiation of the ideas of the October revolution and especially of decisions and viewpoints of the Third International. Although this repudiation was logical for ministerialists, it is to be pointed out that it was also found in other socialist and Communist groups. Such orientations are also characteristic of the history of the labour movement and of the history of the Communist Party of Yugoslavia. Thus it is indispensable to analyze them carefully and not to regard them only as a withdrawal from the great ideas of revolution but also as attempts by the Communist Party of Yugoslavia to aim at an independent development with its own strategy and tactics of class struggle adequate for the social, economic, political and cultural conditions of southern Slav nations which formed the newly constituted Yugoslav state in 1918.

The most important document of that direction in the Party which opposed the acceptance of the Bolshevik strategy and tactics of class struggle, *The Manifesto of the Opposition of the Communist Party of Yugoslavia — Our Disputed Questions* (and some time later also *Supplements to Our Disputed Questions*) can be considered as an indication of the disunity at the Vukovar Congress of the Communist Party of Yugoslavia. The minority in the Party which supported the *Manifesto* rejected neither Bolshevism nor the importance of the October revolution. But it pointed out, not

without reason, the differences in historical conditions, in individual countries and the tendency of Bolsheviks to subordinate labour movements in other countries to their own aims and to dictate the guidelines of the activity of individual Parties from one centre. When explaining the viewpoints of the criticism of Bolshevism, the minority complied neither with the provincial Balkan sense of »grandeur« nor did it represent some Yugoslav national idea but it declared itself against dictatorship by the leadership and the annihilation of democracy within the Party.

The Party strongly rejected the standpoint of the minority as it will also in future rejected any deviation from the fundamental guidelines of the Party. However, this first great disagreement in the Party opened the question of the principle of operation of the Party, of theoretical work and political activity which still remains an open question in communist parties up to the present day.

France Filipič

POVEZAVA NACIONALNEGA IN SOCIALNEGA V DOKUMENTIH
POKRAJINSKIH KONFERENC KOMUNISTIČNE PARTIJE V SLOVENIJI
MED LETI 1920—1941

Razprava, ki govori o povezavi nacionalnega in socialnega v dokumentih pokrajinskih konferenc komunistične partije med obema vojnama v Sloveniji, je lahko od doslej 22 ugotovljenih konferenc upoštevala samo tiste, o katerih se je ohranilo dovolj, za analizo obravnavane problematike, pomembnega gradiva. K širši osvetlitvi teh konferenc pa je avtor pritegnil poleg zgodovinskih virov, ki neposredno govorijo o njih, še različno dokumentacijo, časopisne objave in pričevanja udeležencev revolucionarnega boja KPJ in KPS iz tistih časov, gradivo, iz katerega je mogoče posredno razpoznati potek in vsebino obravnavanih pokrajinskih konferenc. Upošteval pa je tudi takratne družbene razmere in okoliščine, v katerih so konference potekale.

Na seji pokrajinskega strankinega sveta, dne 5. septembra 1920, na tej prvi in edini pokrajinski konferenci komunistov v Sloveniji v legalnem obdobju njihovega delovanja med obema vojnama, zasledimo povezavo nacionalnega in socialnega v resoluciji, namenjeni proletariatu Celja, Maribora, Ptuja, plebiscitnega ozemlja in obmejnih krajev.¹ V tej resoluciji je pokrajinska konferenca močno poudarila problem agitacijske dejavnosti pred plebiscitom na Koroškem in ovrednotenju plebiscita samega.

Že dva tedna pred pokrajinsko konferenco je Lovro Kuhar (Prežihov Vranc) zapisal v Rdečem praporu, da komunistično usmerjeni proletariat odklanja plebiscit na Koroškem in da delavstvo ni zato tukaj, da bi vzpostavilo meje med narodi, ali da bi pomagalo buržoaziji graditi takšne meje.² Konferenca sama je v svoji resoluciji ugotavljala, da mednarodna buržoazija, s tem, ko je postavila demarkacijske črte, zdaj z ene in druge strani te črte neti nacionalni šovinizem, ter tako odvrča široke množice delovnega ljudstva od razrednega boja, boječ se — kot je to formulirala resolucija — pretihotapljenja »razredne revolucionarne zavednosti«. K temu je ista resolucija ugotavljala, da imperalizem ne more živeti brez izkoriščanja »narodnosti in narodov«, in, da je kapitalizem zato, ker ne more živeti brez izkoriščanja proletariata, nesposoben rešiti nacionalno vprašanje samo in je le proletarska revolucija sposobna »osvoboditi potlačene in majhne narode od kolonialnega suženjstva«.

¹ Rdeči prapor št. 29 z dne 7. septembra 1920. »Proletarijatu Celja, Maribora, Ptuja, plebiscitnega ozemlja in obmejnih krajev«.

² »Proletarijatu plebiscitnega ozemlja na Koroškem!« Rdeči prapor, 18. avgusta 1920, št. 23, cenzurirano. V celoti je izšel članek v tržaškem Delu, št. 44, z dne 27. avgust 1920.

Dne 7. maja 1922 je zasedala pokrajinska konferenca KPJ v Sloveniji, četrta po vrsti, odkar je stranka v Sloveniji obstajala, in z delegati »iz vseh krajev Slovenije«, kakor je to potem bilo zabeleženo v gradivu I. državne konference KPJ.³ Do te konference, ki je sicer verjetno bila sklicana ob pripravah na I. državno konferenco KPJ, julija 1922 na Dunaju,⁴ pa je prišlo neposredno po uspešni delavski manifestaciji v Ljubljani 1. maja 1922, ki je potekala kot skupna manifestacija vseh delavskih strank in skupin, komunistov, socialistov, narodnih socialistov in krščanskih socialcev.⁵ Ta nastop organiziranega delavstva, ki je v sprevedu nosilo transparente z napisi »Doli z zakonom o zaščiti države, Živela enotna fronta delavstva, Živela proletarska Rusija«,⁵ kar je pričalo o pomembnem vplivu in deležu komunistov pri manifestaciji, je pravzaprav bil nekakšen zarodek združevanja političnih opozicijskih sil proti režimu belega terorja. To pa je imelo svoj odmev tudi na pokrajinski konferenci KPJ. Ob tem, da je konferenca ugotavljala določen vpliv komunističnega gibanja na slovenski kmečki proletarijat, je bila v ospredju razprava o — v tem času v svetovnem komunističnem gibanju tako poudarjeni — enotni fronti proletariata. S to razpravo v zvezi je pokrajinski sekretar partije Lovro Klemenčič predlagal, da bi v Sloveniji ustanovili legalno delavsko stranko, člani partije pa naj bi o tem predlogu povedali svoje mnenje na posebnem referendumu. Na pomislek Aleksandra Koblerja, člana pokrajinskega vodstva KPJ, da bi lahko odločala na takšnem referendumu samo celotna jugoslovanska partija, naj bi Vladislav Fabjančič, prav tako član pokrajinskega vodstva KPJ, izjavil, »da ustanavljamo to stranko za našo pokrajino, brez ozira na druge pokrajine«.

Fabjančičeva izjava je v bistvu odkrivala preplet med seboj odvisnih premikov v stališčih do mednacionalnih odnosov v državi, do česar je prihajalo v tem obdobju med slovenskimi komunisti, zlasti ob vse očitnejšem upiranju njihovega znatnega dela centralizmu, tako v organizaciji državne ureditve kot tudi v organiziranosti KPJ. Ob težnji, da bi se delavsko revolucionarno gibanje v Sloveniji razvijalo čim bolj avtonomno, prilagojeno nacionalnim in socialnim posebnostim slovenske družbe, so v celotnem pisanju legalnega glasila KPJ, Delavskih novic, očitne v tem času prvine širšega razvoja, ki je slej ali prej moral privedi k obravnavi nacionalnega vprašanja. Klemenčičev predlog, podan na pokrajinski konferenci KPJ o ustanovitvi legalne slovenske delavske stranke — predlog je, kot je znano, doživel svojo realizacijo januarja 1923 s formiranjem Socialistične zveze delovnega ljudstva — je bil dejansko eden prvih znanilcev tega razvoja.

Drug, zelo pomemben znak tega razvoja pa je bila julija 1922 na I. državni konferenci KPJ izjava Lovra Klemenčiča, ki je podirala unitaristično pojmovanje o enotnem jugoslovanskem narodu, nakazujoč vlogo in pomen takšnega pojmovanja v utrjevanju pozicij skrajne reakcije v državi. Ob razpravi v komisiji o političnem položaju je namreč Klemenčič poudaril, češ da je teorija

³ Iz materialov I. državne konference KPJ. ACK ZKJ, fond KI (Arhiv CK ZKJ, fond Komunistične internacionale), št. 1922/16 — 1 b do g.

⁴ Poročilo zamejskega komiteja KPJ Izvršnemu komiteju Kominterne 6. junija 1922. ACK ZKJ, fond KI 1922/7.

⁵ Glej razpravo dr. Janka Prunka »Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922«, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (Prispevki) 1971—1972, št. 1—2.

nacionalne enotnosti SHS z vsemi zaključki, ki izvirajo iz nje, samo maska imperializma — buržoazije, reakcije in belega terorja — s pomočjo katere poskuša odvzeti Hrvatom, Slovencem in vsem narodnim manjšinam njihove ob prevratu pridobljene pravice do samoodločbe in samouprave in s katero opravičuje svoj beli teror nad delavskim razredom in narodnimi manjšinami.⁶

Dne 24. junija 1923 je plenum Zveze neodvisnih strokovnih organizacij Slovenije razpravljal o problemih boja za obrambo pravic in življenjskih interesov delavskega razreda.⁷ Po pisanju legalnega glasila KPJ Glas svobode in glasila neodvisnih sindikatov Strokovne borbe v tem času, naj bi si množice slovenskih delavcev, kmetov in nameščencev v skupnem boju z delovnimi ljudmi po vsej Jugoslaviji priborile — kot je zapisal Glas svobode 5. julija 1923 — »gospodarsko in narodno svobodo«. To temeljno ugotovitev, povzeto iz poročila o sklepih sindikalnega plenuma, jemljemo lahko kot vsebinsko oznako zasedanja pokrajinskega strankinega sveta KPJ za Slovenijo 22. julija 1923.⁸ Na tem zasedanju so bolj kot doslej prišle do izraza težnje slovenskih komunistov, da bi delavsko politiko iztrgali iz ozkih okvirov delavskega razreda samega in se približali vlogi voditelja celotnega narodnega gibanja.⁹ Vseskozi lahko na tej, za delovanje stranke v Sloveniji v pogojih ilegale do tedaj najpomembnejši pokrajinski konferenci sledimo prepletanju nacionalnega s socialnim, tako med samo razpravo kakor tudi v različnih resolucijah, med katerimi je vsebinsko najpomembnejša politična resolucija. Ob analizi te resolucije velja na prvem mestu opozoriti na njena narodnopolitična stališča, ki se pojavljajo kot novost v jugoslovanskem komunističnem gibanju. Ob zahtevi po vzpostavitvi donavsko-balkanske federacije samostojnih delavsko-kmečkih republik je namreč govor o štirih »narodnih plemenih« v Jugoslaviji (o Srbih, Hrvatih, Slovencih in Makedoncih), ki da se smatrajo — kot to poudarja resolucija — kot samostojni narodi, ti pa naj bi, po vzorcu ruske federacije, dosegli popolno neodvisnost v svojih lastnih državah. Kot posebni enoti naj bi se vključili v federativno zvezo tudi Bosna in Hercegovina ter Črna gora, temelj medsebojnega povezovanja samostojnih držav pa naj bi bil princip samoodločbe.¹⁰

Od tako izrazite nacionalne komponente v obravnavani resoluciji pa velja naštetiti tudi najpomembnejše socialne, ki so se dotikale nekaterih problemov iz vsakdanjega revolucionarnega boja slovenskih komunistov. Ti naj bi se v večji meri zavzemali za izvajanje zakona o zaščiti dela in za uvedbo obratnih svetov v podjetjih, s svojim delovanjem naj bi si utirali pot h kmečkemu proletariatu na vasi in si pridobivali zaveznika v malem kmetu, bili bi naj pa tudi pobudniki

⁶ ACK ZKJ, fond KI 1922/16 — 2, 16 do 19. Glej tudi dr. Dušan Lukač: Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941, stran 84.

⁷ Glej France Filipič: Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919—1939, Ljubljana 1981, stran 126 in 127.

⁸ ACK ZKJ, fond KI 1923/44.

⁹ Glej Edvard Kardelj-Sperans: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, druga izdaja, Ljubljana 1957, stran 357.

¹⁰ Resolucija je bila v jugoslovanskem zgodovinoписju že ponovno predmet znanstvenih razprav; glej dr. Janko Pleterški »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ — KPS«, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, št. 1—2; dr. Dušan Lukač »Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941«, France Klopčič »Kritično o slovenskem zgodovinoписju«, Ljubljana 1977; Jure Perovšek »Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda«, »Prispevki« 1978—1979.

za organiziranje kmečkih zadrug in za dokončno izvedbo agrarne reforme. Slovenski komunisti naj bi vedno in povsod uveljavljali geslo »Tovarne delavcem, zemljo kmetom!«

Zasedanje pokrajinskega sveta slovenskih komunistov julija 1923 se s svojo bogato idejnopolično razpravo svojevrstno odraža v zgodovini na ozadju tedanje akcijske angažiranosti slovenskih komunistov in ob razsežnostih takratnega splošnega političnega položaja v slovenski družbi. S tem zasedanjem se je pravzaprav izteklo obdobje obnove partije v Sloveniji po njenem prehodu v ilegalo v začetku leta 1921 in partijski kader, ki se je zdaj uveljavljal, je očitno bil sposoben graditi na izkušnjah, pridobljenih v letih ilegalnega dela. Do zasedanja je prišlo v času po parlamentarnih volitvah, marca 1923, na katerih so v Sloveniji prišle do izraza proticentralistično razpoložene množice — kot je volilno zmago SLS in uspeh radičevcev ocenila II. državna konferenca KPJ, maja 1923. Ob izrednem poudarku, ki ga je dalo zasedanje nacionalnopolitični problematiki, je seveda treba upoštevati, da je tedaj že v vse večjem obsegu prihajala do izraza v legalnem partijskem tisku v državi razprava o nacionalnem vprašanju, ki jo je v maju sprožila državna konferenca. Dne 20. julija 1923, torej samo dva dni pred zborom slovenskih komunistov, se je pričela v Sloveniji velika rudarska stavka, ki je zajela kar 9400 ljudi in so pod vodstvom komunistov v njej sodelovali socialisti, narodni socialisti in krščanski socialci.

Ob osvetlitvi nacionalnega v povezavi s socialnim v dokumentih zasedanja pokrajinskega partijskega sveta julija 1923 v Ljubljani naj bo povedano še, da so nacionalnopolitična stališča, ki jih je oblikovala politična resolucija tega zasedanja, vsaj delno prišla do izraza tudi v resoluciji o nacionalnem vprašanju na III. državni konferenci, januarja 1924 v Beogradu. Na tej konferenci sprejeta stališča o obstoju različnih narodov v državi, so ob potrditvi načela samoodločbe narodov (s pravico do odcepitve) bili čez dve leti osnova za uveljavljanje gesla o Zedinjeni Sloveniji kot trajni programski narodnopolitični usmeritvi. Sprejetje tega gesla z njegovo osem desetletij trajajočo kontinuiteto je dejansko bil eden od predpogojev za osvajanje nacionalno osveščenih slovenskih množic in njihovo vključevanje v boj za revolucionarno preobrazbo slovenske družbe. Teza Kominterne iz 1923 o povezovanju ekonomsko-socialne komponente razrednega boja jugoslovanskega proletariata z nacionalno¹¹ se je zdaj, v širšem časovnem obsegu pred uveljavitvijo šestojanuarske absolutistične diktature 1929. leta znašla kot vodilo politične strategije KPJ v neugodnih okoliščinah za uveljavljanje nacionalnega vidika. V ospredju problemov, s katerimi se je tedaj ubadala KPJ, so bila predvsem prizadevanja za likvidacijo frakcijskih bojev, za organizacijsko utrditev partije, za njeno boljševizacijo, kar bi dosegli predvsem s pritegnitvijo novih članov iz vrst industrijskega proletariata in za razreševanje dilem v sindikalni organiziranosti. O vseh teh problemih je tudi razpravljal IV. plenum CK KPJ med 27. oktobrom in 1. novembrom 1927 v Zagrebu, ta razprava pa je bila vsaj deloma izhodišče za programsko usmerjenost pokrajinske konference KPJ za Slovenijo, 7. in 8. januarja 1928 v Ljubljani.

¹¹ Glej več o tem dr. Gordana Vlačjić »Osma konferencija zagrebačkih komunista«, Zagreb 1976, stran 47.

Ta konferenca zavzema v zgodovini KPJ pravzaprav svojevrstno mesto, saj je dala ob obravnavi problemov, ki jih je nakazal IV. plenum CK KPJ, zelo velik poudarek določanju neposrednih taktičnih nalog pokrajinske organizacije KPJ v Sloveniji z ozirom na specifični položaj Slovencev v jugoslovanski skupnosti kot tudi v širšem srednjeevropskem prostoru. K tako svojskemu poteku pokrajinske konference je nedvomno do določene mere prispevalo tudi dejstvo, da se je nasploh že precej časa slovenska pokrajinska organizacija KPJ razvijala zelo samostojno, tako da je celo Dušan Kermavner, član njenega vodstva, na IV. plenumu v Zagrebu izjavil, da je bil slovenski del stranke, kar se tiče zvez s partijskim centrom, v obdobju pred plenomom v takšnem položaju, kot da je slovensko gibanje del stranke, ki je organizirana na federativni osnovi.¹²

O pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo, 7. in 8. januarja 1928 neposredno pričata dva dokumenta, Resolucija k poročilu in Strokovna resolucija,¹³ ohranjena pa so tudi navodila politbiroja CK KPJ, ki predvsem opozarjajo na organizacijsko vprašanje in na problem uveljavljanja industrijskih delavcev tako v sindikatih kot v partiji. Nadalje naj bi pokrajinska konferenca podprla »zbižanje legalističnih tendenc, ki podcenjujejo pomen ilegalnega partijskega dela«, ni pa nikakršnih navodil za obravnavo narodnopolitične problematike.¹⁴ Nekaj podatkov o konferenci je mogoče razbrati tudi iz resolucije naslednje pokrajinske konference, 13. oktobra 1928, predvsem v zvezi s sklepom o koncentraciji vsega vodilnega kadra organizacije KPJ v Slovenije h kolektivnemu delu.¹⁵ Ob vsej dokumentaciji, ki smo jo navedli za pokrajinsko konferenco slovenskih komunistov, januarja 1928, pa resničnega pomena povezave nacionalnega in socialnega, kot je to prišlo do izraza v njenih dokumentih, ne bi mogli razumeti, če ne bi segli še k uporabi drugotnih virov, ki osvetljujejo širši sklop nacionalnopolitičnih vprašanj, na katera je poskušala pokrajinska konferenca odgovoriti.

Dne 30. decembra 1927 so slovenski komunisti objavili v Enotnosti, legalnem glasilu KPJ, izjavo o nacionalnem vprašanju, ki jo je podal zastopnik DKRB¹⁶ Andrej Čanžek v mariborski oblastni skupščini. Ta izjava, ki je dejansko bila po svoji zasnovi sestavni del Resolucije k poročilu slovenske partijske pokrajinske konference dober teden dni pozneje, je poudarjala, da se slovensko delovno ljudstvo ne more odpovedati boju proti nacionalnemu zatiranju za popolno nacionalno svobodo vseh zatiranih narodov, to je za uveljavljanje samoodločbe tudi za slovenski narod. Cilj je svobodna in zedinjena Slovenija v federativni zvezi s svobodnimi sosednjimi narodi.¹⁷ Čanžek je hkrati v svoji izjavi tudi razkrinkoval odnos SLS ob njenem pajdašenju z radikali in HSS ob njenem sklepanju zveze s samostojnimi demokrati do nacionalne problematike slovenskega naroda.

Širše, kot je to storil Andrej Čanžek v svoji izjavi, je na konferenci slovenskih komunistov 7. in 8. januarja 1928 analizirala politični položaj Resolucija

¹² Zapisnik IV. plenuma CK KPJ, ACK ZKJ, fond KI, št. 1927/24.

¹³ Iz sodnega spisa Deželnega sodišča v Ljubljani, Vr. IX, 866/28 v ACK ZKJ.

¹⁴ Poročilo o 10. seji PB CK KPJ, 5. januarja 1928, ACK ZKJ, fond KI 1928/3.

¹⁵ Resolucija Pokrajinske konference k poročilu o politiki in delovanju stranke. ACK ZKJ, fond KI 1928/79.

¹⁶ Delavsko-kmečkega republikanskega bloka.

¹⁷ Enotnost, 30. decembra 1927, članek »Deklaracija dekalistov v okrožni zbornici«.

k poročilu. Ocenila je tudi vlogo vseh političnih strank v Sloveniji, zlasti ob paktiranju SLS z radikali po sporazumu dr. Korošca 10. julija 1927 na Bledu z ministrskim predsednikom Vukičevićem, kar je slovenske klerikalce pripeljalo v vlado, in ob združitvi HSS in SDS 10. novembra 1927 v opozicijsko Kmečko-demokratsko koalicijo. Pokrajinska konferenca je morala odgovoriti na vprašanja, kakšna naj bi bila ob teh političnih premikih v državi strateška in taktična usmeritev KPJ v spremenjenem političnem položaju. Resolucija pa pravi, da je KPJ ob dejstvu, da so vse meščanske stranke podrejene interesom buržoazije, da so socialisti »z delavskimi institucijami plačan agent vladajočega režima«, JSDS pa da je »okostenela sekta«, KPJ edina stranka, ki bi lahko zbrala okrog sebe slovenske delovne množice, tako v boju za njihove neposredne interese kot v prizadevanjih za nacionalno samostojnost (...) »ne da bi pri tem izgubila izpred oči svoj končni cilj — socialno revolucijo«.

Strokovna resolucija, kakor jo je zasnovala pokrajinska konferenca slovenskih komunistov, januarja 1928, je s svojo socialno komponento dopolnjevala celovitost razprave in je danes za zgodovinopisje zanimiv dokument o razmerah v slovenskem sindikalnem gibanju nasploh, posebej pa še v njegovih razrednih organizacijah.

Na rob pokrajinske konference slovenskih komunistov, januarja 1928, ki smo jo obravnavali v naši razpravi obširneje, ker se je značilno vključevala s svojimi stališči v regeneracijski proces KPJ v letu 1928, naj še opozorimo na sočasni zapis Jožeta Dolenca v prvi številki letnika 1928 Svobodne mladine, mesečnega glasila levo usmerjenih slovenskih mladih intelektualcev. Dolenc je namreč, izražajoč stališča KPJ, ob geslu »Zedinjene Slovenije« deloma celo kot pojasnilo k Čanžkovi izjavi v Mariboru, poudaril, da zahteva po »svobodni in zedinjeni Sloveniji« nikakor ni vezana na okvir SHS. V članku, ki ga je naslovil »Pravica samoodločbe do odcepitve«, je med drugim zapisal: »Ker nam Slovencem kot narodu v nobeni izmed držav, na katere smo razkosani, niso priznali temeljne narodne pravice, enakopravnost in suverenost, upravičeno trdimo, da smo Slovenci v celoti nesvoboden narod, iz česar izhaja, da je predvsem nesmiselno vezati slovenski problem na katerokoli teh držav ali ga iz nje ven reševati.«

Dolenc je opozoril na problem, ki je bil prisoten vsa leta po prevratu, da je namreč naloga komunistov preprečiti, da bi težnja po osvoboditvi slovenskega življa zunaj meja Jugoslavije bila v podporo ekspanziji jugoslovanskega imperializma.

O dveh nadaljnjih pokrajinskih konferencah slovenskih komunistov v letu 1928 — 13. oktobra 1928 ter 25. in 26. decembra 1928 — je ohranjeno premalo dokumentarnega gradiva, da bi lahko izčrpno obravnavali povezavo nacionalnega in socialnega v njihovih dokumentih. Kot vse kaže, pa je v obdobju, zlasti pred IV. kongresom KPJ v Dresdenu, novembra 1928 stopila nacionalna problematika v ozadje. Tedaj so v Sloveniji komunisti razpravljali o Odprtem pismu Komunistične internacionale in se je pokrajinska organizacija predvsem ukvarjala s problematiko likvidacije frakcijskih bojev, premagovanja svojih organizacijskih slabosti ter z usmeritvijo svojega članstva na čelo boja za vsakdanje zahteve delavskih množic. Takšen položaj namreč odsvitata dva dokumenta pokrajinske konference slovenskih komunistov 13. oktobra 1928, Resolucija po-

krajinske konference k poročilu o politiki in delovanju stranke ter Resolucija P. K. o Odrptem pismu E. K. K. I.¹⁸

Skoraj šest let je poteklo od zadnje pokrajinske konference slovenskih komunistov v Jugoslaviji pred uvedbo šestojanuarske diktature leta 1929 do pokrajinske konference v Goričanah 16. septembra 1934, na kateri je bil prisoten tudi predstavnik politbiroja CK KPJ Josip Broz-Tito. Ta konferenca, izvorna v obravnavanju in v analizi družbenega položaja Slovencev v Jugoslaviji in v svojem kritičnem odnosu do politične prakse slovenskih komunistov, je ob analizi značilnosti procesa obnove partijskih organizacij v Sloveniji v letih najhujšega nasilja šestojanuarske diktature, ob povezanosti nacionalnega in socialnega vprašanja, vrh idejnopolične rasti v KPJ v Sloveniji pred IV. državno konferenco partije, decembra 1934.

Značilnost goričanske pokrajinske konference so bile dolgotrajne priprave nanjo, ki so trajale več kot leto dni (do konference bi morale priti že jeseni 1933, pa so jo preprečili takratni policijski vdori v partijo), in dejstvo, da je bilo gradivo zanj obdelano ob skupnih naporih celotnega vrha pokrajinske organizacije, tako da se v sistematični obravnavi posameznih etap delovanja slovenskih komunistov od 1929 naprej nacionalnopolitični in socialni vidiki povezujejo v vseh treh ohranjenih referatih, tako v organizacijskem in sindikalnem, ki ju je prebral Boris Kidrič, in v Kardeljevem poročilu, ki je obravnavalo kmečko in nacionalno vpašanje.

Če bi hoteli podrobneje analizirati temeljne sestavine nacionalnega in socialnega v dokumentih goričanske pokrajinske konference, bi morali tudi tokrat pritegniti še mnogo drugotnega gradiva, predvsem razna poročila o konferenci,¹⁹ Kardeljevo obširno poročilo o stanju partijske organizacije, ki ga je napisal z datumom 2. december 1934 na Dunaju, na poti v Sovjetsko zvezo,²⁰ predvsem pa bi morali osvetliti idejnopolični profil Književnosti, legalne revije KPJ, ki je izhajala pod uredništvom Bratka Krefta od konca 1932 in pod konceptualnim vodstvom pokrajinskega komiteja partije kot glasnica borbenega kurza partije z usmeritvijo na množice, po besedah Edvarda Kardelja — na odrpto morje celotnega političnega, ekonomskega in drugega dogajanja v deželi in v svetu.²¹ Ob tem moramo nujno opozoriti na članek Edvarda Kardelja — Brodarja »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«, ki je izhajal v prvih številkah Književnosti konec 1932 in v letu 1933, torej v času, ko se je v Sloveniji silovito okrepil odpor proti unitarizmu in se je v mnogih slučajih klerikalna (ter deloma tudi liberalna) buržoazija poskušala polastiti vodstva različnih akcij in gibanj za priznanje nacionalne identitete slovenskega naroda, postavljajoč s tem v zvezi tudi vrsto ekonomskopolitičnih zahtev.²² Referat E. Kardelja v Goričanah po-

¹⁸ ACK ZKJ, fond KI 1928/79.

¹⁹ Poročilo Josipa Broza Tita, ACK ZKJ, fond sindikalne internacionale, nesignirani dokumenti, Poročilo Josipa Broza Tita, 13. septembra 1934 o pripravah na pokrajinsko konferenco. ACK ZKJ, fond KI, št. 1934/191. Poročilo centralnega komiteja KPJ pokrajinskemu komiteju KPJ z dne 29. oktobra 1934. ACK ZKJ, fond KI, št. 1934) itd.

²⁰ AC ZKJ, fond KI, št. 1934/257.

²¹ Edvard Kardelj: Po petindvajsetih letih. Ljubljana 1959, stran 6. S temi besedami je Kardelj označil regeneracijski proces partije, kakor se je začel 1928. leta in se, po prekinitvi po 1929. letu nadaljeval v obnovi partije.

²² Opozoril bi na klerikalne »Punktacije«, ilegalno razširjene konec decembra 1932.

meni od objave v Književnosti bistveni napredek pri obravnavanju nacionalnega vprašanja tako glede analize socialne vsebine slovenskega narodnega vprašanja, kot izrabo možnosti za pridobivanje vpliva na množice, zlasti na kmečke. Poudaril je namreč, »da je boj za osvojitvev kmečkih množic predpogoj zmage proletariata, predpogoj za uspeh proletarske revolucije, predpogoj za upostavitvev sovjetske oblasti«. Ob pravkar povedanem si moramo priklicati v spomin dejstvo, da je neposredno po konferenci v Goričanah v duhu njenih priporočil pričela izhajati Ljudska pravica, časopis, nastal sicer po pobudah narodnorevolucionarnega koncepta v delovanju slovenskih komunistov, vendar pa ustvarjajoč pogoje za organizacijsko bazo kmečko-delavskega gibanja, s katerim se je v Sloveniji pričelo politično združevanje, ki je pozneje prerastlo v Ljudsko fronto.

Dokumenti goričanske konference so v svoji povezavi nacionalnega s socialnim poskušali odgovoriti na vprašanja, ki si jih je KPJ zastavljala zlasti od druge polovice leta 1932. Kot je znano, je bila tedaj pri centralnem komiteju partije na Dunaju ustanovljena posebna komisija za slovensko narodno vprašanje, več nadaljnjih komisij pa je pri CK KPJ in v balkanskem sekretariatu Kominterne v Moskvi proučevalo in pripravljalo dva temeljna projekta: deklaracijo treh partij, jugoslovanske, italijanske in avstrijske, o samoodločbi slovenskega naroda in o njegovih pravicah do zedinjenja, ter predloge za ustanovitev samostojne slovenske, hrvaške in makedonske komunistične stranke v okviru KPJ.²³

Kardeljeve raziskave, objavljene v Književnosti, so se odločno postavile po robu agitacijski ali čustveno obarvani obravnavi problemov slovenskega narodnega vprašanja, opozarjajoč, da samo analitičen znanstveni pristop vodi do realnih spoznanj. V goričanskem referatu pa je nato Kardelj, oprt tudi na organizacijsko in vsebinsko sporočilo ostalih dveh referatov, podal vzorec celovite, znanstveno utemeljene obravnave slovenskega narodnega vprašanja v medsebojnem spletu političnih, kulturnih, socialnih in ekonomskih podatkov. V času, ko je potekala goričanska konferenca, je CK KPJ že sprejel sklep o ustanovitvi nacionalnih partij v okviru KPJ, kar naj bi potrdila še IV. državna konferenca. Dejansko je Edvard Kardelj dal prav z referatom na goričanski konferenci, ki ga je dopolnil še s študijskim zapisom 2. decembra 1934 na Dunaju, osnovo za realizacijo projekta o ustanovitvi slovenske nacionalne partije. Kardelj je namreč omogočil razglabljanje o tem, koliko mora politična praksa nacionalne partije doumeti svojskosti, posebni položaj, sposobnosti in interese svojega naroda, če hoče biti res narodna v pravem pomenu besede. Tako je bil tudi Edvard Kardelj poklican, da je po dolgem obdobju dveh let in pol po goričanski konferenci zasnoval programsko osnovo Manifesta za ustanovni kongres KPS na Čebinah.

Med goričansko pokrajinsko konferenco in Čebinami je bilo obdobje prelomnih dogodkov v Jugoslaviji in širom po svetü. Zlom šestojanuarske diktature po smrti kralja Aleksandra, parlamentarne volitve 5. maja 1935, ki so sicer izrekle obsodbo »režimu puškega kopita«, niso pa mogle preprečiti, da se ne bi ustoličil režim JRZ, kot modernejša inačica vladavine JNS, služoč koristim

²³ Glej Pismo CK KSJ oblastnemu komiteju KSJ za Slovenijo z dne 12. decembra 1932, ACK ZKJ, fond KI, št. 1932/174. Alenka Nedog »O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju«. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1967, 1—2, stran 365 do 383.

velikega kapitala ob laviranju med agresijo mednarodnega fašizma in interesi najkonzervativnejših vladnih krogov na Zahodu. Onkraj meja Jugoslavije postopno razpada versajski sistem v Evropi, fašizem pa, ki je netil žarišča nemirov in vojn po svetu, utira pot svoji nemški in italijanski različici na vzhod in jugovzhod Evrope. V tem času poteka pot slovenskih komunistov od borbe za enotnost delavskega razreda in uveljavitev slovenskega narodnorevolucionarnega gibanja in do povezovanja demokratskih kril meščanskih strank in grupacij v ljudsko-frontnih akcijah. Na koncu te poti je Ustanovni kongres na Čebinah z Manifestom, ki je po besedah zgodovinarja dr. Mirka Stiplovška,²⁴ »zglede marksistične analize razmer na Slovenskem kot v Jugoslaviji in velike fašistične nevarnosti, ki grozi svetu, posebej še slovenskemu narodu, ter zgled jasno postavljenih zgodovinskih nalog partije v nadaljnjem boju za združeno Slovenijo v okviru federativne skupnosti jugoslovanskih narodov na novih socialnih osnovah«.

Ugotovitev, da bosta bodočnost slovenskega naroda in njegov narodni obstoj zagotovljena le v svobodni zvezi bratskih narodov Jugoslavije v obliki zvezne države,²⁵ je bila potem osrednje vodilo resolucije, ki jo je sprejela v dneh priključitvi Avstrije k Hitlerjevi Nemčiji, I. konferenca KPS v Šmiglovi zidnici nad Grajsko vasjo v Savinjski dolini v noči od 16. na 17. april 1938.²⁶ Nevarnost delitve Slovenije med fašističnimi napadalci se je s pojavom nacistične Nemčije na Karavankah v soseščini slovenskega ozemlja okrepila zlasti ob valu hitlerjevske propagande, ki je zalil Slovenijo; konferenca, ki ji je prisostvoval tudi Josip Broz-Tito, je v prvi vrsti razpravljala o tem, kako organizirati odpor proti fašistični propagandi, tako v Sloveniji kot nasploh v Jugoslaviji. V resoluciji na konferenci je bilo jasno povedano, da morata biti za uspešno akcijo proti fašizmu v Jugoslaviji, če bo ta država hotela biti jez proti nacistični plimi, izpolnjena predvsem dva pogoja: da se ljudstvu vrnejo demokratične in narodne pravice in da se takoj sprejmejo ukrepi za izboljšanje gospodarskega položaja. Zlasti naj bi nudili gospodarsko in kulturno pomoč obmejnemu prebivalstvu.

Očitna je torej najožja povezava nacionalnega in socialnega v tem osrednjem dokumentu prve pokrajinske konference slovenskih komunistov, ki je potekala povsem v duhu sklepov čebinskega kongresa, bila pa je potem izhodišče za obsežno organizacijo narodnoobrambnih akcij slovenskih patriotskih sil na čelu s komunisti.

Zaradi pomembnosti nacionalnih in socialnih komponent v resoluciji I. konference KPS pa obstaja nevarnost, da enostransko ocenjujemo njeno vsebino zgolj glede na njeno narodnopolitično sporočilo in zapostavljamo njene socialne razsežnosti. Resolucija je bila namreč zasnovana zelo kmalu po zasnovi razglasa CK KPJ »Za mir, neodvisnost in svobodo«, ki ga je napisal Josip Broz-Tito v Parizu neposredno po vdoru vojaških sil nacistične Nemčije v Avstrijo.

²⁴ Dr. Mirko Stiplovšek »Pregled značilnosti družbenopolitičnega razvoja na Slovenskem in vloge partije v njem« Zbornik ob štiridesetletnici Ustanovnega kongresa KPS, Ljubljana 1977, stran 26.

²⁵ Povzeto iz Manifesta prvega kongresa Komunistične stranke Slovenije. Obvestilo C.O.K.S.J. Zgodovinski arhiv CK ZKS.

²⁶ Sklepi I. konference Komunistične stranke Slovenije, Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond letakov.

Zato za osvetlitev socialne plati resolucije I. konference KPS nekaj okvirnih podatkov.

Predvsem je treba opozoriti na splošni notranjepolitični položaj v Jugoslaviji, za katerega je bilo značilno, da je protiljudski režim dr. Milana Stojadinovića in dr. Antona Korošca zoževal že doslej uveljavljene demokratične svoboščine, da je vlada dala »vso svobodo akcije fašističnim strujam, medtem ko je demokratične s silo zatirala« (glej Obzornik Delavske politike št. 1, članek »Politični razvoj v Jugoslaviji po petem maju«). Značilnost tega položaja je tudi bila, da se je ekonomski položaj delovnega ljudstva kljub trenutnemu razcvitu gospodarstva še poslabšal, saj so se zaostrovali delovni pogoji. Zakon o minimalnih mezdah ni dosegel svojega namena, splošni gospodarski položaj v deželi pa je bil vedno bolj v znamenju ne samo jugoslovanske politične odvisnosti od Osi, temveč tudi od vse večje gospodarske podrejenosti. Režim JRZ ni imel nikaršnega posluha za zahteve zatiranih narodov. Še vedno se je uveljavljal preko volilnega reda, ki ga je podedoval od režima JNS. V letu 1936 je izvedel po državi občinske volitve z javnim glasovanjem na osnovi razdelitve mandatov po skrajno krivičnem proporcionalnem sistemu v atmosferi najhujšega pritiska. Zaradi takšnega ravnanja se ni odzvalo veliko število volilcev, abstinenca je marsikje presegla tudi 50 %, kar sicer v Jugoslaviji ni bila redkost. V tem položaju se je namreč pokazalo, da tudi tako imenovana »Združena opozicija« s svojim programom ni zadovoljevala volilcev, saj ni imela namena, da bi prišlo do radikalnejših družbenih sprememb v državi. Pogubno se je tudi v državi uveljavljala Stojadinovićevo zunanjepolitična usmeritev, ki je vodila k najtesnejšim zvezam z »Osjo« Berlin—Rim in dajala podporo generalu Francu v Španiji, rahljala zvezo Male antante kot tudi Balkanske zveze, kar je pospeševalo notranjo fašizacijo v državi (na to je resolucija I. konference KPS posebej opozarjala).

Na rob analize sklepov I. konference KPS, ki smo jo opravili v zvezi z ugotavljanjem povezave nacionalnega in socialnega, naj dodamo še nekaj ugotovitev, ki tem sklepom, prav z ozirom na našo raziskavo, dajejo nove razsežnosti.

Prvič: Pomemben pečat I. konferenci KPS je dala navzočnost Josipa Broza-Tita, ki je bil od srede 1937. leta na čelu jugoslovanske partije. Njegova udeležba na konferenci je vnašala v njen potek širino ter jo povezovala v obravnavi nekaterih problemov — (recimo o stanju v kolektivu jugoslovanskih komunistov v kaznilnici v Sremski Mitrovici) — ki so zajemali celotno KPJ v širši, jugoslovanski okvir, nedvomno pa je Titova navzočnost ob njegovem uvodnem referatu — udeleženci konference se spominjajo, da je trajal pet ur — vplivala na formulacije sklepov, ki so akcije slovenskih komunistov usmerjale tudi v mednarodno sfero (vključitev slovenske obrambne akcije v svetovno gibanje za mir itd.).

Drugič: V nasprotju s stališčem, ki ga je formuliral Jože Dolenc leta 1928 v Svobodni mladini, da zato, ker Slovencem v nobeni izmed držav, na katere so razkosani, niso priznane temeljne pravice, enakopravnost in suverenost, izhaja, da je nesmiselno vezati slovenski problem na katerokoli teh držav, ali ga »iz nje ven reševati«, je v sklepih I. konference KPJ nedvoumno poudarjeno — kar je sicer do neke mere že ugotavljal plenum CK KPJ 9. in 10. junija 1935 — da jugoslovanski komunisti v Jugoslaviji vidijo svojo domovino, ki jo je treba

braniti pred prodiranjem fašizma in jo notranje spremeniti v demokratično državo. O tem je na I. konferenci KPS spregovoril 8. sklep, ki se glasi: »Svobodna, demokratična Jugoslavija, zgrajena na enakopravnosti vseh narodov in na blagostanju in zadovoljstvu delovnega ljudstva, je danes edina oblika države, v okviru katere Slovenci in drugi narodi v Jugoslaviji lahko iščemo zatočišče in zaščito pred hitlerizmom. Za to svobodno Jugoslavijo mora slovenski narod iti v borbo skupno s hrvaškim, srbskim in drugimi narodi Jugoslavije...«

Tretjič: Ko je Josip Broz-Tito poročal septembra 1938 Kominterni v Moskvi o splošnih razmerah in o delovanju komunistov v Jugoslaviji,²⁷ je v zvezi s podatki o I. konferenci KPS in njenih sklepih zapisal o političnem stanju v Sloveniji tole: »Šele zdaj, ko je Hitler zavzel Avstrijo in ko Sloveniji preti neposredna hitlerjevska nevarnost, začenja Ljudska fronta v Sloveniji dobivati pravo podobo in vsebino. Anšluß je prav vsem strankam pognal strah v kosti, samo KP se je edina in kot prva pojavila z geslom »Slovenci, zberite se v enotni fronti za obrambo naše nacionalnosti proti hitlerjevskemu suženjstvu in sleherni hitlerjevski propagandi v Sloveniji«.

Vse tri navedbe po svoje pripomorejo k doumevanju zgodovinske vloge I. konference KPS ob njenem doumevanju problemov narodne in socialne politike slovenskega naroda.

Zaradi pomanjkanja obširnejše dokumentacije o II. konferenci KPS konec decembra 1939 v Joštovem mlinu v Medlogu, v neposredni celjski okolici, ne moremo analizirati stališč dokumentov z vidika posameznih pokrajinskih konferenc komunistov v Sloveniji. O konferenci se je ohranilo le kratko poročilo, objavljeno v Proleterju, v njegovi januarsko-februarski številki letnika 1940.

Pač pa ta razprava lahko obširneje analizira povezavo nacionalnega s socialnim v dokumentih III. konference KPS na Vinjah nad Dolskim v noči od 29. na 30. junij 1940.

Najprej moramo opozoriti na nekatere zgodovinske okoliščine, v katerih je konferenca potekala, ker so vplivale na njeno temeljno usmeritev in na zasnovane njene resolucije. Dne 21. junija 1940 je Francija podpisala premirje v Compiègnu, dva dni nato so bili vzpostavljeni diplomatski odnosi med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, kar je močno vplivalo na politično klimo na Slovenskem. Pri delu demokratsko in patriotsko usmerjenih slovenskih množic se je omajalo zaupanje do Zahoda in usmerilo njihov pogled k Sovjetski zvezi. Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji, ki se je ob »Anšlußu« spomladi 1938 in zlasti v dnevih češkoslovaške krize, septembra 1938, zelo okrepilo ob plimi narodno-obrambnih akcij ter doseglo sorazmerne uspehe tudi na volitvah v narodno skupščino 11. decembra 1938, je zlasti po izbruhu druge svetovne vojne doživljalo hude preizkušnje. Vojno stanje v svetu je narodnoobrambno gibanje razslojilo, zlasti del slovenske javnosti, ki se je ob oceni vojnega spopada v Evropi in agresiji fašizma nagibal k tesnejši naslonitvi na Zahod, medtem ko so se zlasti slovenske proletarske množice, ki so bile pod vplivom KPJ, vse bolj odločno zavemale za zavezništvo s Sovjetsko zvezo. Ob ocenah mednarodnih političnih dogodkov, predvsem ob sklenitvi nenapadalnega pakta med Sovjetsko zvezo in Hitlerjevo Nemčijo, ob delitvi Poljske med Nemčijo in SZ, sovjetsko-finski vojni, opustitvi ljudskofrontnega kurza v kominternski politiki, pa ob sodnih

²⁷ O Ljudski fronti. ACK ZKJ, fond KI 1938/30.

procesih proti gardi starih revolucionarjev v SZ itd., je postopno prihajalo do ohladitve v odnosih med dotedanjimi zavezniki in sopotniki v ljudskofrontnem gibanju in med komunisti. Toda povedati je potrebno, da so ti pojavi slovensko ljudskofrontno gibanje, katerega nosilec je bila v septembru 1939 ustanovljena Zveza delovnega ljudstva, postavljali pred vedno nove preizkušnje. Med množicami iz liberalnega in klerikalnega tabora je tekel proces ločevanja desničarskih in demokratičnih sil, ki je koreninil v izkušnjah in spoznanjih ljudskih množic ob njihovi angažiranosti v narodnoobrambnih akcijah, v boju za nekatere temeljne socialne in kulturno-politične zahteve slovenske družbe, v protestih proti konfinaciji nekaterih jugoslovanskih komunistov v koncentracijskem taborišču v Bileći, ob stavkovnem valu, ki se je sprožil decembra 1939 z veliko rudarsko stavko in se razširil maja 1940 na blizu 4000 stavbinskih delavcev v Sloveniji in ob razočaranjih, ki je navdajalo mnoge patriote, ko so ugotavljali, koliko režim Cvetković-Maček krmari državo v vse večjo gospodarsko in politično odvisnost od Hitlerjeve Nemčije.

Vse te okoliščine moramo upoštevati ob razčlembi resolucije, ki je bila sprejeta na pokrajinski konferenci na Vinjah.

Vsekakor je konferenca potekala v času, ko je druga svetovna vojna že nakazovala možnosti daljnosežnih političnih in družbenih sprememb v svetu in, po oceni konference, celo možnost naglega revolucionarnega poleta in hitrega nastopa revolucionarne krize v vrsti kapitalističnih držav. Kolikor nam je znano, je tudi Josip Brz-Tito, ki je bil na konferenci navzoč, v svoji sklepni besedi podal oceno mednarodnih in notranjepolitičnih razmer in ob tem nakazal perspektivo odločilnih revolucionarnih dogodkov, ki naj bi jih svetovni spopad imperialističnih sil prej ali slej sprožil tudi v Jugoslaviji.²⁸

V organizacijskem referatu na V. državni konferenci,²⁹ oktobra 1940, je Josip Broz-Tito ocenil širše obdobje pred konferenco na Vinjah in razložil temeljne smernice partijske politike v etapah, kako se je od narodno razredne usmerjenosti, od ljudskofrontnega združevanja tako od spodaj preko širokih narodno-obrambnih in ekonomskih akcij ljudskih množic kot ob sporazumevanju z vrhovi nekaterih političnih skupin, vračala na povsem razredne pozicije. O tem je Tito zapisal v svojem referatu: »Tako so torej po izbruhu te druge imperialistične vojne bile postavljene pred našo partijo vsled novonastalega položaja nove važne naloge. Ves boj in celotno delovanje partije je bilo nujno postaviti na strogo razredne temelje. Prekine se z načrtovanjem ali kakršnimkoli sporazumevanjem z vrhovi buržoaznih tako imenovanih demokratičnih strank, ki so postale vedno bolj reakcionarne in bile agenture angleških in francoskih imperialističnih netilcev vojne. Pred našo partijo kot pred vse sekcije Kominterne so bile postavljene naloge kot so: borba za delavske množice ob graditvi Ljudske fronte od spodaj z organiziranjem in vodenjem vsakodnevnih bojev za vsakodnevne potrebe teh množic — borba proti draginji, borba proti vojni, borba za svobodo in

²⁸ II. konferencija KP Slovenije. Proleter, januar-februar 1940, št. 1—2, letnik XVI.

²⁹ Glej »Peta zemaljska konferencija KPJ« v publikaciji »Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije«, Beograd 1980, organizacijski referat Josipa Broza-Tita, str. 23.

demokratske ter nacionalne pravice delavskih in narodno zatiranih množic v Jugoslaviji.«³⁰

Konferenca na Vinjah je bila organizirana med pripravami na V. državno konferenco in je po svoji vsebini bila sestavni del predkongresne dejavnosti, ki je od konca junija 1940 potekala preko podobnih konferenc po vsej državi. Na ta način zbrano gradivo za državno konferenco (predvsem so to bile resolucije posameznih konferenc) je bilo dovolj izčrpno in avtentično, da je na njej lahko bila podana slika razmer in aktivnosti v KKPJ v državi zelo pregledno, prepričljivo, zajemajoč tedanjo najbolj perečo problematiko revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov.

Odlomek, ki smo ga navedli iz organizacijskega referata Josipa Broza Tita na V. državni konferenci se po svoji vsebini povsem sklada z ocenami položaja in političnih pobud slovenskih komunistov, kot jih vsebuje resolucija, sprejeta na Vinjah, zlasti v njenem drugem poglavju »Temeljni momenti političnega razvoja in rdeča nit v delovanju Komunistične stranke Slovenije od njenega ustanovnega kongresa do I. konference« in v njenem tretjem poglavju »Krah slovenskih meščanskih strank«. Ocene o socialni diferenciaciji v ljudskofrontnem gibanju ob izrazitem zaostrovanju razrednega boja, ki se zdijo danes zgodovinarju zelo brezkompromisne in v neskladju z razvojem dogodkov, ko je samo nekaj tednov po konferenci na Vinjah prišlo v Sloveniji do pogajanj in potem do akcijskega sporazuma s krščanskimi socialisti in so se že julija 1940 zbrali ugledni meščanski politiki na pobudo KPS na konferenci Društva prijateljev Sovjetske zveze, ki je bilo v ustanavljanju, so izrazita manifestacija narodne in socialne politike slovenskih komunistov v tem času, ki so s svojo ostro obsodbo želeli v vrstah meščanskih strank in socialne demokracije razkrinkati krivce za razcep ljudskofrontne zveze, ki je pred začetkom druge svetovne vojne žela lepe uspehe ob narodnoobrambniških akcijah in skupnem nastopanju vseh treh tradicionalnih, politično različno obarvanih sindikalnih zvez. Nedvomno so bile te sodbe tudi del zapletenega taktičnega posega v sorazmerja med slovenskimi političnimi grupacijami, ki so prej pripadale Združeni opoziciji, po vstopu dr. Mačka v vlado pa so si iskale nove poti in nova zavezništva. Slovenski komunisti so težili za tem, da bi v obdobju, neposredno po kapitulaciji Francije in po vzpostavitvi diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo dosegli, da bi se množice, ki so pripadale meščanskim strankam in so po porazu Francije bile razočarane nad Zahodom, čimprej »jasno in iskreno« — kot je to povedano v resoluciji konference na Vinjah — opredelile za naslonitev Jugoslavije na Sovjetsko zvezo.

Resolucija, sprejeta na Vinjah, vsebuje v IV. poglavju seznam osnovnih nalog, ki so si jih zadali slovenski komunisti za obdobje po konferenci, med temi nalogami so nacionalnopolitične in socialnoekonomske. Poudarjeno je zlasti delovanje stranke na vasi, da bo partija ob razkroju meščanskih »kmečkih strank« v Sloveniji čimprej prevzela vodstvo delovnih kmečkih množic, postavljena je zahteva po aktivizaciji komunistov v sindikalnem gibanju. Omeniti velja še uvodni del resolucije, v katerem je razčlenjeno delovanje stranke od

³⁰ »Resolucija sprejeta na I. konferenci Komunistične stranke Slovenije«. Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond letakov. Pojasniti je treba, da je konferenca na Vinjah, ki je dejansko bila tretja po vrsti od Ustanovnega kongresa KPS naprej, sama sebe smatrala kot prvo.

ustanovnega kongresa na Čebinah do konference in je povedano, »da je Komunistična stranka Slovenije pokazala in organizirala pravo pot množičnega boja za resnično ljudsko demokracijo, za nacionalno svobodo in enakopravnost ter za rešitev ogroženega slovenskega naroda«. Iz navedenega je dovolj očitno, do kolike mere se elementi nacionalnega in socialnega povezujejo v celotni idejni in vsebinski zasnovi III. konference KPS na Vinjah.

V razpravi smo lahko sledili zvezi nacionalnega in socialnega v dokumentih pokrajinskih konferenc komunistične partije v Sloveniji kot izrazu trajno prisotne ustvarjalne volje slovenskih komunistov in v včasih bolj, včasih manj uspešni usmeritvi uveljavljanja idej revolucionarnega boja med najširšimi ljudskimi množicami. V uspešnem spoju nacionalnega in socialnega v delovanju slovenskih komunistov je v dolgem obdobju med obema vojnoma bila marsikdaj dosežena izjemna kvaliteta v obravnavi ključnih problemov slovenske družbe in v odkrivanju perspektiv skladnega nacionalnega in socialnega razvoja slovenskega naroda.

Zusammenfassung

DIE VERBINDUNG DES NATIONALEN MIT DEM SOZIALEN IN DEN DOKUMENTEN DER REGIONALKONFERENZEN DER KOMMUNISTISCHEN PARTEI SLOVENIENS IN DEN JAHREN 1920—1941

Obwohl diese Untersuchung von den 22 bisher konstatierten Regionalkonferenzen der slovenischen Kommunisten im Rahmen Jugoslawiens von 1920 bis 1941 nur jene berücksichtigen konnte, von denen auch genug Material erhalten geblieben ist, entstand doch ein genügend illustratives Bild über Rolle und Anteil der slovenischen Kommunisten im politischen Leben der damaligen slovenischen Gesellschaft. Als erste behandelt wird die Regionalkonferenz 5. September 1920, die auch als einzige legale im alten Jugoslawien gilt. Besonderes Augenmerk gilt dabei ihrem Standpunkt zur Kärntner Volksabstimmung. Als zweites folgt die Regionalkonferenz der KPJ vom 7. Mai 1922 mit sehr markanten Hinweisen auf Verschiebungen bei der Behandlung internationaler Beziehungen innerhalb der kommunistischen Bewegung Sloveniens. Die Untersuchung verweist vor allem auf die Tatsache, daß sich diese Konferenz gegen den Zentralismus aussprach, sowohl gegen den staatlichen als auch gegen den innerparteilichen, was schon auf eine Weiterentwicklung in der Behandlung der nationalen Frage hindeutet. Ganz besonders hervorgehoben wird die wohl bedeutendste Tagung slovenischer Kommunisten vor der Ausrufung der sog. Diktatur des 6. Jänner, nämlich die Tagung des Regionalrates der KPJ für Slovenien vom 22. Juli 1923. In der ausführlichen Erörterung ihrer politischen Resolution betont die Untersuchung vor allem die Aussage über die nationale Eigenständigkeit der vier Völker Jugoslawiens — der Slovenen, Kroaten, Serben und Makedonier (die Montenegriner werden noch nicht berücksichtigt). Mit dieser Aussage wurde die in der jugoslawischen kommunistischen Bewegung anerkannte Theorie verworfen, wonach es nur eine jugoslawische Nation mit drei verschiedenen Stämmen gäbe. Gleichzeitig wurde eine Diskussion über Möglichkeiten einer Föderation der Donau- und Balkanstaaten eröffnet. Auch die Regionalkonferenz vom 7. und 8. Jänner 1928 nimmt in der Untersuchung einen breiten Raum ein, in erster Linie wegen der Parole vom Vereinten Slovenien, die in den Analysen der politischen und programmatischen Positionen aller damals in Slovenien tätigen Parteien besonders herausgearbeitet wurde.

In der Zeit zwischen Ausrufung der Diktatur des 6. Jänner (1929) und dem Jahr 1941 werden folgende Konferenzen der slovenischen Kommunisten gründlicher analysiert: die Regionalkonferenz von Goričane (16. September 1934), die I. Konferenz der KPS (3. April 1938) und die III. Konferenz der KPS (Ende Juni 1940 in Vinje bei Dolsko). Alle drei Berichte auf der Konferenz von Goričane hatten ihren Schwerpunkt

in der Verknüpfung der nationalen mit der sozialen Problematik, insbesondere der Bericht von Edvard Kardelj über die nationale Frage und die Bauernfrage. Die I. Konferenz der KPS stellte den Aspekt der nationalen Verteidigung in den Vordergrund. Die Bedeutung der III. Konferenz der KPS liegt vor allem in der Verdeutlichung des Klassenmäßigen in der nationalen Politik, weiters in der Beurteilung der Politik der slovenischen Bourgeoisie sowie der Rolle einiger Parteien und Gruppen, die zu Verbündeten der KPS in der Volksfront wurden, nachdem sich einige ihrer Führer nach dem 1. September 1939 — so die Konferenz — mehr dem »westlichen Imperialismus« zuzuwenden begannen.

In der Untersuchung wird desöfteren darauf verwiesen, daß dieselben Probleme zu verschiedenen Zeiten verschiedene Antworten erfordern und daß sich die Umsetzung gewisser Erkenntnisse in die gesellschaftliche Praxis sehr schwierig gestalte. Die erfolgreiche Verknüpfung des Nationalen mit dem Sozialen befähigte die slovenischen Kommunisten der Zwischenkriegszeit zur Lösung der zentralen Fragen der slovenischen Gesellschaft und half ihnen bei der Suche nach Perspektiven für eine harmonische nationale und soziale Entwicklung des slovenischen Volkes.

France Kresal

NASTANEK IN RAZVOJ SOCIALNE POLITIKE NA SLOVENSKEM DO 1941

Razvoj sistema socialne politike in ostalih oblik zaščite delavstva na Slovenskem ni bil enoten. Do leta 1918 se je razvijal v okviru Avstroogrske, ne da bi se do kraja razvil. Od leta 1918 pa se je razvijal v okviru nove države, vendar svojega razvoja ni nadaljeval, pač pa ga je v marsikateri prvini začel znova v novih razmerah, ki jih ni postavljajl samo nov državni okvir (pri čemer ni razumeti samo novih državnih meja, pač pa tudi družbenoekonomske in politične razmere) ampak tudi močno revolucionarno vrenje in hude posledice prve svetovne vojne.¹ Zato se v tej razpravi ne bomo omejili samo na obdobje 1918 do 1941, pač pa bo treba poseči nazaj do nastajanja delavskega razreda, medtem ko je leto 1941 dober zaključek, ker narodnoosvobodilni boj in ljudska revolucija pomenijo začetek novega obdobja, ki z likvidacijo sistema razrednega izkoriščanja najbolj temeljito rešuje socialna vprašanja delavstva s preobrazbo družbe; ki onemogoča izkoriščanje človeka po človeku in iz takih razmerij povzročeno bedo. Predmet naše obravnave je odnos nekaterih najpomembnejših subjektivnih sil do reševanja socialnih vprašanj delavstva. Najpomembnejše subjektivne sile so bile ustanove državne oblasti, delavske politične stranke in sindikati, samoupravne delavske ustanove (Delavske zbornice, delavski zapupniki, ustanove socialnega zavarovanja, delavske zadruge), dobrodelna in humanitarna društva in posamezniki.

Pod pojmom socialne politike v tej obravnavi razumemo eno od metod in sredstev za reševanje socialnega vprašanja delavstva.

Delavsko vprašanje je dobilo pomen socialnega vprašanja šele v drugi polovici 19. stoletja, ko je delavstvo postalo številčno močno in ko si je ustanovilo svoje razrednobojne organizacije, to je delavske sindikate in delavske stranke in ko je s pomočjo teh organizacij v svojih sporih z delodajalci in njihovimi organizacijami in z državnimi organi začelo nastopati kot organizirana celota. S tem je bilo spremenjeno razmerje družbenih sil. Svoje temeljne naloge, da s svojim aparatom vzdržuje določeno ravnotežje med nasprotujočima razredoma — tako imenovani socialni mir, država ni mogla več izvajati z enostransko uporabo nasilnih ukrepov.²

¹ Prim. France Kresal, Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik VIII—IX, Ljubljana 1969, str. 103—191.

² Prim. Anton Kržišnik, Socialna politika (skripta) I. del, Zgodovina socialne politike in socialnih služb v predsocialističnih družbenih formacijah. Izdala Višja šola za socialne delavce v Ljubljani, Ljubljana 1967.

Prvotno so s to besedo razumeli le poseganje države v delovna razmerja zaradi varstva industrijskih delavcev. Socialno-politični ukrepi so bili omejeni na varstvo delavcev v delovnem procesu glede delovnega časa, mezd, glede posebnega varstva otrok, mladoletnikov in žensk, delovnega reda v podjetjih, varnosti pri delu, evidence zaposlitev, odpovedi in podobno. Pozneje se je delovanje državne socialne politike razširilo na preskrbo delavstva za primer, ko izpadejo iz delovnega razmerja in na preskrbo delavskih družin, ki izgubijo hranilca; uvedeno je bilo socialno zavarovanje delavcev za primer bolezni, nesreče pri delu, invalidnosti, materinstva, onemoglosti in smrti, zavarovanje za primer brezposelnosti itd. Postopoma se je razširil tudi krog ljudi, ki je bil deležen varstva socialne politike. Socialna politika je zajela vse, ki so bili zaradi svoje gospodarske šibkosti prisiljeni sklepati delovne pogodbe in stopati v razmerje, v katerem so imeli podrejen, neenakopraven položaj in bili zaradi tega izpostavljeni nevarnosti izkoriščanja.³

Industrijska revolucija v začetku 19. stoletja in hitrejši razvoj industrije, ki ji je sledil, je povzročil naglo naraščanje prebivalstva in koncentracijo delavstva v mestih in industrijskih središčih, ne da bi se hkrati uredili primerni delovni in življenjski pogoji za te ljudi. S tem pa so se kopičila tudi nezdrava socialna stanja in motnje, ki jih je povzročalo neomejeno izkoriščanje delavstva, njegov brezpravni položaj, zatiranje in revščina. Obstajanje in reševanje teh problemov, to je iskanje vzrokov socialnih motenj in sredstev ter načinov za njihovo odstranjevanje, ki jih je vodila družba, imenujemo socialno vprašanje delavstva. Vendar sam objektivni obstoj socialnih motenj še ni dobil pomena socialnega vprašanja; obstajati so morali še določeni subjektivni pogoji. Družba je morala na nek način pokazati odpor proti družbenim motnjam, morala je prek organov, ki so jo predstavljali, izraziti voljo te motnje odpraviti ali vsaj omiliti, ne pa samo s sredstvi represije vzdrževati socialni mir. Morala je biti dosežena določena stopnja razredne zavesti delavstva in njegove organiziranosti, moralo je biti vzpostavljeno določeno razmerje sil med obema družbenima razredoma samima in državo.

Dokler se delavstvo ni povzpelo do svoje razredne zavesti in določene stopnje organiziranosti, dokler je bil posamezen delavec v odnosu do delodajalca sam in brez zaščite, vprašanje njegovega izkoriščanja in izboljšanja njegovih delovnih in življenjskih razmer ni bilo obravnavano kot socialno vprašanje, ni bilo obravnavano kot vprašanje, ki zadeva družbo kot celoto in državo. Vprašanje omejitve izkoriščanja delavcev v delovnem procesu in vprašanje izboljšanja njegovih delovnih in življenjskih razmer sta bili stvar individualnega pogajanja med posameznimi delavci in delodajalci, pri katerem pa je moral delavec kot ekonomsko šibkejša stran, enostavno sprejeti pogoje, ki mu jih je delodajalec diktiral.

Delavsko socialno zavarovanje. Delavsko socialno zavarovanje se je razvilo iz potrebe, da delavcu zagotovi življenjsko eksistenco v primeru bolezni, nezgode, onemoglosti in starosti, v kasnejši dobi tudi v primeru brezposelnosti, v primeru njegove smrti pa zagotovitev eksistence članom njegove družine, ki jih je ta delavec moral preživljati. Ko je to zavarovanje prešlo iz okvirov dobrotelčnosti in kolektivne samopomoči ter je postalo zakonita pravica, lahko govorimo o socialnem zavarovanju delavcev; moralo je postati tudi obvezno.

³ Stojan Bajič, *Delavno pravo*, Ljubljana 1936, str. 9—29.

Prvotno je bilo socialno zavarovanje delavcev le zakonita ureditev materialne preskrbe socialno šibkejših slojev, šele pozneje je postalo to zavarovanje splošno obvezno in je izhajalo iz delovnega razmerja. Tudi enako, z enakimi pravicami za vse vrste delavcev, je postalo šele pozneje. Vse vrste zavarovanja se niso razvile in uveljavljale hkrati. Najprej je bilo uvedeno nezgodno in bolniško zavarovanje, starostno precej pozneje; še pozneje in v manjšem obsegu se je razvilo zavarovanje za primer brezposelnosti. Nekatere kategorije delavcev so si posamezna zavarovanja priborila prej, druge pozneje.⁴

Vastvo delavstva v delovnem razmerju, ki je bilo kot že rečeno, sprva omejeno na industrijsko delavstvo, je bilo postopoma razširjeno na vse kategorije delavstva, ne glede na vrsto podjetja. Pozneje je bilo to varstvo razširjeno tudi na nameščence. Poenotenje delavsko-zaščitne zakonodaje je bilo nadaljnji uspeh razvitega in organiziranega delavskega gibanja, delavskih političnih in strokovnih organizacij, ne pa samo posameznih profesionalnih združenj. Rudarji so si bili že prej izborili neke oblike socialnega varstva v okviru »bratovskih skladnic« na osnovi vzajemnosti, samopomoči in udeležbe podjetnikov. Iz tega varstva je sledilo bolniško, nezgodno in pokojninsko zavarovanje rudarjev in njihovih družinskih članov. Iz rudarskih običajev in iz določil rudarskega zakona je sledila določena oblika varstva pri delu, delavsko-zaščitna sredstva (individualna oprema) in določbe o prekomernem izkoriščanju rudarjev glede delovnega časa in minimalnih delovnih pogojev. Tudi različne minimalne materialne ugodnosti, ki so jih dobivali rudarji (odpadni jamski les za kurjavo), so bile zgolj z običaji priposestovane navade, ne pa rudarske pravice. Podoben status socialnega varstva so imeli tudi železničarji, železarji in državni uslužbenci. Bistvo tega varstva je bilo bolniško, nezgodno in pokojninsko zavarovanje in določene minimalne ugodnosti razen plače, predvsem je bila to največkrat delovna obleka (uniforme) in nabava raznih življenjskih potrebščin po režijskih cenah in stanovanje. Industrijsko delavstvo pa sočasno vsega tega ni imelo. Osnovne oblike socialnega varstva si je priborilo z razvojem delavskega gibanja. Zato je nova delavsko-zaščitna zakonodaja prvotno veljala samo za industrijsko delavstvo, ki je bilo socialno in materialno najbolj ogroženo po eni strani in je zaradi svoje številčnosti, koncentracije v mestih in industrijskih središčih in zaradi svoje organiziranosti v delavskih strokovnih in političnih organizacijah ogrožalo družbo in družbeno ureditev po drugi strani.

Ko je delavsko vprašanje dobilo pomen osrednjega socialnega vprašanja kapitalistične družbe, je bila država prisiljena na pot nenehnega popuščanja delavskim zahtevam v obliki ukrepov, ki so postavljali določene meje izkoriščanju delavcev v delovnem razmerju in ki so izboljševali njihov materialni in družbeni položaj. Vsebina in obseg socialne politike sta se postopoma večala in širila.

Delavske strokovne organizacije oziroma delavski sindikati so s svojimi akcijami (mezdna gibanja, stavke, pogajanja, protesti, agitacije ipd.) izboljševali delovne pogoje s pomočjo kolektivnih pogodb, ki so jih sklepali s posameznimi podjetniki in njihovimi organizacijami. Delavske politične organizacije oziroma stranke pa so bile močno sredstvo vplivanja na državno politiko v smeri razširjanja socialne zakonodaje in organiziranja socialnih služb v korist delavstva,

⁴ Prim. France Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnoma. Zgodovinski časopis XXIV, št. 3—4, Ljubljana 1970, str. 209—255.

bodisi da so predstavniki delavskih strank sodelovali v vladah, ali pa bili v opoziciji. Vedno je delavski razred s svojo organizirano silo, ki so jo predstavljali sindikati in delavska stranka, potiskal politiko v smer vse večjega popuščanja delavskim zahtevam in večje izgradnje socialne zakonodaje in socialnih služb.

Oblike socialnopolitične dejavnosti države. Socialnopolitična dejavnost države se je izražala v raznih oblikah. Najbolj pomembna dejavnost države kot nosilca politike je bila v izdajanju splošnih ukrepov (zakonov, uredb, pravilnikov ipd.), ki so omejevali prekomerno izkoriščanje delavstva in prinašali določeno izboljšanje delovnih in življenjskih razmer družbenih skupin in kategorij ljudi, ki so bili predmet socialne politike. Druga oblika dejavnosti države kot nosilca socialne politike je bilo organiziranje raznih socialnih služb za konkretno izvajanje izdanih socialnopolitičnih ukrepov, kot so bile na primer ustanove socialnega zavarovanja delavcev in uslužbencev, ustanove za posredovanje dela in za podpiranje brezposelnih, inšpekcije dela in druge. Tretja oblika dejavnosti države kot nosilca socialne politike so bile ustanove za zadovoljevanje določenih potreb delavstva in drugih socialno ogroženih kategorij prebivalstva; take ustanove so bile na primer delavska zatočišča (azili) za brezposelne, delavske menze, delavske ambulante, domovi za onemogle (hiralnice).

Socialna vprašanja, še bolj pa njihove posledice, so reševali tudi na druge načine. Iz svoje materialne ogroženosti si je delavstvo pomagalo z *individualno in kolektivno samopomočjo* (varčevanje, delavska podpora društva, prostovoljne bolnišnice in pokojninske blagajne, delavske potrošniške in produktivne zadruge, razni fondi pri sindikalnih organizacijah). Tudi *dobrodelnost* je oblika reševanja socialnih vprašanj. To je zasebna in prostovoljna skrb za ljudi, ki so v stiski, iz katere si ne morejo sami pomagati. V dobi, ko država še ni vodila nikakršne sistematične socialne politike, je bila dobrodelnost poleg oblik individualne in kolektivne samopomoči edina oblika ublažitve bede in stisk, v katere so ljudje zašli bodisi zaradi nezdravih socialnih razmer, bodisi zaradi individualnih težav, ali elementarnih nesreč. Dobrodelnost ne temelji na zavesti družbene odgovornosti za stiske in težave družbenih skupin in posameznikov, marveč na čisto osebnih nagibih: naravno sočutje s trpečim sočlovekom, verski nagibi, filozofska humanitarna naziranja, politični računi in podobno. Dobrodelnost, ki ima pogosto obliko dejanja miloščine, izvršujejo posamezniki, razna dobrodelna društva in ustanove (cerkev, samostani, organizacije rdečega križa). Dobrodelnost ne rešuje socialnih vprašanj sistematično in trajno. Negativen je pogosto tudi političen učinek dobrodelnosti. Predvsem pa izvrševalci dobrodelnosti ne iščejo temeljnih vzrokov stisk in težav in tudi ne rešitev, s kakšnimi splošnimi ukrepi bi bilo mogoče preprečiti nastajanje raznih oblik socialnega zla.

Posledice nerešenih socialnih vprašanj, to je izraze nezadovoljstva, postavljanje zahtev za blažitev izkoriščanja, za zboljšanje življenjskih in delovnih razmer, dogovarjanje in združevanje zaradi uspešnejšega vodenja razrednega boja, je država v prvi fazi skušala odpravljati z *represivnimi ukrepi*, s prepovedmi, preganjanjem in zadušitvijo.

Tudi posledice socialnega zla, ki so nastajale ob izkoriščanju in bedi (beračenje, potepuštvu, kriminal, prostitucija in podobno) je država skušala odpravljati samo z represivnimi ukrepi, vendar brez uspeha, ker metode državne represije socialnih vprašanj ne rešujejo, niti ne odpravljajo posledic. Socialnih vprašanj ni mogoče reševati s prisilnimi ukrepi zoper posledice ali zunanje

znake nezdravega socialnega stanja, temveč le z odpravo vzrokov zanj ali vsaj z ublažitvijo nezdravega stanja, iz katerega se rojeva socialno zlo. Zato je najbolj temeljita rešitev socialnih vprašanj delavstva taka preobrazba družbe, ki jo za vselej reši temeljnega zla, to je izkoriščanja človeka po človeku; z likvidacijo sistema razrednega izkoriščanja.

Vse te oblike reševanja socialnih vprašanj delavstva lahko delujejo hkrati in so tako pogosto tudi delovale: v posameznih obdobjih pa je prevladovala ena ali druga oblika, in sicer v začetnem obdobju bolj dobrotelost in represija, v poznejšem pa socialna politika in kolektivna samopomoč. Še tako razvite socialno-politične metode pa nikdar niso povsem izrinile metod državne represije za odstranjevanje posledic nerešenih socialnih vprašanj in njihovih najbolj neprijetnih zunanjih znakov.

Do sredine osemdesetih let 19. stoletja je vladala skoraj popolna obrtna svoboda; odnos delodajalca do delojemalca je slonel na osnovi svobodnega individualnega odločanja. Država še ni imela za potrebno, da delavca kot ekonomsko šibkejšo stran sistematično zaščiti pred pretiranim izkoriščanjem. Posamezni socialno-politični ukrepi so ščitili delavce v zelo omejeni meri, predvsem so imeli značaj represivnih ukrepov zoper posledice neomejenega izkoriščanja in naraščajočega socialnega vprašanja delavstva.

Prekomerno in nekontrolirano izkoriščanje delavcev s strani delodajalcev, ki jih obči državljanski zakonik ob zgolj razglašeni in formalni svobodi in enakosti ni mogel dovolj zaščititi,⁵ je omejila država s svojim prvim posegom v delovno razmerje, ki je bilo dotlej obravnavano kot svobodna in enakopravna pogodba med delodajalcem in delojemalcem, kar pa dejansko ni bila. Država je s svojo prvo intervencijo v pogodbo o delovnem razmerju omejila prekomerno izkoriščanje delavcev. Sodila je za potrebno zaščititi delojemalca, to je šibkejšega partnerja ob sklepanju pogodbe o delovnem razmerju z močnejšim delodajalcem. Iz tega so nastali temelji delavske zaščite, delavske socialne zakonodaje: omejitve delavnika, prepoved zaposlovanja otrok, prepoved truck sistema, zahteva po najnujnejših higienskih in varnostnih ukrepih v tovarnah, zaščita ob nezgodi, bolezni in smrti, zaščita ob onemoglosti, starosti in brezposelnosti, uvedba organov za izvajanje te delavsko-socialne zakonodaje in zaščitnih ukrepov.⁶

Sindikati kot nosilci socialne politike. Medtem je gospodarska in politična moč delavskega razreda vedno bolj rasla. Delavstvo je iskalo svojo pomoč izven obratov v delavskih strokovnih (sindikalnih) organizacijah in političnih (strankah), ki so bile močnejše kot posamezen podjetnik. Delavstvo se je organiziralo za obrambo in samopomoč v svojih sindikatih. Tako si je moglo samo priboriti boljše delovne pogoje, kot mu jih je dotlej omogočala država s svojimi intervencijami v delovna razmerja. Uspeh kolektivnega nastopa delavcev proti podjetniku za izboljšanje delovnih pogojev je bila sklenitev kolektivne pogodbe. V določbah kolektivne delovne pogodbe se je izražala moč teh nastopov; čim močnejši so bili, tem ugodnejše delovne pogoje je vsebovala. Kolektivne delovne

⁵ Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, 1911, XXVI., 1151—1174.

⁶ Dr. Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus bis zum Ständestaat. Wien 1965, str. 154—157. Avtor je na straneh 141 do 161 objavil pregled avstrijskih zakonov o gospodarski politiki do leta 1938; na straneh 154 do 157 je navedel zakone o socialni politiki in pomembnejše socialno-politične ukrepe.

pogodbe so tako postale pomemben dejavnik delovnega prava. Z njimi so urejali pravice in dolžnosti delavcev, mezдне tarife in druge delovne pogoje za cele stroke in gospodarske panoge. S svojimi določbami, ki so bile navadno naprednejše in ugodnejše od zakonskih, so kolektivne pogodbe imele pozitiven vpliv na razvoj delovne in socialne zakonodaje.⁷

To sredstvo razrednega boja pa se je moglo razviti šele potem, ko si je delavski razred priboril pravico združevanja v delavskih strokovnih (sindikálnih) in političnih organizacijah (strankah), zakaj kolektivne pogodbe so sklepali največkrat pod pritiskom kolektivnih akcij sindikalno organiziranih delavcev. Delavci niso bili prepuščeni vsak sam sebi, čutili so moč kolektivnega nastopa, ker so postajali močnejši od posameznih delodajalcev, od katerih so mogli izsiliti boljše delovne pogoje. Vse uspešne delavske akcije kot so bila mezдна gibanja, akcije za zboljšanje delovnih pogojev, za zaščito delavcev pred odpusti, stavke in podobno, so se navadno končale s sklenitvijo kolektivne pogodbe med delavci in podjetnikom. Na delavski strani je kolektivne pogodbe sklepal organizator delavskih akcij, to so bile navadno delavske sindikalne organizacije ali pa za ta namen sestavljen akcijski odbor, ali predstavniki delavcev. Ti so pri pogajanjih s podjetnikom ali ob sklepanju kolektivne pogodbe zahtevali uvedbo boljših in enakih delovnih pogojev za vse delavstvo obrata, podjetja ali stroke, v kakršnem obsegu je delavska akcija pač bila, ne pa samo za svoje organizirane člane, posamezne delavce, ali skupino delavcev. V tem je ravno bistvo vrednosti kolektivne pogodbe. Delavstvo je s kolektivnimi pogodbami dobilo možnost, da je določene uspehe tako rekoč uzakonilo, s tem pa so bile pridobitve veljavne za vse delavce v okviru vsega

⁷ Problem kolektivnih pogodb so obravnavala splošnejša dela, kot na primer: Franče Kresal, Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, leto VIII—IX, Ljubljana, 1969, str. 159—177; dr. Stojan Bajič, Delavno pravo, Ljubljana 1936, str. 157—158; Nikola Tinčič, Osnovi radnog prava. Zagreb 1955, str. 119—120; Aleksander Baltić, Osnovi radnog prava Jugoslavije. Beograd 1961, stran 91. Posebej pa so problematiko kolektivnih pogodb obravnavala tale dela: Nikola Tinčič, Razvoj kolektivnog ugovora u Jugoslaviji. Zagreb 1951 (v doktorski disertaciji je obdelan razvoj in pravni aspekt kolektivnih pogodb pri nas od začetkov razvoja do leta 1950); Stojan Bajič, Uredba o minimalnih mezdah, kolektivnih pogodbah, poravnavanju in razsodništvu. Slovenski pravnik, leto LI, št. 3—4, Ljubljana 1937; isti, Kršitev kolektivne pogodbe. Radnička zaštita. Zagreb 1932, stran 555; Kolektivni ugovor po novom zakonu o radnjama. Pravosudje. Beograd 1932, stran 296; isti, Minimalne mezde in kolektivne pogodbe. Misel in delo, Ljubljana 1936, stran 270; isti, Razrešitev kolektivne pogodbe. Slovenski pravnik, leto LII, Ljubljana 1938, stran 155; Dragoljub Janković, Živko Topalović, Joža Bohinjec, Kolektivne pogodbe. Spomenica III. kongresa pravnikov, Zagreb 1927, str. 117—140; Dragoljub Janković, O kolektivnim ugovorima. Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1921, stran 399; isti, Pravna priroda sindikalnog najamnog ugovora. Problemi gradjanskog prava, Beograd 1926; B. Adžija, Kolektivni radni ugovor. Radnička zaštita, Zagreb 1928, str. 393—398; dr. B. Blagojević, Odnos kolektivnih ugovora i pojedinačnih ugovora o radu Branić, Beograd 1934 knj. XXII, stran 501; Dj. Grčević, Kolektivni ugovor sa stanovišta Zakona o radnjama. Radnička zaštita, Zagreb 1932, stran 312; M. Konstantinović, O kolektivnim ugovorima. Naša stvarnost, Beograd 1936, št. 12; B. Krekić, Kolektivni radni ugovor. Socijalni arhiv Beograd 1937, stran 6372; I. Kun, Kolektivni ugovor o teoriji i praksi. Zagreb 1940; B. D. Petrović, Pojam o dejstvu kolektivnog ugovora u jugoslovanskom civilnom pravu. Pravosudje, Beograd 1934, stran 531; I. Politeo, Radno pravo. Zagreb 1934; E. Sladović, Radno pravo i kolektivni ugovor kao njegovo vrelo. Radnička zaštita, Zagreb 1931, str. 296.

obrata ali podjetja za ves čas veljavnosti kolektivne pogodbe. Noben delavec ni smel uživati slabših in manj ugodnih delovnih pogojev, kot jih je določala kolektivna pogodba.

Vsebina kolektivne pogodbe je bila odvisna od vrste delavske akcije, ali je šlo za sklenitev okvirne kolektivne pogodbe, ki naj bi šele uredila vse delovne odnose med delavci in delodajalci, ali za izboljšanje že sklenjene kolektivne pogodbe, za ureditev ali izboljšanje mezd, za izboljšanje drugih delovnih pogojev itd. Vsaka kolektivna pogodba je imela dva dela: normativni in obliigacijski del. Normativni del je obsegal splošne delovne pogoje: določbe o dolžini delovnega časa, o nadurnem delu, o praznikih, o mezdni sistemih, o načinu izplačevanja zaslužkov in odtegljajih, o naravnih dajatvah (stanovanje, hrana, konsum), o višini mezd in mezdni tarifi, o nadomestilu zaslužka zaradi bolezni in drugih zadržkov od dela, o dopustih, o družinskih in drugih dokladah, o zdravstveni zaščiti, higienski in varnostni ureditvi obratnih prostorov, o položaju vajencev, o sprejemanju na delo in odpušcanju delavcev ob pomanjkanju dela, o delavskih zaupnikih in razsodišču ob delovnih sporih in drugo. Zelo pogosto so bile v kolektivnih pogodbah tudi določbe, da podjetje priznava delavsko strokovno (sindikavno) organizacijo in da delavcev zaradi članstva v tej organizaciji ne bo preganjalo.

Kolektivne pogodbe in njih določbe pa niso bile nekaj statičnega za ves čas veljavnosti. Medsebojne obveznosti je navadno prekršila ob vsakem ugodnem trenutku stran, ki se je čutila močnejšo, ali je bila v to prisiljena. Dokler kolektivne pogodbe niso bile pravno sredstvo, ampak sredstvo delavskega razrednega boja in dokler so delavske strokovne organizacije imele svobodo delavskih akcij, so bile zaradi naraščanja moči in pomena delavskega razreda instrument, ki je ravno zaradi svojega nenehnega razvoja ugodno vplival na napredek delavske socialne zakonodaje. Prav zaradi svojega nenehnega razvoja so za delavstvo imele kolektivne pogodbe prednost pred prisilnimi normami o delovnih pogojih, ki so jih predpisovale državne oblasti.

Kolektivne pogodbe so bile torej bistveni del vsebine socialne politike, katere nosilci so bili delavski sindikati. Razen tega so delavske sindikalne organizacije v večji ali manjši meri, kakršne so bile pač njihove materialne možnosti, gmotno podpirale svoje člane z denarnimi podporami, če je bilo potrebno. Sindikalni člani, ki so redno plačevali članarino, so imeli pravico do potovalnih podpor, če so v drugem kraju iskali zaposlitev, do brezposelnih podpor, bolniških podpor, svoji umrlega člana pa do posmrtnih podpore.⁸

Razvoj državne socialne politike do leta 1941. Intervencijo države v urejanje delovnih odnosov torej lahko razdelimo v 3 faze. V prvi fazi je skušala vzdrževati tako imenovani socialni mir zgolj z represivnimi ukrepi. Avstrijski obči državljanski zakonik iz leta 1811 je ob zgolj proklamirani formalni svobodi in enakosti obravnaval delovno razmerje kot svobodno in enakopravno pogodbo med delodajalcem in delojemalcem, kar pa dejansko ni bila. To obdobje je trajalo do 80. let.⁹ Skoraj edina izjema je bil dekret iz leta 1842, ki je deloma

⁸ Dr. France Kresal, Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj na Slovenskem do leta 1922, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, leto XII, Ljubljana 1973, str. 3—52. Dalje citiram: Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj.

⁹ Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj.

omejil izkoriščanje otrok v industrijskih obratih.¹⁰ Splošni red iz leta 1859 ni imel delavsko-zaščitnih elementov.¹¹ Tudi novela k obrtnemu redu iz leta 1883 še ni prinesla nobene delavske zaščite.¹² Obrtni inšpektorati iz leta 1883 so skrbeli za osnovno delavsko zaščito v socialno-higienskem pogledu.¹³ Šele novela k obrtnemu redu iz leta 1885 je bila prva kodifikacija delavske zaščite v avstrijski socialni zakonodaji. Med drugim je bil uzakonjen 11-urni delovni čas za tovarniške delavce, prepovedan je bil truck sistem in zagotovljeno izplačevanje mezd v gotovini, prepovedano je bilo zaposlovanje otrok pred 14. letom starosti in deloma omejeno zaposlovanje mladoletnih delavcev od 14. do 16. leta starosti ter žensk na težkih, zdravju škodljivih delovnih mestih in pri nočnem delu.¹⁴

S tem se začne druga faza poseganja države v urejanje odnosov, ki obsega omejitev delovnika, delno prepoved težkega in nočnega dela žensk in otrok, določanje minimalnih higienskih pogojev dela (inšpekcije dela), natančno določanje vseh delovnih pogojev s poslovnimi redi in izgradnjo socialnega zavarovanja.

V Avstriji je bilo po nemškem zgledu uvedeno nezgodno zavarovanje leta 1887,¹⁵ naslednje leto pa še bolniško.¹⁶ Pokojninsko zavarovanje so imele le posamezne kategorije delavcev (npr. rudarji, železničarji, nameščenci). Do leta 1918 je izšlo še nekaj delavsko-zaščitnih zakonov, ki so urejali delovne pogoje samo posameznim skupinam delavcev.¹⁷ Za vse delavstvo pa je bil izredno pomemben zakon o noveli obrtnega reda iz leta 1907, ki je dal pravno osnovo za sklepanje kolektivnih pogodb.¹⁸ S kolektivnimi pogodbami pa si je delavstvo pod vodstvom sindikatov moglo izboriti boljše delovne pogoje, kot pa jih je določala delavsko-zaščitna zakonodaja, zlasti glede mezd in delovnega časa. Priznanje sindikalnih organizacij za enakopravnega partnerja, da s podjetniki sklepajo kolektivne pogodbe, ki veljajo za vse zaposleno delavstvo, ne samo za

¹⁰ Ibidem, str. 8.

¹¹ Reichsgesetzblatt Nr. 227, Wien 1859 (dalje navajam RGBl.). Prim. Die Gewerbeordnung vom 20. Dezember 1859. Mit allen nachträglichen Verordnungen bis Ende September 1875 und mit alphabetischem Register. Wien 1875; Die Gewerbeordnung nebst einschlägigen Gesetzen und Verordnungen. Erläutert aus den Materialien und der Rechtssprechung von dr. Leo Geller. Wien 1884; Der gewerbliche Arbeitsvertrag in der Rechtsdurchsetzung. Herausgegeben von dr. Stefan Kirht. Brünn 1898.

¹² RGBl. 39/1883.

¹³ RGBl. 117/1883.

¹⁴ RGBl. 22/1885 str. 72—105; prim. Der gewerbliche Arbeitsvertrag in der Rechtsdurchsetzung. Herausgegeben von dr. Stefan Kirht, Brün 1898; Anton Kralj, Obrtni red. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razzsodb upravnega sodišča. Ljubljana 1903, izdala knjižnica Slovenske krščansko-socialne zveze, str. 129 do 133; France Kresal, Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj, str. 10—15.

¹⁵ RGBl. 1/1888.

¹⁶ RGBl. 33/1888.

¹⁷ Tako je zakon o gradbenih delavcih z dne 22. julija 1902 urejal delavsko zaščito za gradbene delavce (RGBl. 155/1902), zakon z dne 26. decembra 1906 je uvedel pokojninsko zavarovanje za privatne nameščence (RGBl. 1/1907), zakon z dne 14. januarja 1910 je urejal delovni čas nameščencev (RGBl. 19/1910), zakon o trgovskih pomočnikih z dne 16. januarja 1910 je urejal delovne pogoje trgovskih pomočnikov že v smislu uredbe o kolektivnih pogodbah (RGBl. 20/1910).

¹⁸ RGBl. 26/1907.

člane sindikata, je izrinilo državno oblast iz urejanja mezdnih razmerij. Na tak razvoj urejanja delovnih in mezdnih razmerij je država reagirala s tretjo fazo intervencij. Najprej je prevzela država vlogo posredovanja v sporih glede kolektivnih pogodb, nato je take spore razsojala in končno tudi sama izdajala kolektivne pogodbe ali pa proglašala najpristojnejše kolektivne pogodbe za splošnoobvezne. Poleg tega je država začela določati minimalne mezde sama ali pa v paritetno urejenih zastopstvih. Ta razvoj pa se je razvijal že po letu 1918 in je potekal v Jugoslaviji drugače kot v Avstriji. V Jugoslaviji je bila ta oblika intervencije države v urejanje delovnih odnosov vpeljana šele leta 1937 z zakonom o minimalnih mezdah, rzsodništvu in arbitraži,¹⁹ v Avstriji pa že leta 1918.²⁰ Ko so si delavske strokovne (sindikalne) organizacije priborile priznanje oblasti (in podjetnikov) in pravico svobodnega delovanja, so te s svojimi akcijami (organiziranje, zborovanje, agitacija, protesti, intervencije, vodenje pogajanj, mezdna gibanja, stavke, kolektivne pogodbe ipd.) prisilile delodajalce in njihove organizacije, da so z njimi sklepali kolektivne pogodbe o ureditvi delovnih pogojev. S tem so delavski sindikati postali poleg države samostojni nosilci socialne politike na področju urejanja delovnih razmerij.

Vloga in pomen delavskih sindikatov na razvoj socialne politike je bil največji v obdobju med drugo in tretjo intervencijo države. To obdobje se je za slovensko delavstvo še enkrat ponovilo v celoti v okviru stare Jugoslavije, ki je z delavsko-zaščitno zakonodajo v letih 1921—1922 začela drugo fazo intervencije skoraj sočasno z represivnimi ukrepi Obznane in zakona o zaščiti države.

Po nastanku stare Jugoslavije se je v Sloveniji zaradi hitrejšega industrijskega razvoja število delavstva močno povečalo. Delavska socialna zakonodaja je zadevala vedno večji del slovenskega prebivalstva in je zato postajala vse pomembnejše, če že ne osrednje vprašanje.

Ob svojem nastanku je bila stara Jugoslavija neenotna tako glede delavske socialne zakonodaje, kot glede njenega izvajanja. Medtem ko sta bila v tistih predelih, ki so bili prej v okviru habsburške monarhije, delavsko zavarovanje in delavska zaščita že uvedena in so si delavci pridobili določene pravice iz tega zavarovanja, v ostalih predelih stare Jugoslavije vsega tega še ni bilo. V Srbiji je sicer zakon o radnjama iz leta 1910 vseboval določbe o ustanovah delavske zaščite z velikimi pravicami, vendar so balkanske vojne in prva svetovna vojna prekinile ta razvoj, še preden je prišlo do njegovega izvajanja. V Črni gori in Makedoniji se ta razvoj socialne politike do nastanka stare Jugoslavije še niti ni začel.²¹

¹⁹ Službeni list št. 61/1937, 1. avgusta 1937, str. 643—644.

²⁰ Alois Brusatti, *Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus bis zum Ständestaat*, Wien 1965, izdal Institut für angewandte Sozial- und Wirtschaftsforschung, str. 154—157.

²¹ Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922 je v čl. 211 določal, da se sme izvajanje tega zakona v posameznih delih države odložiti z odločbo ministrskega sveta do 1. julija 1925. To je bilo dejansko izvedeno na področju bivše kraljevine Srbije in Črne gore. Pokojninsko zavarovanje nameščencev je bilo obvezno samo na področju Slovenije in Dalmacije, kjer je bilo uvedeno že od leta 1906, v drugih pokrajinah pa je bilo samo neobvezno, obvezno je postalo šele od 1. septembra 1937. Uredba o delavskih zbornicah z dne 21. maja 1919 je urejala ustanavljanje in delovanje delavskih zbornic samo v pokrajinah izven bivše kraljevine Srbije. Za področje bivše kraljevine Srbije so glede delavskih zbornic ostale še naprej v veljavi določbe srbskega obrtnega zakona z dne 29. junija 1910, ki jih pa niso izvajali.

Novi okvirni zakoni o delavski zaščiti so bili sprejeti v letih 1921—1922 in sicer Zakon o inšpekciji dela, Zakon o zaščiti delavcev in Zakon o zavarovanju delavcev. Polet revolucionarnega delavskega gibanja po prvi svetovni vojni je izsilil nekaj naprednih odredb in zakonov za zaščito delavcev. Naj omenimo samo podpiranje brezposelnih delavcev takoj po vojni, stanovanjsko zaščito, uvedbo osemurnega delavnika leta 1919, delavskih zaupnikov, delavskih zbornic, reorganizacijo delavskega zavarovanja, inšpekcije dela in drugih ustanov delavske zaščite.²² Inšpekcije dela so dobile velike pravice in dolžnosti pri zaščiti delavčevega zdravja, življenja in delovnih pogojev na delovnem mestu. Vendar svojega poslanstva varuha zaščite delavcev niso opravičile z uspešnim delom. V praksi se je vloga inšpekcij dela zmanjšala samo na ugotovljene pomanjkljivosti in formalni pregled industrijskih obratov. Ničesar niso ukrepale za zaščito delavcev in za zagotovitev njihovih pravic. Javne borze dela so bile tudi organ ministrstva za socialno politiko. V prvih letih obstoja stare Jugoslavije je breme podpiranja brezposelnih delavcev prevzela država. Ta sredstva pa je začela že leta 1920 občutno krčiti in konec leta 1922 je to breme v celoti prevalila na ramena delavcev in delodajalcev. Sistem posredovanja dela in podpiranja brezposelnih delavcev je postavila na načela samovzdrževanja.²³

Socialno zavarovanje delavcev ni bilo enotno izvedeno z enakimi pravicami za vse zaposlene delavce, niti splošno. Rudarji so bili zavarovani v okviru krajevnih »bratovskih skladnic« pri rudarskih in montanističnih podjetjih, ki so bile podrejene glavni bratovski skladnici s sedežem v Ljubljani. Ustanove za zavarovanje železničarjev so bile humanitarni in bolniški fondi državnega prometnega osebja pri direkcijah državnih železnic. Vse te ustanove so za svoje zavarovance izvajale bolniško, nezgodno in pokojninsko zavarovanje. Javni in privatni nameščenci so bili bolniško in nezgodno zavarovani pri Trgovskem, bolniškem in podpornem društvu, pokojninsko pa pri Pokojninskem zavodu za nameščence v Ljubljani. Državni uslužbenci so bili zavarovani pri državnem pokojninskem skladu. Vsi delavci, ki so imeli pravico do socialnega zavarovanja po zakonu o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922, so imeli samo bolniško in nezgodno zavarovanje. Pokojninsko zavarovanje za te delavce, to so bili predvsem delavci zaposleni v industriji in obrti, je bilo uvedeno šele 1. septembra 1937.²⁴

Kolektivna samopomoč kot oblika za reševanje delavskih socialnih vprašanj. Delavske sindikalne organizacije so bile tudi nosilec kolektivne samopomoči v obliki delavskega zadružništva in delavskih podpornih društev. Te oblike

²² France Kresal, Pregled razvoja delovskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnoma. Prispevki ... leto VII., Ljubljana 1968—1969, str. 103—190.

²³ Sredstva, ki so bila zagotovljena v državnem proračunu za pomoč brezposelnim delavcem, so znašala od leta 1920 do 1926 po 400 000 do 550 000 din letno, od leta 1926 do 1933 po 150 000 din letno, potem pa po 100 000 din letno. V letih največje gospodarske krize, ko je bila največja brezposelnost, je vlada odobrila še kredit v znesku 10 milijonov din za pomoč brezposelnim delavcem. Do leta 1935 so vsa sredstva, ki jih je dala država za pomoč brezposelnim delavcem, znašala 144 435 000 din. Nasprotno pa so redni prispevki za borze dela, ki so jih od delavskih mezd plačevali pol delavci, pol delodajalci, znesli v razdobju 1923 do 1934 znesek 147 439 178 din (Socijalni arhiv, Beograd 1931, str. 53).

²⁴ France Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnoma. Zgodovinski časopis XXIV, št. 3—4. Ljubljana 1970, str. 209—255.

kolektivne samopomoči za reševanje delavskih socialnih vprašanj so zavzele velike razsežnosti in dosegle velik razmah in uspeh.

Delavsko združništvo se je uveljavljalo in širilo nekoliko pozneje kot kmetijsko, tudi njegove oblike so bile drugačne, čeprav je bil namen isti; po načelu kolektivne samopomoči pomagati članom v materialni stiski in jih zaščititi pred izkoriščanjem trgovcev in oderuhov. Medtem ko so pri liberalnem in klerikalnem kmetijskem združništvu prevladovala kreditne zadrug (posojilnice) Schulze-Delitzschevega in Raiffeisnovega tipa, se je delavsko združništvo razvijalo skoraj izključno v smeri konsumnih (potrošniških) zadrug rohdalskega tipa. Bilo je sicer nekaj stavbinskih, produktivnih in kreditnih zadrug, vendar te niso bile pomembne in niso imele večjega števila članstva.

Čeprav so krščanski socialci vsaj v začetku pri ustanavljanju delavskih konsumnih društev dosegli večje uspehe in jih je pri tem delu podpirala tudi klerikalna stranka, se je delavsko združništvo razmahnilo le pod okriljem in vodstvom socialnodemokratske stranke. Njenih zadrug je bilo mnogo več in vključevale so večje število članstva. Ob koncu prve svetovne vojne je bilo v krščanskosocialnih konsumnih zadrugah vključenih okrog 10 000 članov, v socialnodemokratskih pa okrog 20 000. Prevladovala so konsumne zadrug rohdalske smeri. Delavskih produktivnih zadrug je bilo malo in so imele le po nekaj deset ali celo manj članov in niso bile pomembne. Bili sta dve pomembnejši stanovanjski zadrugi. Delavske hranilnice in posojilnice se niso razvile, kolikor je bilo poskusov, se večinoma niso obnesli.

Socialni demokrati in večina socialističnega delavstva so vložili veliko dela in naporov v razvoj delavskega združništva, ki ga moramo v tej dobi pozitivno oceniti in ovrednotiti. Poleg materialnih koristi za delavstvo je budilo pri njem tudi razredno zavest. Socialna demokracija pa je kot delavska stranka prek njih širila tudi svoje članstvo. Tako imenovano konsumarstvo v slabem smislu besede se je začelo pozneje, ko so začeli posamezni socialno-demokratski voditelji zanemarjati politično delo, ko so se samozadovoljno umikali na položaje načelnikov konsumnih društev, te položaje ljubosumno čuvali zase in jih izkoriščali za svoje koristi.

Delavsko združništvo je bilo pomembno za reševanje materialnega položaja delavstva na podlagi samopomoči. Leta 1924 je bilo v Sloveniji okrog 70 delavskih konsumnih zadrug z okrog 33 000 člani. To obliko dejavnosti so obdržali v svojih rokah socialni demokrati in krščanski socialci. Komunisti pa so ustanovili več zadrug za izgradnjo delavskih domov.²⁵

²⁵ Totomianz, Predhodniki in pionirji združnega gibanja. Prevedel C. Kristan. Zadržna knjižnica, zv. VII, Ljubljana 1925; Dolfe Schauer, Miha Vošnjak. Zadržni zbornik, izdan ob stoletnici rojstva Mihe Vošnjaka, očeta slovenskega združništva. Izdala in založila Zveza slovenskih zadrug Ljubljana 1937; Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus bis zum Ständestaat, Wien 1965, str. 63 do 74; France Kresal, Delavsko združništvo na Slovenskem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, leto X, št. 1—2, Ljubljana 1970, str. 67—79.

Historicus (Anton Kristan), Delavsko združno gibanje v Sloveniji (Doneski k zgodovini združnega gibanja med slovenskim delavstvom). Zadržna knjižnica zv. II, Ljubljana 1924, dalje navajam Kristan, Delavsko združno gibanje v Sloveniji.

Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928, stran 249.

Delavska podporna društva. Druga oblika delavske kolektivne samopomoči so bila delavska podporna društva. Dokler delavstva v primeru bolezni, nezgode in smrti ni varovalo socialno zavarovanje, po uvedbi tega zavarovanja pa ga je varovalo preslabo, so si delavci morali pomagati s kolektivno samopomočjo. Ustanavljali so svoja bolniška in podporna društva; pri tem so sodelovali tudi podjetniki. To so bili tudi prvi začetki delavskega zavarovanja.²⁶

Delavski zaupniki, kot nosilci socialne politike. V razmerah revolucionarnega razdobja ob koncu prve svetovne vojne in po njej je nastala nova organizacijska oblika delavskega gibanja, to so bili tovarniški sveti, prek katerih so delavci hoteli soodločati z upravo podjetja pri reševanju nekaterih gospodarskih in socialnih problemov delavstva. Taki sveti z istim ali drugačnim imenom so bili ustanovljeni v mnogih podjetjih v skoraj vseh evropskih državah po prvi svetovni vojni.

Tudi v stari Jugoslaviji je delavski razred s svojim pritiskom po prvi svetovni vojni dosegel uvedbo delavskih predstavnikov v podjetjih. V prvih letih je bila institucija delavskih zaupnikov precej tesno povezana z institucijo obrtnega nadzorništva in bi do neke mere njeno vlogo lahko razumeli tudi kot kontrolo in nadziranje proizvodnje. Poznejše uredbe in zakon o zaščiti delavcev z dne 28. februarja 1922, ki je uvedel delavske zaupnike v vsa podjetja po vsej državi, pa so skrčili njihovo funkcijo na izrecno posredniško-pomirjevalno, bili so brez možnosti vpliva na upravljanje podjetij. Imeli so samo pravico ščititi gospodarske, socialne in kulturne interese delavcev. Sodelovali so pri sklepanju kolektivnih pogodb, posredovali v sporih med delavci in delodajalci, pazili so, da so izpolnjevali predpise glede delovnega časa, zdravja in življenja delavcev ter predpise o socialnem zavarovanju. Dalje razvoj institucije delavskih zaupnikov ni šel.²⁷

V Sloveniji je bila institucija delavskih zaupnikov uvedena že 18. decembra 1918 z uredbo celotne narodne vlade SHS v Ljubljani. V moči te uredbe in ob podpori revolucionarnega razporenja delavstva so bili v mnogih podjetjih takoj izvoljeni ali postavljeni delavski zaupniki. Njihovo delovanje, pristojnosti, pravice in dolžnosti in način izvolitve pa z zakonom še dolgo časa niso bile določene, in sicer do 23. decembra 1927.²⁸

Delodajalci ne bi smeli odpuščati niti preganjati delavskih zaupnikov zaradi njihovega pravilnega izvrševanja svojih dolžnosti, ki jih je predpisoval zakon o zaščiti delavcev. Uživali so zaupniško imuniteto.

²⁶ France Kresal, Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj, str. 28—30.

²⁷ France Kresal, Delavski zaupniki v Sloveniji med obema vojnama. Kronika, leto XVII, št. 3, Ljubljana 1969, str. 180—183; Stojan Bajič, Zaščita delavskih in nameščenskih zaupnikov, Ljubljana 1933; Vanek Siftar, Delavsko soodločanje in upravljanje v industrijskih podjetjih (od ideje do leta 1950), Maribor 1950 (disertacija).

²⁸ V rudarskih in topilniških podjetjih, ki so sodila pod nadzorstvo ministrstva za gozdove in rudnike, pa niso volili delavskih zaupnikov po čl. 108 in sl. zakona o zaščiti delavcev iz leta 1922, marveč člane krajevnega delavskega odbora po avstrijskem zakonu o rudarskih zadrugah z dne 14. avgusta 1896. Zaščito delavskih funkcionarjev rudarskih zadrug je ugotavljal statut zadrug, ki je zahteval, da morajo izvoljeni delegati rudarskih zadrug, člani krajevnih odborov, zaupniki, predsedniki poravnalnega urada in razsodišča opravljati svoje delo vestno in po najboljši volji, da morajo podjetniki zagotoviti članom druge skupine (delavske) rudarskih zadrug polno svobodo in neodvisnost pri izvrševanju svojih dolžnosti v obsegu njihovega

Vloge in pomena institucije delavskih zaupnikov so se zavedali tako delavci kot delodajalci. Čeprav je bila vloga delavskih zaupnikov izključno in izrecno posredniško-pomirjevalnega značaja, so jim delavci pripisovali velik pomen. Z dobro organizacijo dela so mogli storiti mnogo dobrega in koristnega za materialni položaj delavcev, pa tudi za razvoj in napredek delavskega gibanja nasploh. Delavske strokovne organizacije vseh smeri so jim dajale vedno večji pomen in v veliki meri opirale svoje delovanje prav nanje. Delavci so v njih videli neposredne in konkretne zastopnike pri urejanju odnosov z delodajalci. Zlasti če ni bilo v podjetju močnih delavskih sindikalnih organizacij, so bili delavski zaupniki edini zaščitniki delavcev in varovalci njihovih pravic.

Delavski zaupniki so bili zastopniki delavstva po obratih, posredniki med delavci in delodajalci v delovnih sporih in varovalci delavskozaščitne zakonodaje po obratih. Volili so jih iz svojih vrst vsi zaposleni delavci posameznega obrata. Delavski zaupniki z zaupniško imuniteto so bili tudi nosilci sindikalne borbene politike. Sindikati so se prizadevali, da bi imeli čim več svojih ljudi med zaupniki. Ta organizacijska oblika delavskega gibanja je nastala v razmerah revolucionarnega obdobja ob koncu prve svetovne vojne in po njej. Delavski zaupniki so bili elementarni in najbolj množični nosilci socialne politike, ki so segali v sleherno podjetje, obrat in bili v njem stalno prisotni ter niso nikdar izgubili stika z delavstvom.

Delavske zbornice. Delavske zbornice so kot interesna predstavništva delavcev in nameščencev tudi oblikovale in izvajale socialnopolitične ukrepe. Ustanovljene so bile po uredbi o delavskih zbornicah iz leta 1921 in določilih zakona o zaščiti delavcev. V področje delavskih zbornic je sodila zaščita vseh ekonomskih, socialnih in kulturnih interesov delavcev in nameščencev. Imeli so pravico in dolžnost dajati zakonodajalcem in vladi predloge, poročila in mnenja o reševanju delavskih socialnih vprašanj. Delavske zbornice so morale na zahtevo prizadetih strank sodelovati pri posredovanju za sklepanje kolektivnih pogodb in pri sporih, ki so nastajali iz delovnega razmerja med delavci in delodajalci. Zbirale so podatke in vodile statistiko o delavskih zadevah (gibanje mezd in eksistenčnega minimuma, mezdana gibanja, stavke). Dajale so podporo brezposelnim delavcem in podpirale delavske sindikalne organizacije. Delavske zbornice so bile organizirane po načelu samouprave. Člane skupščine so volili vsi zaposleni delavci in nameščenci. Vendar so bile volitve zanje samo dvakrat, leta 1926 in leta 1933. Do leta 1927 so delovale kotčasne delavske zbornice z imenovanimi člani (na predlog delavskih

zakonitega področja, tako da izpolnjevanje teh dolžnosti ne bi moglo biti povod za njihov odpust ali za ukrepe, ki bi bili v nasprotju z zakonom o rudarskih zadrugah.

Za druga področja pa, kjer ni veljal avstrijski zakon o rudarskih zadrugah, je minister za gozdove in rudnike s svojo odločbo z dne 9. marca 1931 (Sl. N. št. 62/XVIII; Sl. l. št. 503/1931) posebej dovolil, da se v vseh rudarskih in topilniških podjetjih volijo delavski zaupniki po splošnih navodilih o volitvah delavskih zaupnikov z dne 23. decembra 1927.

O delavskih zaupnikih monopolskih delavcev je določal pravila šele čl. 31 pravilnika o monopolskih delavcih z dne 19. julija 1935 (Sl. N. št. 261/1936); o delavskih zaupnikih delavcev državnih prometnih ustanov je določal čl. 116 pravilnika o delavcih državnih prometnih ustanov z dne 24. junija 1939 (Sl. N. št. 154/1939); prim. Stojan Bajič, *Delovno pravni zbornik*, Ljubljana 1940, stran 391.

Sl. N. št. 396/1927; Sl. l. št. 3/1928.

sindikalnih organizacij), od leta 1937 do 1939 s podaljšanimi mandati, nekatere člane pa je minister za socialno politiko razrešil, aprila 1939 pa v celoti imenoval novo skupščino in upravo z režimskimi ljudmi. Take delavske zbornice kot osrednje samoupravne ustanove delavske zaščite niso imele in niso mogle imeti vloge, kakršno jim je namenil in določil zakon o zaščiti delavcev.²⁹

Delavska zaščitna zakonodaja, tudi takšna, kakršna je bila, z vsemi pomanjkljivostmi, je bila uspeh boja delavskega razreda za izboljšanje življenjskih in delovnih razmer delavcev, rezultat razrednih odnosov v stari Jugoslaviji, v svojem političnem izvajanju pa je nosila pečat poostrenih razrednih nasprotij, ki so nastale po učvrstitvi buržoazne vladavine. Vsi socialnopolitični ukrepi so v praksi zadevali na velik odpor in nespoštovanje s strani podjetnikov in tudi raznih državnih organov, ki bi morali skrbeti za njihovo izvajanje, tako da se je moral delavski razred vztrajno bojevati za izvajanje odredb o zaščiti delavcev. V takšnih okoliščinah so delavci živeli in delali pod najtežjimi pogoji, kar je imelo za posledico veliko število poškodb pri delu, smrtnih primerov, veliko izčrpanost delavcev, številne bolezni in končno veliko revščino večine delavstva.

Materialni položaj delavstva. Materialni položaj delavstva v Sloveniji bomo skušali prikazati s podatki o njihovih zasluškah in izdatkih za življenjske potrebine. Višina stroškov eksistenčnega minimuma je bila odvisna od cen potrošnih dobrin, njegovo zadovoljevanje pa od višine delavskih mesečnih zaslužkov. Po podatkih delavske zbornice in inšpekcije dela so povprečni mesečni zaslužki hitro naraščali v dobi inflacije do leta 1924, potem so nekoliko nazadovali in stagnirali do leta 1931; v letih 1932 in 1933 so rapidno padli in so se začeli šele leta 1935 zelo počasi zviševati in do leta 1940 še niso dosegli ravni pred krizo. Stroški za hrano po eksistenčnem minimumu inšpekcije dela so naraščali v dobi inflacije do leta 1923; potem so precej neenakomerno padali do leta 1935, razen leta 1933, ko so se sredi najhujše krize dvignili in močno poslabšali materialni položaj delavstva; leta 1936 so začeli stroški za hrano zopet naraščati in so leta 1940 skoraj dosegli raven pred krizo. Najbolj neugodno razmerje življenjskih stroškov in zaslužkov je bilo v letih 1919—1921 in 1933 do 1934, najugodnejše pa v letih od 1925 do 1932. V nobenem razdobju povprečni mesečni zaslužki niso zadoščali za pokrivanje vseh življenjskih stroškov eksistenčnega minimuma. Podrobnejša struktura, ki se v letih stare Jugoslavije ni bistveno spremenila, pa je bila takale: 54 % delavcev s svojimi zaslužki ni moglo pokrivati stroškov svojega življenjskega minimuma in so živeli v revščini; 12 % delavcev je bilo na ravni eksistenčnega minimuma, 34 % delavcev si je s svojimi zaslužki lahko omogočilo zadovoljiv življenjski standard, če jim ni bilo treba vzdrževati družine. Okrog 10 % vseh delavcev s svojimi zaslužki ni moglo pokrivati niti izdatkov za zadostno lastno prehrano. Eksistenčnega minimuma štiričlanske družine pa delavci v Sloveniji z enim za-

²⁹ Ur. l. št. 99/1921, str. 491—492; Sl. N. št. 157 z dne 18. julija 1921; pooblastilo ministra za socialno politiko v čl. 146 finančnega zakona za leto 1924/25, Ur. l. št. 43/1924, str. 265; Sl. N. št. 57/1924 z dne 1. aprila 1924; Poročilo začasne delavske zbornice za Slovenijo za leto 1922 do 1925; Filip Uratnik, Delavska in nameščenska zbornica. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1935, str. 163—164; France Kresal, Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama. Prispevki . . . , leto VII., št. 1—2, Ljubljana 1968—1969, str. 103—190.

služkom niso mogli zadovoljivo pokrivati. V takem primeru so si morali pri-krajševati pri hrani, obleki in stanovanju in so živeli v revščini. Najvišji so bili izdatki za hrano in so znašali 35 do 43 % vseh mesečnih izdatkov. Za stanovanje so znašali izdatki 25 do 35 %, za obleko 20 do 25 %, vsi ostali nujni izdatki pa okrog 10 %. Življenjski stroški so bili višji v mestu in večjih industrijskih središčih, delavske mezde pa so bile navadno tudi višje v mestih, manjše pa na podeželju, v manjših podjetjih in večinoma tudi v obrti. Navadno so večja in dobro organizirana podjetja plačevala višje mezde in nudila boljše delovne pogoje kot majhna in nestabilna podjetja. Nekatera podjetja so nudila svojim delavcem brezplačna ali poceni stanovanja, vrt, dajatve v naravi (blago, drva, premog, hrana itd.) Delavska stanovanja oziroma stanovanjski problemi nasploh so bili zelo pomembni dejavnik, ki je bistveno vplival na delavski materialni pa tudi socialni položaj. Na materialni položaj so vplivale predvsem višine stanarin, na socialni položaj delavstva pa predvsem to, kako je bilo stanovanjsko vprašanje delavstva sploh rešeno, koliko je bilo stanovanj in kakšna so bila.³⁰

Leta 1937 je delavska zbornica v Ljubljani z anketo ugotavljala stanovanjske razmere delavstva v Sloveniji. Po teh podatkih je 19,7 % delavskih družin prebivalo v podjetniških stanovanjih, 65,6 % v najemniških in 14,7 % delavskih družin je imelo svoje hišice. 71 % stanovanj je bilo enosobnih, 24 % dvosobnih in le 5 % je bilo večjih.³¹ Večina delavstva ni imela ustreznih stanovanj. Stanovali so v zasebnih sobah, barakah in hodili na delo iz oddaljenih domov po vaseh in predmestjih. Manj kot petina delavskih družin je bila v stanovanjih podjetja. In še ta stanovanjski fond je bil večinoma v neurejenih delavskih naseljih, barakah in samskih domovih. Delavske sindikalne organizacije so za reševanje stanovanjskega problema veliko naredile. Zlasti pa je bilo na združni osnovi zgrajenih veliko delavskih hiš in stanovanj.³²

Summary

THE BEGINNINGS AND THE DEVELOPMENT OF SOCIAL POLICY IN SLOVENIA UP TO 1941

The paper discusses some of the methods of solving workers' social question in Slovenia from the beginning of industrialization in the middle of the 19th century to the decay of Austria-Hungary and the establishment of Yugoslavia as well as the development of social policy in Slovenia up to 1941. Because nearly all Slovenia was, up to the end of the World War I, within the Austrian-Hungarian monarchy, that is its Austrian part, the paper examines the socio-political situation of the working class within the Austrian social legislation. After the establishment of the old Yugoslavia new socio-political and economic conditions arose. New social legislation developed,

³⁰ France Kresal, *Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj delavstva 1918—1941*. Acta historico-economica Iugoslaviae, 7/1980, Zagreb 1980, str. 3—20.

³¹ Arhiv IZDG, Filip Uratnik, *Položaj delavstva v Sloveniji med dvema svetov-nima vojnama*, elaborat v tipkopisu, str. 13.

³² France Kresal, *Stanovanjska zaščita in gradnja stanovanj v važnejših delavskih središčih v Sloveniji od leta 1918 do 1930*. Kronika, leto XVIII., št. 2, Ljubljana 1970, str. 105—112.

which was partly due to traditions of differently developing countries united in a common state and partly the results of centralistic and unitarian politics of the new state on the one hand and the consequence of revolutionary tumult at the end of World War I and the highly active labour movement on the other.

First the paper studies the system of state social policy and other forms of workers' protection in Slovenia as well as workers' social security. It also deals with other types of solution to the social questions of the working class and their consequences, such as charity, repressions (compulsory measures), individual and collective self-help. The second part deals with trade-unions, as those responsible for social policy, which make collective contracts with the help of workers' organizations and thus legalize achievements of the labour movement in the socio-political field. Workers' cooperative societies and workers' charitable societies were the most important form of workers' collective self-help. Members of such organizations were representatives of workers in companies, agents between workers and employers in disputes and upholders of workers' protective legislation as those responsible for social policy. Workers' chambers as representatives of workers and employees also designed and carried out socio-political measures, while work inspection and labour exchange offices were state offices for the protection of the working class. The last part of the paper discusses financial conditions of the working class from the point of view of income, expenses and accommodation. It is pointed out that 54% of workers could not cover their minimum living expenses and lived in poverty, that most of the working class did not have adequate housing facilities and that only 19.7% of workers' families lived in flats owned by their employers and 14.7% had their own flat. The highest expenses were those for food amounting from 35 to 43% of monthly expenses and for accommodation amounting from 25 to 35%. Trade-unions, being responsible for social policy, contributed a lot to solving accommodation problems of the working class, especially by building a number of workers' houses and flats on a collective basis.

Janko Prunk

POLITIČNE KONCEPCIJE SLOVENSKEGA MEŠČANSTVA
V STARI JUGOSLAVIJI

Do danes še nimamo sistematične historične podobe političnih koncepcij slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji. Najboljše, kar imamo, je še vedno Speransov Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, »delo, ki ni bilo pisano z namenom, da bi bilo izčrpna zgodovina slovenskega naroda, marveč s težnjo, zbrati zgodovinske in teoretične elemente za neizogibnost revolucionarne akcije pod vodstvom delavskega razreda«. ¹

Kardelj je na več mestih svoje zgodovinsko politološke analize opozarjal, da mu neposredna bližina obravnavanih procesov še onemogoča dokončno objektivno sodbo.

Podrobna konkretna historična analiza bogatega gradiva, ki jo delamo s šestdesetletno in petdesetletno distanco, več kot štiriinšestdeset let po Speransu, potrjuje točnost njegovih ocen tedanjih zapletenih zgodovinskih procesov.

Preden začnemo analizirati konkretne meščanske politične koncepcije, je potrebno povedati, kateri osnovni parametri so določali slovensko meščansko politiko v stari Jugoslaviji.

To so bili imperialistični versajski mir, ki je Slovence razkosal na štiri države in je od matice naroda v Jugoslaviji odtrgal eno tretjino narodnega telesa, slovenska buržoazija, tedaj vodilna politična sila v narodu pa se ni z nikakršno akcijo uprla takšnemu imperialističnemu diktatu. Sosedne imperialistične sile so se v naslednjih dveh desetletjih stalno ozirale po slovenskem ozemlju in predstavljale latentno nevarnost.

Matica slovenskega naroda je dobila jugoslovanski državno-politični okvir. Položaj slovenskega naroda se je v jugoslovanski državi v primerjavi s tistim v bivši avstroogrski monarhiji bistveno spremenil in izboljšal. Slovenski narod je v tej državi postal politični faktor in doživel svoj znaten gospodarski, socialni in velik kulturni razvoj. V tem smislu je jugoslovanska država pomenila zgodovinski napredek in utrditev obstoja slovenskega naroda. Toda zaradi centralistične ureditve države, zaradi velikosrbskih hegemonističnih tendenc in jugoslovanske unitaristične politike je slovensko narodno vprašanje ostalo nerešeno. Ta dejstva in povrh še strah pred socializmom in socialistično revolucije so opredeljevale slovensko meščansko politiko v okviru stare Jugoslavije.

¹ Edvard Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, 2. izd., Ljubljana 1957, str. XIV.

Meščanstvo je vztrajalo pri nekaterih slovenskih stereotipih, vodilo bolj ali manj pragmatično politiko in bilo zelo redko odločilen subjektiven faktor v jugoslovanski politiki. S tako politiko ni moglo izboriti zadovoljivega nacionalnega položaja in mu omogočiti demokratičen socialni razvoj. »Narodno vprašanje se je v tem obdobju neogibno povezovalo z vprašanjem socialistične revolucije in razvojem socialističnih sil nasploh. To pa ne pomeni, da je bilo v dotedanjih pogojih nacionalno vprašanje rešljivo izključno s proletarsko revolucijo. Očitno je, da je bilo nacionalno vprašanje vsaj v smislu izbojevanja politične neodvisnosti tega ali onega zatiranega naroda mogoče rešiti tudi brez globljih družbenih sprememb, o čemer nam govori praksa nekaterih malih evropskih narodov in antikolonialističnih gibanj. Toda takim rešitvam se je vpiral celoten imperialistični sistem in slovensko meščanstvo se je aranžiralo v njegovem okrilju.«²

Z dokajšnjo gotovostjo je moč trditi, da je bila za politično razkosan slovenski narod samo ena pot, če si je hotel v tedanjem imperialističnem sistemu rešiti svojo nacionalno eksistenco in si zagotoviti svojo zgodovinsko perspektivo. To je bila pot nepriznavanja versajskega sistema, latenten, tudi oborožen odpor proti italijanski in avstrijski oblasti; v jugoslovanski državi pa stalno poudarjajo nezadostnosti rešitve narodno-političnega statusa Slovencev. Toda slovenska buržoazija katerekoli smeri ni imela niti toliko poguma niti takšnih načrtov, čeprav zgodovina priča, da so v tedanjem času buržoazije podobnih malih evropskih narodov: Ircev, Kataloncev, Baskov in Litvancev gojile takšne načrte in se zanje pogumno, tudi z orožjem, borile.

Te dileme in alternative mora imeti kritični zgodovinar vedno pred očmi, če ne želi biti samo fatalistični pričevalec o samo enem mogočem razvoju, takšnem, kot se je odigral, s čimer pa bistveno zožuje problematiko, namen in pomen zgodovinske vede (historije).

Razredna determiniranost slovenskega meščanstva, subjektivna politična nesposobnost, ter njegova napačna ocena politične konstelacije in zgodovinske perspektive so povzročile, da slovenskemu narodu v tem obdobju ni uspel preboj na zgodovinsko raven, da v bodoče sam odloča o svoji usodi in da mu ne bo treba vsak trenutek trepetati zanjo.

Ta referat poskuša kratko sumarno-analitično podati osnovne politične koncepcije slovenskega meščanstva, zlasti njihove poglede na nacionalno in socialno vprašanje in na vprašanje politične strategije.

Pomemben element, ki je poleg naštetih močno opredeljeval politične koncepcije slovenskega meščanstva, je bila njegova razcepljenost na dva nepomirljivo si nasprotujoča politična tabora, na katoliški oziroma klerikalni, ki je bil dolgo časa kompakten, in na napredni oziroma liberalni, ki pa je bil organizacijsko in tudi politično dokaj heterogen, največkrat razcepljen. Glavna sila v njem je bila slovenska liberalna buržoazija, od leta 1919 vključena v vsejugoslovansko unitaristično Jugoslovansko demokratsko stranko. Marsikateri elementi različnosti v koncepcijah slovenskih političnih taborov so izvirali ravno iz medsebojne konkurence in želje po vodstvu slovenske narodne politike.

Svoje politične poglede na nacionalno in socialno vprašanje v novi državi so slovenske meščanske grupacije opredelile že zelo kmalu. Neposreden povod

² Edvard Kardelj: Razvoj, 2. izd., str. 332.

je bil predlagani centralistični osnutek ustave, ki ga je predlagal ministrski svet v Beogradu, in ustanovitev centralistično in unitaristično usmerjene Jugoslovanske demokratske stranke v Sarajevu 16. februarja 1919, h kateri so pristopili slovenski liberalci. Tik pred kongresom je eden voditeljev nove stranke Svetozar Pribičević s posebno pozornostjo poudaril, da so prvi impulz za snovanje te stranke dali Slovenci. Povedal je, da bo stranka zastopala idejo narodnega in državnega edinstva in stremela za takšno državno ureditvijo, ki bo končno obračunala z vsemi pokrajinskimi vladami, z avtonomnimi in zgodovinskimi preostanki. Poudaril je, da kakor se je v narodno edinstvo utopila kraljevina Srbija, tako naj izginejo v njem tudi Hrvatska, Dalmacija, Bosna, Vojvodina, Črna gora in Slovenija. Slovenski liberalci so si hoteli s takšnim programom in naslonitvijo na Beograd pridobiti orožje za boj s konkurenčno klerikalno stranko. Vztrajanje pri centralistični ureditvi države in unitarnem integralističnem narodnem jugoslovanstvu je bilo konstanta v njihovih političnih konceptih do zloma stare Jugoslavije.³

Klerikalna stranka se je na takšne koncepte odzvala na zborovanju vodstva SLS 20. februarja, kjer je sprejela svoj socialni in narodno politični program, ki je bil dokaj nasproten liberalnemu. Zahteval je: »1. Spričo težkega položaja našega poljedelstva, da se izenačijo cene kmetijskim pridelkom po vsej državi; 2. spričo popolnoma nedemokratskega osnutka nove državne ustave poziva vodstvo SLS svoje poslance, da v zakonodaji uveljavijo demokratična načela; 3. vodstvo SLS zahteva, da se takoj skliče deželni zbor, kot posvetovalni in kontrolni organ; 4. izvede naj se, v kolikor to že ni izvršeno, stanovsko politična organizacija za kmete, delavce ter obrtnike...«⁴

Spomladi 1919 po ustanovitvi Samostojne kmečke stranke, ki so jo klerikalci dejansko upravičeno imeli za liberalno ekspozituro na podeželju, ki naj SLS izmakne del njenih kmečkih volilcev, se je politični boj med obema taboroma v Sloveniji odkrito razvnel. Klerikalna stranka je v naslednjih letih bolj poudarjala socialno problematiko in kazala kar precejšen socialni radikalizem, za katerega je skušala pridobiti malega delovnega človeka.

Od spomladi 1919 do spomladi 1920 sta vodilni slovenski meščanski stranki ob različnih prilikah razgrinjali svoje poglede na nekatera socialna vprašanja in na narodnopolitično ureditev države. V vseh teh njunih stališčih je prevladovalo taktiziranje zaradi še nerazčiščene konstelacije med vodilnimi političnimi silami v državi. Tako se je SLS zaradi strahu pred izgubo vpliva na podeželju bližala bolj naprednim predlogom JDS za agrarno reformo. Večkrat je celo pristajal na centralistično državno ureditev in na nacionalni unitarizem. Nekajkrat je poudarjala svoje načelno republikansko stališče.⁵

Na zboru zaupnikov SLS aprila 1920 je dr. Korošec analiziral vse politične sile v Sloveniji in z njimi na hitro opravil. Ko je nazadnje omenjal komuniste, je izrekel preroške besede: »Za edinega resnega nasprotnika, s katerim se moramo baviti, smatram s svojega stališča samo komunistično stranko. Boj pri-

³ Slovenski narod, 28. januarja 1919 cit. po Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje, Obzorja, Maribor, 1977, str. 247.

⁴ Slovenec, 21. februar 1919.

⁵ Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje, stran 241—301.

hodnosti bo samo boj med krščansko demokracijo in komunizmom.«⁶ Svoje politične koncepcije so slovenske meščanske stranke razgrnile pred volitvami v konstituanto.

SLS je zahtevala pokrajinsko avtonomijo in popolno enakopravnost vseh treh plemen v državi — Slovencev, Hrvatov in Srbov, enakost davkov, skrb države za bolnice, šole in uradništvo. Avtonomne posle naj izključno upravlja pokrajinska vlada, ki bi bila neposredno odgovorna pokrajinski skupščini. Stranka se je označila za predvsem kmečko stranko, ki da nasprotuje razrednemu boju, federalizmu, slehernemu separatizmu in militarizmu.⁷ Vodilne misli SLS za volilni boj za konstituanto niso tako ostro zarisane, kakor poznejši programi; pozna se ji nekakšno nepoznavanje novega beograjskega miljeja.⁸

JDS je zahtevala državno in narodno enotnost in menila, da o federalizmu ne more biti govora. Po njenem je treba v državi zagotoviti samoupravo občin in okrajev z lastnimi dohodki. Poudarjala je, da se mora razvijati šolstvo enotno po vsej državi in da naj se ukinejo zasebne šole. Program je zahteval nedotakljivost in neodvisnost uradništva, gospodarske zbornice, ki naj volijo drugi dom parlamenta, zaščito zasebne lastnine, pravico in dolžnost do dela, agrarno reformo, ki pa naj zemlje ne drobi, kajti najboljša rešitev je srednji kmet in pa boj v vsej državi proti klerikalizmu, ki ga vodi šef v Vatikanu.⁹

Narodno-socialistična stranka je nastopala z močno demagoškim programom, ki je obsojal kapitalizem, zahteval vzpostavitev jugoslovanskega socializma, ki ne bo slaba kopija moskovskih in dunajskih modelov. Po njenem naj se mezdnó razmerje spremeni v solastništvo.¹⁰

Samostojna kmečka stranka je želela obvarovati kmetu zemljo in preprečiti diktat organiziranega tovarniškega delavstva v smislu komunizma. Kot stranka velikih kmetov je imela o agrarni reformi mnenje, naj se večja kmečka posestva ne razdelijo, ker so ekonomsko donosnejša. Država naj ustvari dobre pogoje za napredek kmetijstva. SKS je zahtevala tudi neko skromno pokrajinsko avtonomijo, ki naj ne škodi državni celoti. Stranka ni izoblikovala nekih globokih idejnih izhodišč svojega programa, temveč je v njem vso pozornost posvetila konkretnim vsakodnevnim kmečkim zahtevam, ki jih je spróti dopolnjevala na svojih shodih in taborih, med katerimi pa jih je nekaj prevzela od SLS.¹¹

Nekaj mesecev za tem je 12. februarja 1921 v ustavni debati SLS pod firmo Jugoslovanskega kluba predložila tudi svoj ustavni načrt. Načrt je obdržal v politiki SLS stalno vrednost, zato ga je potrebno prínesti na tem mestu bolj obširno. 1. Načrt se je zavzemal za dvodomni parlament, za politično in socialno ekonomsko zbornico, ki bi ju volili: a) politično skupščino volilci obeh spolov po dopolnjenem 21. letu starosti; b) socialno ekonomsko pa organizirane družbene skupine — stanovi in poklici; 2. pravico ljudstva do sodelovanja v zakonodaji

⁶ Slovenec, 8. aprila 1920.

⁷ Slovenec, 2. oktobra in 26. oktobra 1920.

⁸ Melita Pivec, Programi političnih strank in statistika volitev, Slovenci v desetletju 1918—1928, str. 359.

⁹ Jutro, 6. nov. 1920.

¹⁰ Melita Pivec, Programi političnih strank in statistika volitev, Slovenci v desetletju 1918—1928, str. 366.

¹¹ Prav tam, str. 364, in Miroslav Stiplovšek, Slovenske politične stranke in njihovi kmečki programi 1918—1920, JIČ, 3—4/1973, str. 197.

po referendumu; 3. država se deli v šest pokrajin: Srbijo, Hrvaško in Slavonijo z Međimurjem, Bosno in Hercegovino z Dalmacijo, Črno goro, Vojvodino in Slovenijo s Prekmurjem. Pokrajine naj bi se delile na okrožja, okraje in občine, ki so kot pokrajine pravne osebe in samoupravne enote; 4. za reševanje sporov med pokrajinami in državo je pristojno državno sodišče; 5. organa oblasti v pokrajini sta pokrajinska skupščina in pokrajinska vlada. Pokrajinske skupščine naj bi opravljale avtonomno zakonodajno funkcijo na svojem ozemlju, izvzemši zadeve, ki bi po ustavi sodile v pristojnost državnih organov. Predsednika pokrajinske vlade bi postavljala kralj po izbiri med tremi kandidati, ki bi jih predložila pokrajinska skupščina. Pokrajinska vlada bi bila odgovorna pokrajinski skupščini za zadeve, ki sodijo v pristojnost pokrajine in centralni vladi in skupščini za državne zadeve; 6. delitev financ bi urejali po načelu: neposredni davki pokrajini, posredni državi; 7. socialnoekonomska določila s pravico in obveznostjo slehernega državljana do družbeno koristnega dela; posebna zaščita delovne sile in sprejetje enotnega delovnega prava; ustanovitev delavskih svetov pri podjetjih s pravico do vpogleda v upravo in soodločanje v vseh zadevah, ki se dotikajo delavskih interesov; uvajanje nadzorstva strokovnih gospodarskih svetov nad vsemi velikimi podjetji; gospodarske svete bi sestavljali predstavniki podjetnikov, delavcev (nameščencev) in potrošnikov; zakonodajalec bi tudi določal o kolektivizaciji zasebnih podjetij; država je dolžna s krediti podpirati združeno gibanje; 8. postopno ukinjanje stalne vojske kot ukrep za uresničenje socialnega programa.¹² Toda v svojem federalističnem stremljenju je ostro odklanjala nejasno ekstremistično politiko Stjepana Radića, češ da izvira iz boljševizma in je namenjena politično nerazsodnemu hrvatskemu kmetu, da pomeni nevarnost za versko mišljenje, za razpad države in družbenega reda.¹³

Po sprejetju vidovdanske ustave je SLS stopila v ostro verbalno opozicijo režimu in zahtevala revizijo. Zbliževati se je začela s hrvatskim federalističnim blokom, toda dejansko na državno političnem planu ni ukrenila ničesar. Izredno posrečeno je to njeno politiko označil avstrijski generalni konzul v Ljubljani v poročilu svoji vladi, ko je dejal, da se bodo Slovenci, ker jim manjka odločnosti, postopno le sprijaznili z velikosrbskim hegemonističnim režimom v nasprotju s temperamentnimi Hrvati, ki se ne bodo. Posebno usodno za Slovence je, da se je mladina nekako sprijaznila z novimi razmerami.¹⁴

Po parlamentarnih volitvah 1923 so se okrepljene proticentralistične stranke HRSS, SLS in JMO povezale v federalistični blok. SLS je nadalje razvijala svoj avtonomistični program, zahtevala zakonodajno avtonomijo za Slovenijo in federativno državno obliko.¹⁵ Dokaj detajlni in določni socialni in gospodarski program je SLS verificirala na 5. katoliškem shodu avgusta 1923 v Ljubljani. V njem je med drugim zapisala, da mora vsaka politična stranka, ki hoče za-

¹² Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka..., str. 389—390, obširneje pa Josip Hohnjec, O ustavi naše države, Slovenci v desetletju 1918—1928, str. 325—338.

¹³ Straža, 31. januarja 1921.

¹⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Neues politisches Archiv, Konsularberichte, fasc. 37 Laibach.

Poročilo avstrijskega konzulata iz Ljubljane zunanjemu ministrstvu na Dunaj, 1. marca 1922.

¹⁵ Slovenec, 23. januarja in 6. februarja 1923, 3. aprila, 9. avgusta 1925.

stopati krščanska načela, temeljiti na solidarnosti vseh stanov, odklanjati razredni boj ter se boriti za človeško in politično svobodo, odklanjati načelo močnejšega, v prosvetnem oziru čuvati naravne pravice staršev. V socialnem in gospodarskem pogledu je shod poudaril, da sta kapital in delo zgolj z gospodarskega stališča enako važna in potrebna. Dokler ni mogoče, da bi bili industrijski delavci obenem lastniki kapitala (kot korporacije), mora posebno gospodarsko pravo ščititi delavce proti premoči kapitala. Zaščititi pa mora pravo tudi »konsumente«. Katoliški shod je poudaril potrebo, da se ljudstvo zopet oklene zadržug in v njih vzgaja h gospodarski skupnosti, zlasti naj se duhovniška in laiška inteligenca lotita dela za združno vzgojo in izobrazbo itd.¹⁶

Slovenski liberalci, ki so se vezali na najbolj unitaristično in integralistično Pribičevičevo stranko so se temu programu skušali zoperstavljati s poudarjanjem enotnega jugoslovanskega naroda in centralistično unitaristične državne oblike, odrekanja pravice do samoodločbe, ki da »so jo Slovenci konsumirali 1. decembra, ko so se po lastni volji združili s Srbi in Hrvati«.¹⁷ Žolčno so kritizirali klerikalce ob njihovi povezavi z Radićem in muslimani v federalistični blok. »Reči moramo, da je Radić simpatičnejši v svoji odkriti odurnosti, nego njegov klerikalni sluga v svoji hinavski potuhnjenosti. Radić ne priznava našega (jugoslovanskega, op. J. P.) naroda, ne priznava njegove države, ne priznava parlamenta, ne njegovih zakonov, on hoče svojo državo, lastno republiko; on ima svoj parlament in pravi, da se le iz oportunističnih razlogov ne posluži revolucije. Klerikalci zahtevajo samo »popolno avtonomijo« in govorijo o »državnem okvirju...«¹⁸

V nadaljevanju članka je Jutro zelo lucidno prognoziral: »Radić je zadovoljen. Klerikalci so odobrili njegov program. Toda biti mora oprezen. Ta program je zanje maksimum in v žepu imajo skrit svoj neskončno ponižnejši minimum...«¹⁹

Liberalsci so skušali v Sloveniji ogroziti klerikalni vpliv tako, da so se zavzemali za popolnoma enoten program šole za vso državo. V socialni politiki so poudarjali pomen razvoja industrije in temu naklonjene zakonodaje, zlasti priljubljena tema pa jim je bilo prizadevanje za zaščito državnega uradništva in nameščencev.²⁰

Ko je spomladi 1925 Radić zapustil federalistični blok in se egoistično s slabim kompromisom povezal s Pašićem, se je v slovenskem katoliškem in liberalnem taboru začelo veliko razpravljanje o odnosu Slovencev do Hrvatov. Napisanih je bilo veliko politično razgretih kritik na Radićev in hrvaški račun. Toda precej je bilo tudi stvarnih, globoko analitičnih ocen o nedvomno življenjsko pomembnem slovensko-hrvatskem odnosu. Reči je moč celo, da je nekaj let slovensko politično razmišljanje o slovensko-hrvatskih odnosih ravno tako intenzivno in mu pripisujejo ravno tak pomen, kot odnosu do Beograda. Naša historiografija, ki se je ukvarjala s tem razdobjem, se tega problema skoraj ni dotaknila.

¹⁶ Slovenec, 29. in 30. avgusta 1923.

¹⁷ Jutro, 29. marca 1923.

¹⁸ Jutro, 10. julija 1923.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Jutro, 1. sept. 1923 in 21. februar 1929.

Bistvo tega odnosa je povedano v Slovenčevem članku (februarja 1925): »Hrvatje hočejo Slovenijo spraviti pod svojo komando, kot jo zdaj že šest let komandirata Pašić in Pribičević. Vprašamo se: koliko pa bo Slovenec na boljšem, če plačuje davke namesto v Beograd v Zagreb, koliko bo Slovenec na boljšem, če bo namesto narodne skupščine v Beogradu hrvatski sabor v Zagrebu z ogromno večino odločeval o slovenskih zadevah, o slovenskem gospodarstvu, o slovenskem kmetijstvu, slovenski šoli itd. Slovenci bodo morali zopet ponižno prosjačiti ali se boriti za vsak drobec posebej. Ali pa bo mogla Slovenija sploh živeti z drobci. Zato moramo nepremakljivo stati na svoji zahtevi: Hočemo avtonomno Slovenijo v okviru močne in neporušljive Jugoslavije. Srb in Hrvat, oba mi bodita brata, ne pa gospodarja. Odklanjamo Pašičev centralizem, ne maramo pa tudi Radičevega...«²¹ Seveda je na ogorčen odpor obeh največjih slovenskih strank s svojo akcijo naletel Prepeluh in malo kasneje tudi Pucelj, ki sta se leta 1925 in 1926 pridružila Radiću in iz svojih strank ustanovila Slovensko kmečko stranko. Ta stranka je skušala uspjeti z Radičevim programom, potegovala se je tudi za avtonomijo Slovenije. Ostala je brez uspeha, začasno si je nakopala še sovraštvo slovenskih liberalcev, ki so jo odklonili, kot še eno separatistično stranko v Sloveniji.²²

V začetku leta 1927 ob volitvah v oblastne skupščine je SLS svečano izjavila, da se ne zadovoljuje z avtonomijo, ki jo nudijo te skupščine, da je njen cilj zakonodajna samouprava zedinjene Slovenije.²³ Hkrati pa je njen šef dr. Korošec, ki se je pripravljaj na vstop v vlado, izjavljaj, da SLS priznava vidovdansko ustavo in da je zaradi potrebe po formiranju koalicijske vlade pripravljena na kompromise, ki pa seveda ne smejo biti na škodo osnovnim točkam njenega programa.²⁴ Takšna dvojna politika, kompromisna do Beograda in intransigentno avtonomistična v Sloveniji za domačo rabo, je potem politika SLS z malimi izjemami do konca stare Jugoslavije.

Februarja 1928 je prišlo na slovenski politični sceni do manjše spremembe. Ugotavljajoč sorodnost političnih programov in iste politične cilje, sta se tudi formalno združili Narodno socialistična in Samostalno demokratska stranka, ki sta družno nastopali že od leta 1926. Poudarila sta svojo pripadnost k demokraciji, narodnosti, naprednosti ter socialni pravičnosti. Bodočnost in garancija za razvoj slovenske družbe sta videli v čim tesnejši združitvi Srbov, Hrvatov in Slovencev v unitarni državi.²⁵ S tem je bil ob koncu dvajsetih let združen narodno liberalni unitaristični meščanski tabor v Sloveniji.

S šestojanuarsko diktaturo so se politične razmere dokaj spremenile, vse politične stranke so bile prepovedane. Novi izrazito unitaristični in integralistični režim je bil zlasti neprijeten formalno razpuščenim klerikalnim stranki, ker ji je razpustil njeno telesno kulturno organizacijo Orel, pozneje pa celo njeno Prosvetno zvezo. Stranka se je po dveh letih in pol podpiranja režima umaknila v opozicijo. Ob septembrski ustavi 1931 in ob vstopu slovenskih liberalcev v vlado je klerikalni Slovenec zapisal: »Slovenski narod niso ohranili meči, ampak edino trdna vera v ljudsko pravdo, v prvenstvo duha pred materijo, v končno

²¹ Slovenec, 4. februar 1925.

²² Jutro, 3. maja 1926.

²³ Slovenec, 2. januarja, 26. januarja, 28. januarja, 3. februarja, 24. februarja 1927.

²⁴ Slovenec, 3. november 1926, 1. februar in 5. julij, 2. avgust 1927.

²⁵ Jutro, 28. februar 1928.

zmago pravice nad krivico. To vero mu je oznanjala katoliška cerkev, ki jo je globoko vsadila v narodno dušo . . . Po katoliški veri smo člani kulturne zajednice Evrope, iz nje izvira vsa naša narodna moč in naša vera v bodočnost.«²⁶ Isto leto 1931 se je idejno politično in socialno gospodarsko javno začela navduševati nad korporativistično urejeno družbo, kakršno je zahtevala papeška okrožnica *Quadragesimo anno*.²⁷ Takšna njena neokonservativna reakcionarna idejno politična in socialna usmeritev je odbila od nje njeno delavsko krilo, ki so ga vodili krščanski socialisti. Poleti 1932 je prišlo do dokončnega razcepa med SLS in krščanskimi socialisti, ki so od tega časa dalje samostojen subjekt v slovenskem političnem življenju, ki se usmerja na levo socialistično pozicijo,²⁸ zato njihove koncepcije iz tega prikaza meščanskih konceptov izpuščamo. Medtem se je SLS usmerjala vse bolj na desno v postopni klerofašizem. S tem razcepom je bilo konec politične enotnosti slovenskega katoliškega tabora, kar je bilo zgodovinsko odločilno za nadaljnji politični razvoj slovenskega naroda.

Na pritisk splošnega javnega mnenja v Sloveniji in zlasti svoje politične baze, nezadovoljne z nedemokratičnim unitarističnim režimom, se je SLS konec leta 1932 pridružila punktaškemu gibanju, začetem v HSS, in tudi sama izdala svoje punktacije. V njih je poudarila, da je glavna naloga slovenskega naroda v Jugoslaviji, kjer ga iiv največji del, združitev vseh razkosanih narodnih delov v Zedinjeno Slovenijo. Da pa bo to nalogo lahko opravil, si mora najprej v Jugoslaviji sam priboriti tak samoupravni položaj, da bo postal privlačna sila za dele naroda v drugih državah. Zato je potrebno, da si Slovenci, Hrvati in Srbi zgradijo po svobodnem sporazumu in to na demokratični podlagi državo enakopravnih enot, katerih ena bo tudi Slovenija.²⁹

Slovenski liberalci, ki so skupaj z bivšimi slovenskimi kmetijci od jeseni 1931 podpirali unitaristični režim oktobrirane ustave, so punktacije in njihove avtorje, klerikalno vodstvo, silovito napadli in jih dolžili separatizma.³⁰ Nasproti punktaškemu programu so postavili program nove Jugoslovanske nacionalne stranke, ki je trdila, da Srbi, Hrvati in Slovenci tvorijo po svojem poreklu, jeziku, ozemlju in svojih trajnih težnjah, po enakosti zgodovinske usode ter po zavesti o skupnosti enoten jugoslovanski narod. S složnimi naporii vsega ujedinenega naroda se morajo razvijati in stapljati vse v preteklosti pridobljene kulturne, ekonomske in socialne pridobitve vsakega naroda. Največja narodna pridobitev je jugoslovanska država kot uresničenje narodne misli. Zato mora biti urejena kot edinstvena tvorba in njeno edinstvo neizpremenljivo zajamčeno. Ta država mora ščititi minimum kmečke posesti in podpirati zadružništvo. Stranka priznava potrebo snovanja gospodarskih korporacij in sindikatov pod pogojem, da država vpliva na njihovo delo in medsebojne odnose v korist socialnega miru.³¹ Za podporo takšnim političnim konceptom so se od leta 1932

²⁶ Slovenec, 29. september 1931.

²⁷ Slovenec, 24. junija 1931, Čas 1930, 1931, 1932 in Janko Prunk: Pot krščanskih socialistov v osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana 1977, str. 106—111.

²⁸ Citirano delo, str. 106—134.

²⁹ Arhiv Slovenije, Fond Sresko načelstvo Radovljica, poverljivi spisi, 1933, spis 29.

³⁰ Jutro, januar—marec 1933.

³¹ Takšen program so sprejeli na ustanovnem kongresu Jugoslovanske nacionalne stranke 20. julija 1933. Jutro, 21. julija 1933.

začela organizirati različna gibanja oziroma pokreti, kot so se imenovala. Izdajala so svoje časopise, v katerih so propagirala svoje politične ideale in zbirala pristaše. Najpomembnejša takšna nacionalistična gibanja, ki so se rekrutirala iz meščanskega in malomeščanskega sloja in dokaj simpatizirala z nacionalsocialistično ideologijo, so bila: Pohod, Borba in Boj z glasilom Prelom. Vsa ta gibanja in njihovi listi so ob padcu režima JNS poleti 1935 zamrli, edino del Boja okoli Staneta Vidmarja se je usmeril slovensko-narodno demokratično, izdal leta 1935 nekaj številčk časopisa Bojevnik³² in 1935 sodeloval pri razgovorih o ustanovitvi ljudske fronte.

Zaradi vztrajanja v unitarističnem jugoslovanstvu in zaradi podpiranja nedemokratičnega režima so od slovenske režimske (liberalne) stranke začele že od leta 1932 odpadati posamezne demokratične skupine, ki so zavrgle unitarizem in nedemokratične politične poglede. Nekatere teh skupin so ostale omejene na ozek krog somišljenikov, druge so si prizadevale ustvariti čim množičnejšo ljudsko bazo, nekatere so hotele postati politične stranke, druge so izrecno zanikale svoj politični značaj. Teh skupin je bilo več, nekatere so se pojavile že v letih 1932 in 1933, nekatere pa so se jasneje izoblikovale šele po prelomnem letu v slovenski politiki 1935. Omenimo le najpomembnejše, ki so igrale pomembno vlogo zlasti v drugi polovici tridesetih let, ko so sodelovale v novem strukturiranju političnega življenja na Slovenskem — v ljudsko-frontnem zblizevanju in razhajanju, ki mu je že dajala ton KP. Te pomembnejše meščanske demokratične skupine so bile:

1. Narodno demokratična skupina okoli lista Slovenija, ki je vključevala tudi nekaj demokratičnih katoličanov. Močno je poudarjala slovensko narodno vprašanje, kazala veliko skrb za zamejske Slovence, včasih nastopala z nekam samoslovenskimi pogledi. Časopis je prinašal v skoraj vsaki številki programatične načelne članke, pisane zelo kulturno in z veliko razgledanostjo. Dokaj posrečeno in kritično je analiziral situacijo, iz katere pa kljub lepim in velikim besedam niso sledili kakšni oprijemljivejši napotki za neposredno ali perspektivno politično akcijo.³³ Vsekakor pa bi bilo celotno pisanje časopisa Slovenija vredno podrobne zgodovinske analize.

Slovenija je začela izhajati že 2. julija 1932 in je izhajala do okupacije.

V uvodniku 12. avgusta je Slovenija razkrila, kaj je zanjo slovensko vprašanje: »... Z jezikovno-kulturnega stališča in slovenskega vprašanja: kar smo, to ostanemo; zakaj ubijalci samega sebe, narodni samomorilci nismo in ne bomo, ker bi bilo to nekaj brezumnega... Slovensko vprašanje zato ne more biti drugačno, kakor je bilo pri vseh narodih, ki so bili razbiti in ne svoji. Kakor pri Italijanih, Nemcih, Srbih itd. gre tudi pri nas za vprašanje zedinjenja in svobode. Slovensko vprašanje je potemtakem narodno-politično po svojem namenu, a otežkočeno še s tem, da smo majhen narod; zato je to vprašanje zedinjenja in svobode...«³⁴ Leta 1933 je tednik Slovenija zapisal: »Slovenska zavest je temelj, na katerega moramo postaviti državno in jugoslovansko zavest. Vsi računi naših ideologov integralnega jugoslovanstva, ki zahteva po svojem bistvu

³² Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965, str. 422—432.

³³ Slovenija 1932, 1933, 1934.

³⁴ Slovenija, 12. avgust 1932.

likvidacijo slovenske narodnosti, slone na tihi predpostavki o slovenski pasivnosti in moralni šibkosti.«³⁵ Za novo leto 1934 je Slovenija zapisala, da nima namena ustanavljati politične skupine in delati propagande za kak politični in strankarski program.

2. Skupina kulturnih delavcev, ki je zaradi »kulturnih problemov slovenstva« 1932 izstopila iz Ljubljanskega zvona in 1933 ustanovila svojo revijo *Sodobnost*, v kateri so v drugi polovici tridesetih let začeli sodelovati komunisti in ji vse bolj dajati ton (skupina se ni imela za politično).

3. Slovenski mačkovci, zbir politikov iz bivše SDS in SKS, ki se je skušal naslanjati na dr. Mačka in v Sloveniji izpeljati Mačku podoben kmečko demokratični, protiklerikalni in avtonomistični program. Skupina je izdajala od 15. avgusta 1934 časopis *Slovenska zemlja*, ki je v prvi številki prinesel svoj program: »Slovenska skupnost je po svoji večini kmečko-delavska in tej naj pripada tudi vsa gospodarska in politična moč. Njej naj se pridružijo tudi drugi stanovi. Vsak narod je edini vir vsake oblasti, zato mora biti vsa državna in samoupravna oblast demokratična. Zato brezpogojno odklanjamo vsak fašizem. Zahtevamo splošno in tajno volilno pravico za oba spola s proporcem. Verstvo naj bo svobodno in neodvisno od države, znanost naj bo svobodna, kakor tudi umetnost. Hrvaško kmečko gibanje, ki ga je začel Radić, je jedro, okrog katerega naj se zberejo Slovenci in Srbi. Vsak samostojen v svoji hiši, a vsi združeni v boju za narodno in ljudsko pravico.«³⁶

4. Zveza društev kmečkih fantov in deklet je sicer obstajala že od leta 1923 kot mladinska prosvetna organizacija Samostojne kmetijske stranke. Ob krahu nenačelnih »samostojnih kmetijskih politikov« 1935 se je ZDKFID zlasti pod vplivom svoje akademske mladine v klubu *Njiva* vse bolj osamosvajala.

V vodstvu ZDKFID so pred 1. rednim občnim zborom septembra 1935 poudarili neodvisni, apolitični in prosvetno kmečki značaj organizacije in »da vodijo vsa pota njenega izobraževalnega dela daleč od pojmov skupne lastnine, kar mora baš kmet, ki je navezan z vso ljubeznijo na svojo zemljo kot lastnino, najbolj obsojati.«³⁷ Na samem občnem zboru se je vodstvo Zveze odločilo izdelati širši program, v katerem bi bilo zaobseženo, v kakšnem odnosu je Zveza do vsega, kar imenujemo javno življenje. »Dosedaj smo se naslanjali le na sklepe in resolucije občnih zborov, deloma na splošno utrjene nazore o kmetstvu.«³⁸

O pisnem programu so nato razpravljali še na naslednjih dveh letnih občnih zborih in ga niso izdelali, ker so bila izgleda v vodstvu Zveze precej različna mnenja. V drugi polovici tridesetih let so se v skladu s komunistično politiko ljudske fronte komunisti in skojevci vključevali v Društva kmečkih fantov in deklet in jih usmerjali na levo demokratično pozicijo. »Če že v celotnem in oficialnem vodstvu Zveze pri posameznikih ni bilo ob vseh vprašanih doslednih revolucionarnih teženj, je na drugi strani že sama množica članstva sledila vplivu partijskih aktivistov, včlanjenih v *Njivi*, ter nekaterih osnovnih organi-

³⁵ Slovenija, 19. oktober 1933.

³⁶ *Slovenska zemlja*, 15. avgust 1934.

³⁷ Arhiv IZDG, Gradivo ZDKFID, Zapisniki sej načelstva in občnih zborov ZDKFID, Zapisnik seje načelstva, 12. september 1935, str. 58.

³⁸ AIZDG, Gradivo ZDKFID, Zapisnik 11. rednega občnega zbora, 19. septembra 1935, str. 70.

zacijah KP in SKOJ na terene, toliko v levo, da je organizacija Zveze KFID kot celota dobila sloves in značaj demokratične levice.³⁹

5. Demokratično krilo se je izoblikovalo v Sokolu ob koncu tridesetih let. »Sokol je imel v Sloveniji izza avstroogrskih časov tradicijo odpora proti germanskemu pritisku. Kasneje v stari Jugoslaviji se je sokolsko vodstvo razvilo v izrazitega eksponenta reakcionarne jugoslovanske unitaristične miselnosti, ki pa je bila množici Sokolov dokaj tuja. Le-ti so še naprej poudarjali narodnost, naprednost in protiklerikalizem.

Odpor proti reakcionarnemu vodstvu se je v Sokolu povečal zlasti, ko je nastopila za Jugoslavijo ogroženost s strani nemškega fašizma. Nekatere slovenske župe so izvolile demokratično upravo; vrhovni sokolski forum v Beogradu pa je te volitve večkrat razveljavil, kljub ostrim protestom sokolskih organizacij.⁴⁰

Ob koncu prve polovice tridesetih let se je izvršila pomembna diferenciacija tudi med študenti tako imenovanega narodno liberalnega tabora. Demokratični narodno napredni študentje so zavrgli unitarizem in šestojanuarski režim, obsodili slovensko liberalno stranko in ustanovili svoje študentovske klube, ki so bili pomemben faktor političnemu delovanju levo demokratičnega tabora na Slovenskem.⁴¹

Sodelovanje v protinarodnem režimu JNS je slovensko liberalno buržoazijo kompromitiralo in politično zelo oslabilo v slovenskem narodu. Ko je bila poleti 1935 odstranjena z oblasti, dejansko ni več predstavljala pomembnejše politične sile, zatekla se je v brezizhodni državni in nacionalni unitarizem, razglašala federativno ureditev države kot največjo nevarnost za Slovence, ker bi bili z njo pahnjeni v gospodarsko izolacijo in v tiho podtalno gospodarsko vojno med federalnimi edinicami.⁴²

Z vstopom v vlado in Jugoslovansko radikalno zajednico je bivša SLS avtomatično sprejela tudi njen politični program. Ta program pa je bil dejansko radikalen program iz leta 1933, ki je strogo poudarjal narodno in državno edinstvo in dopuščal samoupravo za lokalne in pokrajinske posle, ne da bi pri tem trpelo načelo unitaristične državne ureditve.⁴³ Slovenska klerikalna stranka je poskušala svojo zadrego pojasniti svoji politični bazi na velikem ljudskem taboru 1. avgusta 1935 v Komendi na Gorenjskem. Njen voditelj dr. Marko Natlačen je razložil nova klerikalna stališča do političnega položaja in do jugoslovanskega vprašanja. Povedal je, da klerikalna stranka strogo ločuje pojem jugoslovanskega naroda v državnopravnem političnem smislu od jugoslovanskega naroda v etičnem smislu: »Jugoslovani v državnopravnem političnem smislu smo vsi, ki smo državljani Jugoslavije, Slovenci, Srbi in Hrvati, vsi jugoslovanski narodi tvorimo jugoslovanski narod v političnem smislu. Jugoslavijo smatramo mi Slovenci kot svojo narodno tvorbo, svojo lastno nacionalno državo,

³⁹ Franjo Fijavž, Delovanje članov KPS in Skoja med kmečko mladino v predvojnem obdobju SKOJ 1919—1945. Komunist, Ljubljana 1980, str. 45.

⁴⁰ Boris Kidrič, Kratek obris Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji (informativno poročilo za Moskvo, oktober 1944), Prispevki za zgod. del. gibanja I/1960, št. 1, str. 10, primerjaj tudi s Franjo Lubej, Odločitve, boj za demokratizacijo sokolstva, Ljubljana, 1980.

⁴¹ Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje, str. 148—156.

⁴² Jutro, 4. avg. 1935.

⁴³ Jutro, 1. avgust 1935 (uvodnik »Radikalna zajednica v državni politiki«).

zato se zavedamo tudi dolžnosti, da njeno varnost, njeno celoto in njeno nedotakljivost branimo /.../.

Narodno edinstvo ali jugoslovanski narod v etičnem, kulturnem smislu pa pojmuje tako: Srbi, Hrvati in Slovenci so tri narodne edinice, ki ima vsaka svoje osobine, ki se morajo spoštovati in gojiti v jezikovnem, kulturnem ter vsakem drugem pozitivnem pogledu v uradovanju, v javnem življenju, zlasti pa na šolskem polju in to v okviru ideje višje jugoslovanske skupnosti /.../.

Dosledno tem načelom odklanjamo in obsojamo vsako hegemonijo enega naroda nad drugim, ne zahtevamo Slovenci v tej skupnosti nikakih privilegijev zase. Treba je, da se uveljavi med nami popolna ravnopravnost v verskem, političnem, kulturnem in gospodarskem pogledu. Ker brez nje ne more biti uspešnega harmonističnega razvitka nacionalno-državne celote.«⁴⁴

V tem govorjenju prevladuje popolnoma nov duh in izrazi, ki so blizu unitarističnemu jugoslovanskemu pojmovanju. Z nobeno besedo ni omenjena stara zahteva SLS — avtonomija Slovenije. Kompromis, ki ga je sklenilo klerikalno vodstvo ob vstopu v JRZ, je bil zanj dokaj slab in neperspektiven. Njegova računica, da je zanj pomembno, da je na vladi in da bo brez zakonsko določene avtonomije lahko neomajno samostojno vladalo v Sloveniji, je bila kratkovidna.

Slovenski liberalci pahnjeni v opozicijo, so se poskušali klerikalcem zoperstavljati s poudarjanjem brezpogojnega državnega in nacionalnega unitarizma, kar so najbolj razvidno storili v tako imenovani Pohorski resoluciji jugoslovanskih nacionalistov. »Srbi, Hrvati in Slovenci so v etičnem oziru en narod in v skladu s tem more edino prava jugoslovanska misel biti soliden temelj za napredek nacije in razvoj države. Narodno edinstvo je čustvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti en del ne bi mogel živeti svobodno in neodvisno življenje ter izven te celine razvijati svojih kulturnih in gospodarskih sposobnosti /.../. Jugoslovani kot narod se morejo razvijati samo v unitaristični državi ...«⁴⁵

Klerikalna stranka je svojo udeležbo na oblasti občutila kot priložnost, da dokončno obračuna z liberalno buržoazijo, svojim starim tekmečem, ki jo je v Beogradu pustil na cedilu. Slovenec je oktobra 1935 bahavo in stremuško oznanil, da se po petih letih jugofašistične diktature, ki je pustila za seboj same razvaline, začenja po vsej državi, zlasti pa v Sloveniji novo politično življenje, nova slovenska demokracija⁴⁶ To slovensko demokracijo pa so si klerikalni voditelji predstavljali že čisto konkretno v obliki avtoritarne stanovske ureditve, kakršna je bila takrat v klerofašistični Avstriji.

Klerikalno vodstvo je pravilno čutilo, da na Slovenskem vstaja nova perspektivna konkurenčna nasprotna sila — ljudska fronta in Slovenec je poleti 1936 zelo jasno pisal: »Edini, ki se poleg katolicizma bije za bodočnost, je komunizem. Komunizem je tekom svojega dela dobil že toliko oblik, da ga je težko spoznati, najnovejša oblika je Ljudska fronta, ki se je pojavila tudi med Slovenci. Samo dvoje je danes možno: ali bo bodočnost katoliška, ali pa bo komunistična, JNS-arska gotovo ne bo.«⁴⁷ Klerikalci so se zato posluževali tudi

⁴⁴ Slovenec, 12. avgusta 1935.

⁴⁵ Jutro, 22. avgusta 1935.

⁴⁶ Slovenec, 18. oktobra 1935.

⁴⁷ Slovenec, 26. julija 1936.

vladnega aparata, da so skrajno ostro nastopali proti ljudski fronti in proti komunistom.

V samem klerikalnem taboru je prišlo do precejšnjih sprememb; s škofom Rožmanom, prof. Lambertom Ehrlichom in mlajšimi volitelji se uveljavljajo vse bolj klerofašistični pogledi, ki preko katoliške akcije skušajo obvladati vse sfere življenja slovenskih katoličanov. V izražanju novih klerofašističnih pogledov prednjačita reviji Straža v viharju in Mi mladi borci. Straža v viharju je svoj jasen kategoričen program objavila šele po nekaj letih svojega izhajanja 14. aprila 1938: »1. hočemo v sebi oblikovati lik celega katoličana, ki bo vselej in povsod živel iz vere in po veri; 2. hočemo izbojevati duhovnemu Kristusovemu kraljestvu zmago na vseh področjih človekovega delovanja, zlasti na najvišjih, na področju lepe umetnosti in čiste znanosti; 3. hočemo ohraniti in okrepiti slovenstvo na zemlji, ki jo ima slovenski narod v posesti, skrbeti za povezanost vseh raztresenih udov slovenske družine, gojiti do največje mere možnosti duhovno in snovno kulturo slovenskega naroda in ohraniti v slovenstvu katolicizem kot njegovo bistveno oznako; 4. hočemo slovenstvo neokrnjeno organsko vključiti v našo državno skupnost velike in močne krščanske Jugoslavije; 5. hočemo v družbenih odnosih dosledno uveljavljati načelo socialne pravičnosti in socialne ljubezni.«⁴⁸ Še bolj borbeni in radikalni v pogledih od Stražarjev so bili Borci z listom Mi mladi borci, ki so v svoji programski številki septembra 1936 zapisali, da se bodo borili proti največji nevarnosti, proti organiziranemu brezboštvu. Moč tega gibanja bo v zbiranju okrog papeža. Delavskega razreda ne bodo rešili ne komunizem, ne socializem in ne krščanski socializem, temveč le katoliški socialni nauk, ki ga je izdal papež v okrožnici Quadragesimo anno. Le močna udarna in dosledna katoliška mladina bo zgradila lepšo prihodnost narodu in družbi.⁴⁹ Ti klerofašistični voditelji in aktivisti že nič ne skrivajo svojih avtoritarnih totalitarističnih metod in ob volitvah 1938 celo odkrito grozijo, da bo kmalu prišel čas, ko si bodo slovenski fantje pripeli revolverje in vsakemu, ki se izloča iz katoliške narodne skupnosti, pretipali obisti itd.⁵⁰

Uradno klerikalno vodstvo, lepo povezano v JRZ in čvrsto v vladi ter poln politični gospodar v Sloveniji cela štiri leta obstoja režima JRZ z nobeno uporabno gesto ne zahteva kakšne avtonomije za Slovenijo. Zadovoljuje se s stanjem, kakršno je. Le nekateri posamezni klerikalni voditelji opozarjajo na nesprejemljivost obstoječega stanja za Slovence. Tako je na seji banskega sveta 20. februarja 1937 banski svetnik dr. Josip Leskovar iz Maribora zaključil: »Člani banskega sveta se ne strinjamo s pravnim stanjem, v katerem je banovina do centralne vlade ali države in tudi ne s pravnim stanjem, v katerem smo mi do bana... Želimo čim prej dobiti svojo samoupravo in namesto tega banskega sveta, ki je ostanek absolutistične dobe, dobiti zastop, izvoljen od ljudstva, ki bi sodeloval pri naredbodaji kakor tudi pri upravi.«⁵¹

Nekateri demokratični voditelji bivše SLS, ki so vztrajali pri starem avtonomističnem programu, so kmalu izstopili iz JRZ in konec novembra 1937 pozvali

⁴⁸ Straža v viharju, 14. aprila 1938.

⁴⁹ Mi mladi borci, 18. september 1936.

⁵⁰ Slovenski delavec, 3. december 1938.

⁵¹ Arhiv Slovenije, fond banski svet. Zapisniki sej banskega sveta, fasc. 11. zapisnik 6. seje 8. rednega zasedanja, 20. februar 1937.

vse pristaše, ki so v dobri veri vstopili v Jugoslovansko radikalno zajednico, da odlože prevzete strankine funkcije in izstopijo ter pomagajo znova oživiti program stare Slovenske ljudske stranke. Tako bodo oprali čast slovenskega naroda. Somišljeniki morajo prednjačiti v delu za svobodno in kulturno samostojno Slovenijo.⁵² Ta skupina, imenovana stara SLS, je družila manjši krog nekaterih uglednih, poštenih, demokratičnih in narodno zavednih voditeljev SLS, med njimi dr. Antona Breclja, dr. Ivana Stanovnika, dr. Jakoba Mohoriča, Franceta Furlana. Imela je zelo dobre stike s krščanskimi socialisti in se preko njih za parlamentarne volitve 1938 povezala z ljudsko fronto.

Spomladi 1939 je svoje kritično stališče do slovenskega političnega programa podal časopis Slovenija v daljšem članku v štirih številkah. Zelo točno je konstatiral, da smo Slovenci ob ustanovitvi skupne jugoslovanske države bili brez svojega političnega koncepta in brez prave volje do polnega političnega življenja v državi kot državni narod in brez zavesti o tem, kaj hočemo in kaj je naša zgodovinska naloga v tej državi...⁵³ »Unitaristično jugoslovanstvo postaja vse bolj anahronizem in samo ideološko sredstvo za vzdrževanje in opravičevanje vladnih sestavov, ki so po svoji zamisli centralistični. Centralizem stoji in pade z unitaristično hegemonistično idejo velikosrbstva, ki je v stvari identična z jugoslovanskim integralizmom...⁵⁴ Slovenci hočemo biti kot celota enakopravni kot državni narod, kot nosilci državne misli in državne oblasti. Enakopravnost v državi pa za nas pomeni, da čutimo kot narod vse svoje življenjske pravice popolnoma zavarovane, da imamo vsa ustavna poroštva, da nam jih nihče ne more vzeti... Vse politične in ustavne pravice, ki jih zahtevamo, so samo poroštva za to enakopravnost, pa bodi, da jih kdo imenuje avtonomija ali federacija. Tako resnično enakopravnost je mogoče urediti le v svobodnem sporazumu med prizadetimi narodi, ker pravice do nje ne sprejemamo od države, država smo mi sami, njeni narodi.«⁵⁵ Z zahtevanjem pravice državnega naroda »ne služimo samo sebi, ampak tudi državi in njeni prihodnosti.«⁵⁶

Sporazum Cvetković-Maček, ki je prinesel avtonomno banovino Hrvatsko, je pomenil za obe glavni slovenski meščanski politični stranki veliko zadrego, zlasti še za vladajočo klerikalno stranko, na katero so padli upravičeni očitki, da je s svojim štiriletnim služenjem centralistični beograjski politiki pripeljala Slovence v slepo ulico. Klerikalni politični voditelji so začeli zagotavljati, da sporazum o banovini Hrvatski vsebuje tudi klavzule, ki jih je moč raztegniti tudi na druge pokrajine in jim dati avtonomijo, kar naj bi veljalo tudi za Slovenijo, v kateri je slovensko prebivalstvo kompaktno naseljeno in so njene meje jasne.⁵⁷ Slovenec je pisal, da je do rešitve hrvatskega vprašanja prišlo prav po zaslugi slovenskih političnih faktorjev in njihovega voditelja dr. Antona Korošca. Na to je Mačkovo glasilo Hrvatski dnevnik v veselje slovenskim liberalcem precej sarkastično odgovoril: »Kar se nas Hrvatov tiče, želimo bratom Slovincem vso srečo. Vendar pa moramo že zavoljo ljube resnice ugotoviti, da nas njihova najmočnejša politična organizacija ni podpirala v borbi

⁵² Arhiv IZDG, dopolnilno gradivo.

⁵³ Slovenija, 3. marca 1939.

⁵⁴ Slovenija, 17. marca 1939.

⁵⁵ Slovenija, 31. marca 1939.

⁵⁶ Slovenija, 7. aprila 1939.

⁵⁷ Slovenec, 29. avgust 1939, govor ministra dr. Mihe Kreka v Konjicah.

za ustvaritev naših narodnih ciljev, dasi bi nas ta skupna borba že davno prej privedla do skupne zmage slovenske in hrvatske stvari. Ustanovitev banovine Hrvatske ni delo slovenskih političnih faktorjev, nego posledica mučeniške borbe hrvatskega naroda.«⁵⁸ Slovenski liberalci so v tistih dneh močno igrali na Mačkovo karto, spominjali so na taktični sporazum med JNS in Mačkom pri parlamentarnih volitvah 1938 in se kazali kot zagovorniki avtonomije Slovenije.

Takšni politiki je skušala klerikalna stranka odločno parirati. Tako je sredi septembra banovinski odbor JRZ za Slovenijo pod predsedstvom dr. A. Korošca sprejel resolucijo, ki je zahtevala čimprejšnjo ustanovitev avtonomne banovine Slovenije. Klerikalno vodstvo je lansiralo to svojo politiko po vsej Sloveniji in za to resolucijo so se javno izjasnjevali okrajni odbori JRZ.⁵⁹ Slovenec je vso jesen 1939 odločno zahteval, da se kompetence o avtonomiji uveljavijo tudi za banovino Slovenijo.

Študij tedanje politične situacije nudi dokaj nesporno ugotovitev, da je ustanovitev avtonomne banovine Hrvatske močno razgibala slovensko politično življenje, da se tu začneja neka nova politična etapa. Slovenski liberalci so po nekajtedenskem koketiranju z Mačkom, ki ni rodilo sadov, znova molče zavzeli jalovo unitaristično pozicijo in se tako podredili ofenzivi nekaterih nepopoljšljivih unitarističnih krogov JNS.

Tako niso bili več nevarni klerikalni stranki. Brezperspektivnost liberalizma je jasno spoznal tudi znani slovenski zgodovinar, demokrat dr. Fran Zwitter v lucidnem članku »Po slovenstvu« v reviji Sodobnost. Spregovoril je o novi politični konstelaciji za Slovence, ki je nastala s hrvaškosrbskim sporazumom in z izbruhom druge svetovne vojne. Pozdravil je sporazum, ki ga je točno ocenil za rezultat hrvaške narodno-politične borbe. Pri tem je pokazal, kako se je slovenska politika zadnjih dvajset let v primerjavi s hrvaško slabo odrezala. Ugotovil je, da »pogumno priznavanje k slovenstvu in priznanje eksistence več narodov v državi nikakor ne slabi odpornosti slovenstva in države na zunaj«. Zavzel se je, da tudi Slovenija dobi iste pravice in prevzame iste dolžnosti kot Hrvaška.

Na koncu članka je ugotavljal, da je položaj malih narodov v Evropi, ki so bili v 19. stol. pastorki liberalizma (so se pa vseeno iz svoje notranje moči ohranili), znova zelo težak. Zaključuje z mislijo, »da bodočnost slovenskega naroda ni vezana na bodočnost evropskega liberalizma. Treba nam je le trdne vere in jeklene volje, da se ohranimo, treba nam je soglasja s sosednimi sorodnimi narodi, ki žive v istem položaju in imajo iste interese. Če bomo ostali zvesti sebi, bomo našli pravo pot in se nam ni treba bati za svojo bodočnost. Potem bo novi evropski požar privedel do rešitve za nas in morda tudi do nove ureditve Evrope, boljše od tiste, ki sta jo ustvarila Versailles in Ženeva.«⁶⁰

Alternativa klerikalcem so tedaj na Slovenskem postajale samo levičarske ljudske sile. Verjele so v slovensko narodno moč in njegovo socialno osvoboditev in obsodile slovensko meščansko politiko. Najvažnejši med njimi: komunistična partija in krščanski socialisti so v novembru objavili svoja politična stališča. Komunisti so to storili z letakom »Kaj hočemo«, ki ga je izdala od

⁵⁸ Jutro, 1. september 1939.

⁵⁹ Slovenec, 15. september 1939.

⁶⁰ Sodobnost VII/1939, str. 409—412.

njih zasnovana organizacija Zveza delovnega ljudstva Slovenije. V njem so zahtevali sledeče: svobodne volitve v vsa ljudska zastopstva (občinske odbore, slovenski parlament, državni parlament, delavske, kmečke in obrtniške zbornice), takojšnje razveljavljanje vseh političnih zakonov in ustanov prejšnjih diktatorskih režimov; zajamčenje popolne svobode izpovedovanja mišljenja in prepričanja v govoru in tisku ter svobodo zborovanja in združevanja; takojšnjo in popolno amnestijo vseh političnih jetnikov; popolno politično, gospodarsko in kulturno osamosvojitve slovenskega naroda, ki naj samo odloči o obliki in načinu upravljanja Slovenije, prenehati mora gospodarsko zapostavljanje in davčno izmозgavanje Slovenije s strani velikosrbske gospode; izvesti je treba popolno davčno reformo, ukiniti je treba posredne davke, ki bremenijo delovnega človeka; črtati kmečke in obrtniške dolgove; vpeljati ljudsko kontrolo in obvezno zakonsko revizijo nad bankami, posojilnicami in zavarovalnicami; prepoved vsakršnih kartelov, uvedbo brezplačne zdravniške pomoči za kmečko in obrtniško delovno ljudstvo; slovenskim občinam naj se zagotovi popolna samouprava, o njihovem gospodarstvu naj odloča delovno ljudstvo, svobodno naj se razvija ljudsko združništvo vseh vrst.⁶¹

Krščanski socialisti so izdali ciklostiran bilten Slovenska politika,⁶² v katerem so ostro obsodili dotedanjo slovensko politiko: »Vse dosedanje politične stranke Slovencev so se več ali manj udajale objestnosti ali bojazni pred tujimi, Slovencem nasprotnimi duhovnimi političnimi silami. Danes smo toliko zreli in močni, da ne smemo več delati razlike med klerikalizmom, liberalizmom in socialno demokracijo. Mi brez izjeme obsojamo dosedanjo politiko Slovencev in njihove stranke. Kljub nazorskemu nasprotju, ki jih besno prepaja, moramo videti v vseh treh naštetih političnih strankah eno samo žalostno slovensko politično preteklost, ki ni znala slovenskega človeka niti vzgojiti za svobodo, niti mu je notranje politično ustvariti.«⁶³ »... Mi hočemo uresničiti trojni cilj: Prvenstveno hočemo doseči celotnost slovenskega narodnega ozemlja, da bomo vsi Slovenci, združeni v eni politični in gospodarski enoti, potem hočemo doseči politično samostojnost slovenskega naroda v sožitju z vsemi Jugoslovani; kot tretji cilj pa hočemo ustvariti tak socialni in gospodarski red na Slovenskem, da bo slovenski človek z njim čimbolj zavarovan.«⁶⁴

Program nadalje govori, da njegovi ustvarjalci odklanjajo ideološke boje in nočejo ustvarjati razlik. Pač pa hočejo doseči čim večje soglasje v gospodarskih, socialnih in političnih zadevah in zato težijo po koordinaciji z vsemi tistimi političnimi silami, ki hočejo skupaj z njimi premagati sedanjo politično nemoralo in likvidirati sedanji politični red z vsemi njegovimi strankami, potem pa duhovno in stvarno utrjevati in osamosvojiti slovenskega človeka.⁶⁵

Na koncu je v biltenu zapisano, da je srbskohrvaškega sporazuma vesela vsa slovenska demokratična opozicija, ki se je za načela narodne samobitnosti in federativne ureditve Jugoslavije borila z JRZ v najtežjih okoliščinah.

⁶¹ Arhiv CK ZKS, fond Množično gibanje, Oklic Zveze delovnega ljudstva, novembra 1939. Letak je bil prvič faksimilirano objavljen v Zborniku fotografskih dokumentov.

⁶² Arhiv IZDG, Zapuščina krščanskih socialistov. Ciklostirani bilten Slovenska politika.

⁶³ Slovenska politika, str. 1.

⁶⁴ Slovenska politika, str. 2.

⁶⁵ Prav tam, str. 2.

»Vodilni krogi JRZ tega sporazuma niso bili nič kaj veseli. Oni so namreč bili in so še sedaj v bistvu proti načelom federacije in narodne individualnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov. K sklenitvi sporazuma so bili prisiljeni od svojih višjih gospodarjev radi zunanje-politične stiske...«⁶⁶

Slovenski klerikalci, vključeni v JRZ, si kaj takega niso upali javno priznati, ampak so še naprej tudi v začetku leta 1940 zahtevali, da se kompetence o avtonomiji uveljavijo tudi za banovino Slovenijo. V tem smislu so na zasedanju banskega sveta 17. februarja na predlog že enkrat omenjenega dr. Leskovarja sprejeli naslednjo resolucijo: »Banski svet je tolmač odločne volje in zahteve vseh Slovencev, da se čimprej ustanovi tudi banovina Slovenija, uredi ostali deli države in vso ureditev potrdi nato izvoljeno narodno predstavništvo.

Banski svet je prepričan, da bi nastala nevarnost za dosledno izvedbo tiste državne politike, ki naj bi bila porok gospodarskega blagostanja prebivalstva in porok varnosti in miru na mejah, če bi se končna ureditev tega za celo državo tako važnega vprašanja odlagala.«⁶⁷

Vse to bombastično govorjenje JRZ v Sloveniji pa ni imelo nikakršnega vtisa na vodilne politične faktorje v Beogradu. Ti niso bili nič kaj pripravljeni ustreči slovenskim klerikalcem, v bistvu jih niso več nujno potrebovali, ker so že imeli sporazum z dr. Mačkom. Na drugi strani pa jih tudi Maček ni potreboval; kakšne posebne simpatije pa tako nikoli ni čutil do njih. Tako so se slovenski klerikalci znašli v slepi ulici, ki so si jo dolgo sami gradili.

Že spomladi 1940 so slovenski klerikalci morali kapitulirati pred svojimi unitarističnimi zavezniki v JRZ, ki so opozarjali, da je vsaka notranjepolitična borba za preosnovo Jugoslavije v tem trenutku škodljiva, ker jo zunanjepolitično slabi: Tako je minister dr. Miha Krek na shodu JRZ v Trbovljah obvestil javnost, da je vlada za odložitev preureditve države. »Glede notranje politike omenjam, da organiziramo sedaj banovino Hrvatsko. Avtonomija Slovenije nam bo potem kot zrelo jabolko padla v roke, ker bo vsa država organizirana na široki samoupravni podlagi. V današnjih razmerah, ko je treba vso pozornost obrniti na zunanje-politične dogodke, Slovenci, ki smo doprinesli toliko žrtev za slogo vseh Jugoslovanov, ne silimo k prehitri realizaciji naše slovenske samouprave.«⁶⁸

Štirinajst dni pozneje je bil dr. Krek še bolj kapitulantski. Na zborovanju v Celju 7. maja je dejal, da vprašanja slovenske samouprave ni mogoče popošesti, da je to dejstvo »aksiom, ki ga je treba sprejeti.«⁶⁹

S tem, da ni uspela zagotoviti Slovincem samouprave, pa je slovenska klerikalna stranka izgubila legitimacijo, da bi še naprej lahko predstavljala voljo slovenskega naroda. Njen vpliv med ljudstvom je začel upadati, kakor je že prej hitro usihal vpliv »liberalne« JNS. Izgleda, da sta se vodstvi obeh vodilnih slovenskih meščanskih strank tega zavedali in sta se poskušali reševati z omilitvijo medsebojnega napadanja in po možnosti s sporazumom. Toda klerikalno vodstvo je postavilo liberalcem pretežke pogoje, da naj namreč sprejmejo

⁶⁶ Prav tam, str. 6.

⁶⁷ Arhiv Slovenije, fond Banski svet, fasc. 15; Zapisnik 6. seje 12. red. zasedanja banskega sveta, 17. febr. 1940.

⁶⁸ Slovenec, 22. aprila 1940.

⁶⁹ Slovenec, 8. maja 1940.

priznано slovensko narodno vodstvo, kar je pomenilo klerikalno vodstvo. Na to liberalci niso mogli pristati in do sporazuma ni prišlo.

Tako so se v težkih trenutkih, ko je šlo za usodo slovenskega naroda, slovenske meščanske stranke s svojimi koncepcijami znašle v slepi ulici in izgubile vodstvo v slovenski narodni politiki. Vodstvo je prevzemal s svojimi vizijami delavski razred s svojo avantgardo, Komunistično partijo Slovenije, ki je od poletja 1940 dalje zbirala v okviru Društva prijateljev Sovjetske zveze vse najpomembnejše slovenske demokratične politične sile za borbo za nacionalno in socialno osvoboditev slovenskega naroda.

Zusammenfassung

BÜRGERLICHE KONZEPTIONEN BEZÜGLICH DER NATIONALEN UND SOZIALEN FRAGE BEI DEN SLOVENEN IM ALTEN JUGOSLAVIEN

Der Autor befaßt sich auf der Basis von Originalmaterial mit dem historisch bisher noch unerforschten Problem der bürgerlichen politischen Konzepte bezüglich der nationalen und der sozialen Frage. Die beiden Hauptströmungen slovenischer bürgerlicher Politik und ihre beiden Träger, die klerikale und die liberale Partei, werden dabei gründlich analysiert. In die Analyse miteinbezogen wurden auch andere bürgerliche Konzeptionen: jene der selbständigen bäuerlichen und nationalsozialistischen Partei der zwanziger Jahre, aber auch die Konzepte verschiedener, nur kurze Zeit existierender nationalistisch totalitärer politischer Gruppen in der ersten Hälfte der dreißiger Jahre und jene der nationaldemokratischen Gruppen insbesondere in der zweiten Hälfte der dreißiger Jahre. Der Autor sieht in der Aufspaltung des slovenischen Bürgertums in zwei unversöhnlich widerstrebende politische Lager (auf das lange Zeit kompakte katholische bzw. klerikale Lager und auf das nationale bzw. liberale Lager, das sowohl organisatorisch als auch politisch ziemlich heterogen und meistens zersplittert war) ein bedeutendes Element, das neben zahlreichen äußeren Faktoren (imperialistische Konstellation) die bürgerlichen politischen Konzeptionen maßgeblich bestimmte. Somanche Unterschiedlichkeit unter den Konzeptionen des slovenischen bürgerlichen Lagers ist gerade auf die gegenseitige Konkurrenz und auf den Wunsch, die Führung der slovenischen nationalen Politik an sich zu reißen, zurückzuführen. Aus der Analyse der damaligen imperialistischen Weltkonstellation folgt, daß das slovenische Volk seine nationale Frage im Sinne von Sicherung vollständiger nationaler Existenz und Perspektive nur gegen das Versailler System erreichen konnte. Das slovenische Bürgertum arrangierte sich jedoch mit diesem System anstatt sich ihm zu widersetzen.

Der Autor kam zu folgendem Schluß: das slovenische Bürgertum im alten Jugoslawien beharrte auf einigen slovenischen politischen Stereotypen, führte, eine mehr oder minder pragmatische Politik ohne langfristiges politisches Programm und war sehr selten der entscheidende subjektive Faktor in der jugoslawischen Politik. Mit dieser Haltung konnte es dem slovenischen Volk im jugoslawischen Staat keine befriedigende nationale Situation erkämpfen, geschweige denn eine demokratische soziale Entwicklung ermöglichen. In den entscheidenden historischen Ereignissen der Jahre 1939—1941 geriet es vollends in die Sackgasse und mußte schließlich die Führung der slovenischen nationalen Politik an die Arbeiterklasse und ihre politischen Konzepte abtreten.

Momčilo Zečević

PROŠVETNA POLITIKA U SLOVENIJI 1918—1929
I RAZVOJ NACIONALNE MISLI

Prosvetni i kulturni razvitak slovenačkog naroda u prvoj deceniji postojanja jugoslovenske države obeležavaju ovo vreme kao razdoblje afirmacije slovenačke nacionalne svesti i političke misli uopšte. O ovoj po mnogo čemu osobenoj deceniji novije slovenačke istorije, prvi put stekle su se osnovne državnopravne, političke, ekonomske i kulturne pretpostavke za afirmaciju slovenačkog nacionalnog bića i početak ostvarenja njegovih trajnih istorijskih interesa i težnji. Kako i prilikom svih velikih istorijskih zaokreta i lomova, kakvi su bili i nacionalno-revolucionarni događaji u doba tzv. prevrata 1917—1918. na slovenačkom tlu, prelazak iz jedne u drugu državu nije prošao bez dubokih ožiljaka. Izvan granica slovenačke matice ostali su značajni delovi kao, svedočanstvo o visokoj ceni ostvarenja programa ujedinjenje Slovenije. Ovo nepotpuno ostvarenje nacionalnog ideala ujedinjenja svih delova slovenačkog naroda, imalo je, međutim, svoju istorijsku korekturu u snaženju i afirmaciji slovenačkih nacionalnih interesa i ciljeva u zajedničkoj jugoslovenskoj državi već u prvim godinama od njenog stvaranja. Temelji dinamičnog i svestranog razvoja slovenačke nacije položeni su upravo u ovoj deceniji i u njoj se jasno mogu uočiti osnove i pravci razvoja Slovenaca u ekonomskom, političkom i kulturnom pogledu.

Po svom istorijskom sadržaju u okviru jugoslovenske države za istoriju slovenačkog naroda vreme 1918—1929. imalo je višestruki značaj: ušlo se u jednu novu, bitno drugačiju državu od prethodne (u kojoj je vekovima vođena borba za elementarnu nacionalnu egzistenciju), tj. u državnu zajednicu sa bliskim jugoslovenskim narodima i znatno širim demokratskim okvirima, pogodnijim političkim, ekonomskim i drugim društveno-istorijskim uslovima za ostvarenje nacionalnih težnji. Ukazat ćemo samo na neke osnovne karakteristike i rezultate »novog kursa« u slovenačkoj prosvetnoj politici posle 1918. godine, jer se čini da su ova zbivanja, koja su, inače, u historiografiji ovog razdoblja ostala gotovo nezapažena, od velikog značaja za konačno oblikovanje slovenačke nacije. U tom smislu postavlja se jedno značajno pitanje: u kojoj meri su Slovenci upravo u ovoj deceniji dovršili proces nacionalne konsolidacije za početak nekoliko decenija ranije, a naročito izražen krajem prvog svetskog rata i posebno u Državi Srba, Hrvata i Slovenaca, i da li su upravo u ovom periodu prošli onu tzv. »kritičnu tačku«, kada se amorfni etnički osećaji narodnog zajedništva podižu na nivo politizirane nacionalne svesti?

Do obrazovanja zajedničke jugoslovenske države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, organizacija školskog sistema, vaspitno-obrazovna programska orijentacija i prosvetna politika u celini u slovenačkim zemljama, nosili su naglašeni pečat velikonemačke, a delom italijanske i mađarske dominacije, sa neprikrivenim strateškim ciljevima asimilacije slovenačkog naroda. Takva politika u administrativno, ekonomski i kulturno razjedinjenom, pa i međusobno suprostavljenom prostoru slovenačkih zemalja Kranjske, Štajerske, Koruške, i Istre, dosegala je početkom XX veka kritične razmere, zbog čega su i najkonzervativniji duhovi slovenačkog društva zvonili na uzbunu i tražili spas nacije u organizovanom otporu, pre svega na prosvetnom i kulturnom polju. Velikonemačku dominaciju, izraženu naročito kroz prodor finansijskog kapitala, pratila je u stopu i asimilatorska kulturna politika čije su osnove počivale u prosvetnoj sferi. U tom svetlu gledano može se pouzdano tvrditi da je naseljavanje Nemaca imalo manju ulogu u germanizaciji, tj. da je glavna opasnost dolazila od prosvetne politike, zapošljavanja u nemačkim preduzećima i administraciji i sl., u Mariboru, Ptuju i Celju $\frac{4}{5}$ Slovenaca prijavljivalo je kao svoj jezik nemački.

Do stvaranja jugoslovenske države, položaj slovenačkog školstva, iako u pojedanim slovenačkim zemljama različit, imao je kao osnovno obeležje ograničenost upotrebe slovenačkog jezika u školskoj nastavi i naglašeni velikonemački sadržaj nastavnih programa. Tu činjenicu nisu bitno izmenili ni političkim borbama postignute izborne reforme i uvođenje prava glasa za šire slojeve slovenačkog društva početkom XX. veka. Demokratizacija unutrašnjem života u Monarhiji dala je značajnije rezultate na političkom polju, u jačanju slovenačkih stranaka i većoj politizaciji naroda, dok zahtevi za jednakost i pravo upotrebe slovenačkog jezika u školama i javnom životu uopšte, nisu bili ostvareni.¹

U odnosu na upotrebu slovenačkog jezika u nastavi u najpovoljnijem položaju nalazilo se osnovno školstvo. U Kranjskoj sve javne osnovne škole bile su slovenačke, nemačkih je bilo samo u Kočevju, Beli peči i Ljubljani. Međutim, i tu u svim četvororazrednim slovenačkim školama već od trećeg razreda morao se učiti nemački jezik kao obavezan predmet. U gradovima i većem broju drugih mesta u Štajerskoj, gde je u školskim odborima prevladivala nemačka većina, osnovne škole bile su uglavnom nemačke. Najteže stanje bilo je u Koruškoj gde su postojale samo tri javne slovenačke osnovne škole, dok ih je 87 bilo utrakvističkih, tj. slovenačko-nemačkih. U njima se već posle prva dva razreda obavezno ukidao slovenački jezik. Položaj slovenačkih osnovnih škola u Primorskoj bio je znatno povoljniji, a u Prekumurju i Beneškoj Sloveniji nije ih uopšte bilo. Pokušaji da se osnivanjem privatnih slovenačkih osnovnih škola umesto nedovoljnog broja postojećih javnih, zaustavi nemački pritisak, nisu dali zapaženije rezultate. Uvođenje obaveznog školovanja pred I. svetski rat uglavnom je doprinelo samo širem opismenjanju stanovništva. U pogledu nacionalnog sadržaja školskih programa i sastava nastavnog osoblja, situacija je takođe bila nepovoljna. To je naročito bilo karakteristično za Ko-

¹ *Zgodovina Slovencev* (dalje: ZS), Ljubljana 1979, 542—545. Kao tri dominantna pravca germanizacije slovenačkog naroda E. Kardelj je isticao: 1. ekonomsko prodiranje nemačkog kapitala; 2. državni birokratski aparat; 3. školstvo i druge kulturne institucije preko kojih se nije širio samo nemački jezik »nego i nemački duh«. E. Kardelj Sperans, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1960, 232.

rušku gde su slovenački učitelji jedva znali maternji književni jezik, a jedini udžbenik pisan na slovenačkom jeziku bio je katehizam.²

Položaj slovenačkog jezika, odnosno njegova upotreba u školskoj nastavi, bili su utoliko gori koliko se išlo ka višim stupnjevima školovanja. Pošto slovenački univerzitet nije postojao, u srednjim školama nastava je izvođena pretežno na nemačkom jeziku. U okviru, inače, relativno velikog broja srednješkoljskih zavoda sa javnim i privatnim položajem, po obrazovnoj usmerenosti dominirale su gimnazije, građanske škole, a naročito stručne škole (zanatske, domaćičke, trgovačke i poljoprivredne). Sudeći prema upotrebi maternjeg jezika kao nastavnog, »čiste« slovenačke škole bile su samo građanska škola u Postojni, muška i ženska učiteljska škola u Gorici, zatim nekoliko domaćičkih škola, 7 škola za ručni rad, 5 zanatskih, 1 trgovačka i 2 poljoprivredne. Ovoj maloj grupi uslovno rečeno »nacionalnih« škola pripadalo je i nekoliko privatnih škola pojedinih crkvenih redova, kao i tzv. Mesni devojački licej u Ljubljani. Od slovenačkih srednjih škola najvažnije su bile 2 gimnazije, u Gorici i u Šent Vidu. Goriška gimnazija bila je jedina potpuna slovenačka državna gimnazija, dok je tzv. Škofijska gimnazija u Šent Vidu osnovana 1905. godine, imala status privatnog zavoda. Ukupno uzev, na čitavom slovenačkom prostoru do I. svetskog rata bilo je 18 državnih i privatnih srednjih škola i 8 državnih i privatnih učiteljskih škola na kojima je učila slovenačka omladina.³ Za razliku od Primorske i Kranjske u Štajerskoj, sa izuzetkom slovenačko-nemačkih paralelki, sve gimnazije bile su nemačke. Formalna dozvola da se i u neslovenačkim gimnazijama može izučavati slovenački jezik kao neobavezan predmet, u praksi uglavnom nije sprovedena. Sve ostale srednje škole bile su mešane ili, pak, nemačke i italijanske. U njima je upotreba slovenačkog jezika dozvoljavana samo u prvim razredima, a posle 1908. godine u nekim školama i u višim razredima, i to uglavnom za pojedine egzaktne školske predmete. Nastavni programi bili su pronemački usmereni, dok su predmeti od posebnog idejnog i nacionalnog sadržaja, kao npr. istorija, izučavani isključivo na nemačkom jeziku. Za više studije i univerzitetsko školovanje slovenački studenti bili su upućeni pretežno na centre u austrijskom delu Monarhije, pre svega na Grac, Beč i Prag.⁴

Ovakav položaj Slovenaca u vaspitno-obrazovnom sistemu Monarhije bio je u naglašenom neskladu sa bujanjem političkog i kulturnog života u slovenačkim zemljama početkom XX. veka, sa sve izrazitijim nacionalnim obeležjima. Slovenačke političke stranke, javni i kulturni krugovi, sve veću pažnju posvećuju u to vreme i pitanjima prosvetne politike kao značajnom sredstvu odbrane prema velikonemačkom pritisku. Počev od stranačkih programa, pa sve do praktičnih akcija, naročito kroz veliku i dobro organizovanu mrežu najrazličitijih masovnih društava, knjižnica, čitaonica i sl., koja su prerasla u pravi odbrambeni sistem nacionalne samosvesti najširih slojeva naroda, zatim kroz političku borbu za šire nacionalne interese, osobito u vreme aktuelizacije jugoslovenske ideje, pitanje kulturne samobitnosti i samostalnosti Slovenaca dobija značaj primarnog političkog cilja. Ova usmerenja došla su do potpunijeg izraza tek

² ZS, 551—552.

³ J. Turk, Šolstvo, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, 182.

⁴ ZS, 552—553.

sa obrazovanjem slovenačke Narodne vlade i Narodnog sveta u Državi Srba, Hrvata i Slovenaca, a svoj puni razmah postižu posle stvaranja zajedničke jugoslovenske države. Tek u njenim okvirima prvi put se stvaraju uslovi za ispravljanje posledica dugotrajne tuđinske denacionalizatorske politike i na prosvetnom planu, koja je u velikoj meri doprinela usporavanju prirodnog istorijskog toka nacionalnog sazrevanja slovenačkog naroda.

Oduševljenje koje je slovenačke političke i kulturne krugove zahvatilo u predvečerje osnivanja zajedničke jugoslovenske države, vrlo brzo preneto je i na teren prosvetne politike. Traganja za zajedničkim jugoslovenskim političkim programom sledilo je i nastojanje da se u okvirima jednog novog kulturnog sadržaja pronađu rešenja koja bi Slovence više približila jugoslovenskim narodima i obrnuto. Uporedo sa nastojanjima kulturnih radnika i slovenačke političke stranke teže da zajedničkom akcijom u okviru Narodne vlade izgrade novi kulturni i prosvetni program za celokupan slovenački prostor. Iz toga perioda sačuvana su višestruko zanimljiva svedočanstva — zapisnici Kulturnog odeljenja pri Narodnom svetu SHS sa njegovih sednica od 16. i 18. novembra i 9. decembra 1918. godine. Ugledni slovenački kulturni i javni radnici pokušali su tom prilikom da daju jasan odgovor i odrede smernice daljeg razvitka slovenačke kulture u novoj jugoslovenskoj državi. U toku debate, kao i u rezoluciji koja je usledila, bila je prisutna dilema oko naglašeno izražene volje za kulturnom individualnošću prema nejasnom i nesigurnom shvatanju koje je težilo kulturnoj asimilaciji u jugoslovenskom smeru. Iz iskustva minule prošlosti u centar pažnje stavljen je slovenački jezik, ali još uvek nesigurno izražavano je pravo na njegovu upotrebu. »Hipen jezikovni prelom v šolah in uradih je že tehnično neizvedljiv« — navodi se bojažljivo u prvobitnom nacrtu rezolucije, u kome se i ovom prilikom nije otišlo dalje od tradicionalnih zahteva za kulturnom autonomijom.

Zadatak postavljen Kulturnom odeljenju bio je da se jasno opredeli o položaju slovenačke kulturne samobitnosti u novoj državi. U debati koja je oko ovog pitanja vođena preovlađivalo je mišljenje da Slovenci moraju očuvati u novoj sredini svoju kulturnu individualnost, da im ona, bez obzira na oblik uređenja države, mora biti zagarantovana. Posle dvodnevne rasprave usvojena je sledeća rezolucija: »Po stvaranju države Slovenaca, Hrvata i Srba Kulturni odeljenje N. S. očekuje da će nova, politički potpuno jedinstvena država, ma kako bila organizovana, prema svojim mogućnostima ubrzati svim raspoloživim sredstvima razvitak prosvetnog života sva tri naroda na podlozi kulturne autonomije. Nesmetan razmah individualnih snaga sva tri plemena najzdraviji je uslov za potpuno duhovno bogatstvo Jugoslavije.

Kulturna politika svakako bi morala računati sa činjenicom da je istorija tokom stoleća dala Slovincima poseban duhovni sadržaj. Slovenački deo jugoslovenskog naroda razvio se također i jezički samostalno, tako da je slovenački jezik, nosilac tog duhovnog sadržaja, da je i pored toga što je najbliže srodan srpsko-hrvatskom jeziku, danas zaseban organizam i da je u oblasti slovenačkog idejnog jezika za sada moguć uspešan kulturni rad jedino na tom jeziku.

Ako bi se Slovincima onemogućio vlastiti kulturni razvitak, usledio bi neminovno snažan pad kulturnog života slovenačkog plemena, i ono bi prestalo biti stvaralačko. Svaka etnička skupina oseća se slobodna samo utoliko, ukoliko može ostvarivati svoje stvaralaštvo. Svaki narod je značajan čovečanstvu uto-

liko, koliko je ustvaralac novih vrednosti. Kulturnom prelomu mogao bi se možda prilagoditi samo tanak sloj inteligencije, dočim bi široke mase, jezgo našega plemena, bile isključene od blagodati kulturnih dostignuća i gurnute u kulturni polumrak.

Kulturna autonomija nikako, pak, ne oslobađa dužnosti duhovne radnike sva tri plemena, da traže što bliže kontakte, što dublje međusobno razumevanje i sporazum u svim pitanjima i brigu za međusobno dopunjavanje zajedničkog prosvetnog rada, koji će biti na svom vrhuncu poslednja, najlepša osnova slobodne Jugoslavije u porodici naroda«. Usled stranačkih razmimoilaženja u pogledima o budućoj kulturnoj politici, među klerikalcima i liberalima, što će biti i osnovna karakteristika političkih borbi za čitav naredni period, ova rezolucija nije bila saopštena javnosti.⁵ Zahtev kulturnih i javnih radnika za kulturnom autonomijom u smislu ove rezolucije, kao odgovor i odbrana prema liberalnom unitarističkom jugoslavenstvu, ponovljen je i u februaru 1921. godine, objavljajem poznate »Autonomističke izjave«. Naime, u vreme oštrih borbi oko donošenja ustava, mere koje je preduzimala vlada N. Pašića protiv autonomističkih zahteva Slovenske ljudske stranke, izazvale su nezadovoljstvo i u širim slojevima slovenačke inteligencije, kao i među pripadnicima političkih stranaka, grupa i struja koje nisu pripadale vladajućem demokratsko-radikal-skom bloku. Na inicijativu vodećih socijaldemokratskih političara D. Lončara i A. Prepeluha »Autonomističku izjavu« potpisala su 43 slovenačka kulturna radnika, a u tekstu izjave izražen je zahtev da novi ustav mora osigurati i razvitak »imanentnih snaga pojedinaca i pojedinih privredno-kulturnih jedinica unutra«. I pored toga što je isticanjem u prvi plan teritorijalnih, a ne narodnih, tj. nacionalnih interesa Slovenaca izražavala je određene nejasnoće, karakteristične je za slovenačku misao toga doba i zagovarala izvestan kompromis između centralizma i federalizma, »Autonomistička izjava« naišla je na veliki odjek i znatno je uticala na jačanje autonomističkog pokreta u Sloveniji, koji će posle Vidovdanskog ustava postati osnovna preokupacija slovenačke nacionalne politike.⁶

Sadržaje kulturnih, prosvetnih i političkih zahteva, koji su sami po sebi bili izraz nacionalne samosvesti, kao i izbor sredstava borbe za dalje afirmisanje slovenačkog nacionalnog identiteta, karakterisali su u vreme stvaranja jugoslovenske države nejasni pogledi na pitanje političkog položaja slovenačkog naroda (republika ili monarhija; jedinstvena ili složena država i sl.), zatim jednostranosti i lutanja oko utvrđivanja budućeg nacionalnog kulturnog programa. Ove činjenice svedoče o nedovoljno definisanim oblicima, vezama i osećajima slovenačkog nacionalnog zajedništva u to vreme, a njih najbolje ilustruje pitanje istaknutog klenikalnog političara Izidora Cankara postavljeno na sednici Kulturnog odeljenja Narodnog sveta 16. novembra 1918.: dali smo mi Slovenci

⁵ Arhiv Slovenije, Narodni svet, Spisi odeljenja, fasc. 3. Zapisnici sej Kulturnega odeljenja Narodnega sveta, Ljubljana 16. i 18. novembra 1918; M. Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, Ljubljana 1965, 66—68; M. Zečević, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje*, Beograd, 1973, 188—189; F. Koblar, *Slovenska književnost v zadnjih desetih letih*, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928, 644—646.

⁶ F. Erjavec, *Autonomistička izjava slov. kulturnih delavcev leta 1921.* (Iz spominov), *Zgodovinski zbornik*, Buenos Aires 1959, 169; A. Prepeluh, *Pripombe k naši prekratni dobi*, Ljubljana 1938, 532; S. Kranjec, *Slovenci v Jugoslaviji*, Spominski zbornik Slovenije, 84; M. Zečević, n. d. 430—432.

pleme (rod) ili narod? I tom prilikom ovo pitanje ostalo je bez jasnog odgovora, kao očigledna posledica prethodne istorije i tuđinske anacionalne prosvetne politike minulih decenija.

Posle osnivanja zajedničke jugoslovske države krajem 1918. godine, slovenački narod našao se u jednom sasvim novom istorijskom položaju. Nestale su administrativne, političke, ekonomske i kulturne pregrade između većine njegovih delova, čime su bili stvoreni osnovni preduslovi za zajedničku i celovitu nacionalnu politiku. Ranije potiskivane slobodarske i demokratske težnje, pod uticajima i izazovima nove sredine, dobili su i nove sadržaje. U prvoj deceniji zajedništva ove težnje izrasle su u politička previranja na čitavom slovenačkom prostoru, koja su po frekventnosti bila jedna od najsnažnijih i u tadašnjoj Evropi. Tradicionalne stranke dobile su političku i idejnu konkurenciju u nizu različitih stranaka, grupa i struja, a razmimoilaženja i sukobi javljaju se i unutar svih seljačkih stranačkih struktura. Radnički pokret i njegova politička avantgarda — Komunistička partija, najavljivali su da njihovo vreme dolazi.⁷ Nagla politizacija širokih slojeva naroda ulivala je sve više veru u mogućnost odbrane i jačanje nacionalnih interesa. I pored svih političkih suprotnosti, otpora i sukoba, kako na domaćem tlu, posebno u pogledu ostvarivanja celovitog ujedinjenja Slovenaca, tako i u državnoj politici, slovenački nacionalni smer krčio je puteve napred. Na polju prosvete i kulture postizani su rezultati takvog nacionalnog sadržaja, da su ih još savremenici, sabirajući ih krajem prve decenije, označavali istorijskim.⁸

U jugoslovskej državi vrlo brzo je u slovenačkoj prosvjetnoj politici učinjen radikalni preokret. Iako su polazile sa različitih pozicija, slovenačke političke stranke, posebno građanske liberalna i klerikalna, svojom praktičkom prosvetnom politikom aktivno su doprinosile ostvarivanju nacionalnog kulturnog programa. Nova školska politika i prosvetna organizacija zasnovane su još 14. novembra 1918. odlukom Narodne vlade o obrazovanju. Odelenje za prosvetu i veru, koje je postalo najviša školska vlast u Sloveniji.⁹ U sprovođenju nove politike ovom organu pomagao je i Viši školski savet osnovan u Ljubljani, koji je od 1. januara 1919. preuzeo poslove bivših pokrajinskih školskih saveta, tj. brigu o državnim osnovnim in srednjim školama. Organizacija najviših organa u slovenačkoj prosveti pretrpela je do 1929. godine velike promene, posebno u vezi sa novim državnim zakonodavstvom a takođe i zbog političkih sukoba između liberalnog in klerikalnog tabora oko autonomističkog programa. Sa pedagoškog, kulturnog in nacionalno-političkog vidika, karakter in ciljevi nove prosvetne politike dobili su osnovna obeležja već od samog početka delovanja nacionalne vlasti.

Prve odluke prosvetnih organa Narodne vlade, odnosno od 20. januara 1919. Deželne vlade, sadržavale su zahteve da se u svim školama u Sloveniji uvede slovenački nastavni jezik i ukine upotreba pre svega nemačkog jezika, koji je ubrzo potisnut in formalno svrstan u kategoriju neobaveznih predmeta. Prvu takvu odluku Narodna vlada donela je već 16. novembra 1918., a njen značaj najbolje pokazuje činjenica da je nemački jezik, naročito u toku rata, osvojio

⁷ M. Mikuž, n. d. 129—135; 188—203.

⁸ F. Koblar, *Slovenska književnost v zadnjih desetletjih*, Spominski zbornik Slovenije, 642.

⁹ Uradni list, št. 111, 14. novembra 1918.

još veći prostor u slovenačkom školstvu, posebno u Štajerskoj, Koruškoj i u Kočevskom području. Oštiri nacionalni kurs u tom smeru zauzet je naročito posle poznatih velikonemačkih demonstracija u Mariboru od 27. januara 1919. godine.¹⁰ Viši školski savet doneo je odluku 12. juna 1919, da se u osmorazrednim školama kao obavezan predmet uvede i srpskohrvatski jezik od šestog razreda dalje. U toku 1919. slovenački prosvetni organi odlučili su da u Štajerskoj svi osnovni razredi moraju biti slovenački, a nemački samo uporedni, zatim da nemačke razrede mogu pohađati isključivo učenici nemačke narodnosti i to uz učenje slovenačkog jezika kao obaveznog predmeta. U sve predmete uvedena je slovenačka terminologija, a učenje nemačkog jezika kao neobaveznog predmeta ograničeno je dosta oštrim merama. Slične odluke u odnosu na mađarski jezik donete su prilikom reorganizacije školstva u Prekmurju, gde su škole bile mađarske i verskog karaktera. Prekmurskim učiteljima bio je postavljen uslov da u roku od godine dana moraju ovladati slovenačkim jezikom.¹¹

Glavni zagovornici ovako naglašenog protivnemačkog kursa bili su pripadnici liberalne stranke, koji su slovenačku kulturnu i prosvetnu politiku odlučno usmerivali prema anglofilskim i jugoslovenskim sadržajima. Ovakva nastojanja bila su u kursu glavne političke borbe oko slovenačkog autonomističkog programa, koju je vodila Slovenska ljudska stranka i centralizacije države koju su zastupali slovenački liberali, jer im je to bio jedini put za ostvarivanje većeg uticaja u Sloveniji. Ovaj sukob, kao dominantna crta odnosa između Ljubljane i državnih organa u Beogradu, naročito se prelamao u prosvetnoj politici, oko školskih programa, imenovanja sreskih školskih nazornika, finansiranja školstva, položaja prosvetnih radnika i sl., tj. u svim onim oblastima prosvete gde su se težnje za što većom nacionalnom samostalnošću sučeljavale sa centralizacijom države i unitarističkom politikom.

Obrazovanje jugoslovenske vlade i početak rada Ministarstva prosvete najavili su ovaj sukob prvo u zakonodavno-pravnoj, a ubrzo i u sasvim praktičkoj sferi. Prepiska između Deželne vlade u Ljubljani i Ministarstva prosvete u Beogradu tokom 1920. godine oko pitanja ko od ove dve institucije ima pravo imenovanja školskih nazornika, sadrži sve reflekse oštrog i širokog konflikta između klerikalnog i liberalnog tabora, autonomističko-federalističkih in centralističkih snaga u državi pred donošenje ustava. Tadašnji ministar prosvete S. Pribičević, kao glavni zagovornik centralističkog uređenja države, uspeo je uz pomoć slovenačkih prvaka iz liberalne stranke (G. Žerjav, A. Kramer i dr.), da u oblasti svog resora ubrzo slomi, inače snažan otpor slovenačkih autonomista. Za novog poverenika prosvete i vera u Deželnoj vladi Pribičević je imenovao dr. F. Skabernea, koji ga je na mešanom srpsko-slovenačkom jeziku telegramom od 16. decembra 1920. izvestio sledeće: »Ka telegramu br. 46860 izveštavam da sem se danas primo vodstva poslova povereništva za uk in bogočastje u Ljubljani te sam uveo u dužnost okrajne školske nadzornike koje ste Vi postavili.«¹² Nadzornici postavljeni na ovaj način ostali su u službi do početka 1924. godine, kada je na osnovu Zakona o opštoj upravi došlo do radikalnijih promena u ovoj oblasti.

¹⁰ Vid. opširnije: N. Velikonja, *Razvoj šolske uprave*, Spominski zbornik Slovenije, 691—743.

¹¹ Isto, 701—705.

¹² Isto, 706—710.

U nastojanjima slovenačkih liberala da oslabe klerikalnu dominaciju u Sloveniji i preuzmu vlast, bilo je i poteza koji su objektivno doprinosili zbližavanju Slovenaca sa ostalim jugoslovenskim narodima. U Ministarstvu prosvete za vreme njihove vladavine zagovaran je strogi antinemački kurs i pripremani su školski programi sa naglašenim jugoslovenskim sadržajem. Potiskivanje mađarskog, italijanskog i naročito nemačkog jezika iz školskih programa, a favorizovanje slovenačkog i srpskohrvatskog, imalo je za posledicu obespravljane nacionalnih manjina u okviru nove prosvetne politike, što se sa izvesnim korekcijama nastavilo i posle osnivanja oblasti 1927. godine. U pogledu novijih jugoslovenskih programa, pored uvođenja srpskohrvatskog jezika kao školskog predmeta i učenja ćirilice od strane nastavnog osoblja, najdalje se otišlo u proučavanjima zajedničke istorije Srba, Hrvata i Slovenaca. Ministarstvo prosvete je naredbom od 26. oktobra 1920. odredilo da se u višim razredima svih škola, osobito u Sloveniji i Hrvatskoj, istorija mora izučavati kao celovit jugoslovenski program, a od trećeg razreda osnovne škole u čitavoj državi ćiriličko i latiničko pismo. U Sloveniji je odlukom Višeg školskog saveta od 25. aprila 1921. provedeno izučavanje srpskohrvatskog jezika, a Odeljenje za prosvetu i veru pokrajinske uprave u Ljubljani izdalo je 29. oktobra 1921. naredbu da se u slovenačke čitanke uvrste po mogućnosti i srpske narodne pesme u prevodu i originalu i posebno istakne značaj kosovske bitke. Pokušaj da se u Ljubljani za srpsku i hrvatsku decu organizira osnovno školstvo na maternjem jeziku nije naišao na razumevanje Višeg školskog saveta. Na njegovoj sednici 11. avgusta 1921. zaključeno je da se za tako mali broj učenika (26) ne isplati otvarati posebnu školu, kao i zbog toga što ova deca mogu lahko naučiti slovenački jezik pri čemu će im biti pružene olakšice u daljem školovanju u višim razredima.¹³ Izučavanje srpskohrvatskog jezika u slovenačkim osnovnim školama bliže je određeno odlukom Ministarstva prosvete od 18. marta 1924. godine.

U srednjim školama u Sloveniji, gde su i posle reformi iz 1918. i 1919. uglavnom ostali stari austrijski školski programi, radikalni zaokret nastupio je tek sa odlukom Ministarstva prosvete u julu 1924. godine kojom je naloženo da se u svim srednjim školama u državi, izuzev u humanističkim gimnazijama, izjednače školski programi sa programima gimnazija u Srbiji. Smena na čelu Ministarstva prosvete, koja je usledila odlaskom S. Pribičevića i dolaskom za ministra A. Korošca, odložila je sprovođenje ove odluke, ali samo do pada vlade Lj. Davidovića, posle čega je svoju julsku reformu S. Pribičević sproveo krajem 1924. i početkom 1925. godine. Ovom reformom u nižim gimnazijama ukinuti su latinski i nemački jezik, a uvedeni su francuski jezik i nacionalna istorija u višim razredima. U učiteljskim školama istorija slovenačke literature dopunjena je sa istorijom srpske i hrvatske, a slično je učinjeno i sa novim programima istorije i geografije. Instituciju nižih i viših tečajnih ispita u svim srednjim školama u državi Ministarstvo prosvete uvelo je još oktobra 1922. godine. Odlukom ovog ministarstva od 7. septembra 1925. oduzeto je pravo javnosti privatnim učiteljskim školama, čime se htelo onemogućiti delovanje pre svega katoličke crkve. Na taj način, u okviru politike unifikacije školskih programa i izjednačavanja školske organizacije u čitavoj zemlji, slovenačko škol-

¹³ Isto, 714—715.

stvo doživelo je značajne izmene, kako uopšteobrazovnom smeru, tako i u svom nacionalnom i jugoslovenskom obeležju.

Pitanju brzog i potpunijeg obezbeđenja nacionalnih prosvetnih kadrova u slovenačkom školstvu bila je posvećena glavna pažnja. Već u 1919. godini izvršena je radikalna zamena nemačkih, italijanskih in mađarskih učitelja i profesora sa slovenačkim prosvetnim radnicima. Odlukom viših vlasti samo u Štajerskoj otpušteno je iz službe preko 300 nemačkih učitelja i profesora, koji su se većinom iselili u Austriju. U Prekmurju slična sudbina je zadesila oko 80 mađarskih učitelja. I u drugim slovenačkim zemljama odlučno je sprovedena ova politika. Nemačke škole pretvarane su u slovenačke i njih organizuju i vode slovenački prosvetni radnici. Nedostatak kvalifikovanih kadrova koji se pojavio, nadomešten je velikom seobom slovenačkih učitelja i nastavnika, koja je naročito bila intenzivna posle gubitka Koruške i Primorske. Tom prilikom je samo iz Koruške u Sloveniju došlo 214 nastavnika i učitelja.¹⁴ Za angažovanje nekvalifikovanih prosvetnih kadrova već posle 1924. godine prestala je potreba, jer su već tada stigle generacije učitelja školovanih u novoj slovenačkoj školi. Prosvetni radnici u Sloveniji organizovali su snažan otpor prema ostacima »austrijanštine« i njenim sledbenicima. Polarizovani u dva osnovna smera: na pristalice klerikalne i liberalne stranke, preko svojih udruženja (Udruženje jugoslovenskih učiteljev — liberali i Slomšekova družba — klerikalci) preneli su i u škole, kadrovsku politiku i programe, idejni i politički sukob između dva tabora. Praktična posledica njihovih političkih borbi bilo je širenje osnove obrazovnih i pedagoških sadržaja. U njima su se sučeljavali nacionalni, jugoslovenski, verski, laički i drugi uticaji, čime je objektivno sužavan prostor dominirajućem klerikalnom kulturno-prosvetnom konceptu. To se pozitivno odrazilo na prosvetnost i idejnu orijentaciju mlade generacije koja je dolazila. Nije bez značaja bila činjenica da su slovenački prosvetni radnici u ovom periodu većim delom pripadali liberalnom taboru i bili glavni protivnici klerikalnom kulturno-nacionalnom izolacionizmu, koga su zagovarale Slovenska ljudska stranka i katolički krugovi oko nje.

Zaoštavanje klerikalno-liberalnog sukoba u oblasti školstva došlo je posebno do izražaja u konfrontaciji između klerikalne sportske organizacije Orel i liberalnog Sokola. Kada je Ministarstvo prosvete u maju 1920. saopštilo svoju odluku da su ove organizacije ravnopravne u slovenačkom školstvu, započeo je među njima oštar sukob koji je kulminirao sa donošenjem uredbe ministra S. Pribečevića od 25. jula 1924., kojom je Orel označen kao separatistička organizacija uperena protiv državnog jedinstva a nastavnicima i učenicima zabranjeno učešće u njoj. Sledeće vlade u kojima su sudjelovali klerikalci ukidale su ovu odluku da bi 1928. obe organizacije dobile ravnopravni status. Posle uvođenja monarhiodiktature 1929. zabranjene su sve druge organizacije ove vrste izuzev Sokola Kraljevine Jugoslavije.¹⁵ Pritisak koji je na ovaj način vršen od strane liberala u pravcu »deklerikalizacije« slovenačkog školstva, bio je odraz sukoba autonomističkih i centralističkih snaga, ali u isto vreme i širih idejno političkih kulturnih previranja koja su menjala klasične sadržaje kulturne i političke svesti u slovenačkom društvu.

¹⁴ Isto, 691—693.

¹⁵ J. Turk. *Telesna in mladinska vzgoja*, Spominski zbornik Slovenije, 216.

Povećanjem broja osnovnih i srednjih škola posle 1919. godine u Sloveniji, razvoj prosvetnih prilika beleži stalni uspon. Obnavljaju se školske zgrade, otvaraju nove škole i osposobljavaju novi kadrovi. Ovaj razvoj pratile su i velike teškoće, uslovljene pre svega neizgrađenim sistemom financiranja kao i odnosima sa ministarstvom prosvete u Beogradu, u čiju nadležnost su već od 1919. godine prešle sve važnije kompetencije školske politike. Međutim, centralizacija države na prosvetnom polju imala je nešto slabiji uticaj u Sloveniji nego u drugim krajevima zemlje. Slovenačko školstvo dobijalo je i veće sume novca nego mnogi drugi krajevi. Ministarstvo prosvete u svojim budžetima izdvajalo je npr. dva puta veća sredstva za potrebe Slovenije nego za Bosnu i Hercegovinu,¹⁶ čemu je svakako doprinelo i vešto laviranje slovenačkih klerikalnih političara u sukobu između srpske i hrvatske buržoazije. Dobar deo tereta u finansiranju školstva nosile su i slovenačke opštine, tako da je njihov udeo samo u finansiranju osnovnog školstva porastao od 1 775 467 u 1919/20. godini na 17 631 867 dinara u 1929/30. godini. Za izgradnju novih zgrada za osnovne škole, čemu se ozbiljnije prišlo tek 1925. godine, utrošeno je do školske 1929/30. godine ukupno 2 888 258 dinara.¹⁷ Nepotpuni podaci o financiranju srednjih škola beleže takođe u vreme do 1929. godine zapažen porast. U skladu sa novom prosvetnom politikom prelaska sa humanističkih na praktične programe, najveći broj škola otvoren je u oblasti srednjeg stručnog obrazovanja (trgovačke, rudarske, zanatske, tehničke i dr. škole). One su bile finansirane iz različitih izvora, a vrlo često iz budžeta ministarstava kojima su po svom obrazovnom smeru pripadale.

Odnosi sa Ministarstvom prosvete zavisili su najčešće od učešća liberala ili klerikalaca u vladi i svaka smena ovih stranaka na vlasti imala je za kadrovsku prosvetnu politiku u Sloveniji štetne posledice. Dolazak na vlast ove stranke koristile su za jačanje svoga uticaja i u prosveti, pa su tom prilikom vršene mnoge zloupotrebe sa premeštanjem, otpuštanjem i postavljanjem učitelja, nastavnika, školskih nazornika i drugih prosvetnih radnika, što je nepovoljno uticalo na postizanje još boljih rezultata.¹⁸

Jedno od ključnih pitanja slovenačke prosvetne politike u ovom periodu bila je težnja da se školstvo oslobodi patronatnog uticaja katoličke crkve, koja je, boreći se takođe za nacionalnu školu, nametala ovoj kroz nastavne programe i svoj pogled na svet, kao i svoju neposrednu kontrolu. Odvajanje crkve od škole i države, sankcionisano Vidovdanskim ustavom, Ministarstvo prosvete, naročito za vreme demokratskih vlada i uz puno angažovanje slovenačkih liberala, nastojalo je da u praksi sprovede. Ova politika nailazila je na snažan otpor klerikalnih vrhova u Sloveniji. Nove vlasti često su se žalile državnim organima na svoju nemoć da ovu politiku sprovedu, a Narodna skupščina bila je poprište učestalih i oštrih istupanja poslanika Slovenske ljudske stranke protiv antiklerikalnih mera koje su preduzimate u čitavoj državi. Klerikalna stranka

¹⁶ Budžet rashoda Ministarstva prosvete (1920—1927), Sarajevo 1920—1927.

¹⁷ J. Turk, n. n. 179.

¹⁸ U slovenačkoj dnevnoj štampi, zatim u raznim interpelacijama zabeleženim u stenografskim beleškama Narodne skupštine i njenih odbora, u fondu Ministarstva prosvete 1919—1929. u Arhivu Jugoslavije, u Pokrajinskom arhivu u Mariboru — fondu velikog župana, kao i u drugim dokumentima iz ovog perioda postoji veliki broj podataka o klerikalno-liberalnim sukobima u vezi sa premeštanjem, postavljanjem i otpuštanjem prosvetnih radnika u Sloveniji.

često je svoju opozicionu političku platformu gradila upravo na programu konfesionalnog školstva i u opstrukciji prema modernim prosvetnim tendencijama ispoljavala je najraznovrsnije oblike otpora oslanjajući se pre svega na katoličku crkvu.¹⁹ U sukobu liberalnog i klerikalnog koncepta o uređenju Slovenačkog školstva, koji je dostigao kulminaciju 1925. godine oko zabrane Orla i favorizovanja Sokola, dominirala su sledeća praktična pitanja: sprovođenje odluke Ministarstva prosvete o zabrani učenicima da pripadaju katoličkim društvima — Marijinim kongregacijama, raznim sličnim udruženjima i njihovim manifestacijama »koje su štetne za vaspitanje omladine u nacionalnom državnom duhu«; onemogućavanje uticaja katoličkog sveštenstva na škole i rešenje problema verske nastave u školama na novim osnovama.²⁰ Te »nove osnove« najbolje pokazuje dopis velikog župana ljubljanske oblasti ministru prosvete od 25. aprila 1925. godine, u kome se potreba veće nacionalizacije osnovnog školstva u Sloveniji obrazlaže na sledeći način: »Slovenački se deo troimenog naroda razvijao u prošlosti pod kulturnim uplivima Beča i Rima. Szadanjem nove države potrebna je duševna orijentacija u pravcu prema istoku u svrhu unutrašnje kulturne i političke konsolidacije svih triju plemena. Školstvo je bez sumnje jedno od najjačih sredstava koje ima da pruži toj kulturnoj političkoj svrsi. Zato je potrebno da upotrebimo školstvo u što izdašnjoj meri da služi okrepljenju celokupnosti i okrepljenju državne ideje. Iz tih je vidika prelom s prošlosti u toj grani državne uprave nužno potreban. Borba s prošlosti je bila uvek težak problem; postavljenje na snagu novih pogleda naleće na teškoće naročito u ljubljanskoj oblasti, gde se udejuje već nad 30 godina izraziti tip gospodarsko-političkoga i kulturno dobro organizovanoga agresivnoga rimskog klerikalizma, gde se je rimska crkva duboko ukorenila u sav smeri i upravu našeg školstva.

Temeljite su reforme za nacionalizaciju osnovnoga školstva od neminovne potrebe. Te se odnose na promene opstojeećeg ustroja, na nekoja izlućenja i na dopune. Ministarstvo Prosvete molim, da posveti školskom pitanju u Slovenačkoj naročitu pažnju i da u punoj meri uzme u obzir u ovome spisku izneta mišljenja i predloge.²¹ Taj spisak mera predlagao je da se u slovenačkom školstvu na prvom mestu povede borba protiv klerikalizma, komunizma in Radićevog republikanizma. Detaljno se obrazlaže reorganizacija školstva, puna kontrola nad prosvetnim kadrovima i otklanjanje neposrednog uticaja sveštenstva na školu (»umanjenje upliva sveštenstva uopšte, napose veroučitelja na školi je od velikog nacionalnog državnog interesa«), zatim postepeno ukidanje privatnih samostanskih i drugih crkvenih škola i zavoda, kao i pooštavanje završnih ispita u njima, veronauku da predaju svetovna lica itd. Uz osnovnu orijentaciju protiv uticaja crkve i vere na školu, kroz prosvetnu organizaciju i programe traži se veća afirmacija svetovnih nazora, nacionalnih i jugoslovenskih sadržaja, koje treba sprovesti i šire u narodu, kroz postojeću mrežu prosvetnih i kulturnih organizacija. Zahtevi sadržani u ovom programu značili su ustvari radikalizaciju nove prosvetne politike, koja je već od 1924. godine davala svoje

¹⁹ *Klerikalci i školsko pitanje*, Samouprava, Beograd 25. juni 1925.

²⁰ Pokrajinski arhiv Maribor, Fond velikog župana, Izveštaj velikog župana ljubljanske oblasti Ministarstvu prosvete od 10. aprila 1925 »O sudelovanju školske omladine u organizacijama separatističkoga smera«.

²¹ Isto.

rezultate. Međutim, liberalni tabor je stalno insistirao na još većoj emancipaciji prosvetne politike i organizacije u Sloveniji od klerikalnog uticaja, u čemu je imao najčešće punu podršku prosvetnih organa nove države.

Uspešan razvoj slovenačko školstvo beleži osobito sredinom 1924. godine, kada su sa uvođenjem oblasnih samouprava, ljubljanske i mariborske, i osnivanjem oblasnih i sreskih školskih odbora u maju iste godine, stvorene veće mogućnosti za angažovanje domaćih snaga u neposrednijem materijalnom i organizacionom ostvarivanju prosvetne politike. Uz činjenicu da je već od jula 1919. godine najveći deo prosvetnih radnika dobio status državnih službenika i bio, kao i sve škole, prosvetne i kulturne ustanove, financiran iz državnog budžeta, dodatna domaća materijalna ulaganja u školstvo iz oblasnih fondova, pored već postojećih opštinskih ulaganja, doprinela su novom razmahu školstva.

Svoj najveći domet nova nacionalna prosvetna politika u Sloveniji ostvarila je osnivanjem slovenačkog univerziteta. Borba Slovenaca za osnivanje visokog školstva, je izražena naročito sredinom XIX i početkom XX veka, ostajala je bez rezultata, jer su velikonemački krugovi rešenju ovog pitanja pružali snažan i uporan otpor. Posle raspada Austro-Ugarske Narodna vlada u Ljubljani odmah je postavila pitanje osnivanja slovenačkog univerziteta. Već tada je isticana statistika da su prosvetni radnici u slovenačkim zemljama bili više od 2/3 Nemci i Italijani i da je za njihovu zamenu sa nacionalnim prosvetnim kadrovima potrebno oko 2000 učitelja i profesora, kojih u to vreme nije bilo više od 800. Ova činjenica isticana je kao glavni argument za osnivanje univerziteta.²² Na pritisak slovenačkih javnih i kulturnih radnika Narodna vlada je obrazovala univerzitetsku komisiju, čiji pregovori o privremenom otvaranju slovenačkih odeljaka na zagrebačkom sveučilištu do osnivanja univerziteta u Ljubljani, nisu dali rezultate. Zbog finansijskih i organizacionih teškoća, a posebno zbog problema habilitacije slovenačkih nastavnika, kao i njihovog posebnog i ravnopravnog položaja, zagrebačko sveučilište nije prihvatilo saradnju, posle čega se odustalo od prelaznih formi oko obrazovanja ljubljanskog univerziteta preko Zagreba, a od vlade u Beogradu zahtevana je hitna odluka.²³

Slovenačka štampa donela je već 4. marta 1919. vest o tome da je vlada u Beogradu odlučila da za organizovanje ljubljanskog univerziteta izdvoji početnu sumu od 1 400 000 kruna i da će univerzitet početi sa radom već tokom godine.²⁴ Univerzitetska komisija je u atmosferi opšteg oduševljenja širom Slovenije odmah prišla organizaciji pojedinih fakulteta prema instrukcijama koje je ministar prosvete Lj. Davidović uputio 1. aprila 1919. Povereništvu za prosvetu i veru pri Narodnoj vladi. Nedostatak materijalnih sredstava rešavan je vlastitim naporima, a na vladu u Beogradu vršen je stalni pritisak da se univerzitet što pre otvori. Pre konačne odluke u Beogradu u Ljubljani je već 19. maja 1919. otpočeo rad na visokoškolskom tečaju tehničkih nauka, čime je praktično ljubljanski univerzitet zaživio. Za Privremeno narodno predstavništvo bio je pripremljen prednacrt budžeta budućeg univerziteta. Sredinom juna 1919., raspravljajući o ljubljanskom univerzitetu, ministarski savet izrazio je rezervu prema osnivanju medicinskog fakulteta. Posebna slovenačka dele-

²² J. Polec, *Zgodovina slovenske univerze do 1929*, Ljubljana 1929, 140—141.

²³ Isto, 161; *Slovenec*, 13. februar 1919; *Slovenski narod*, 15. februara 1919.

²⁴ *Slovenec*, 4. marta 1919; *Slovenski narod*, 4. marta 1919.

gacija vodila je 26. juna u Beogradu razgovore sa ministrom prosvete Lj. Davidovićem, i zahvaljujući njegovom zalaganju, ministarski savet je pod predsedništvom A. Korošca primio 30. juna zakonski predlog o osnivanju univerziteta. Davidović je takođe isposlovao da odlukom regenta Aleksandra Privremeno narodno predstavništvo ovaj predlog razmatra bez obrazloženja. Uoči glasanja o predlogu poslanik SLS A. Sušnik isticao je ljubljanski univerzitet kao budući centar zbližavanja jugoslovenskih naroda i zahtevao je jedinstveni književni jezik za celu zemlju, zatim razmenu i saradnju studenata i profesora sa svih jugoslovenskih univerziteta, tj. stvaranje uslova »za kulturnu asimilaciju« radi »budućih« Jugoslovena, a naročito je naglasio značaj slovenačkog univerziteta za oslobađanje Slovenaca od nemačkog i italijanskog kulturnog pritiska.²⁵

Privremeno narodno predstavništvo na svojoj sednici od 16. jula 1919. jednoglasno je usvojilo Zakon o univerzitetu u Ljubljani, koga je regent Aleksandar potvrdilo 23. jula, a već 31. augusta 1919. kraljevim ukazom imenovani su i prvi redovni profesori. Univerzitet je organizovan u pet fakulteta: pravni, filozofski, bogoslovski, tehnički i medicinski, koji su otpočeli sa nastavom već u jeseni iste godine. Sa ovih fakulteta, čiji su se kapaciteti svake godine širili, a uslovi i organizacija rada poboljšavali, već u prvoj deceniji izašle su prve generacije visokoobrazovanih stručnjaka, školovanih na svom nacionalnom univerzitetu. Istovremeno širila se i nastavno-naučna baza univerziteta, započeta skromnim nacionalnim kadrovima. Univerziteti instituti, seminari i laboratorije vrlo brzo su dobili ugled »moderno uređenih naučnih zavoda«, tako da su domaći i strani stručnjaci »priznavali i čudili se« kako je sve to bilo moguće brzo postići. »Ljubljanski univerziteti nastavnici znalački su organizovali naučni rad u Sloveniji i sa vlastitim prilozima ga pomogli. Osnovali su više stručnih periodičnih publikacija i izdali od 1919—1927. više od 1070 priloga (knjiga, članaka u domaćim i stranim časopisima)«. ²⁶

Ljubljanski univerzitet obrazovan je po modelu beogradskog univerziteta a njegova participacija u troškovima visokog školstva u državnom budžetu 1919—1925. bila je 0,069 % prema zagrebačkom 0,257 % i beogradskom (zajedno sa Suboticom i Skopljem) 0,313 %.²⁷ Univerzitet se već od početka morao boriti protiv opasnosti da njegov tehnički i medicinski fakultet budu ukinuti. U najtežoj krizi integritet univerziteta našao se krajem 1925. godine, međutim, snažan protest celokupne slovenačke javnosti osujetio je namere centralističkih snaga da slovenački univerzitet okrnje ukidanjem medicinskog i tehničkog fakulteta.²⁸

Inače, već od početka rad na ljubljanskom univerzitetu odvijao se u snažnim političkim sukobima između liberala i klerikalaca, koji su najviše dolazili do izraza u borbi za centralistički jugoslovenski koncept i autonomni nacionalni univerzitet. Ovi sukobi uticali su na sadržaj nastavnih programa, upotrebu

²⁵ J. Polec, N. d., 177—178.

²⁶ Isto, 265.

²⁷ K. Hinterlehner, *Vprašanje univerz v Jugoslaviji (s posebnim ozirom na ljubljansko vseučilišče)*, Ljubljanski zvon, št. 6/7, Ljubljana 1925, 342—327. O delovanju ljubljanskog univerziteta vid. opširnije: J. Srebrnič, *Cas*, XIV, Ljubljana 1920, 91—107; N. Velikonja, n. n., 715—720; *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919—1965*, Ljubljana 1969 i dr.

²⁸ *Slovenec*, 17. decembra 1925.

slovenačkog i srpskohrvatskog jezika u nastavi, a vođeni su i oko pitanja unifikacije univerziteta u čitavoj zemlji.²⁹ Borba za očuvanje slovenačkog jezika u nastavi, u državnoj upravi i uopšte u javnosti, kao i zahtevi za ograničavanjem upotrebe srpskohrvatskog jezika u Sloveniji bili su najaktuelnija pitanja koja su privlačila pažnju slovenačke javnosti.³⁰

Nova prosvetna orijentacija i osnivanje univerziteta dali su veliki doprinos afirmaciji nacionalne misli u Sloveniji još u toku 1919—1929. godine, kada su iz slovenačkih škola i sa univerziteta izašle prve generacije stručnjaka sa novim znanjima i pogledima. Ovaj razmah prosveta i kulture sa naglašenim nacionalnim sadržajem u oblasti književnosti, muzike, arhitekture, štampe, periodike itd.,³¹ uticao je da se već u ovo vreme istakne potreba za obrazovanjem slovenačke akademije nauka.

Značaj slovenačke prosvetne politike u zajedničkoj jugoslovenskoj državi najbolje ilustruju statistički pokazatelji koji su i pored toga što su jednostrani i nepotpuni mogu uzeti kao indikatori procesa prosvetnog razvitka. Tako, npr. broj osnovnih škola u Sloveniji 1918/1919. godine iznosio je 820 sa 166 327 učenika i 2433 nastavnika, a 1928/1929. bilo je 841 škola, 133 460 učenika i 3292 nastavnika. Za isti period broj građanskih škola porastao je od 14 na 36 a učenika od 1865 na 6416. U gimnazijama i realkama za isto vreme broj učenika je od 4914 porastao na 6960, a nastavnika od 267 na 339, dok je u učiteljskim školama broj učenika od 600 porastao na 1101 i nastavnika od 71 na 85. Osobit porast, kao u pogledu otvaranja novih škola, tako i po broju učenika i nastavnika beleži srednje stručno i visoko školstvo.³² Stanje celokupnog osnovnog, srednjeg i visokog školstva u školskoj 1928/1929 godini u Sloveniji bilo je sledeće: 1194 školske ustanove pohađalo je 151 279 učenika i studenata. Nastavni kadar prelazio je broj od 5217 učitelja, nastavnika i profesora. Bilo je 209 raznih srednjih škola koje je pohađalo 26 073 učenika, dok je na ljubljanskom univerzitetu te školske godine studiralo 1295 studenata.³³ U odnosu na broj stanovnika prema popisu iz 1931. Slovenija je imala 1 120 549 stanovnika, procenat školske omladine iznosio je za to doba impozantan broj od preko 13 0/0, što je bio najveći prosek u čitavoj državi.

²⁹ Vid.: F. Petre, *Po smrti Ivana Prijatelja*, Sodobnost, Ljubljana 1937, 252—258; F. Ilešič, *Slovenački autonomizam*, Misao, sv. 93, 1923; A. Melik, *Ob desetletnici univerze v Ljubljani*, Ljubljanski zvon, št. 7, Ljubljana 1929, 389—390; I. Lah, *Nekaj misli o slovenščini in srbohrvaščini*, Njiva, 1—2, 1921, 41—42.

³⁰ U javnosti su naročito poslanici SLS iznosili potrebu za »čistom« upotrebom slovenačkog jezika u Sloveniji i zahtevali su smanjenje upotrebe srpskohrvatskog jezika u slovenačkim školama i državnoj administraciji, a takođe i recipročno izučavanje slovenačkog jezika i kulture u školama u drugim jugoslovenskim zemljama. Ova borba trajala je tokom čitave decenije 1919—1929. o čemu postoje brojni dokumenti u štampi, arhivskoj građi, stenografskih beleškama Narodne skupštine i dr.

³¹ Vid. opširnije sledeće priloge u zborniku Slovenci v desetletju: F. Lukman, *Slovenska znanstvena literatura*, 633—648; F. Koblar n. n., 642—658; K. Gantar, *Naše politično časopisje*, 659—674; *Narodno gledališče*, 675—680; M. Marolt, *Likovna umetnost pri Slovencih od l. 1918 do 1928*, 681—685; S. Vurnik, *Slovensko glasbeno življenje izza prevrata*, 686—691 i dr.

³² J. Turk, *Prosveta*, a) *Školstvo*, Spominski zbornik Slovenije, 177—196.

³³ *Statistički godišnjak 1929. god.*, knj. I, Beograd 1932, 354—378; *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918—1928*, knj. I, Beograd 1928, 384—410.

Razvoj prosvetnih prilika u Sloveniji 1918—1929, pored školstva, počivao je u velikoj meri na širenju i jačanju tradicionalno narodno-prosvetnih organizacija. Ove organizacije u kojima je po broju najviše bilo biblioteka, čitaonica i raznih drugih obrazovnih društva, dobile su u prvoj deceniji XX veka izrazit stranački karakter. U njima su i po broju i po stepenu organizovanosti prednjačile organizacije iz katoličkog tabora, koje su bile pod neposrednom kontrolom Slovenske ljudske stranke. U novoj državi posle 1928. godine, intenziviranjem političkog života i porastom broja stranaka, rastao je i značaj narodno-prosvetnih organizacija. Pored društava koja su bila pod okriljem tri najsnažnije političke stranke, katoličke, liberalne i socijaldemokratske, bilo je i onih koja politički nisu bila angažovana. Rad u narodno-prosvetnim društvima proticao je u borbi za međusobni prestiž i što veći uticaj, što je doprinosilo vrlo živom društvenom životu i prosvjećivanju najširih slojeva naroda. Zahvaljujući ovim organizacijama, kao i razvijenom zadružnom pokretu i njegovom obrazovnom uticaju, postojeći školski sistem uspešnije je mogao da deluje. I pored toga što su međusobno bile idejno i politički suprotstavljene narodno-prosvetne organizacije snažno su uticale na prosvjećivanje širokih slojeva naroda i jačale njegovu nacionalnu svest. Aktivnosti raznih kulturnih organizacija (npr., »Prosvetna zveza«, koja je delovala u okviru SLS, imala je samo u ljubljanskoj centrali 1927. godine oko 218 društava sa 13 000 članova), zatim sportskih udruženja, humanitarnih, ženskih, đачkih, staleških, privrednih i drugih organizacija, doprinele su opštem podizanju socijalnog i kulturnog života Slovenaca.³⁴ Još pod Austrijom, prema popisu iz 1910. godine, Slovenci su sa 14,65 % nepismenih spadali u prosvćenije narode Monarhije, dok su u jugoslovenskoj državi, tokom prve decenije postotak analfabeta smanjili na 8,85 % u 1921. i 5,54 % u 1931. godini, čime su bili znatno ispred drugih jugoslovenskih naroda, tj. jugoslovenskog proseka nepismenih u celini, koji je 1921. godine iznosio 51,5 %. Samo u Makedoniji i Bosni i Hercegovini broj nepismenih tada je prelazio 80 %.³⁵

Nove prosvetne i kulturne prilike u Sloveniji 1919—1929. godine, zajedno sa dinamičnim razvojem nacionalne privrede i širokim razmahom političkog života, dale su već u ovo vreme nove kvalitete nacionalnoj samosvesti slovenačkog naroda, koji nisu mogli biti ranije izraženi. Posebno značajni rezultati postignuti su na području stručnog školstva i u slovenizaciji celokupnog obrazovanja. Veliki broj tehničkih visokih, srednjih i nižih škola »obrazovali su domaće generacije u srazmerno kratkom vremenu do te mere, da su uspešno mogle zameniti strane stručnjake. Te i slične uspehe nikako ne smemo izostaviti kada govorimo o opštem uvažavanju slovenačkog naroda u državi i izvan nje, kada imamo u vidu porast njegovog životnog standarda, snaženje njegove političke i ekonomske samosvesti i još druge elemente, potrebne kako za upoređivanje sa stanjem u habsburškoj monarhiji, tako i za procenjivanje vitalnosti

³⁴ Vid. opširnije: F. Erjavec, *Naše društveno življenje*, Slovenci v desetletju 1918 do 1928, 744—758.

³⁵ J. Turk, n. n., 197; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918—1978*, Beograd 1981, 158—159. Broj nepismenih u Sloveniji i dalje se uspešno smanjivao: 1934 na 3,3 % a 1936/37. na samo 1,86 %.

u moderno konkurentskoj borbi s drugim evropskim nacionalno-ekonomskim konceptima i potencijalima.«³⁶

Zbivanja koja su u slovenačkom društvu usledila u tridesetim godinama na ekonomskom, kulturnom i političkom polju, potvrdila su značaj razvoja Slovenaca u vreme 1918—1929. godine za konstituisanje nacionalne svesti. U sudbonosno razdoblje pred drugi svetski rat, zatim u toku Narodnooslobodilačkog rata i revolucije 1941—1945, Slovenci su ušli kao nacionalno oformljen i zreo narod, sa jasno utvrđenim interesima i ciljevima u okviru jugoslovenske države i društva. Idejna i socijalna previranja u toku izgrađivanja nacionalne samosvesti usmerila su i vezala u tridesetim godinama nacionalnu maticu za slovenačku radničku klasu i Komunističku partiju Slovenije. Umesto nejasnog i kolebljivog autonomističkog programa klerikalne buržoazije ili unitarizma liberalnog tabora, nove napredne snage slovenačkog društva borile su se odlučno za ravnopravni položaj Slovenaca u federativnoj i demokratskoj jugoslovenskoj državi. Temelji ovakve nacionalne orijentacije slovenačkog naroda položeni su u vreme 1918—1929, pri čemu je prosvetna politika dala svoj teško merljiv, ali nesumljivo veliki udeo.

R é s u m é

L'INSTRUCTION PUBLIQUE EN SLOVÉNIE DE 1918 À 1929 ET LE DÉVELOPPEMENT DES IDÉES NATIONALES

L'auteur s'efforce de montrer l'importance de la nouvelle politique d'enseignement en Slovénie après la formation de l'état yougoslave uni, de la fin de 1918 jusqu'au début de 1929, et de la mettre en relation avec le développement de la conscience nationale et avec le processus de la formation définitive de la nation slovène. En comparant la situation de l'instruction publique slovène en Autriche-Hongrie avec le développement de celle-ci de 1918 à 1929, il arrive à la conclusion qu' à cette époque un changement radical et définitif se produisit en politique d'enseignement slovène, soit de point de vue national yougoslave, soit de point de vue arrêtant définitivement la politique de dénationalisation de la grande Allemagne envers le peuple slovène. A base des documents disponibles illustrant en général l'orientation de base de l'évolution de l'instruction publique slovène, de sa politique d'organisation, des cadres ainsi que de sa politique organisatrice, dans le cadre des événements politiques connus de l'histoire slovène et de celle yougoslave de cette époque, l'auteur fait remarquer les caractéristiques de base du combat pour les intérêts nationaux slovènes qui fut mené même à travers la politique de l'enseignement par les forces nationales de la société slovène contre les concepts unitaristes du nouvel état. Le conflit entre l'autonomisme slovène et le centralisme et unitarisme du grand état yougoslave connu en Slovénie un grand écho dans le domaine de l'enseignement. Dans ce conflit, en même temps qu'il y eut un développement rapide de l'éducation, la conscience nationale slovène s'est renforcée ce qui donna une nouvelle qualité aux pensées nationales slovènes avec une base démocratique élargie et avec une politisation accentuée de larges couches du peuple slovène. Les nouvelles générations des cadres formés dans les années 1918—1929 ont été élevées dans le nouvel esprit national et dans les conditions créées par la plus grande partie des Slovènes qui après 1918, pour la première fois dans leur histoire, se sont trouvés unis de points de vue politique culturel et économique. Unis aux autres peuples yougoslaves, les Slovènes en cette décade, selon l'auteur, sont devenus un sujet national autonome qui sous la direction de la classe ouvrière slovène et du parti communiste entreprendra rapidement la lutte pour le nouvel état et pour la nouvelle société yougoslave. Ce niveau de la prise de conscience nationale fut obtenu en grande partie par la politique d'enseignement dans les années 1918—1929.

³⁶ ZS, 699.

Milica Kacin-Wohinz

FAŠISTIČNI PROGRAMI RAZNARODOVANJA SLOVENCEV IN HRVATOV
V JULIJSKI KRAJINI

Rapalsko mejo, določeno novembra 1920, ki je prepuščala Italiji pol milijona Slovencev in Hrvatov, je Italija zahtevala predvsem iz strateških razlogov, čemur se je moralo podrediti etnično načelo. Italija, zmagovalka v vojni, ni bila dolžna sprejeti v mednarodnih pogodbah obvez do nacionalnih manjšin, vendar so predfašistične demokratične vlade obstoj manjšin v mejah Italije priznavale in jim z resolucijo v parlamentu jamčile, da bodo »lahko gojile svoj jezik, svojo kulturo in svojo vero brez omejitev in ovir ter da bodo uživale globoko spoštovanje v svojem posebnem položaju«. Kajti po besedah zunanjega ministra C. Sforze je to za Italijo »vprašanje časti in dejanje politične modrosti«.¹ Ne glede na dejstvo, da te obljube demokratična Italija ni izpolnjevala, je bila za fašizem tudi teoretično nesprejemljiva. Ne samo da se fašistična vlada ni čutila dolžne nadaljevati politike svojih predhodnic, marveč je bilo že samo dejstvo o obstoju nacionalnih manjšin nezdržljivo z doktrino fašizma. Za fašizem je bila vse država, v kateri je enotna nacija, posameznik ali skupina pa obstojata le, kolikor se izenačujeta z državo. Kakor je fašizem postopoma gradil svojo doktrino — prek dejanj — tako je postopoma nastajala tudi njegova politika do nacionalnih manjšin oziroma do »drugorodnega« prebivalstva.

V okviru tega spisa se ne bom ustavljala pri zakonodaji, pri uresničevanju te politike, ki jo je temeljito prikazal L. Čermelj v delu *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*. Poskušala bom pokazati, na kakšnih ocenah in idejah je slonela fašistična raznarodovalna politika, kakšni motivi so jo narekovali in v kakšnih okoliščinah se je oblikovala. »Vedno je treba upoštevati, da je bilo ravnanje s Slovenci in Hrvati povezano s kompleksno izbiro italijanskega imperializma, mimo ozkih lokalističnih interpretacij ali abstraktnih in moralističnih stališč o ‚zverinski‘ politiki, ki jo je fašizem uveljavljal do nacionalnih manjšin,« je zapisal tržaški zgodovinar T. Sala.² To pomeni, da je bila fašistična politika do manjšin na obmejnem ozemlju — imenovana tudi »fascismo di frontiera« — vedno pogojena z italijansko zunanjo politiko, ki je bila usmerjena na podonavsko-balkansko področje in agresivna zlasti do Jugoslavije, pri tem pa je uporabljala metodo obkrožanja in njene izolacije. Julijska krajina je imela odločilno vlogo v tej zunanji politiki, zato sta bila tu delavski razred in visoko

¹ L. Čermelj, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*, Lj. 1965, str. 26—27.

² T. Sala, *Programmi di snazionalizzazione del »Fascismo di frontiera« (1938—1939)*, Bollettino, Trieste, II, št. 2, maj 1974, str. 24.

razvito jugoslovansko prebivalstvo glavni objekt fašističnih in režimskih napadov v perspektivi imperializma in notranjepolitičnih ciljev, ki so bili: ustvariti ob meji italijansko kompaktno deželo kot dinamično ost za ekspanzijo na Balkan.³ Če izhajamo iz teh ugotovitev, ki jih je T. Sala postavil za zadnja leta pred drugo vojno, postane očitno, da je bila raznarodovalna politika posebno poglavje v splošni fašistični politiki, vendar njen organski del, pa tudi, da je bila v konkretnostih odvisna od spreminjajočih se zunanjepolitičnih okoliščin, kar pomeni, da ni mogla biti enkrat za vselej začrtana in deklarirana. Najbrž zato v doslej znanih virih ne najdemo kompleksnih — javno razglašanih — vladnih raznarodovalnih programov, pač pa zaupna navodila, projekte, nasvete, predloge in zahteve lokalnih pa tudi osrednjih političnih dejavnikov, ki so nedvomno osnova za raznarodovalno zakonodajo, predvsem pa za posamezne, tudi nezakonite ukrepe in dejanja.

Prvič srečamo neki »vladni program o upravljanju novih provinc« v Mussolinjevi zaupni okrožnici ministrom in državnim sekretarjem dne 1. novembra 1925. Dasi je bil namenjen predvsem poenotenju kriterijev v ravnanju z drugorodnim prebivalstvom, je v dokumentu precizirana misel, ki je bila temelj vsem programom in ravnanju. Takole pravi Mussolini: italijanske demokratične vlade niso imele jasne koncepcije o vladanju drugorodcev, ker so novo mejo na vzhodu jemale zgolj kot strateško mejo in s tem pristajale na avtonomijo novih provinc ter se zadovoljevale z dejstvom, da bodo živeli ob meji ubogljivi, čeprav naciji tuji podaniki. Fašistična vlada pa je nasprotno ugotovila, da je koncepcija opravičevanja meje na Brennerju in na Snežniku z vojaškimi potrebami razvrednotila aneksijo novih provinc, ker ji je odvzela značaj odrešitve italijanskega nacionalnega ozemlja. Zato je fašistična vlada svoj program do drugorodnega ljudstva naslonila na dejstvo, da so vsa priključena ozemlja geografsko in historično (elementa, ki sta osnova za nacionalno državo) sestavni del Italije. Ker so le tuje vlade — avstroogrške — odvzele temu ozemlju del njihovega italijanskega značaja, ga je treba sedaj, ko je italijanska država dobila pravico moči, popolnoma reintegrirati. Za uresničitev tega programa je treba po eni strani zatirati protiitalijanske manifestacije iredentističnih društev, katerih politični značaj prikriva kulturna zavesa, po drugi strani pa s primernimi koncesijami in dobrohotnim ravnanjem zbuhati v ljudeh občutek o koristnosti njihove pripadnosti k Italiji. Za izpolnitev te dvojne naloge pa so potrebni: energija, preudarnost in vztrajnost, predvsem pa enotnost kriterijev, sicer bo akcija prej škodovala kot koristila namenu.⁴

Bistvo teh navodil je: zanikanje obstoja drugih narodnosti v mejah Italije — kolikor so, so umetno ustvarjene po krivdi tujih vlad — obtožba demokratičnih vlad, da so sprejele to umetno tvorbo, ko so poskušale reševati njen problem, ter zahteve po nasilnem zatrtju vsega, kar se upira »reintegraciji«. To zadnje navodilo je bilo samo po sebi v nasprotju z osnovno trditvijo o neobstoju narodnosti, predvsem pa priča o nedognanosti te trditve. Fašistična raznarodovalna politika je nastajala brez poglobljenih študij ter analiz problema, in je

³ T. Sala, *L'Italia in guerra e la Venezia Giulia*, Bollettino, IV/1976, št. 2—3, str. 57.

⁴ Archivio centrale dello Stato, Presidenza del consiglio (ACS, Pres. Cons), gabinetto, 1926, fasc. 1/1—3; prim. M. Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev*, Koper 1977, str. 475—477. Dokument je objavljen v R. De Felice, *Mussolini il fascista*, Einaudi 1969, str. 494 in sl.

slonela na zanikanju obstoja nacionalne manjšine oziroma na razvrednotenju narodnosti v nerazvite drugorodne skupine, ki so po naravi obsojene na asimilacijo oziroma »nacionalizacijo« ali italijanizacijo. To razberemo zlasti iz del objavljenih v letih 1927—1929, potem ko je bila že opravljena prva — zunanja — faza raznarodovanja.

V letih 1927—1928 je bila namreč končana ofenziva zoper slovensko-hrvaške legalne institucije — zoper šole, jeziki, društva, tisk, organizacije, občinsko upravo itd. Z zakonitimi sredstvi, možnimi v fašističnem totalitarnem režimu, je bil zbrisan zunanji videz obstoja nacionalne manjšine in zrušena njena vloga politične sile. In kar se je zdelo najpomembnejše, razteptan je bil vodilni razred manjšine, to je srednji sloj z inteligenco, izjema je bila le duhovščina, ki se je odtlej zdela edina resna ovira za asimilacijo. Ta konec je bil pogojen tudi s prenehanjem prijateljske pogodbe z Jugoslavijo, zato se režimu ni zdelo več potrebno prikrivati namenov in opravičevati raznarodovalnih ukrepov z izgovori o nevarnosti slovensko-hrvaškega iredentizma za italijanske nacionalne interese. Il Popolo di Trieste je zapisal, da zadnje ofenzive proti slovanskim institucijam ni povzročilo zarotništvo drugorodcev, ker za kaj takega po njegovem mnenju Slovani sploh sposobni niso, pač pa gola potreba po eliminaciji manjšine, ki ji v fašistični Italiji ni mesta. Do tega je lahko prišlo v trenutku, ko se je fašizem okreplil — (od 1926 je prešel v totalitarni režim) v smeri »pozitivnega realizma« in ko sta se uveljavila sila zakona ter nacionalni red, ki je bil za vso Italijo en sam: fašistični. »Italijanska država hoče biti harmonična... monolitna, z eno samo disciplino, brez izjem.«⁵

Septembrska številka osrednje fašistične revije Gerarchia je bila v celoti posvečena Julijski krajini. V njej je tržaški fašistični sekretar G. Cobol (pozneje Cobolli) med drugim zapisal: Fašistična politika do drugorodcev ni in ne more biti drugačna, kot je politika v drugih italijanskih deželah, ta pa je usmerjena k moralnemu, socialnemu in nacionalnemu povzdigu italijanske nacije. Problem nacionalne manjšine v Julijski krajini ne obstaja, ker je vključen v problem italijanskega fašizma, če se kdaj pojavlja, je le umetno ustvarjen. Problema drugorodcev ni, pač pa je problem italijanske in fašistične penetracije ter potreba po popolni afirmaciji države, ki se kaže predvsem v diferenciaciji med zvestimi in nezvestimi, in ko gre za nepopoljšljive nezvesteže, dobi značaj »policijskega problema«. Večina Slovanov po njegovem spoštuje državo, zato jo bo nedvomno naglo pritegnila visoka italijanska civilizacija »in ponosni bodo, da so sestavni del italijanske nacije«. Ta cilj je dosegljiv le po odstranitvi agitatorjev — odvetnikov, učiteljev, duhovnikov — ki umetno ustvarjajo nemire iz osebnih interesov. S tem bo vprašanje drugorodcev rešeno v interesu države pa tudi slovanskega prebivalstva. Fašistična Italija ima dovolj energije in moralne moči, da zmore naglo doseči svoj cilj.

Goričan G. Bombig pa je prav tam zapisal, da se »o problemu drugorodcev, o neki politiki do drugorodcev ne sme več govoriti, ne zato ker problem ne bi obstajal, temveč zato, ker bi z njegovim obravnavanjem utegnili dati prebivalstvu, ki predstavlja v deželi komaj slabo tretjino, v moralnem, političnem in socialnem pogledu pa še mnogo manj, pomen, ki ga gotovo ne zasluži«. Kot drugi je zanikal obstoj drugorodne etnične skupine z vidika, da so degenerirani

⁵ Noi e gli Slavi, Il Popolo di Trieste, 29. IX. 1927; Edinost, 2. X. 1927.

Italijani, ki so pozabili na svoj izvor po krivdi tujcev, zlasti duhovnikov. Po njegovem bo ta problem rešen sam po sebi, če bodo oblasti ravnale z »misijonarskim duhom«, predvsem pa z bonifikacijo gospodarstva dežele, ki je še deviška in »čaka, da bo ovrednotena z italijanskim kapitalom in italijanskimi rokami«.⁶

V delu »Politica di confine« je leta 1929 Livio Ragusin Righi, tedaj vršilec dolžnosti fašističnega sekretarja za tržaško provinco, globlje razkril logiko, ki je vodila fašizem pri raznarodovanju. Priznaval je, da obstajajo v Julijski krajini skupine drugorodcev, toda nikakor niso nacionalna manjšina in zato tudi slovanski iredentizem ne more obstajati. Oboje si je izmislila Jugoslavija, ki sploh nima pravice govoriti o neodrešenem — iredentnem — ozemlju, ker ji to ozemlje nikoli ni pripadalo. Drugorodci v Julijski krajini bi bili neodrešeni kvečjemu za Avstro-Ogrsko, če bi se bila obdržala, nikakor pa ne morejo biti za Jugoslavijo, ki je sama nastala na ruševinah Avstro-Ogrske. Ideja o združitvi Jugoslovanov je po njegovem le posledica avstrijske imperialistične ideje, razen tega pa v Julijski krajini pred vojno niso obstajale nikakršne separatistične težnje pa tudi težnje po združevanju južnih Slovanov ne.

Nato je z opisom teh drugorodnih skupin poskušal dokazati, da nimajo nikakršnih značilnosti, lastnih nacionalnim manjšinam, še zunanjih znakov ne. Takole pravi: »so neznatne skupine Slovencev in Hrvatov priseljene v daljni ali bližnji preteklosti... niso niti med seboj homogene, saj so različnega izvora, predvsem pa razkropljene med italijanskim prebivalstvom ali celo pomešane z njim. Sicer pa te skupine in posamezniki niso niti pristni alogloti, saj vsi več ali manj govore tudi italijanski jezik.« Kako je torej mogoče govoriti o nekakšni jugoslovanski manjšini v Italiji, se sprašuje. Ko je govora o nacionalnih manjšinah, je treba pomisliti na milijone Nemcev, podrejenih Češko-slovaški, Jugoslaviji, Poljski, na milijone Madžarov, podrejenih Romuniji, Jugoslaviji itd., ne pa na razkropljene skupine drugorodcev v Italiji. Tem je usojeno, da izginejo po sili naravnega zgodovinskega procesa, ki ga nihče ne more preprečiti. Naravni zgodovinski proces asimilacije po Ragusinu temelji na dejstvu, da so drugorodci zaostala, manjvredna socialna skupina, in po naravi obsojena, da ostane v nevednosti in podrejena močnejšemu. »Prebivalstvo ob naši vzhodni meji nima lastne zgodovine in civilizacije, kakor nima lastnega nacionalnega čuta in nacionalne kulture,« pravi. »Sestoji iz kmetov, ki so vedno živeli v revščini... brez razreda izobražencev in tudi brez najbolj skromne vzgoje.« Zato so bili »goli inštrument Avstrije, pozneje pa plen raznih komunističnih, klerikalnih in liberalnih hujskačev v službi jugoslovanskega politikanstva, ... brez lastnega prepričanja in brez vsakršne nacionalne zavesti so jim vedno vladali s silo in ustrahovanjem ali pa z obljubami in iluzijami«, zato se mu zdi samo po sebi umevno, da tako ostane tudi v prihodnosti.

Po teh zaključkih, zaudarjajočih po rasizmu in fevdalnem aristokratizmu, posveti Ragusin drugo polovico svoje brošure reševanju problema, ki zanj sploh ni problem. Rešitev se mu zdi preprosta, kar pove tudi v naslovu, in sicer: kolonizacija po vzgledu starega Rima. Kolonizacijo programira v treh fazah: 1. očiščenje ambienta vseh tujih vplivov, da se bo drugorodno prebivalstvo vrnilo v prvotno stanje; 2. naselitev izbranih italijanskih funkcionarjev in vo-

⁶ Gerarchia, Milano, VII/1927, št. 9.

jaštva v večje centre in 3. etnična preobrazba dežele oziroma popolna asimilacija. Ta bo dosežena, ko se bo število Italijanov vseh poklicev povečalo okrog jedra funkcionarjev in vojaštva, število drugorodnega prebivalstva pa znižalo s preselitvijo v notranjost Italije. Ta notranji migracijski tok v obe smeri je treba podpirati s koncesijami, agrarnimi krediti novonaseljenim Italijanom in ne nazadnje z dotami drugorodnim dekletom, ki bi se poročile z Italijani.⁷

Če je raznarodovalna politika do Slovencev in Hrvatov slonela na zanikanju obstoja nacionalne manjšine in na manjvrednosti drugorodcev, ki naj bi bili po naravi obsojeni na podrejenost, se vprašamo, kako pa je fašistični režim opravičeval raznarodovanje Nemcev na Južnem Tirolskem, za katere podobni argumenti niso mogli veljati. Za celotno primerjavo še nimamo dovolj raziskav, značilna pa so že Mussolinijeva navodila bocenskemu prefektu z dne 15. januarja 1927, to je iz istega obdobja, kakor so zgoraj omenjena dela. V njih je naveden cilj: »najpozneje v desetih letih je treba maksimalno uresničiti italijanizacijo, in sicer globoko in trajno preobraziti fizični, politični, moralni in demografski značaj dežele«. (Mišljena je bocenska provinca, ki je obsegala Gornje Poadižje oziroma Južno Tirolsko.) To pomeni doseči, da bo sedanja nemška večina postala manjšina, Italijani pa večina ali pa vsaj tako močna manjšina nasproti Nemcem, da bo zbrisan sedanji pretežno nemški značaj dežele. »Ne gre torej za spreobrnitev sedanjih Nemcev v Italijane, temveč za to, da se: a) do maksimuma zviša število Italijanov in b) da postanejo nove generacije italijanske, kar je praktično mogoče doseči s šolo.« Že iz tega koncepta razberemo, da je bil cilj enak kot v Julijski krajini, vendar za Nemce ni bila predvidena asimilacija, »reintegriranje« v Italijane, pač pa le povečanje števila Italijanov, ki bi v prihodnosti s poitalijančenimi mladimi generacijami preobrazili nemško Južno Tirolsko. Medtem ko so bili Slovenci in Hrvati je porazdeljeni na štiri province, da bi bili čim bolj pomešani z italijanskim prebivalstvom, je bila konec leta 1926 za Južno Tirolsko ustanovljena »specialna« provinca — bocenska, ločena od prejšnje skupne trentinske province. Toda ne zato, da bi Nemci imeli svojo upravno enoto, je zatrjeval Mussolini, pač pa zato, da bo s posebnimi intervencijami olajšan proces italijanizacije, in sicer z metodo priseljevanja Italijanov vseh poklicev in ustvarjanjem močnih postojank zlasti v gospodarstvu (tovarne, turizem, gostinstvo).

Po Mussolinijevih navodilih bi morali imeti ti priseljenci prednost vedno in povsod, »ker vsak Italijan, ki uveljavlja svoje interese v Gornjem Poadižju, opravlja nevede tudi akcijo visokega patriotičnega interesa«. Z Nemci naj bi se sicer ravnalo dobrohotno, toda brez domačnosti in zaupljivosti, z onimi, ki so nepoboljšljivi, pa trdo, z rigorozno aplikacijo zakona o javni varnosti, kar naj bi veljalo tudi za sovražno usmerjeno duhovščino. Vendar je Mussolini v teh navodilih predvideval, da bo čez nekaj let dopustil zasebno učenje nemškega jezika in verouk v materinščini, odsvetoval je tudi zatrtje nemških lokalnih časopisov, ker so se mu zdeli manjše zlo od tiska z onstran Brennerja; glede sprememb osebnih imen pa je priporočil metodo prepričevanja in italijansko pisavo. Česa podobnega za Slovence in Hrvate ni bilo nikoli predvideno. Računal pa je tudi z nemškim militarističnim duhom, ki naj bi pritegnil mladino v fašistične vojaške organizacije. Ustanovitev nemške legije črnih srajc

⁷ Livio Ragusin-Righi, *Politica di confine, Trieste, 1929.*

»bi bil velik uspeh naše moralne zmage«. Njegova končna določila zadevajo odnos do meje z Avstrijo, o kateri pravi: »Vedite in dajte vedeti, da je nespremenljiva.«⁸

Na to previdnejšo in manj nasilno metodo poitalijančevanja je gotovo vplivalo več dejavnikov. Nemce so imeli za tako imenovani zgodovinski narod z visoko civilizacijo, zato zanje ni moglo veljati, da jih bo vsrkala višja italijanska civilizacija. Za seboj so imeli mogočno nacijo, ne samo v Avstriji, marveč predvsem v Nemčiji, tema državam pa Italija ni bila nasprotna, kot je bila Jugoslaviji, predvsem pa nista bili predmet njenih ekspanzionističnih interesov, kakor je bil Balkan. Sicer pa so bila Mussolinijeva navodila bocenskemu prefektu posledica intervencije nemškega poslanika v Rimu von Neuratha, katerega skromne zahteve je Mussolini vsaj deloma upošteval.

V tem okviru ne bomo obravnavali uresničevanja ali neuresničevanja raznarodovalnih programov. Značilno zanje je, da se le v dvajsetih letih pojavljajo v tisku — za javnost, da jih formulirajo lokalni fašistični oblastniki — predvsem federalni oziroma provincijski sekretarji fašistične stranke in da jih osrednje oblasti niso razglašale kot uradni vladni program. Tudi posamezni ukrepi, ki niso bili uvedeni z zakonom, so bili navadno zelo zaupne narave. Generalni sekretar fašistične stranke A. Starace je npr. sporočal prefektu v Gorico, da se je že dogovoril z industrijalci, kako naj zaposle v Italiji slovenske delavce, zato naj mu prefekt »strogo zaupno« pošlje seznam delavcev za preselitev.⁹ Čeprav se Italiji po letu 1928 ni bilo treba posebej ozirati na Jugoslavijo, je očitno morala računati na morebitno reakcijo v svetu, zlasti v Društvu narodov pod okriljem katerih so sodelovali Kongresi evropskih narodnosti, ki so si prizadevali zaščititi manjšine tudi v totalitarni fašistični Italiji. Sicer pa se je po ukinitvi vseh legalnih oblik delovanja nacionalne manjšine zdelo, da je problem rešen in da bo asimilacija napredovala, če bodo pregnani tisti, ki jo ovirajo. »Fašistična Italija je že in bo še storila v nekaj letih to, kar Avstrija ni hotela ali ni znala opraviti v enem stoletju,« je zapisal Cobol Musoliniju 30. aprila 1929 in predvidel samo še dopolnitev in poenotenje fašistične akcije.¹⁰

In vendar so se že čez dobro leto ponovile intervencije lokalnih oblasti s predlogi in zahtevami po reviziji raznarodovalne politike. Prvi kazalec, ki je spodbijal fašistično miselnost o manjvrednem, zaostalem in miroljubnem drugorodnem prebivalstvu, ki kar kliče po asimilaciji in stapljanju z višjo italijansko civilizacijo, je bil bazoviški proces leta 1930. Teroristične protifašistične akcije, ki jih je v letih 1927—1930 opravljala ilegalna narodnorevolucionarna organizacija, so oblasti pripisovale ORJUNI; ta naj bi z onstran meje poskušala rušiti mirno sožitje ljudstva v Julijski krajini. Toda več desetih aretiranih leta 1930 in preiskave v zvezi s prvim tržaškim procesom niso razkrile samo ilegalne protifašistične organizacije pač pa tudi veliko zmoto teoretikov o nevednih in zaostalih slovenskih kmetih in delavcih, katerim je fašistični časopis *Il Popolo di Trieste* odrekal sposobnost za organiziranost in »zarotništvo«. Še bolj značilne pa so bile ugotovitve fašističnih sekretarjev vseh štirih provinc o razpoloženju

⁸ Dokument je objavljen v R. De Felice, n. d., str. 498.

⁹ Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja (INV), fasc. 304.

¹⁰ ACS Seg. particolare del Duce, CR (1922—1943), fasc. 242/R.

širših množic po ustrelitvah na Bazovici. V poročilih beremo, da je položaj po procesu nevarnejši kot kdajkoli, da se slovensko prebivalstvo zapira v nevaren molk in se ograjuje s previdnostjo in mržnjo, česar ni mogoče premagati s policijsko akcijo.¹¹ V poročilu tržaškega sekretarja Perusina iz februarja 1931 je rečeno: »napačno je prikazovati prebivalstvo tega območja kot mirno in patriotično, ... s preveliko lahkoto se zatrjuje, da bo vse drugače, ko bodo zrasle mlade generacije ... (zakaj) mladi bodo zrasli v šoli staršev, ki jim bodo vcepili sovraštvo do Italije.«¹²

Perusino je že v spomenici Mussoliniju 24. oktobra 1930 ovrgel teze svojega predhodnika Cobola in drugih tu že omenjenih piscev. Takole pravi: »Če je tržaški proces po eni strani zadal težak udarec ekstremnemu slovanskemu iredentizmu, je po drugi strani rezko opozoril ... javnost na resnost problema drugorodcev ... Odkritje zarote in odkritja na procesu so pometla z iluzijami in upi o lahki asimilaciji Slovanov, ki so jih v teh zadnjih letih gojile zlasti odgovorne lokalne oblasti, ne pa tudi domače (italij.) prebivalstvo, zlasti ne tiste generacije, ki se spominjajo ostrih spopadov iz preteklosti. Asimilacijska dejavnost je na vseh področjih pokazala *skromno*, če že ne *negativno bilanco*: narodnostno vprašanje v Julijski krajini se ponovno in v celoti pojavlja ter kaže na potrebo po globoki reviziji dosedanje politike ter po uvedbi takšnih metod in ukrepov, ki ustrezajo stopnji pomembnosti nacionalnih interesov, kakršne problem zadeva.« Streljanje na Bazovici je prizadelo ves slovanski svet, nadaljuje Perusino, in ker je Italija z njim prvič v zgodovini v neposrednem stiku, mora po sili razmer sprejeti »rasni boj«. Rasni čut Slovanov v Italiji je nedotaknjen, po naravi, značaju in po notranji organiziranosti so nepopoljšljivi italijanski sovražniki in bodo taki tudi ostali. Na tej stvarni premisi morata slo-neti fašistična politika in akcija, ki morata biti drugačni od politike do Nemcev v Gornjem Poadižju tako po odnosih kakor po čustvih in civiliziranosti. Ta akcija je po Perusinu dvojna: 1. onstran meje v Jugoslaviji, da se prepreči razvoj slovanskega nacionalizma; za to naj poskrbita italijanska vlada in država in 2. tostran meje v Italiji z nasilnimi ukrepi. Med temi ukrepi zahteva reorganizacijo vseh policijskih organov, njihovo okrepitev in enotnost delovanja; s tem v zvezi graja nesposobnost policije, ki je tri leta živela v veri, da opravljajo akcije teroristi iz Jugoslavije in zanikala vsakršno možnost sodelovanja domačega prebivalstva; maksimalno pomnožitev vladnih, režimskih in fašističnih organov, da bo »to ljudstvo prepojeno z našimi institucijami in našo kulturo«; in končno »moramo bonifikacijo« dežele, kar pomeni zamenjavo drugorodnega prebivalstva ali pa vsaj njegovo asimilacijo ob istočasnih gospodarskih izboljšavah. Med konkretnimi ukrepi predlaga izselitev preostalih slovanskih uradnikov in učiteljev pa tudi italijanskih učiteljc z vidika, da more na vasi le moški opravljati zahtevno asimilacijsko misijo. Glede slovanskih duhovnikov, ki jih ni bilo mogoče množično izseliti, predlaga postopno odstranitev na osnovi njihove protirežimske aktivnosti. Na socialnem področju zahteva med drugim: ovirati demografsko rast drugorodnega prebivalstva in že v kali preprečiti, da bi se izoblikovala nova plast izobražencev iz mlade generacije. V ta namen priporoča podporo emigriranju v inozemstvo in v notranjost Italije, na prazna

¹¹ ACS, Partito nazionale fascista (PNF), b. 2.

¹² Prav tam, b. 27.

mesta pa stalno naselitev italijanskih družin, da bodo širile svoj vpliv na okolico. Med dobre asimilatorje šteje italijanske vojake, saj »so dobri in popustljivi, ker pripadajo podeželskemu ljudstvu in se zato lažje približajo kmečkim množicam ter jih pritegnejo na našo stran«. Za učinkovitost te akcije pa predvideva temeljite posege ekonomske narave, da bo dežela privlačnejša za italijanske priseljence, kajti, »ne gre za povečanje blagostanja sedanjemu prebivalstvu, pač pa za ustvaritev najboljših pogojev za bodočo naselitev našega ljudstva«. Ker bi bila ta rešitev v korist celotne italijanske nacije, zahteva, da država poskrbi za sredstva. V tem dokumentu prvič srečamo načrt za ustanovitev močnega finačnega zavoda, ki bo odkupoval zemljo drugorodcev in jo usposabljal za italijansko kolonizacijo. Takole pravi: zaradi gospodarske krize, ki močno pritiska na kmete, prihaja sicer do množičnih rubežev, toda po sramotno nizkih cenah in samo v korist davkarjev in zasebnih ali bančnih upnikov; »dobremu plačniku pa bi odstopilo zemljo na tisoče Slovanov, samo da bi lahko odšli drugam«, in to priložnost država mora izkoristiti. Perusino končuje svojo spomenico z zagotovilom, da je program uresničljiv, da zadeva ves italijanski narod, ker gre za varnost Italije, zato mu je treba posvetiti ljudi, sredstva in posebne metode, voditi pa ga more le močna oseba v centru, »in to ste lahko le Vi, Duce«.¹³

Podoben je program istrskega fašističnega sekretarja Rellija iz januarja in junija 1931, ki nam je znan iz del L. Čermelja in I. Mihovilovića, in je bil objavljen že kmalu po drugi vojni kot najmočnejši dokaz fašističnih raznarodovalnih namenov.¹⁴ Po ugotovitvah, da dotedanje metode za italijanizacijo drugorodcev ne zadoščajo, je Relli zahteval »drugačna, energična in krepka sredstva«, t. j. kolonizacijo. Po njegovem bi bilo dovolj izkoristiti gospodarski položaj oziroma skrajno bedo in zadolženost revnih slovanskih kmetov ter izterjati hkrati vse dolgove, kar pomeni pognati na boben zadolžena posestva in jih kupiti po minimalni ceni. Njemu se zdi totalna nasilna ekspropriacija in kolonizacija ožjega pasu ob meji, kakor so predlagali drugi, tehnično neizvedljiva, predvsem pa politično neprimerna, ker bi preveč razkrila »izključni politični cilj« akcije. Predlaga pa »ustvaritev številnih celic nacionalne bonifikacije« po celem teritoriju, naseljenem z drugorodci, to pomeni italijanske kolonije, ki bi »imele v sebi kali za nadaljnji obsežnejši razvoj«. Za dosego visokega cilja, ki ga je režim nameraval doseči, pa se mu je zdela »potrebna harmonična koordinacija vsega delovanja... in matematično natančna enotnost navodil pod vodstvom ustanove (zavoda ali konzorcija zavodov), ki naj bi bila neposredna emanacija režima, a bi, čeprav bi imela globok politični namen, delovala na čisto gospodarskem področju«. Ta zavod naj bi zaseženo in poceni kupljeno zemljo s komasacijami usposobil za večji donos, da bi bila privlačna za italijanske kolone.¹⁵

Značilnost Perusinovega in Rellijevega programa je ustanovitev državnega zavoda, ki bi za dosego političnega cilja opravil sistematično in poglobljeno gospodarsko transakcijo z razlastitvijo slovanske kmetijske posesti in nase-

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prim. L. Čermelj, n. d., str. 176 in I. Mihovilović, Talijanska kolonizacija Julijske krajine, Anali Jadranskega instituta, Zg. 1956, str. 129, dokument je v originalu objavljen na str. 145.

¹⁵ I. Mihovilović, n. d., str. 145 in sl.

litvijo italijanskih kolonov. Pri Perusinu pa vzbuja pozornost še primerjava ravnanja z nemško manjšino oziroma priporočanje drugačnih metod za Slovence in Hrvate kot za Nemce, o čemer smo že govorili.

Gotovo so ti programi obmejnega fašizma spodbudili osrednjo vlado, da je že 24. junija 1931 sprejela predloge. Notranje ministrstvo, ki ga je vodil sam Mussolini, je v strogo zaupni okrožnici prefektom v Julijski krajini pisalo: »To ministrstvo ima namen preučiti možnost, da bi določilo postopek, s katerim bi vlada preko organa, ki naj bi se v ta namen ustanovil, v obmejni coni razlaščala zemljiške posesti v obsegu, ki bi se moral ugotoviti. Ta zemljišča so danes v rokah drugorodcev, kar... škoduje političnemu redu. Razlastitev naj bi se izpeljala v desetih letih; omenjena posestva naj bi se potem prepustila kmetovalcem-fašistom ali bivšim borcem iz starih pokrajin... Ker je sedanji gospodarski položaj posebno ugoden za začetek take akcije, prosim Vaše blagorodje, da zaupno preuči, katera področja Vaše province bi se morala vključiti v tako ‚nacionalno bonifikacijo‘, in nam čim bolj natančno sporoči: 1. obseg cone, ki naj se razlasti, 2. število drugorodcev, ki naj bi se preselili, 3. predračun celotnega zneska razlastitve.« Razlastitve se morajo »izvršiti na osnovi nekega splošnega ukrepa in ne smejo vzbujaati suma, da gre za specialno odredbo proti drugorodcem«. ¹⁶

Raznarodovanje na gospodarskem področju je sicer obstajalo tudi že pred temi načrti, že od italijanske okupacije dalje. Kmečko gospodarstvo, revno zaradi izredne razdrobljenosti in nizke tehnične opremljenosti, je že vojna močno prizadela, pozneje pa še izguba tržišča, nova davčna in kreditna politika italijanske države. Kmečka posestva, zlasti hrvaška v Istri, so po zadolžitvah prišla na boben, zemljo s poslopji, živino in opremo so po sramotno nizki ceni kupovali italijanski kreditni zavodi ali zasebniki. Kmet je emigriral ali pa je postal kolon na lastni zemlji. Ta trend se je stopnjeval zlasti potem, ko so bile ukinjene slovensko-hrvaške združne zveze s posojilnicami in hranilnicami, ki so poskušale reševati oziroma kupovati posestva na dražbi. Razlastitve v dvajsetih letih so bile sicer stalne in kapilarne, toda potekale so divje, neprogramirano in jim ni sledila tudi bonifikacija zemlje ter kolonizacija. Italijanski upniki zemlje namreč niso zasegali zato, da bi jo obdelovali, pač pa da bi jo preprodajali in povečevali svoj finančni kapital, to pa je vodilo k splošnemu gospodarskemu propadanju in rušenju socialnega ravnotežja na podeželju, kar ni pomenilo škode samo za drugorodce, marveč tudi za splošno lokalno in državno gospodarstvo. Tudi to je bil motiv, da so se oblasti ali bolj fašistični hierarhi v Julijski krajini prizadevali doseči usklajeno in sistematično kolonizacijo. Oglasili pa so se tedaj, ko so bile tudi objektivne okoliščine ugodne: svetovna gospodarska kriza in posebej kriza v kmetijstvu ter neobstojanje združnih oblik samopomoči.

Za izvedbo projekta je bil ustanovljen »Zavod za agrarni preporod treh Benečij« (Ente di rinascita agraria delle Tre Venezie). Dasi obstaja ustanovitveni odtok z dne 14. avgusta 1931 (mesec dni po okrožnici notranjega ministrstva) je iz razprave L. Vanello razvidno, da je bil zavod za enak politični namen ustanovljen že od leta 1920 pod imenom »Zavod za obnovo in agrarni preporod« (Ente di ricostruzione e rinascita agraria); leta 1921 so mu ime spremenili,

¹⁶ Prav tam, str. 144.

avgusta 1931 pa še enkrat. Njegova pravila in njegov statut niso bila nikoli objavljena,¹⁷ iz česar lahko sklepamo, da je imel zavod že ob ustanovitvi leta 1920 politično nalogo. Svojo dejavnost je razširil po letu 1934, leta 1937 pa je dobil s kraljevim odlokom posebne kompetence, in sicer da sme na lastno iniciativo in s pravico prioritete razlastiti katerokoli posest, če je v skladu z namenom njegovega delovanja — to je kolonizacije. Na osnovi štirinajstdnevni prijav prefektov o dražbah je v štirih letih od 1934 do 1938 razlastil 178 posestev s 5367 ha zemlje in jih dal 104 italijanskim družinam, ki so imele pravico, da jih odkupijo na obroke v 20—30 letih.¹⁸ Če k temu prištejemo še posestva, ki so šla na boben pred tem, znaša po nekaterih podatkih število rubežev okrog 7000.¹⁹ Med vojno je zavod razširil svoje delovno področje na okupirano Ljubljansko pokrajino in Dalmacijo ter uresničeval »etnično bonifikacijo« tako, da je po množičnih deportacijah in internacijah Slovencev in Hrvatov naseljeval na izprazen prostor italijanske družine.

Zadnja leta pred vojno pomenijo zarezo v fašistični raznarodovalni politiki. Marca 1937 sta Jugoslavija in Italija sklenili prijateljski sporazum — Ciano-Stojadinovičev pakt, ki tako kot poprejšnji ni omenjal jugoslovanske manjšine v Italiji. Vendar Stojadinović v svojih spominih trdi, da je namenil temu vprašanju veliko pozornost in da je z energično zahtevo uspel zagotoviti manjšini nacionalne, jezikovne, šolske in društvene pravice. Toda ker je to pomenilo za Italijo »neprijeten problem«, saj bi bila s tem »dezavirana vsa njena dotedanja propaganda in praksa«, je Stojadinović pristal, da se dogovor ne vnese v tekst sporazuma, pač pa prepusti italijanski vladi, ki bi ga realizirala brez širše publicitete, samega Stojadinoviča pa naj bi vlada o tem sproti obveščala. Stojadinović tudi trdi, da je Italija obljubo držala, zaradi česar je bil posebej hvaležen dr. Korošec, ki »se je moral prepričati, da Beograd misli na naš življ tudi zunaj meja Jugoslavije in da ga je sposoben zaščititi. Med glavne pozitivne učinke sporazuma šteje Stojadinović dejstvo, da je »našim sonarodnjakom, posebno še Slovincem v Julijski krajini olajšano in zagotovljeno mirno kulturno in nacionalno življenje«.²⁰

Dosedanje raziskave notranjega položaja jugoslovanske manjšine v Italiji kažejo, da so za nekaj časa res nastale spremembe, vendar zelo skromne, kot npr. uvoz tiska iz Slovenije, gostovanje ljubljanske opere v Trstu, mižanje policije pred nekaterimi pollegalnimi slovenskimi kulturnimi prireditvami v Trstu in Gorici. Nobenega sledu pa ni o jezikovnih, šolskih in društvenih pravicah, »mirmem kulturnem in nacionalnem življenju«. Le študij italijanskih diplomatskih arhivov bi utegnil osvetliti vprašanje, na kakšnih virih je temeljilo Stojadinovičevo prepričanje. Značilno pa je že samo dejstvo, da je italijanska stran med pogajanja priznavala obstoj jugoslovanske manjšine, čeprav zelo previdno in skrivaj. Zunanjepolitični interesi in filofašistična orientacija Stojadinovičevega režima so za trenutek očitno potisnili v kot teorijo o neobstoju manjšin, na kateri je slonela fašistična politika raznarodovanja. Namesto izpolnitve obljub o koncesijah je Italija izrabljala 4. člen sporazuma, ki je obvezoval državi,

¹⁷ Primerek pravil hrani Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.

¹⁸ Prim. L. Vanello, *Colonizzazione e snazionalizzazione nella Venezia Giulia*, La Battana, XV/junij 1978, št. 47, str. 5 in sl.

¹⁹ Prim. Luč, Gorica 1938, O., Problemi kmetov posestnikov v Julijski krajini.

²⁰ M. Stojadinović, Ni rat ni pakt, Buenos Aires 1963, str. 457—461.

da v svojih mejah ne bosta dopuščali aktivnosti proti drugi podpisnici. Po tem členu je bila obvezna zatirati ustaško gibanje v Italiji, vendar ga je tolmačila tudi kot opravičilo za zatiranje nacionalnega gibanja manjšine pod obtožbo, da je »iredentistično«.

Zunanjepolitični dogodki po letu 1938, znanilci svetovnega spopada so ponovno potisnili v ospredje vprašanje Julijske krajine in njene strateške usposobljenosti za vojaške načrte. Julijska krajina je postala vroča zemlja, strateško pomembna z dveh vidikov: kot odskočna deska za agresijo na vzhod in hkrati kot obramba — zavarovanje hrbta — te agresije. Imperialistični in militaristični interesi italijanske fašistične države so se bolj kot kdajkoli skladali z nacionalističnim in šovinističnim razpoloženjem italijanskih lokalnih dejavnikov do še vedno odpornih »drugorodcev«. V Julijski krajini so se po besedah E. Apiha stikali interesi vlade, vojaških poveljstev, teoretikov imperialističnega nacionalizma in ekonomskih krogov na državni ravni z interesi lokalnih dejavnikov glede popolne eliminacije neitalijanskega življa.²¹ V perspektivi agresije je bila dežela podvržena militarizaciji, ki naj bi po svoje tudi pospeševala raznaroditev.

Priključitev Avstrije k Nemčiji leta 1938 in Hitlerjeva stališča do nacionalnih pravic nemške manjšine v Sudetih so očitno povzročila v Rimu skrb in vprašanje, kako se bo politika najmočnejše države v Evropi, italijanske zaveznice in neposredne sosede, odražala v nacionalno mešanem območju Italije. Glede nemške manjšine na Južnem Tirolskem sta državi sprejeli sporazum o izselitvi na nemško ozemlje; glede jugoslovanske manjšine kaj podobnega ni prišlo v poštev, preostajala je le možnost pospešene raznaroditve do meje genocida. O tem pričajo nove spomenice in programi, ki so po več letih zatišja ponovno odprle problem. To pa hkrati dokazuje, da raznarodovalna politika, načrtovana že v dvajsetih letih, ni dosegla namena. O tem pričajo tudi rezultati ljudskega štetja leta 1936, ki so bili najbrž zbrani prav z namenom ugotoviti nacionalno strukturo po štirinajstih letih fašistične vladavine. Podatke so tajno zbrali občinski fašistični sekretarji. Številke so zgovorno pričale, da je bilo v Julijski krajini v dobi, ko je bil fašizem na višku svoje moči, še vedno 39,3 % drugorodnega prebivalstva kompaktno naseljenega v notranjosti vseh štirih provinc. Ni naključje, da je bila analiza podatkov po starostnih in gospodarskih strukturah in podobno po občinah opravljena leta 1939,²² tedaj, ko je bilo spet načeto vprašanje italijanizacije dežele. Ne glede na to, koliko so bili rezultati točni, moramo upoštevati, da so bili zbrani zaupno, za notranjo uporabo, kar pomeni, da ni bilo razlogov za tendencioznost in neobjektivnost. Zato so najbrž prese-netili režim, saj so gole številke spodbijale vero, da je asimilacija lahka stvar in da je odpor proti njej le stvar posameznikov. Rezultati so tudi pokazali, da je bila dotedanja raznarodovalna politika neučinkovita, poseben dokaz pa je predstavljalo splošno protifašistično razpoloženje slovenskih množic, ki se je razvilo med vojno v Etiopiji in se stopnjevalo do narodnoosvobodilnega boja. Prav po letu 1937 se je okrepilo razredno, nacionalno in kulturno gibanje Slovencev s Pinkom Tomažičem na čelu. To gibanje je režim zatrl leta 1940 z množičnimi aretacijami in ostrimi obsodbami na drugem tržaškem procesu.

²¹ E. Apih, *Il Fascismo, Storia regionale contemporanea*, Guida alla ricerca, Udine 1979.

²² National Archives Washington — (NAW) T 586—411/04538—04691.

Spremenjen mednarodni položaj in okrepljen protifašistični odpor sta torej zahtevala ponovno obravnavo politike do Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini in revizijo programov z vidika pospešitve raznarodovanja. Obsežno spomenico o tem je poslal Mussoliniju tržaški nacionalist, nekdanji republikanec Angelo Scocchi decembra 1938. Takole pravi: »Aplikacija jezikovnega kriterija... pri nedavnih modifikacijah češkoslovaških in madžarskih meja... ustvarja za našo deželo neugoden precendens, ki bi ga (nasprotniki) utegnili v bodočnosti izrabiti proti nam... Spričo tendenc, ki upoštevajo samo jezikovni dejavnik, je treba zelo naglo poskrbeti, da naše politične meje ne bodo opravičljive samo z geografskimi, zgodovinskimi, gospodarskimi in strateškimi konceptijami, temveč jih bo pogojevala tudi jezikovna stvarnost, in to prek intenzivne notranje migracije, usmerjene k radikalni preobrazbi etnične fiziognomije večjih centrov ob meji in nato tudi manjših krajev.« Ker se je zavedal, da vsega neitalijanskega kmečkega prebivalstva ni mogoče hkrati izseliti, je za začetek predlagal, kar so že predlagali njegovi predhodniki deset let poprej: zamenjava tistih socialnih kategorij, ki so lažje premakljive in brez stroškov za državo, to so slovenski in hrvaški rudarji, delavci, obrtniki, dninarji, koloni itd. Za kmete je predvidel izselitev iz večjih krajev, tako da bi na njihova mesta prišle italijanske kmečke družine, ki naj bi skupaj z že naseljenimi uradniki, funkcionarji, učitelji in vojaki postali v teh krajih večina ali totalna populacija z močjo vplivanja na okolico. Za Idrijo se mu je zdela ta akcija zelo lahka, saj je bil rudnik živega srebra državen. »Z netežavno zamenjavo slovenskih rudarjev z italijanskimi in s spremembo lastništva petstotih hišic, v katerih žive rudarske in druge družine, bi se popolnoma in naglo spremenila jezikovna ter narodnostna podoba mesteca, ki šteje 6000 prebivalcev.« Dninarje in poljske delavce v Istri, ki služijo italijanskim veleposestnikom, naj bi zamenjali z revnimi kmečkimi družinami iz padske nižine, lesne delavce na Postojnskem pa s hribovci iz Dolomitov. Za izseljene Slovence in Hrvate naj bi našel delo Komisariat za migracije v notranjosti države ali pa v italijanskih kolonijah v severni Afriki, češ da bi bil tako izboljššan tudi njihov socialni položaj. Po preselitvi teh kategorij naj bi namenili pozornost večjim centrom, da bi postali tudi jezikovno popolnoma italijanski. Taki centri bi »razbili kompaktnost slovanskega jezikovnega teritorija« in hkrati »opravljali v svoji okolici dvojno funkcijo... privlačnosti in ekspanzije... širili bodo jezik, običaje, tradicije, način civilnega, političnega in religioznega življenja in pospešili proces fuzije ter unifikacije ras... Tako bo v prihodnosti (državna) meja tudi črta razmejitve med rasami.« Za Gornje Poadižje je naštel 10 takih centrov, za Julijsko krajino pa 20, in sicer: v goriški provinci: Idrija, Cerklje, Kobarid, Tolmin, Sv. Lucija (Most na Soči), Kanal, Bovec, Ajdovščina, Vipava in Komen; v tržaški: Postojna, Sežana, Divača, Devin, Nabrežina in Prosek-Kontovel; v reški Ilirska Bistrica, Volosko-Opatija, Podgrad; v puljski Herpelje-Kozina (očitno so se mu drugi kraji zdeli že italijanski); v videmski pa Trbiž. Italijani, ki bi se priselili v te kraje, bi bili izobraženci ter ljudje s svobodnimi poklici, trgovci in obrtniki, kmetje in vojaki, za katere je treba povsod zgraditi nove vojašnice. Slovenci pa naj bi se izselili »kamorkoli, bodisi v inozemstvo ali v naše kolonije«. Poleg te notranje migracije, ki ni bila vezana samo na zemljiško posest je predlagal desetletni plan razlaščenja zemlje v obliki cenenege odkupa, in sicer za približno 200 milijonov lir. Kritiziral

je Zavod za preporod treh Benečij, češ da je dotlej odkupil zelo malo zemlje na dražbah (le okrog 1000 ha za 60 milijonov lir) in naselil le okrog 40 italijanskih družin. Toda še te družine, z okrog 300 člani so bile razpršene po samotnih krajih, zato je ugotavljal, da se italijanski otroci v družbi s številnejšimi slovenskimi otroki nauče njihovega jezika in čeprav vsi skupaj obiskujejo italijansko šolo, se med seboj pogovarjajo po slovensko. Sledil je še program o ženitvah italijanskih vojakov, železničarjev, karabinjerjev, miličnikov itd. s Slovenkami in Hrvatricami in o pošiljanju več tisočev domačih deklet v Italijo za služkinje k italijanskim družinam. Slovanska dekleta so »v splošnem... cenjena zaradi fizične moči, delavnosti, čistoče, redoljubnosti in discipline, njihovi italijanski gospodarji bi jih vzgojili za zakon z Italijani«. Posebej si je prizadeval, da bi izseljevali ženske, ki govore samo slovanski jezik.²³

Scocchijev program je izražal splošne tendence obmejnega fašizma in v bistvu ponovil misli Righija, vendar je vseboval za državo zahtevne in nerealne rešitve. Leto dni zatem, 5. decembra 1939, je Mussolinijev zaupni ekspert za etnična vprašanja v Julijski krajini Istran Italo Sauro sintetično koncipiral realnejši in hitreje uresničljiv program, kakor ocenjuje tržaški zgodovinar T. Sala. Sauro je že upošteval sporazumno akcijo izseljevanja Nemcev z Južne Tirolske na osnovi opcije, vendar kaj podobnega za Slovence in Hrvate v Julijski krajini po njegovem ni prišlo v poštev predvsem zaradi visokega števila drugorodnih prebivalcev, katerih preselitev bi zahtevala ogromna sredstva, upoštevajoč organizacijo tistih italijanskih kmečkih množic, ki naj bi takoj naselile prazni prostor, da ne bi propadlo lokalno gospodarstvo. Po njegovem bi zadostovala izselitev najbolj nemirnih srednjih slojev in intelektualcev, »kajti ljudstvo raje ostaja na svoji zemlji in sčasoma se podredi našemu jeziku in našim zakonom. Samo po sebi je umevno, da je v takem primeru treba ravnati odločno — ne pozabljač pravice — in zagrizeno dosegati raznaroditev tega ljudstva«. Če bi se bilo mogoče sporazumeti z Jugoslavijo, bi po njegovem sicer prišla v poštev tudi preselitev večjih skupin drugorodcev na ozemlje Slovenije, od koder naj bi se baje izselilo okrog 600 tisoč Nemcev. Toda Sauro ni verjel v sposobnost jugoslovanske vlade za tako akcijo, predvsem pa ga je motilo, da se ni odrekla nekdanjih propagandnih metod »za vzdrževanje budnosti slovanskega prebivalstva v Julijski krajini«. Hkrati pa je menil, da to prebivalstvo ni povsod nasprotno »italijanski domovini«, da v bistvu ni nevarno, in še manj bi bilo nevarno, če bi lahko preprečili propagando izza meje. Nato je optimistične ocene spodbil z naslednjo ugotovitvijo: »Spričo dejstva, da nam ni potrebna umiritev Slovanov, še manj pa njihova osamitev, je za nas najbolj pomembna... italijanizacija vzhodne meje, kajti dokler bodo ob tej meji Slovani, se upravičeno bojimo nemirov in motenj.« V ta namen pa je po njegovem treba najprej natančno poznati Slované in njihovo posest — po dvajsetih letih se je prvič nekdo tega spomnil — zavreti njihovo stalno napredovanje, jih osamiti od zunanjih vplivov, zatreti tiste elemente, ki so vir vseh nemirov, spodbujati izseljevanje kmečkih družin in usmeriti njihovo delovno silo v industrijske centre. Konkretnije je te predloge takole formuliral: 1. natančno ugotoviti vso imovino, ki je v rokah Slovanov, 2. ustaviti prodajo nepremičnin in ustanoviti komi-

²³ NAW T 586—411/004786—004822.

sijo, ki bo izdajala dovoljenja za prodajo in preprečila, da bi Slovani kupovali zemljo, 3. prevzeti vso zemljo, ki so jo že zarubili denarni zavodi, 4. izročiti to posest furlanskim in istrskim družinam, »ki so najbolj primerne za odpor Slovanom«, 5. zahtevati od občin strožje uveljavljanje urbanističnega zakona, da se prepreči drugorodcem naselitev v mesta, 6. v vseh oblikah odtujevati Slovane od zemlje in vasi, 7. pospešiti zaposlovanje delavcev v industrijskih centrih v Puli, v Trstu še bolje pa čim dlje, 8. podpirati odtujevanje slovanske zemlje, 9. »minirati« slovansko posest z vsemi vrstami kreditnih in davčnih operacij . . . , od bank zahtevati izterjatev kreditov po strožjih merilih pa čeprav nepravilnih, 10. z odločbami preseliti specializirane delavce in rudarje v Italijo in kolonije, kar bo prav lahko spričo novih industrijskih centrov v Albaniji in vzhodni Afriki (Etiopiji), 11. poslati v vzhodno Afriko čim več kmečkih družin in jih tamkaj razpršeno naseliti po vaseh, 12. povečati število osnovnih šol in vrtcev ter število učiteljev moškega spola z družinami ter od njih z materialno stimulacijo zahtevati, da ostanejo v kraju zaposlitve najmanj 11 mesecev letno, 13. poslati v šole in vrtce tudi vernike, da bodo zamenjali slovanske duhovnike, 14. ustvariti gosto obveščevalno mrežo za nadzorovanje agitatorjev in tistih, ki so v stikih z Jugoslavijo ter ne podaljševati potnih listov — to je sicer stvar policije, vendar se je z zadevo treba spopasti tako, kot da bi bila nova, 15. odstraniti tiste, ki so že bili obsojeni, 16. nadzorovati delovanje duhovnikov in omejiti uporabo slovanskih jezikov pri verskih obredih. »Lahko bi zahtevali, da se mladina udeležuje maše postrojena, tako da bi vsakič, ko je množica vernikov mladinska, namesto slovanskega ceremoniala imeli italijanskega ali latinskega«. V komentarju teh točk je med drugim zanikal, da bi bila zemlja neplodna in neprivačna za stalno naselitev italijanskih kmetov in priznal, da je le italijanska davčna politika, nizke cene pridelkov in pomanjkanje tržišča pgnalo na boben mnoga posestva, kar pa ni treba, da se zgodi tudi italijanskim kmetovalcem. Le-ti bi morali biti še posebej zadovoljni, ker bodo tako ali tako prišli iz revščine. Glede napredovanja Slovanov in njihovega naseljevanja v mesta je dodal, da je ta »točka zelo pomembna, saj je slovanska invazija že preplavila najbolj italijanske občine v deželi« in da ne gre samo za ustavitve te invazije, temveč tudi za takojšnjo totalno italijanizacijo nekaterih občinskih centrov. Svoj elaborat je sklenil z mislijo, da je sicer treba delovati skrivaj, vendar se ni treba bati reakcije iz Beograda, saj ima tamkajšnja vlada dovolj notranjih in zunanjih težav. »Sicer pa nam pogledovanje Rusije proti Balkanu ne dopušča odlašanja.«²⁴

Iz teh let imamo še druge dokumente, ki se na enak ali podoben način ukvarjajo s problemom, znano je zlasti poročilo istrskega prefekta iz februarja 1939,²⁵ po okupaciji in razkosanju Jugoslavije pa nova Saurova spomenica in načrt vladnega komisarja E. Carnolija o vojaško-agrarni kolonizaciji po vzgledu rimskega »Castruma«.²⁶ Sauro, ki že upošteva razširitev raznarodovalne akcije na anektirano Ljubljansko pokrajino in Dalmacijo, piše Mussoliniju, da bo prvi uspeh dosežen z eliminacijo nasprotnikov. »Sila in pravica sta elementa, na katerih slone prestoli Slovanov kakor tudi drugih primitivnih ljudstev; predvsem

²⁴ Vojno istorijski institut, italijanski fond, K 911, 3/3 — 1—7.

²⁵ Objavil ga je T. Sala v Bollettino, I, št. 1, okt. 1973.

²⁶ Prim. L. Vanello, n. d., str. 16—18.

sila bo morala biti navzoča za najostrejšo zatiranje: milost je za Slovence šibkost.«²⁷

Po splošnih idejah se ti programi prav nič ne razlikujejo od onih iz začetka tridesetih let, le konkretnější so in bolj realni spričo spremenjenih svetovnih razmer. Medtem je Italija osvojila v Afriki deviško abesinsko zemljo, ki se je zdela najbolj primerna za naselitev pregnanih »drugorodcev«. Značilno je tudi, da se poglobljeno ukvarjajo z gospodarsko-socialnim vidikom raznarodovanja, kar pomeni, da so bili instrumenti za raznaroditev na političnem področju že izrabljeni in da so na tem področju preostajale le še policijske mere po zakonu o zaščiti države. Izjema je bilo vprašanje slovenskih in hrvaških duhovnikov, ki je bilo nenehoma navzoče v vseh poročilih in spomenicah in se zanj nikoli ni našlo resnejših rešitev. Iz dokumentov razberemo, da je bila duhovščina edina plast slovenske in hrvaške inteligence, ki je ni bilo mogoče zatreti po postopku, ki je veljal za druge poklice, zaradi cerkvene jurisdikcije in zaveznitva med cerkvijo in fašizmom. »To zaveznitvo je istočasno pospeševalo pa tudi zapletalo raznarodovalno politiko prav zaradi konkurenčnosti, ki je vladala med režimom in katoliškimi hierarhijami,« je zapisal T. Sala.²⁸ Še leta 1940 je bilo samo v goriški provinci 119 slovenskih duhovnikov in le 23 italijanskih iz notranjosti ter 40 v furlanskem delu province. Iz poročil goriškega fašističnega sekretarja iz let 1939 in 1940 je razvidno, da so skoraj v vseh cerkvah pridigali, peli, molili in poučevali v slovenščini, da so duhovniki odtegovali mladino od fašističnih organizacij in vernike od Dopolavora, da so aktivno sodelovali v gibanju za nacionalno osvoboditev in s tem sproti rušili delo šole in fašistične vzgoje. Med drugim je rečeno: »Ker bo nemogoče popolnoma spremeniti mentaliteto slovenskih duhovnikov, obstaja le možnost njihove zamenjave z italijanskimi« ter pritisk na Vatikan, da spremeni odnos do tega vprašanja. Med predlogi so tudi zaupni nasveti, naj vlada s subvencijami in denarnimi nagradami podkupuje posameznike, da bodo opustili svoje razdiralno delo. Notranje ministrstvo je te predloge sprejemalo z rezervno, češ da je nezveste treba kaznovati, ne nagrajevati, vendar je pristajalo na skrajno diskretno in previdno finančno pomoč, kadar bi ta utegnila odločilno vplivati na obnašanje posameznikov.²⁹ Iz dokumentov v razpravi G. Miccolija je razvidno, da je bil ta predlog kljub predsodkom realiziran.³⁰

Za spodbijanje duhovnikovega vpliva na vasi se je zdela možna le dejavnost učiteljev, ki so bili dotlej že popolnoma zamenjani z Italijani-fašisti. Toda prefekti se v poročilih pritožujejo, da so tri četrtine učiteljskega kadra v goriški in 35 % v istrski provinci ženske, ki niso kos delovanju duhovnikov. Zahteva po zamenjavi italijanskih učiteljic z učitelji se ponavlja vsa leta, tudi z argumentom, da moški lahko prevzamejo vodstvo fašističnih organizacij. Zaželena je bila njihova stalna naselitev z družinami, da bi bili v neposrednem in stalnem stiku z ljudmi, zato pa naj bi bili posebej nagrajeni. »Samo z močnim

²⁷ Vojno istorijski institut, K 911, 22/2, 1—5, poročilo Duceju z dne 21. novembra 1941. Prim. T. Sala, Programmi, n. d., str. 24 in sl.

²⁸ T. Sala, Programmi, n. d., str. 29.

²⁹ ACS, PNF, b. 2.

³⁰ G. Miccoli, Onorificenze, sussidi e patriotismo: un aspetto marginale del rapporto-alleanza tra chiesa e fascismo nella Venezia Giulia, Bollettino, III, št. 1/2, marec 1975.

dotokom učiteljev . . . iz starih provinc bo mogoče izboljšati politični obraz te province,« je zaključil goriški fašistični sekretar in dodal, da je to, kar se že od nekdanj zahteva, postalo nujno sedaj, ko gre za višje interese celotne italijanske nacije.³¹

Ob primerjavi koncepcij, programov, predlogov in pritožb iz različnih obdobje se najprej ponuja sklep, da dvajsetletna raznarodovalna prizadevanja niso privedla do rezultatov. To sicer ne pomeni, da režim svoje politike ni uresničeval, uresničeval jo je na vseh področjih in z vsemi možnimi sredstvi: z zakoni, kraljevimi odloki, policijskimi in sodnimi ukrepi, z nasiljem, s podtalnim spodkopavanjem gospodarskih in socialnih struktur. Toda za dosego končnega cilja očitno ni bil sposoben. Nikoli ni dosegel usklajenega delovanja med centrom in lokalnimi oblastmi, še manj med provincijskimi oblastmi v deželi. Zelo ostra so bila nasprotja med vodilnimi osebami v posamezni provinci, med fašističnimi sekretarji in prefekti, enako tudi na občinski ravni. Zato so se tudi stališča posameznih načrtovalcev raznarodovanja med seboj razlikovala, še bolj se je razlikovalo uresničevanje programov. Za realizacijo ambicioznih programov režim očitno ni bil pripravljen nameniti sredstev pa tudi ne organizacijskih in kadrovske sil. Odločilno pa je bilo, da je nasilje, ki je nadomestilo pravico in zakon, zgrešilo namen in se sprevrglo v lastno nasprotje. Spodbudilo je zagrizen aktivni in pasivni odpor celotnega slovensko-hrvaškega prebivalstva. Fašizem je svojo politiko gradil na napačni oceni o zaostalosti slovenskih ras, ki jim je usojeno, da ostanejo podrejene in da jih višja civilizacija po naravnem procesu vsrka.

Odpor proti asimilaciji so nosilci raznarodovanja pripisovali srednjemu sloju, zlasti izobražencem, ko je bil ta sloj v dvajsetih letih razteptan, pa posameznikom, ki naj bi jih najela Jugoslavija. Niso videli, da so slovensko-hrvaški izobraženci le glasniki ljudskega hotenja, pa tudi, da med voditelji odpora niso samo učitelji, duhovniki in študenti, pač pa tudi kmetje in delavci, ki jih je oblikovala bitka za obstanek. Aristokratski fašistični individualizem ni hotel vedeti, da je kultura proces ali stopnja razvoja nekega naroda, ki teži k izboljšanju in ki ga je treba zadovoljiti, je zapisal tržaški zgodovinar E. Apih. K razlogom za neuspeh raznarodovalne politike je dodal še revščino slovensko-hrvaškega podeželja, ki je država ni bila sposobna odpraviti z melioracijami in arondacijami, da bi bila privlačnejša za italijanske kolone. Po njegovem mnenju pa tudi ni dovolj vložila v razvoj šole, fašističnih organizacij, socialnih ustanov itd. Vzgoja mladih generacij se je končala s šolsko obveznostjo, nadaljevala se je v družini in cerkvi, kamor fašistična ideologija prav zaradi visoke stopnje nacionalne kulture manjšine nikoli ni prodrla.³² Nacionalna in politična zavest prebivalstva se ni samo ohranjevala, marveč se je v boju za nacionalni in gospodarski obstoj razvijala in utrjevala. Z nasilnimi metodami, kamor je treba šteti tudi zakonodajo, je režim resda uspel zbrisati zunanje znake manjšine, spodkopati njeno politično in gospodarsko zgradbo, prestrukturirati socialno sestavo ter fizično odstraniti najbolj vidne glasnike ljudskega hotenja. Posledice nasilja so nezmerljive in obsegajo vsa področja življenja, od izgube šol in pravice do izražanja v materinem jeziku do izgube pravice do združevanja, od množičnega

³¹ ACS, PNF, b. 2.

³² E. Apih, *Il fascismo*, n. d., str. 41.

obubožanja do proletarizacije in emigracije vseh slojev prebivalstva, od nešte-tih let konfinacije in ječe do sodnih, pa tudi ilegalnih usmrtitev. Toda večje ko je bilo nasilje, večji je bil odpor. Zato ni naključje, da so po letu 1941 tiste generacije, ki jih je fašizem vzgajal v Italijane in fašiste, vstopile v oborožen narodnoosvobodilni boj. »Rezultate fašistične politike smo videli,« je zapisal tržaški zgodovinar C. Schiffrer, »vsi tisti člani Balille in organizacije Malih Italijank, ki jih je fašistična šola s tolikšno skrbjo vzgajala po Krasu in Po-sočju . . . so planili v nevarno partizansko vojno s tolikšno vztrajnostjo in juna-štvom, ki skoraj ne vzdrži primerjav. In to gotovo ne po zaslugi 'hujškaških duhovnikov' (med drugim so bili ti mladinci borci komunističnih brigad), temveč prav zaradi spontanega odpora sistemu duševnega pritiska, katerega so sovražili še močneje, kot so sovražili materialno nasilje.«³³

R é s u m é

LES PROGRAMMES FASCISTES DE DÉNATIONALISATION DES SLOVÈNES ET CROATES EN MARCHÉ JULIENNE

La politique de dénationalisation des minorités nationales dans l'Italie fasciste fut le point particulier et en même temps la partie intégrante de la politique fasciste en général en accord avec la doctrine d'un état unitaire et puissant dans lequel il n'y a pas de place pour l'individualité. La Marche Julienne où une fois vivait un demi million de Slovènes et de Croates, elle fut aussi conditionnée par les buts de la poli-tique extérieure impérialiste, qui pouvait créer à la frontière italienne un territoire solide en fonction d'une charge de dynamite pour l'expansion dans les Balkans. Le premier programme gouvernemental contenu dans la circulaire de Mussolini en No-vembre 1925, est basé sur l'idée que ce territoire du point de vue géographique et historique appartient à l'Italie, c'est pourquoi il est nécessaire de le réintégrer entièr-ment. Après la cessation du contrat italo-yougoslave d'amitié qui entraîne en même temps l'anéantissement de minorité nationale en tant que force politique, le fascisme a proclamé publiquement ces buts. En 1929, L. Ragusin Righi a établi sur des bases solides la logique de la dénationalisation en se basant sur la thèse de l'infériorité des autres groupes ethniques destinés à disparaître d'après le processus historique na-turel et programmant une colonisation totale du territoire italien sur le modèle de l'ancienne Rome. Dans les années 30 ainsi que pendant la seconde guerre mondiale, les planificateurs (Perusino, Relli, Scocchi, Sauro) complétèrent cette conception tout en la concrétisant et en exigeant des méthodes plus strictes pour pouvoir la réaliser. Pour atteindre le but politique nommé »bonification ethnique« on essaya à expro-prier systématiquement dans une action large et en fondant même une institution économique spéciale, les propriétaires slovènes et croates pour y installer les colons italiens. Quoique le régime fasciste afin de réaliser sa politique de dénationalisation se servât de tous les moyens possibles, des lois, de la force de police, des pressions morales et économiques, il n'attint point son but ambitieux. Il n'y prêta pas assez d'attention et il ne consacra pas assez de moyens à cette intention, car il construisait manifestement sa politique sur un jugement faux des races slaves qui auraient dû être inférieures et sans conscience nationale pour être absorbées automatiquement par une civilisation supérieure. Le point décisif de cette politique fut le fait que la force qui avait remplacé la loi et la justice s'est transformée en sa propre contra-diction en procréant une résistance acharnée de toute la population condamnée à mourir comme nation. Pendant la 2me guerre mondiale, cette résistance se développa en une révolte armée qui porta à la libération nationale et sociale de la partie slo-vène et croate de Marche Julienne.

³³ C. Schiffrer, Chiesa e Stato a Trieste durante il periodo fascista, Trieste, X, št. 58, nov.-dec. 1963, str. 6.

Pero Morača

NACIONALNO PITANJE U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU
I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI 1941—1945

Aprilskim ratom i okupacijom nacionalno pitanje u Jugoslaviji još se više komplikovalo. Okupacione sile su nastojale da u najvećoj mjeri iskoriste postojeće nacionalne protivvrječnosti koje su bile osnovni uzrok unutrašnje krize i nestabilnosti Kraljevine Jugoslavije, pa utoliko i bitan faktor njenog kraha u aprilskom ratu. One su veoma dobro poznavale slabosti Kraljevine Jugoslavije, koje su nastale na tlu nerješениh međunacionalnih odnosa i maksimalno su ih koristile u pripremama za agresiju. Najviše pažnje posvećivale su krajnje nacionalističkim, separatističkim i profašističkim pokretima, pretvarajući ih u svoje agenture i uporišta pete kolone. Pored toga, te sile su imale snažne pozicije u reakcionarnim snagama nekih nacionalnih manjina, na prvom mjestu u folksođođerima, zatim Albancima in Mađarima, djelujući među njima na liniji jačanja revizionizma i iredentizma.

Do kog su stepena Njemačka i Italija i njihovi sateliti Bugarska i Mađarska računale s nerješениm nacionalnim problemima u Kraljevini Jugoslaviji jasno pokazuju Hitlerove smjernice za diobu njene teritorije, pripremljene još u danima aprilskog rata. Te su smjernice polazile od shvatanja da je Kraljevina Jugoslavija »vještačka državna tvorevina«, nastala oduzimanjem dijelova nacionalnih teritorija susjednih zemalja i prisilnim pripajanjem drugih naroda Srbiji. Time su fašistički okupatori motivisali aneksiju znatnog dijela jugoslovenske državne teritorije i stvaranje kvislinskih država.

U anektiranim oblastima okupacione sile su po kratkom postupku sprovodile pripreme za njihovo konačno vraćanje svojim »nacionalnim maticama« — Njemačkoj, Italiji, Bugarskoj, Mađarskoj i »Velikoj Albaniji«. U tom cilju provodena je denacionalizacija najokrutnijim sredstvima: sav upravni aparat doveden je iz metropole, zabranjena je upotreba domaćeg jezika, raspuštena su sva kulturno-prosvjetna i druga društva i udruženja, izmijenjeni su svi domaći nazivi ustanova, ulica itd. Odmah je protjerano sve kolonizirano srpsko i crnogorsko stanovništvo, a Njemačka je pristupila iseljavanju slovenačkog živilja iz Donje Štajerske, Gorenjske i Mezičke doline. Bugarska je Makedonce proglasila bugarskim državljanima.

U isto vrijeme fašističke sile su, koristeći nerješeno nacionalno pitanje u Jugoslaviji, istupile kao »oslobodioci« nekih naroda. Tako su one inicirale stvaranje kvislinskih državnih tvorevina — »Nezavisne Države Hrvatske«, »Nezavisne Crne Gore« i »Velike Albanije«. »Velika Albanija« je nastala priključenjem većeg dijela Kosova i Metohije, zapadne Makedonije i pograničnog dijela

Crne Gore već ranije okupiranoj Albaniji. U sastav »Nezavisne Države Hrvatske« uključeni su Bosna i Hercegovina i Srem. Dok je stvaranje »Nezavisne Crne Gore« bio samo neuspjao pokušaj, jer je ova kvislinška tvorevina anulirana opštim ustankom crnogorskog naroda u julu 1941, okupatori su stvaranjem »Nezavisne Države Hrvatske« i »Velike Albanije« postigli značajne rezultate. Tu su oni požnjeli plodove politike zavađanja naroda Balkana, koju su vijekovima vodile sve velike sile, a u posljednjim decenijama i domaća vladajuća buržoazija. Na tlu tih dviju kvislinških tvorevina došlo je do prave eksplozije nacionalnog in vjerskog šovinizma. Srbi u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« i makedonsko, crnogorsko i srpsko stanovništvo u jugoslovenskim oblastima priključenim »Velikoj Albaniji« bili su stavljeni van zakona. Uslijedili su zabrana nacionalnog pisma i jezika, otpuštanje činovništva, prekrštavanje, iseljavanje, pa i fizično uništavanje, koje je, osobito na tlu ustaške države, primilo čudovišne razmjere. U sprovođenju nasilne denacionalizacije i uništavanja ustaški kvislingi su dobili aktivnu podršku vjerskih vrhova i dijela katoličkog sveštenstva.

Okupatorska politika korišćenja nerješениh međunacionalnih problema i favorizovanja jednog naroda u odnosu na drugi podstakla je porast nacionalizma, osobito u buržoaskim i malograđanskim slojevima. Na taj način su ustaška teroristička organizacija i druge kvislinške snage u Jugoslaviji osigurale sebi izvjesnu političku podršku.

Drugi značajan izvor produbljivanja jaza među narodima Jugoslavije bili su stavovi i politička aktivnost bivših vladajućih buržoaskih vrhova. Još u danima aprilskog rata počela su među njima optuživanja za uzroke poraza. Velikosrpski hegemonisti otvoreno su hrvatskom i drugim narodima pripisivali izdaju. Sukobi na toj liniji rasplamsali su se u krugovima emigrantske vlade i među brojnim liderima buržoaskih partija koji su s njom napustili zemlju. Tu su ubrzo izbile na površinu najreakcionarnije velikosrpske snage okupljene oko Srpskog kulturnog kluba. Takva atmosfera vladala je u redovima prozapadno orijentisane srpske buržoazije u zemlji. Ove snage koristile su progone nad srpskim stanovništvom u »Nezavisnoj državi Hrvatskoj«, Vojvodini, na Kosovu i Metohiji, u Sandžaku i Makedoniji radi raspirivanja nacionalističkih strasti i mržnje prema hrvatskom i drugim narodima. Na toj osnovi, odmah poslije okupacije, počelo je povezivanje velikosrpskih elemenata i stvaranje krajnje šovinističkog četničkog pokreta koji je ubrzo istupio s programom »Velike Srbije« i čišćenja njene teritorije od hrvatskog, muslimanskog, albanskog, mađarskog i življa drugih nacionalnosti. S druge strane, velike usluge okupatoru na liniji raspirivanja nacionalističkih strasti učinili su i vrhovi onih buržoaskih partija koje su pozivale narodne mase na pokornost i lojalnost prema »novom sistemu«. U tom pogledu istaknuto mjesto zauzma Mačekovo vodstvo Hrvatske seljačke stranke. Maček je svojim poznatim pozivom hrvatskom narodu na dan proglašenja »Nezavisne Države Hrvatske« na lojalnost prema ovoj kvislinškoj tvorevini i kasnijim prećutnim odobravanjem zločina nad srpskim stanovništvom i naporima da spriječi mobilizaciju hrvatskih masa u ustanak pomogao privremenu konsolidaciju ustaške vlasti, a time i produbljivanje jaza između hrvatskog i srpskog naroda. Sličnu ulogu vršili su i pojedini istaknuti lideri tradicionalnih građanskih stranaka u Sloveniji, od kojih su neki, u cilju koegzistencije s talijanskim okupatorom u Ljubljanskoj pokrajini, ušli u sastav tzv. Consulte.

Tako su se poslije aprilskog rata, nastojanjem okupatora i svih snaga domaće buržoazije, već zatečeni zatrovani nacionalni odnosi probudili do neslućenih razmjera. Razvijanje nacionalističkih strasti i huškanje jednog naroda protiv drugog pretvorilo se mjestimično i u pogrome, što je, opet, izazvalo otpore i težnju za osvetom. Na nacionalno izmješanim teritorijama prijetila je neposredna opasnost od bratoubilačkog istrebljenja.

Takva politika okupatora i stavovi domaće buržoazije pod okupacijom zadali su nov snažan udarac ideji jedinstva jugoslovenskih naroda. Sve buržoaske političke grupacije su svojim držanjem u uslovima okupacije još otvorenije postali faktori nacionalnog razdora i raspaljivanja nacionalističkih strasti.

Jugoslovenska vlada u emigraciji, koja se deklarirala za obnovu Kraljevine Jugoslavije, svoj najsnažniji oslonac u zemlji našla je u krajnje nacionalističkom velikosrpskom četničkom pokretu i bilo je jasno da bi obnova Kraljevine Jugoslavije značila povampirenje velikosrpske, ugnjetačke politike.

Suprotno političkim snagama buržoazije, koje su se pod okupacijom još više diferencirale na nacionalističkim osnovama, Komunistička partija Jugoslavije sačuvala je i poslije aprilskog rata svoje organizaciono jedinstvo da bi u uslovima okupacije nastavila da djeluje kao opštejugoslovenska politička snaga. U KPJ nije bilo nikakvih dilema u odnosu na fašističke agresore. Svjesna da fašistička okupacija donosi svim narodima najcrnje ropstvo, ona je učinila sve da ojača otpor u toku aprilskog rata. U isto vrijeme, nije imala nikakvih iluzija u pogledu snage i otporne moći Kraljevine Jugoslavije niti je otpor agresoru vezivala za njene odbrambene mogućnosti. Već 10. aprila 1941, kada su njemačke trupe ušle u Zagreb i diktirale proglašenje »Nezavisne Države Hrvatske«, Centralni komitet KPJ se odlučio na borbu protiv okupatora, bez obzira na sudbinu Kraljevine Jugoslavije. U proglasu narodima Jugoslavije od 15. aprila, pozivajući na produženje otpora agresoru, CK KPJ je osudio stvaranje kvislinške »Nezavisne Države Hrvatske« i pozvao hrvatski narod u borbu protiv ustaških zločinaca, ističući da će komunisti i radnička klasa Jugoslavije ostati »u prvim redovima borbe protiv osvajača« i da će u toj borbi istrajati »do konačne pobjede«. Već u tom proglasu CK KPJ je ukazao da će se u procesu borbe protiv agresora »rađati novi svijet« i da će se stvoriti »na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna, bratska zajednica«.

Očevidno je da se rukovodstvo KPJ nije kolebalo u pogledu državnog jedinstva jugoslovenskih naroda, ali je isto tako bilo nesumnjivo da su komunisti Jugoslavije bili samo za takvu državnu zajednicu koja će počivati »na istinskoj nezavisnosti« svih njenih naroda i koja će kao takva biti zaista njihova »slobodna bratska zajednica«.

KPJ je odmah uočila da je raspirivanje nacionalne mržnje i huškanje jednog naroda protiv drugog najmoćnije sredstvo u naporima okupatora da ojača sistem okupacije i ropstva u Jugoslaviji, da stvori povoljne uslove za eksploataciju njenih bogatstava i realizuje svoju politiku denacionalizacije i uništavanja jugoslovenskih naroda. Zbog toga je CK KPJ u proglasu povodom 1. maja 1941. istakao da će komunisti »još upornije organizovati i voditi borbu protiv okupatora i njegovih slugu u zemlji, protiv raspirivanja nacionalne mržnje i za bratstvo naroda Jugoslavije i svih naroda Balkana«.

Uprkos tome što je jugoslovenska državna teritorija bila ispresjecana mnoštvom novih »državnih« granica i okupacionih zona i što je time mogućnost

održavanja veza i usmjeravanja djelatnosti Partije bila veoma otežana, KPJ je, zahvaljujući svojim ilegalnim kanalima i već uhodanoj tehnici održavanja veza, odmah nastavila sa pripremama za oružanu borbu protiv okupatora na cijeloj teritoriji. Ona se već u početku orijentisala na razvijanje oslobodilačke borbe i u onim jugoslovenskim oblastima koje su poslije 1918. godine ostale van granica Kraljevine Jugoslavije. Tako je u svom proglasu slovenačkom narodu posljednih dana mjeseca aprila 1941. CK Komunističke partije Slovenije pozivao u borbu protiv okupatora cijeli slovenački narod, uključujući i »sve primorske i ko-ruške Slovence koji već dvadeset godina stenju pod jarmom tuđih imperialista«.

Izraz kontinuiteta u djelatnosti KPJ u uslovima okupacije i njenog shva-tanja jedinstva naroda Jugoslavije, kao najsnažnijeg faktora u borbi protiv okupatora i njegovih domaćih sluga, bilo je savjetovanje njenog rukovodećeg aktiva prvih dana mjeseca maja 1941. u Zagrebu. Na tom savjetovanju raz-rađena je platforma borbe protiv okupatora. U određivanju zadataka Partije, u cilju realizacije usvojene platforme, centralno mjesto zauzeli su zadaci nacionalnih i pokrajinskih organizacija u ostvarivanju jedinstva najširih narodnih slojeva unutar svake nacije i povezivanju oslobodilačke borbe svih naroda Jugoslavije. Pred KP Slovenije postavljen je zadatak da okupi sav slovenački narod, uključujući i one oblasti koje su ranije bile van granica Jugoslavije, u borbi protiv okupatora i da mu otvori jasnu perspektivu istinskog oslobođenja, s tim što će slovenački komunisti biti »spona koja će spajati borbu slovenačkog naroda sa borbom naroda Jugoslavije za nacionalno i socijalno oslobođenje«. Kao prvi zadatak pred Komunističku partiju Hrvatske i pokrajinske organi-zacije KPJ u Bosni i Hercegovini i Vojvodini postavljena je borba protiv ras-pirivanja nacionalne mržnje i zajednička borba svih, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost, protiv okupatora i njegovih domaćih slugu za slobodu i ravnopravnost svih naroda. Izvršavajući taj zadatak, komunisti u ovim više-nacionalnim zemljama i pokrajinama stvorice čvrste temelje jedinstva i ravno-pravnosti svih jugoslovenskih naroda u borbi za oslobođenje i srećniju buduć-nost. Pred komuniste Srbije postavljen je posebno zadatak da, organizujući oslobodilačku borbu srpskog naroda, razotkrivaju ulogu velikosrpske vladajuće buržoazije u prošlosti i njene mahinacije u cilju obnavljanja ugnjetačkog si-stema Kraljevine Jugoslavije. Na kraju je još jednom istaknuto da KPJ, uprkos tome što je Jugoslavija raskomadana, mora da djeluje kao jedinstvena politička snaga i da je za narode Jugoslavije jedina perspektiva zajednička borba za »slobodu, nezavisnost i bolju budućnost«.

Prvi uslov za uspješno sprovođenje ovako postavljenih stavova i zadataka bilo je jedinstvo same Partije. U tom pogledu problemi su se u početku jedino javili u pokrajinskoj organizaciji KPJ u Makedoniji, u čijem su rukovodstvu, poslije bugarske okupacije, a pod uticajem Bugarske radničke partije (komu-nista), preovladala shvatanja pojedinaca da se prekinu veze sa CK KPJ i da se makedonska organizacija priključi BRP(k). Zabuna koju je taj postupak izazvao u makedonskoj partijskoj organizaciji još je jasnije pokazala svu složenost nacionalnog pitanja u tadašnjoj jugoslovenskoj, pa i balkanskoj stvarnosti. Po-litika koju je rukovodstvo bugarske Partije vodilo prema Makedoniji potvrdila je da je i ono, kao i velikobugarska buržoazija, opterećeno nacionalističkim pretenzijama prema makedonskom narodu i da je pokušalo da iskoristi neza-dovoljstvo makedonskih masa ugnjetačkom politikom velikosrpske buržoazije

u Kraljevini Jugoslaviji. Zbog toga je odlučan otpor CK KPJ izdvajanju makedonske partijske organizacije iz KPJ i njenom priključenju bugarskoj Partiji imao duboko principijelan smisao i značaj. Radilo se u stvari o shvatanju suštine makedonskega nacionalnoga pitanja. Uprkos akciji Centralnog komiteta bugarske Partije, makedonski komunisti se nisu solidarisali sa tim promjenama. Takvo raspoloženje članstva bilo je odlučujući faktor u savlađivanju krize koja je nastala u partijskoj organizaciji KPJ u Makedoniji i njenom izrastanju u rukovodeću snagu narodnooslobodilačkog pokreta makedonskog naroda.

KPJ se nije zadržala samo na proklamovanju načela samoopredjeljenja i ravnopravnosti, koje će biti ostvareno poslije oslobođenja zemlje. Već u procesu organizovanja oslobodilačke borbe počela je i primjena tih načela u praksi. Zahvaljujući orijentaciji na afirmaciji KPJ kao nacionalne političke snage u društveno-političkom životu svakog pojedinog naroda, koju je odlučno sprovedilo Titovo rukovodstvo u godinama uoči rata, nacionalne partijske organizacije i njihova rukovodstva već su tada bila izrasla u samostalan faktor sposoban da opštu političku liniju Partije prilagodi uslovima i stvarnim potrebama svoje zemlje. Na taj način su se nacionalne organizacije KPJ identifikovale sa težnjama svojih naroda, a njihova rukovodstva su se afirmisala kao centri okupljanja svih progresivnih i patriotskih snaga. To je bilo jasno izraženo i u njihovom programu i svakodnevnoj praksi pokreta kojem su stajale na čelu. Znatne nacionalne specifičnosti, posebno one koje su proizlazile iz položaja svakog naroda u okviru Kraljevine Jugoslavije i pod okupacijom, uslovile su i specifičnu razradu programa narodnooslobodilačkog pokreta. Osvobodilna fronta Slovenije je u svom programskom dokumentu istakla tri osnovna načela: (1) pravo slovenačkog naroda na samoopredjeljenje, (2) oslobođenje i ujedinjenje rasparčanog slovenačkog naroda i (3) jedinstvo svih naroda Jugoslavije i Balkana u borbi za oslobođenje. U dokumentima partijske organizacije u Srbiji jače su došli do izražaja klasni odnosi, s obzirom na težnju velikosrpske buržoazije da, uz podršku zapadnih sila, obnovi stari ugnjetački poredak. Težište aktivnosti komunista u Bosni i Hercegovini, u nastojanjima da razviju narodnooslobodilački pokret, bilo je u borbi za bratstvo srpskog, hrvatskog i muslimanskog stanovništva ove pokrajine. Slične specifične nijanse došle su do izražaja i u konkretnim pravcima političke akcije ostalih nacionalnih i pokrajinskih organizacija KPJ.

Prirodno je da KPJ, poslije gorkog iskustva sa Kraljevinom Jugoslavije, nije u prvim etapama priprema i organizovanja oslobodilačke borbe isticala u prvi plan obnovu Jugoslavije. Za komuniste i za onaj dio naroda koji je još u godinama uoči rata prihvatio politički program KPJ, za cijeli revolucionarno-demokratski pokret, već od početka je bilo jasno da oslobodilačka borba neminovno znači i borbu za revolucionarni društveno-politički preobražaj, što je samo po sebi pretpostavljalo i rješenje nacionalnog pitanja. Ali osloboditi mase od nacionalističkih uticaja i obezbjediti njihovu mobilizaciju u narodnooslobodilački pokret bilo je takođe jedino moguće pod uslovom da im taj pokret i svojim programom i pogotovo svakodnevnom praksom pruži garanciju za ispunjenje njihovih socijalnih i nacionalnih težnji. U tome je prevashodno bila značajna afirmacija prava svakog naroda da sam odlučuje o svojoj sudbini. Zbog toga su komunisti Jugoslavije stalno isticali da to pravo svaki narod može ostvariti samo svojom vlastitom borbom. Drugim riječima, borba protiv oku-

patora i njegovih saradnika predstavljala je prvi uslov za izrastanje svakog naroda u subjekt svoje sudbine i ujedno osnovu za istinsko zbližavanje i ravnopravnost naroda Jugoslavije.

Realizacija takvih pogleda KPJ doživjela je već u početku oružane borbe svoju najsnažniju manifestaciju u stvaranju nacionalnih vojnih i političkih rukovodstava narodno-oslobodilačkog pokreta. Pored Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte Slovenije, koji se kao najviši politički forum narodno-oslobodilačkog pokreta slovenačkog naroda javlja sa svojim programom još prije početka oružane borbe, u svim zemljama i pokrajinama Jugoslavije, poslije 22. juna 1941, formiraju se vojna rukovodstva. Njihovo stvaranje potvrđuje i osnovna direktiva o organizaciji i zadacima partizanskih odreda, koju je izradio Tito. Ova nacionalna rukovodstva su se još više afirmisala poslije poznatog savjetovanja u Stolicama 26. septembra 1941, kada je, saobrazno stepenu razvitka oružane borbe, istaknuta potreba za povezivanjem dejstava partizanskih odreda i planiranjem krupnijih akcija u cilju stvaranja prostranijih i stabilnijih oslobođenih teritorija. S tim u vezi odlučeno je i da se nacionalni i pokrajinski štabovi u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji organizuju kao glavni štabovi.

U tako postavljenoj ulozi nacionalnih i pokrajinskih vojnih rukovodstava izražavala se težnja da se u svijesti svakog naroda razvije saznanje o tome da je stvaranje vlastite oružane sile osnovna garancija istinskog nacionalnog oslobođenja i izvojevanja prava na samoopredjeljenje. U tome je bio smisao isticanja nacionalnih obilježja partizanskih odreda, a zatim postavljanja organizacije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije kao jedinstvene oružane snage, u čijem su sastavu bile narodnooslobodilačke vojske Slovenije, Hrvatske, Srbije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Ostvarujući princip ravnopravnosti, narodnooslobodilački pokret je formirao i posebne albanske, muslimanske, čehoslovačke, mađarske, italijanske, poljske, bugarske i njemačke vojne formacije, afirmišući na taj način u praksi nacionalnu politiku KPJ. Pri svemu tome, strogo su poštovane sve nacionalne posebnosti — jezik, nacionalni amblemi i druga nacionalna obilježja.

U 1941. godini počinju se formirati i najviša nacionalna politička tijela narodnooslobodilačkog pokreta. Pored toga što je Vrhovni plenum Osvobodilne fronte djelovao još od aprila 1941. kao političko tijelo, u septembru se taj plenum konstituisao i kao Slovenački narodnooslobodilački odbor, preuzimajući funkcije najvišeg organa vlasti. U novembru 1941. u oslobođenom Užicu izabran je Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije, a početkom 1942. godine formiran je i Narodnooslobodilački odbor Crne Gore. U isto vrijeme tekao je proces stvaranja masovnih antifašističkih organizacija. Neke od njih su već u 1941. godini izrasle u jedinstvene nacionalne, odnosno pokrajinske organizacije, kakve su bile Srpski narodnooslobodilački omladinski savez, Mladinska osvobodilna fronta, Crnogorska narodna omladina i Narodnooslobodilački omladinski savez Bosne i Hercegovine. Na isti način stvaraju se kasnije i druge antifašističke organizacije, uključujući i Narodnooslobodilački front.

Iako je u vrijeme pripremanja i razvijanja ustanka nacionalno pitanje u praksi KPJ izbilo u prvi plan, ono je u njenom političkom programu bilo i ostalo u suštini dio opšteg pitanja borbe za oslobođenje i društveni preobražaj. Partija je već u svojim prvim dokumentima od aprila 1941. godine jasno i ne-

dvosmisleno isticala da je borba protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika u isto vrijeme i borba protiv povratka na stari, truli i preživjeli politički sistem, da su njeni ciljevi, kako je to rečeno u dokumentu Majskog savjetovanja: »socijalno i nacionalno oslobođenje«. KPJ se nije zadržala samo na iznošenju perspektive društvenog preobražaja već je od početka u praksi ustanka jasno isticala njegovu društveno-političku suštinu i orijentaciju.

Orijentacijom na nacionalnu afirmaciju i naglašavanje nacionalnog karaktera ustanka nije izražavana težnja s nekim opštim i natklasnim nacionalnim jedinstvom, za nacionalnim jedinstvom po svaku cijenu. Borba za nacionalno jedinstvo nije pretpostavljala samo borbu protiv povratka na stari hegemonistički i centralistički sistem. Bitna i stalno prisutna komponenta u naporima da se ostvari najšire nacionalno jedinstvo bila je i borba protiv svih onih snaga domaće, nacionalne, buržoazije koje su saradivale sa okupatorom ili su, vezane za vladajuće vrhove u emigraciji, priželjkivale obnovu Kraljevine Jugoslavije i starog političkog sistema. U prvim dokumentima nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava poslije aprilskog rata uvijek je, pored odgovornosti velikosrpske hegemonističke buržoazije, isticana i odgovornost »vlastite«, domaće buržoazije, odnosno njenih vodećih političkih partija. Kasnije, u pripremama i u vrijeme pokretanja oružane borbe, sve je više u prvi mah izbijao sukob sa vrhovima nacionalnih buržoazija oko odnosa prema okupatoru. Ubrzo se pokazalo da borba za nacionalno jedinstvo i za nacionalnu afirmaciju nosi u sebi i borbu za izolovanje »vlastite« buržoazije, koja nije birala sredstva da spriječi razvijanje ustanka. Kako i velikosrpska, i druge nacionalne buržoazije vidjele su u ustanku glavnu opasnost za svoje klasne pozicije. Čak i one njihove frakcije koje su se u početku držale rezervisano prema okupatoru, širenjem oružane borbe, usmjeravale su svoje glavne napore protiv ustanka, da bi se konačno našle u jedinstvenom frontu okupatora i njegovih domaćih saradnika. Prema tome, borba za nacionalno jedinstvo na platformi narodnooslobodilačkog pokreta od početka je imala klasno obilježje, a slamanje fronta unutrašnje, nacionalne buržoaske reakcije bio je bitan uslov i istinskog nacionalnog oslobođenja i ostvarenje prava na samoopredjeljenje.

To znači da je parola »nećemo povratak na staro« značila ne samo borbu protiv obnove velikosrpske hegemonije već ujedno i borbu za duboke socijalne preobražaje. To je već u početku ustanka bilo jasno izraženo ne samo u činjenici da je Komunistička partija bila i ostala jedina vodeća snaga ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta već i u cjelokupnoj praksi toga pokreta. Cio mehanizam pokreta izrastao je iz novih društveno-političkih snaga i na novim osnovama. Između strukture stare države i oslobodilačkog pokreta nije bilo nikakvog neposrednog kontinuiteta. Partizanski odredi bili su u svemu, u poređenju sa vojskom stare države, nova oružana sila. Isti je slučaj i sa narodnooslobodilačkim odborima, koji se javljaju kao organi vlasti naoružanog naroda namjesto starih opštinskih uprava, sreskih načelstava itd., a i s raznim oblicima političkog organizovanja u ustanku.

Takav karakter narodnooslobodilačke borbe bio je realna osnova na kojoj se razvijalo saznanje u svijesti svakog našeg naroda o njegovim stvarnim neprijateljima i saveznicima. Narode Jugoslavije nije zbližavala samo zajednička borba protiv okupatora već i borba protiv domaće buržoazije, koja nije zazirala

od toga da u saradnji sa okupatorom brani osnove starog društveno-političkog sistema. Vodeći borbu protiv okupatora, srpski narod je u isto vrijeme nosio glavni teret borbe i protiv velikosrpske buržoaske reakcije, protiv četničkog pokreta, koji je istupao sa krajnje šovinističkim programom prema svim drugim našim narodima. Narodnooslobodilački pokret hrvatskog naroda, vodeći borbu protiv okupatora, nosio je takođe glavni teret borbe protiv zločinačkog ustaškog režima i ujedno protiv Mačekovog vođstva Hrvatske seljačke stranke, koja je svojom politikom lojalnosti i pasivnosti podržavalo okupatora i kvislinga Pavelića. Slovenački narodnooslobodilački pokret, vodeći borbu protiv okupatora, u isto vrijeme se odlučno borio protiv slovenačke buržoaske reakcije, čiji su vrhovi nastojali da u saradnji sa okupatorom očuvaju osnove starog društvenog sistema. Crnogorski narod je u 13-julskom ustanku slomio pokušaj domaćih separatista da stvore kvislinšku državu u sastavu Musolinijeve Italije i vodio je borbu protiv crnogorske buržoazije koja se uključila u velikosrpski četnički pokret. Makedonski narodnooslobodilački pokret, vodeći borbu protiv okupatora i velikobugarskih elemenata, borio se i protiv domaćih separatističkih kvislinških snaga i protiv pokušaja velikosrpskog četničkog pokreta da stvori svoja uporišta u Makedoniji.

Svaki narod je, dakle, u svojoj oslobodilačkoj borbi morao prvenstveno da krši otpor »vlastite«, nacionalne buržoazije. Time je stvarao osnovne pretpostavke svoga društveno-političkog preporoda i u isto vrijeme slamao napore nacionalističkih snaga, koje su nastojale da izazovu bratoubilački rat među narodima Jugoslavije. To je u praksi oslobodilačke borbe imalo od samog početka izuzetan značaj, osobito u onim oblastima Jugoslavije u kojima živi nacionalno izmješano stanovništvo i u kojima su okupator i njegovi domaći saradnici činili sve da izazovu bratoubilačke pokolje i istrebljenja. U Bosni i Hercegovini, na Kosovu i Metohiji, u Vojvodini, u pojedinim oblastima Hrvatske i Makedonije težište aktivnosti KPJ, odmah poslije aprilskog rata, bilo je na razotkrivanju prave suštine okupatorske i kvislinške politike zavađanja naroda na vjerskoj i nacionalnoj osnovi. Pojave bratoubilačkih borbi i međusobnog istrebljenja, koje su osobiti na tlu Bosne i Hercegovine uzele dramatične razmjere, dovodile su u pitanje ne samo mogućnost razvijanja oslobodilačke borbe već i nacionalni opstanak samih naroda. Partija i sve snage oslobodilačkog pokreta morale su da vode upornu i dugotrajnu borbu da bi otklonile opasnost od bratoubilačkog rata. Dio ustanika iz redova srpskog naroda prišao je četnicima koji su istupali sa osvetničkim parolama protiv hrvatskog i muslimanskog naroda. Na toj osnovi se kao protivteža ustanku, pored ustaških kvislinga, obrazovao i velikosrpski četnički pokret. U takvim uslovima politika bratstva i jedinstva naroda mogla je da pobjeđuje srazmjerno porastu saznanja u narodnim masama o istovjetnosti njihovih socijalnih i nacionalnih interesa. Narodnooslobodilački pokret morao se u očima naroda afirmisati kao jedinstveni pokret svih naroda Bosne in Hercegovine. Tu afirmaciju pribavljale su mu njegove oružane snage odlučnom borbom protiv okupatora i svih njegovih domaćih saradnika. Partizanski odredi i brigade branili su srpska naselja od ustaških, a muslimanska i hrvatska od četničkih bandi. Snažan faktor afirmacije politike bratstva i jedinstva naroda bila je svakodnevna revolucionarno-demokratska praksa organa nove narodne vlasti i aktivnosti političkih organizacija

narodnooslobodilačkog pokreta. Zahvaljujući tome, postepeno je grupisanje masa na vjerskoj i nacionalističkoj osnovi ustupalo mjesto grupisanja na oslobodilačkoj i revolucionarnoj bazi, na istovjetnosti osnovnih interesa narodnih masa, bez obzira na vjerske, nacionalne i druge razlike.

Boreći se odlučno za nacionalnu afirmaciju i sprovodeći u praksi od početka ustanka orijentaciju na razvijanju nacionalne samosvjesti i pretpostavki koje su značile garanciju da će svaki narod u oslobodilačkoj borbi izvojevati pravo da sam odlučuje o svojoj sudbini, KPJ se ni u jednom trenutku nije dvoumila u pitanju jedinstva naroda Jugoslavije. Jugoslovenski komunisti bili su od samog početka za jedinstvo ravnopravnih naroda. U tom pogledu nisu dozvoljavali nikakve rezerve. Za njih je jedinu osnovu budućeg državnog jedinstva naroda Jugoslavije činilo saznanje o istovjetnosti osnovnih interesa i ciljeva izraženih u oslobodilačkoj borbi i njenom demokratsko-revolucionarnom sadržaju. Uporedo sa sazrijevanjem toga saznanja, koje je narastalo u procesu oslobodilačkog i revolucionarnog rata, sazrjevale su i realne pretpostavke za stvaranje nove državne zajednice jugoslovenskih naroda.

Prvi krupni koraci u tom pravcu učinjeni su krajem 1942. godine. Na inicijativu CK KPJ i na poziv Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, 26/27. novembra 1942. u oslobođenom Bihaću održana je Osnivačka skupština Avnoja. Skupštinu su sačinjavali »predstavnici naroda svih zemalja Jugoslavije«. U osnovnom dokumentu ove Skupštine — Rezoluciji o osnivanju Avnoja — konstatovano je, između ostalog, da je u plamenu narodnog ustanka, koji je zahvatio sve narode i sve zemlje Jugoslavije, ostvareno borbeno jedinstvo svih rodoljubivih snaga naših naroda...« U Rezoluciji se jasno ukazuje na jedinstvo interesa svih naroda Jugoslavije, izraženo prvenstveno u oružanim snagama narodnooslobodilačkog pokreta i u organima nove narodne vlasti, oko kojih se okupljaju patriotske i progresivne snage svakog naroda. Ističući stepen ostvarenog jedinstva u oslobodilačkoj borbi u svakoj zemlji i pokrajini, Rezolucija ocjenjuje izdajničku ulogu buržoaskih vrhova u nacionalnim okvirima i njihovu ulogu u raspirivanju šovinizma i bratoubilačke borbe. U tom pogledu posebno je naglašena uloga četničkog pokreta i jugoslovenske vlade u izbjeglištvu. Na kraju, u Rezoluciji se konstatuje da su se predstavnici narodnooslobodilačkog pokreta iz svih zemalja Jugoslavije saglasili da se Avnoj konstituiše »kao najširi politički izraz ostvarenog čvrstog jedinstva naroda Jugoslavije, izraz njihove nesalomljive volje za pobjedu nad okupatorima i njihovim svim slugama i pomagačima...«. Avnoj i njegov Izvršni odbor će sa Vrhovnim štabom vršiti ulogu »vrhovnog rukovodioca« i »političkog predstavnika« narodnooslobodilačke borbe. Njihov osnovni zadatak je »daljnje razvijanje jedinstvenosti napora svih naroda Jugoslavije za izvojevanje konačnog oslobođenja za sve njih i za stvaranje uslova za punu njihovu slobodu i ravnopravnost u slobodnoj bratskoj zajednici...«.

Ubrzo poslije osnivačke skupštine Avnoja zbile su se još dvije značajne manifestacije bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije u narodnooslobodilačkoj borbi. Bili su to osnivačka konferencija Antifašističkog saveza žena Jugoslavije i osnivački kongres Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije, održani u decembru 1942. godine.

Upravo tada, u decembru 1942, pojavio se u organu KPJ, »Proleter«, poznati Titov članak »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke

borbe«. Osnovni smisao članka je u tome da se pokaže da je narodnooslobodilačka borba jedini put u bolju budućnost, slobodu i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije. Bio je namjenjen prije svega onima koji se još uvijek »boje za svoju sudbinu i strahuje pred budućnošću«. Tito je istakao da »bratstvo i borbeno jedinstvo koje se kuje u ovoj teškoj oslobodilačkoj borbi... daje jasnu perspektivu da će sloboda i nezavisnost naših naroda biti zaista izvojevani, da u Jugoslaviji ne smije više biti nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja«. Ono što je jasno svakom antifašisti i rodoljubu, pisao je Tito, nikako neće da shvate jugoslovenski izbjeglički vrhovi — da povratka na stari ugnjetачki sistem nema, da se u oslobodilačkom ratu ruše temelji hegemonije i bespravlja. On je posebno ukazao na činjenicu da se u redovima oslobodilačke armije bore u ogromnoj većini upravo Srbi, da svi narodi Jugoslavije u srpskom narodu imaju »najboljeg i najdoslednijeg saveznika«. Povezanost narodnooslobodilačke borbe i nacionalnog pitanja Tito je formulisao na sljedeći način: »Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna, kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, pored pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije...«

U to vrijeme KPJ je posebnu pažnju poklanjala razvitku oslobodilačke borbe u Makedoniji. Da bi do kraja izrazio stav KPJ u makedonskom nacionalnom pitanju i još efikasnije izbio sve adute nosiocima velikobugarske politike, koji su makedonski narod zastrašivali baukom velikosrpskog hegemonizma pripisujući narodnooslobodilačkom pokretu osvajačke ciljeve prema Makedoniji, CK KPJ je donio odluku o stvaranju Centralnog komiteta KP Makedonije i za rasplamsavanje oslobodilačke borbe makedonskog naroda.

Poslije stvaranja Avnoja, saobrazno stepenu razvitka narodnooslobodilačkog pokreta u pojedinim zemljama Jugoslavije, tekao je proces izgrađivanja osnova nove državne organizacije. Težište je bilo na sprovođenju onih mjera koje su neposrednije afirmisale princip ravnopravnosti. U tom pogledu je svakako najznačajnije stvaranje nacionalnih političkih tijela koja su preuzimala funkciju najviših organa vlasti u pojedinim zemljama. Osnivačka skupština Avnoja, svojim deklarisanjem za ravnopravnost naroda, samo je podstakla inicijativu nacionalnih faktora u tome pravcu. Stvaranje pomenutih nacionalnih tijela u svakom pojedinom slučaju došlo je kao izraz prelomnih pobjeda narodnooslobodilačkog pokreta u nacionalnim okvirima.

Sredinom juna 1943. održana je Osnivačka skupština Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, koje se konstituisalo kao najviše političko tijelo narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatske. Ono je odobrilo rad i stavove Avnoja, izjasnilo se za državno jedinstvo jugoslovenskih naroda na osnovama ravnopravnosti i stvorilo svoj Izvršni odbor za usmjeravanje djelatnosti već razvijenog mehanizma narodne vlasti na tlu Hrvatske. U istom duhu protekao je i Zbor poslanika slovenačkog naroda septembra 1943. godine. U novembru 1943. održane su osnivačke skupštine zemaljskih antifašističkih vijeća Crne gore i Bosne i Hercegovine. Poseban značaj za postavljanje osnova nove Jugoslavije i za primjenu u praksi principa ravnopravnosti, kao osnovice novih odnosa bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda, bilo je određivanje statusa Bosne i Hercegovine. Njena heterogena nacionalna struktura bila je konstantno predmet sukoba između srpske i hrvatske buržoazije i izvor raspirivanja šovi-

nizma, što su okupacione sile poslije aprila 1941. do maksimuma koristile. Ustaški kvistlinzi su tada odlučili da u Bosni i Hercegovini iskoristene srpsko stanovništvo, a četnički pokret Draže Mihailovića proklamovao je svoj program čišćenja Bosne i Hercegovine od muslimanskog i hrvatskog življa. Zbog toga je stav osnivačke skupštine Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine da se Bosna i Hercegovina uključe u novu Jugoslaviju kao ravnopravna federalna jedinica bio od istorijskog značaja za regulisanje nacionalnih odnosa, na osnovama koje će ovu pokrajinu od kamena spoticanja pretvoriti u most razumjevanja i zbližavanja svih naroda Jugoslavije, posebno srpskog i hrvatskog.

U 1944. godini nacionalna tijela adekvatnog karaktera formirana su i u Makedoniji i Srbiji. U isto vrijeme, stvaranje antifašističkih vijeća odnosno glavnih NOO-a u Sandžaku, Vojvodini i na Kosovu i Metohiji ukazuje na izvanrednu pažnju koju je KPJ poklanjala nacionalnom pitanju u toku oslobodilačkog rata. Stvaranjem ovih tijela Partija je željela da što doslednije istakne svoj stav u pogledu budućnosti svake nacionalne formacije, svake nacionalnosti ili etničke grupe u okvirima Jugoslavije. S druge strane, stvaranje antifašističkih vijeća u ovim nacionalno izmješanim pokrajinama i oblastima došlo je takođe kao rezultat aktiviranja osnovnih narodnih masa u oslobodilačkom pokretu.

Nesumljivo je da je afirmacija politike bratstva naroda u oslobodilačkoj borbi bitno uticala i na one inostrane državljane, prvenstveno antifašistički orijentisane pripadnike raznih okupacionih formacija da stupaju u NOVJ. Ovo je osobito došlo do izražaja u pristupanju narodnooslobodilačkom pokretu velikog broja Italijana, koji su se zatekli u italijanskim okupacionim jedinicama u Jugoslaviji prilikom kapitulacije Italije. Takođe je i više vojnika iz bugarskih okupacionih jedinica pristupilo srpskim i makedonskim partizanskim formacijama. U sastavu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije borio se i znatan broj sovjetskih građana, koji su oslobođeni ili bježali iz njemačkog zarobljeništva. U završnoj etapi rata na tlu Jugoslavije formirane su i jedinice austrijskih državljana.

Politika bratstva naroda bila je izraz internacionalističke orijentacije narodnooslobodilačkog pokreta. Oružanu borbu protiv okupatora KPJ je smatrala i kao svoju obavezu prema prvoj zemlji socijalizma — SSSR-u, i prema svim drugim proleterskim i antifašističkim pokretima u svijetu. Razrađujući svoju političku platformu oslobodilačke borbe, KPJ je u isto vrijeme isticala ideju bratstva i sloge balkanskih naroda u borbi protiv fašističkih agresora, za oslobođenje i socijalni preporod. Sve vrijeme rata KPJ je ulagala napore za razvijanje suradnje sa komunističkim partijama i oslobodilačkim pokretima balkanskih i drugih susjednih zemalja. Veliku pomoć i podršku pružala je KPJ u stvaranju a zatim i u konsolidovanju Komunističke partije Albanije i u njenim naporima da organizuje narodnooslobodilačku borbu albanskog naroda. Od samog početka ustanka KPJ je bila inicijator saradnje s bugarskom komunističkom partijom u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Ta su nastojanja, uprkos razlikama u političkoj platformi i taktici, dala značajne rezultate. Narodnooslobodilački pokret srpskog i makedonskog naroda omogućio je stvaranje prvih bugarskih partizanskih brigada na jugoslovenskoj teritoriji. Makedonske

partizanske snage ostvarile su saradnju sa grčkim oslobodilačkim pokretom. Poslije kapitulacije Italije između italijanskog pokreta otpora i jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta razvila se plodna saradnja. U završnoj etapi rata uspostavljeni su kontakti i sa pokretima otpora Mađarske i Austrije. Na tlu Slovenije formirane su prve austrijske partizanske jedinice.

Svojim uspjesima i slobodarskim idejama oslobodilački pokret naroda Jugoslavije stekao je simpatije i dobio podršku svih antifašističkih i progresivnih snaga u svijetu. Bio je odlučujući faktor u okupljanju ogromne većine Jugoslovena koji su se našli izvan granica svoje zemlje — u zarobljeničkim i koncentracionim logorima ili kao ekonomska emigracija u raznim zemljama Evrope i Amerike. Hiljade Jugoslovena učestvovala su u pokretima otpora okupiranih evropskih zemalja, a u nekima od njih formirane su i posebne jugoslovenske partizanske jedinice. Oko borbenih i slobodarskih ideja narodnooslobodilačkog pokreta okupila se ogromna većina Jugoslovena u zarobljeničkim i koncentracionim logorima u Njemačkoj, Italiji i drugim zemljama. Hiljade Hrvata i Slovenaca iz Istre i Slovenačkog primorja, koji su bili mobilizirani u italijansku fašističku armiju, prilikom kapitulacije Italije dobrovoljno se opredjelilo za stupanje u NOVJ.

Državotvorne odluke Drugog zasjedanja Avnoja, koje su bile izraz osnovnih pobjeda revolucije, ozakonile su nove odnose među našim narodima i nove osnove na kojima će biti izgrađena njihova državna zajednica. U Deklaraciji Avnoja konstatovano je da je narodnooslobodilački pokret izrastao iz oslobodilačke borbe svih naroda Jugoslavije, da su u toku te borbe »skršeni ostaci velikosrpske hegemonističke politike« i »reakcionarnog separatizma« i postavljene osnove »za stvaranje buduće bratske, demokratske, federativne zajednice naših naroda, nove Jugoslavije, izgrađene na ravnopravnosti njenih naroda«. U Deklaraciji se utvrđuje odgovornost jugoslovenske vlade, reakcionarne monarhističke klike i kralja Petra II zbog njihovih nastojanja da izazovu bratoubilački rat među narodima Jugoslavije, što ih je odvelo u nacionalnu izdaju.

Odlukama Avnoja, koje su ozakonile smjenu vlasti izvršenu revolucionarnim putem u okviru narodnooslobodilačke borbe, posebno su utvrđeni principi organizacije nove države sa stanovišta njene mnogonacionalne strukture. U tom smislu usvojena je i posebna odluka »o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu«. Polazeći od »prava svakog naroda na otcjepljenje ili ujedinjenje sa drugim narodima« i rukovodeći se »istinskom voljom svih naroda Jugoslavije, osvjedočenom u toku trogodišnje zajedničke narodnooslobodilačke borbe koja je skovala nerazrušivo bratstvo naroda Jugoslavije«, u odluci Avnoja se utvrđuje:

prvo, da »narodi Jugoslavije nikada nisu priznali i ne priznaju razbijanje Jugoslavije od strane fašističkih imperijalista« i da su »dokazali u zajedničkoj oružanoj borbi svoju čvrstu volju da ostanu i dalje ujedinjeni u Jugoslaviji«;

drugo, »da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikad više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradiće se na federativnom principu, koji će obezbijediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine«.

U ovoj odluci se ukazuje da su u dotadašnjem razvitku oslobodilačke borbe već postavljene realne osnove izgradnje nove Jugoslavije na federativnom principu. One se izražavaju u činjenici da »osnovne organe narodne vlasti kod pojedinih naroda Jugoslavije predstavljaju narodnooslobodilački odbori i zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja...« i da je Avnoj »vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo naroda Jugoslavije i vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline«.

Odluka posebno ističe da će se »nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbjediti sva nacionalna prava«.

Time je narodnooslobodilački pokret u osnovi rješio jedno od bitnih političkih pitanja jugoslovenskog društva. Međunacionalni odnosi zasnovani na principu ravnopravnosti javili su se od samog početka oružane oslobodilačke borbe kao faktor zbližavanja i bratstva naroda. Ideja bratstva postala je takva materijalna sila da su s njom morali računati i najodlučniji neprijatelji narodnooslobodilačkog pokreta. Čak se i u krugovima bivših vlastodržaca u emigraciji počelo govoriti o uređenju obnovljene kraljevine na federativnom principu. Velikosrpski četnički pokret, koji je do tada stajao iza programa »Velike Srbije« i čišćenja svih njenih teritorija od »nesrpskih elemenata« i koji je taj svoj program ostvario svuda gdje je stigao pokoljima muslimanskog, hrvatskog, albanskog i stanovništva drugih »nesrpskih« narodnosti, izjasnio se na svom kongresu u selu Ba, januara 1944. godine, za obnovu Jugoslavije u obliku »ustavne monarhije na federativnom principu«. Jugoslovenska stvarnost primorala je velikosrpske hegemoniste da se na riječima odreknu osnova na kojima je počivala njihova vladavina. S druge strane, buržoaski vrhovi u Hrvatskoj i Sloveniji vidjeli su jedini spas od revolucije u izdvajanju Hrvatske i Slovenije iz Jugoslavije uz pomoć zapadnih savezničkih sila. Mačekovo vodstvo Hrvatske seljačke stranke planiralo je da iskoristi preostale snage Pavelićeve kvishinske države da bi se oduprló ofanzivi Narodnooslobodilačke vojske. Ono se takođe izjašnjavalo za stvaranje hrvatsko-slovenačke katoličke države sa osloncem na Vatikan. Ali sve su to ostale samo prazne mahinacije propalih političara koji više nisu imali nikakvu snažniju podršku u narodu.

U završnoj etapi oslobodilačkog rata, u skladu sa odlukama Avnoja, dalje je izgrađivana državna organizacija nove Jugoslavije. U 1944. godini zemaljska antifašistička vijeća, sprovodeći odluku o federativnom uređenju, konstituisala su se u najviša zakonodavna i izvršna predstavnička tijela, a poslije stvaranja Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije, 7. marta 1945, formirane su vlade federalne Hrvatske, Slovenije, Srbije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore. Tada su se rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta izjasnila za autonomni status ovih pokrajina u okviru federalne Srbije. Na taj način nova Jugoslavija je izišla iz rata kao organizovana država ravnopravnih naroda.

Revolucionarni zahvati u oblasti društveno-ekonomskih odnosa u završnoj etapi rata još su snažnije izrazili karakter društvenih preobražaja koji su vršeni u okviru narodnooslobodilačke borbe. Posebno je proces eksproprijacije izdajničke buržoazije i prelazak njene imovine u državno vlasništvo afirmisao socijalistički karakter narodne vlasti. Taj je faktor još jasnije određivao osnove na kojima se izgrađuje društvena struktura nove Jugoslavije i uticao na jačanje jedinstva radničke klase i drugih radnih slojeva, na još snažniju afirmaciju

istovjetnosti interesa naroda Jugoslavije u borbi za socijalistički pravac razvitka. To je dalo nove podsticaje jačanju bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda.

Svi pokušaji neprijatelja nove Jugoslavije da spriječe ozakonjenje tekovina revolucije naišli su na jedinstven otpor njenih naroda. Ostaci kontrarevolucije, čije je istureno uporište bila »legalna opozicija« formirana oko buržoaskih predstavnika koji su na temelju sporazuma Tito-Šubašić ušli u Privremenu vladu i Avnoj, u svojim otporima konsolidaciji prilika u ratom razorenoj zemlji i socijalističkom pravcu njenog razvitka, izjašnjavali su se i protiv načina na koji je sproveden federativni princip uređenja nove Jugoslavije. Pri tome im je najviše smetala ravnopravnost makedonskog naroda. Bio je to glas poražene velikosrpske hegemonističke buržoazije. »Legalna opozicija« se prilikom donošenja Zakona o Konstituenti izjašnjavala protiv principa njene dvodomnosti, odnosno protiv toga da Ustavotvornu skupštinu čini, pored Savezne skupštine, i Skupština naroda, koja bi izražavala višenacionalni karakter države i garantovala ravnopravnost njenih naroda.

Poslije odluke Avnoja o federativnom uređenju i svega onoga što je u završnoj etapi rata bilo sprovedeno da bi se ta odluka oživotvorila, ravnopravnost i bratstvo naroda Jugoslavije ponovno su zauzeli najistaknutije mjesto u Programu Narodnog fronta Jugoslavije, koji je usvojio njegov Prvi kongres održan početkom avgusta 1945. godine i koji je bio osnova aktivnosti milionskih masa ujedinjenih u Narodnom frontu za vrijeme izborne kampanje za Ustavotvornu skupštinu. Izbori za Konstituantu, novembra 1945, bili su još jedna svojevrsna i ubjedljiva potvrda jedinstva najširih narodnih slojeva i bratstva naroda i narodnosti Jugoslavije.

Summary

THE NATIONAL QUESTION DURING THE NATIONAL LIBERATION WAR AND THE SOCIALIST REVOLUTION 1941—1945

At the beginning of the paper the author examines the extent to which the unresolved national question and differences among nations in the Kingdom of Yugoslavia formed the basis for the establishment of the system of occupation by the occupying forces after the April war in 1941. It is pointed out that the division of the Yugoslav state territory was motivated by the assumption that the Kingdom of Yugoslavia had been established by the seizure of individual territories from neighbouring countries and involuntary attachment of other Yugoslav territories to Serbia. On this basis Germany, Italy, Bulgaria and Hungary annexed considerable parts of Yugoslavia whereas they proclaimed some Yugoslav areas to be »liberated« by creating treasonous state territories. The aim of such solutions was to deepen disagreements among the different Yugoslav nations and to denounce definitely the idea of the unity of its nations in one state. The paper also indicates that the occupying forces when carrying out this policy were helped by the former leading structures and especially by different nationalistic, separatistic and profascist political groups in the country.

Then the author analyzes in detail the programme guidelines of the Communist Party of Yugoslavia under conditions of occupation, especially its viewpoints on the methods whereby complex national problems might be solved under the conditions of the National Liberation War. It is especially emphasized that the Communist Party of Yugoslavia did not accept the division of the state territory of Yugoslavia by the occupying forces, that the design of its programme was based on the assumption that the struggle for liberation was an equal concern of each Yugoslav nation, that

only by its own struggle could each of them gain its right to decide on its fate so that in the common fight against the occupying forces and their local collaborators an awareness of the necessity to rebuild Yugoslavia as a state on the new basis of fraternity among nations and their complete equality might be aroused.

The main part of the paper is dedicated to the analysis of the realization of the Party's programme concepts so that individual stages in solving the national question in the National Liberation War and revolution in the period 1941—1945 are presented.

Already in the first stage this policy was carried out especially by establishing national and political leaderships of the uprising, the national political organizations of the National Liberation Movement, which became national gathering points and an agency for gradual elimination of local collaborators. The paper also indicates some specific characteristics of these processes in individual Yugoslav nations and provinces.

The basic characteristic of the next stage is marked by the Constituent Assembly of the Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ), which was constituted as the common political representative body of Yugoslavia on November 26, 1942. The foundation of the AVNOJ was an expression of the decision by the Yugoslav nations to finish the Liberation War and at the same time to prevent the efforts of previous leading forces to restore the oppressive system of the Kingdom of Yugoslavia. This was followed by the establishment of national Anti-Fascist Councils, which took over the leadership of socio-political life in individual areas. A year later, at its second session on November 29 1943, the AVNOJ laid down in legal form what were to become the achievements of the revolution by the historical decisions taken at this time. In addition to the decision which announced a definite break with the old leading forces, the second fundamental decision of the AVNOJ was the adoption of the federal principle for the foundation of the new Yugoslavia, by means of which, the essential components of the national equality of all the Yugoslav nations and nationalities had already been created during the War.

Ivan Križnar

NEKATERI VIDIKI USMERJANJA DEJAVNOSTI KOMUNISTOV
V LUČI DOKUMENTOV CK KPS V LETIH 1944 IN 1945

Ob pripravljanju zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije ugotavljamo, da sta razvoj in delovanje Komunistične partije Slovenije med narodnoosvobodilnim bojem pomanjkljivo preučena. V nekaterih zgodovinopisnih delih je to vprašanje sicer obravnavano, a s skopo navedbo, da je partija kot sestavni del celovitega gibanja ta boj vodila, ni pa prikaza njenega notranjega razvoja in konkretnih oblik njenega idejnopolitičnega delovanja. Znane so tudi ocene, da je KPS s svojimi organi sama odločala o vsem. Pregled dokumentarnega gradiva kaže, da sta tako prva kot druga ocena preveč enostranski. S tem pregledom želim spodbuditi preučevanje zgodovine KPS med NOB, zlasti pa preučevanje njene vloge in oblik delovanja.

Ob pregledu gradiva v Zgodovinskem arhivu CK ZKS sem prišel do nekaterih ugotovitev o tem, kako je CK KPS usmerjal dejavnost slovenskih komunistov, vendar moram poudariti, da tole besedilo še zdaleč ni vsestranska analiza dejavnosti KPS v tem času, marveč samo prispevek k njej. To poudarjam tudi zato, ker izvirno gradivo o delovanju CK KPS razen Zgodovinskega arhiva CK ZKS hranijo tudi drugi arhivi, muzeji in knjižnice, za velik del njegove dejavnosti pa sploh ni pisanih virov, kar velja zlasti za vsakodnevne razprave med člani CK KPS in člani vodstva OF ter vodstev drugih množičnih organizacij, organov oblasti in vojaških poveljstev. Le malo pisanih sporočil je ostalo tudi o delovanju članov centralnega komiteja v pokrajinskih partijskih vodstvih. Centralni komite KPS je svoja stališča uveljavljal tudi z neposrednim delovanjem svojih članov v Plenumu in Izvršnem odboru OF, Glavnem štabu NOV in POS, PK SKOJ, Glavnem odboru slovenske protifašistične ženske zveze, Slovenskem narodnoosvobodilnem svetu in njegovem predsedstvu, pozneje pa tudi v vladi in v političnih, oblastnih in vojaških organih v posameznih pokrajinah in večjih vojaških enotah. Svoja stališča je razglašal tudi s članki v takratnih glasilih, z okrožnicami in razglasi. Zanimiv vir za spoznavanje delovanja CK KPS kot kolektivnega organa pa so tudi zapisi o ocenah razmer s sež CK KPS in njegovega politbiroja, pa tudi o sklepih, sprejetih na teh sejah.

Zgodovinski arhiv CK ZKS hrani zapiske s 34 sej CK KPS in njegovega politbiroja iz leta 1944, 12 zapiskov s sej od 1. januarja 1945 do osvoboditve in 14 zapiskov s sej od začetka junija do konca decembra 1945, ko so ti že dobili formalno obliko zapisnikov. Nekateri rokopisni zapiski so v dveh verzijah. Ni mogoče z zagotovostjo reči, da se CK KPS oziroma njegov politburo v tem času nista še večkrat sestala, saj so med datumi nekaterih sej tudi daljši presledki.

Zapiske o sejah je od 27. februarja 1944 pisal eden izmed članov CK KPS ali njegovega politbiroja z namenom, da bi se mogli odsotni člani po vrnitvi na sedež centralnega komiteja seznaniti z razpravo na seji in z njenimi sklepi.

Tudi iz teh zapiskov sem kot nekdanji delavec v tem arhivu povzel nekaj stališč, ocen in sklepov. Javnosti pa ti zapiski še niso dostopni, ker ne gre za verificirane zapisnike sej CK KPS in njegovega politbiroja, marveč zgolj za zapise izraženih ocen o delovanju posameznih organov, organizacij oziroma socialnih in političnih skupin, zlasti pa o razvojnih tendencah na posameznih področjih oziroma v posameznih pokrajinah in enotah NOV in POS, odkoder so se člani vračali s terenskega dela. Najpogosteje so v zapiskih zabeležene negativne tendence in napake, ki so jih, kot je nekajkrat omenjeno v zapiskih, namenoma prikazali še bolj kritično, kot so bile v resnici, da bi zaostriili problem in spodbudili akcijo ter ukrepanje.

Gre tudi za močno okrajšane stavke in besede, ki neredko nakazujejo samo probleme, o katerih je poročevalec razpravljaj, zato so zapisi o poteku sej pogosto nenatančni in nejasni ter marsikje dopuščajo različne razlage. Tudi redki sklepi kažejo samo nekatere usmeritve na posameznih področjih in v posameznih pokrajinah. Zapisi o sejah CK KPS in njegovega politbiroja torej niso zadostna podlaga za obravnavo položaja, pojavov, stališč in usmeritev, zato bi nekritičen prikaz njihove vsebine lahko izzval enostranske in pomanjkljive ocene, obenem pa tudi upravičene proteste.

Kljub tem slabostim in pomanjkljivostim so zapiski o sejah CK KPS bogato gradivo za preučevanje razmer in zlasti tistih pojavov, ki so obstoj in razvoju NOB škodovali. S pridom jih bodo lahko uporabili tisti znanstveni delavci, ki dobro poznajo probleme tega obdobja iz drugih dokumentov, ki so nastajali v skladu s stališči, sprejetimi na sejah CK KPS. Pri tem gre zlasti za okrožnice in druge smernice, namenjene nižjim partijskim organom, ter za napolitila, ki so jih člani in instruktorji CK KPS, pa tudi poročevalci na teh sejah skušali uveljaviti v drugih organizacijah in organih, in za poročila in članke, objavljene v raznih glasilih, v RSJ in ROF. Šele preučitev celotnega partijskega dokumentarnega gradiva, vključno s poročili in zapisniki sej oblastnih in okrožnih komitejev KPS in z dokumenti drugih organov, pa tudi s pričevanji udeležencev NOB bo mogla celoviteje predstaviti usmerjevalno dejavnost CK KPS. V svojem prispevku se bom zato omejil samo na nekatere vidike in na predstavitev ocen položaja, glavnih nalog KPS in oblik delovanja komunistov ter organizacij KPS in njihovih organov, to pa bom ilustriral tudi s podatki iz zapisov o poteku razprav na sejah osrednjega organa KPS.

Centralni komite KPS, izvoljen junija 1940 na 3. konferenci KPS, je v letih 1944 in 1945 deloval v precej okrnjeni sestavi. Boris Kidrič je že v začetku julija 1942 na partijski konferenci na Cinku poročal, da je od 25 izvoljenih članov ostalo živih le še 7.¹ Kljub hudim žrtvam med vodilnim kadrom KPS je bilo pozneje ugotovljeno, da je nekaj članov, ki jih je Boris Kidrič štel za mrtve, v zaporih ostalo živih. Ti so se pozneje, zlasti po kapitulaciji Italije, vrnili in svoje delo v CK KPS nadaljevali, v CK KPS pa so bil kooptirani še

¹ Boris Kidrič, Poročilo o političnem položaju in partijskih nalogah na partijski konferenci na Kočevskem Rogu od 5. do 8. julija 1942, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji II., str. 229.

nekateri komunisti, ki so se med NOB izkazali kot sposobni organizatorji. Na nekatere se je CK KPS vabil tudi komuniste, ki so delovali na področju in območjih, o katerih je razpravljal. CK KPS je dejavnost in boj slovenskih komunistov usmerjal na podlagi ocen o položaju doma in v svetu, zlasti pa o razmerju družbenih sil. Boj za obstoj slovenskega naroda in njegovo osvoboditev je povezoval s programom jugoslovanskih komunistov za narodno osvoboditev in enakopravnost jugoslovanskih narodov, za demokratično in federativno ureditev Jugoslavije in ljudsko demokracijo. Pri tem se je opiral tako na splošne usmeritve CK KPJ, zlasti njegovega poverjeništvu za zahodni del države, kot tudi na pobude partijskih organizacij in njihovih vodstev v slovenskih pokrajinah in okrožjih ter v narodnoosvobodilni vojski. Na podlagi teh usmeritev in prizadevne dejavnosti komunistov je mogla KPS postati od vseh narodnoosvobodilnih sil priznana usmerjevalna idejnopolitična sila.

Zvesta načelom manifesta ustanovnega kongresa na Čebinah, je KPS v pičlih sedmih letih prešla pot od prepovedane in od vseh režimov preganjane politične stranke, ki se je najbolj zavzeto borila za osvoboditev izkoriščenega in zatiranega slovenskega delavstva ter drugih delovnih slojev in ki je vse svobodoljubne sile pritegovala v boj proti napadalnemu fašizmu, prek ustanovitve Osvobodilne fronte kot enotnega osvobodilnega gibanja vseh patriotov, organiziranja in vodenja oborožene vstaje in osvobodilnega boja zaslužjenega, razkosanega in na narodno smrt obsojenega slovenskega naroda, rasti narodnoosvobodilne vojske in demokratično izvoljenih organov oblasti, do vloge, ko je na čelu osvobodilnega gibanja usmerjala splošno mobilizacijo vseh sil za zmago nad nacističnim okupatorjem in njegovimi sodelavci, ob tem pa je usmerjala tudi nadaljnji razvoj ljudske oblasti in demokratične države. Na njeno pobudo in z njenim prizadevnim sodelovanjem so bili do spomladi 1944 vzpostavljeni slovenski vsenarodni politični, vojaški in oblastni organizmi, pri čemer pa je pomembno, da vodstvene funkcije niso bile nikdar v rokah enega samega človeka, in da si jih niso lastili samo komunisti.

Na pobudo KPS je bila štirinajst dni po fašistični zasedbi ustanovljena Osvobodilna fronta, ki je v svojih temeljnih programskih točkah razglasila, da bo ob osvoboditvi prevzela oblast kot celota. Že med NOB so ljudje zaradi privrženosti narodnoosvobodilnemu boju izvrševali sklepe odborov OF, vodstvo OF pa se je sredi septembra 1941 konstituiralo kot najvišji predstavniški organ slovenskega naroda. Ob tem pa si je OF že med NOB prizadevala ohraniti naravo politične organizacije, funkcijo oblasti pa čimprej prepustiti s splošno volilno pravico izvoljenim narodnoosvobodilnim odborom. Spomladi 1942 so zato na njeno pobudo na prvem koščku osvobojenega ozemlja uveljavili splošno volilno pravico — prvič so volile tudi ženske — in izvolili narodnoosvobodilne odbore, organe ljudske oblasti. Po kapitulaciji Italije so NOO že delovali na obsežnem osvobojenem ozemlju, zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju pa je izvolil slovenski ljudski parlament. Mesec dni pred začetkom vstaje in nastankom prvih partizanskih enot je bilo ustanovljeno Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet, ki se je v naslednjem letu preoblikovalo v Glavni štab NOV in POS. Vse to je Komunistični partiji Slovenije omogočalo, da ni nastopala s pozicij oblasti, marveč kot prvi bojni odred delavskega razreda, iz katerega je prišlo v prve partizanske enote največ borcev. S svojo dejavnostjo v pripravah na oboroženo vstajo ter z organiziranjem in vodenjem narodnoosvobo-

dilnega boja je KPS postala združevalna sila vseh slovenskih rodoljubov, ki so se zavzemali za narodno osvoboditev, ljudsko demokratičnost in socialno enakopravnost. V tej skupnosti niso hoteli sodelovati edino tisti, ki so iz sebičnih nagibov zato, da bi ohranili svoje privilegije, in zato, da bi se izognili pritisku okupatorjev nad slovenskim življem, zatajili interese svojega naroda, mnogi od njih pa so se udinjali okupatorju.

Usmerjevalna idejnopolitična vloga KPS, zlasti pa njenega vodstva, se kaže v pojmovanju narodnoosvobodilnega boja v vsej njegovi celovitosti in enotnosti ter v perspektivi, da v skladu z interesi delavskega razreda in vseh drugih delovnih slojev obenem z osvoboditvijo in združitvijo slovenskega naroda v zvezni skupnosti enakopravnih jugoslovanskih narodov ustvari možnosti za uveljavitev socialistične družbene ureditve. Pri oblikovanju te revolucionarne vizije so se seveda prepletali tako elementi takrat prevladujoče teorije razrednega boja proletariata in tuji vzori, pa tudi nova spoznanja, pridobljena iz narodnoosvobodilnega in revolucionarnega delovanja v domačih razmerah. Osvobodilni boj pa je bilo treba izpeljati z domačimi silami, zato je prevladala tudi lastna pot razvoja, ki je temeljila na upoštevanju mednarodnih razmer in prilagajanju oblik boja konkretnim domačim okoliščinam.

Spomladi 1944, ko je bila premoč protifašistične koalicije že povsem očitna in je ta našo narodnoosvobodilno vojsko že priznala kot zavezniško vojsko v boju proti skupnemu fašističnemu sovražniku, obenem pa so bili v okviru demokratične federativne Jugoslavije položeni temelji slovenske državnosti, je vodstvo KPS natančneje opredelilo, kaj so osvobodilne sile v procesu revolucionarne družbene preobrazbe že dosegle, katere neposredne naloge pa je bilo treba in tudi mogoče v takratnih razmerah še izpeljati glede na dolgoročni revolucionarni program KPS.

Najbolj posplošeno je socialnerevolucionarne elemente in družbeno naravo NOB v luči takratnega marksističnega razumevanja strategije in taktike razrednega boja proletariata v tistem obdobju imperializma, ko njegova notranja nasprotja dobijo obliko fašistične diktature, proti kateri zbira proletariat vse demokratične sile v množično ljudsko-frontno gibanje, prikazal aprila 1944 Edvard Kardelj. Teorijo o buržoazno-demokratični in socialistični stopnji revolucionarne preobrazbe družbe je povezoval z novimi spoznanji, ki jih je dal naš boj. Pojasnjeval je, da zveza proletariata s kmečkimi množicami in srednjimi sloji v OF pod vodstvom partije v boju proti okupatorjem in reakcionarnim silam, ki okupatorja podpirajo, ustvarja možnost za razvoj revolucionarnega procesa s pomočjo postopnih reform. Zato naj bi z NOB že dosegli nekatere cilje svojevrstne buržoaznodemokratične revolucije, saj je buržoazna reakcija oblast izgubila, narodnoosvobodilna oblast pod vodstvom proletariata s KPS na čelu naj bi pa še omogočila ne le zmago nad fašističnimi okupatorji in z njimi povezano protirevolucionarno reakcijo, marveč tudi to, da bi odvzeli buržoaziji še ekonomske pozicije in tako izvedli proletarsko revolucijo. Poudaril je, da je treba taktiko osvobodilnega boja usklajevati s konkretnimi razmerami in potrebami, ki jih narekujejo smer in vizija dolgoročnega razvoja komunistične stranke v vsej svoji celovitosti.²

² Strategija in taktika osvobodilne borbe, po predavanju Edvarda Kardelja, tipkopis, ZA CK ZKS.

V skladu z dolgoročnimi programskimi cilji je KPS ocenjevala in usmerjala proces spreminjanja razmerja družbenih sil, in sicer tako, da so komunisti z lastnim zgledom in s sodelovanjem z vsemi drugimi naprednimi družbenimi silami širili in krepili enoten boj ljudskih množic in osamili slovensko reakcionarno gospodo, ki je ljudi odvracala od boja proti okupatorjem, pa tudi podprla prizadevanja fašističnih nasilnikov, da bi naš osvobodilni boj zatrli. Okrog začetnega proletarskega jedra so se v narodnoosvobodilni vojski zbrale kmečke množice, katerih osvobodilne dejavnosti okupator zaradi množičnosti kmečkega prebivalstva, obsežnosti in odročnosti ozemlja, na katerem je živel, odločnosti kmečkega življa, da se s svoje zemlje ne pusti izgnati, povezanosti osvobodilnega boja kmečkih ljudi z bojem delavcev in izobražencev ter navzočnosti partizanskih enot na podeželju ni mogel preprečevati tako intenzivno, kot je s koncentracijo svojih sil lahko omejeval osvobodilno dejavnost v mestih in v krajih ob komunikacijah. Sredi leta 1944 je CK KPS ugotavljal, da borbeno razpoloženje prebivalstva v mestih močno zaostaja za borbenostjo podeželskega prebivalstva, in da niti Jesenice niti Trbovlje niso prispevale tistega, kar bi kot največji delavski središči morali dati NOB.³

Ko pa so bile možnosti za aktivizacijo in mobilizacijo prebivalstva na podeželju že močno izčrpane in so z rastjo narodnoosvobodilnega gibanja in s slabitvijo okupatorjevega aparata nastale zopet možnosti za večjo osvobodilno dejavnost v mestih, je KPS posebno pozornost namenila prav industrijskim krajem. Čeprav svojih načrtov o splošni mobilizaciji ni mogla povsem uresničiti, je v partizanske enote pritegnila številne delavce in tudi izobražence. Obenem je CK KPS ugotavljal, da se pod vplivom meščanskih politikov in dela duhovščine tudi domobranstvo rekrutira predvsem iz politično premalo razgledanih kmečkih vrst, kar naj bi protifašistične organizacije preprečile s stalno osvobodilno akcijo na podeželju. V razpravi o četniškem gibanju na Dravskem polju je CK KPS ugotavljal, da to ne bo postalo množično, saj na Štajerskem ni slojev, ki bi četniške odrede lahko občutno okrepili.⁴

Čeprav je centralni komite ocenjeval, da logika razrednega boja deluje tudi v NOB, pa je nasprotoval ukrepom, ki bi kakorkoli slabili enotnost narodnoosvobodilnih sil. Zavrnil je predlog Oblastnega komiteja KPS za Štajersko, da je treba pospeševati diferenciacijo množic, in priporočal enotnost njihovega boja, opozarjal pa je na to, da morajo priti na vodilna mesta v OF »pristni ljudski elementi«.⁵

Po sporazumu Tito-Šubašić si je centralni komite z zaostrovanjem boja proti okupatorju prizadeval ljudstvo pritegniti v OF, vrata vanjo pa zapreti sredinskim političnim špekulantom, ki niso podprli OF v njenem najtežjem obdobju, potem ko je narodna enotnost OF zmagala brez njih in v sklopu nove Jugoslavije dosegla tudi mednarodno priznanje, »pa bi radi stopili v OF in svojo borbo proti narodni enotnosti prenesli v njene vrste«.⁶ Po amnestijskem roku 15. septembra 1944 je centralni komite ugotavljal, da je treba domobranstvo še naprej razkrajati, vendar je treba tudi tiste domobrance, ki se sami vdajo,

³ Zapisek s seje CK KPS 10. 7. 1944, ZA CK ZKS.

⁴ Zapisek s seje CK KPS 10. 10. 1944, ZA CK ZKS.

⁵ Pismo CK KPS z dne 28. 8. 1944 Oblastnemu komiteju KPS za Štajersko, ZA CK ZKS.

⁶ Boris Kidrič: Zlata sredina, ZA CK ZKS.

poslati pred sodišče in jih le v izjemnih primerih sprejeti v NOV, sicer pa obsoditi najmanj na odvzem državljanskih pravic ter jih poslati v delavski bataljon. Tako stroga kazen pa naj ne bi veljala za »vermane«, ki jih je okupator nasilno vključil v svoje enote.⁷

CK KPS je posebno pozornost namenil krepitvi enotnosti protifašističnih sil na narodno mešanem ozemlju. Konec februarja 1944 je ocenil, da od Trsta sicer ne odstopamo, da pa se je v razpravah o pripadnosti Trsta treba varovati pred italijanskim, pa tudi pred slovenskim nacionalizmom. Treba je krepiti skupni boj proti nemškemu okupatorju. Težo tega boja bo v Trstu nosil italijanski proletariat, OF pa mora delovati tako, da bo ta iskal oporo pri slovenskem demokratičnem in revolucionarnem osvobodilnem gibanju. Na Primorskem naj bi OF in druge protifašistične organizacije in narodnoosvobodilni odbori delovali, tudi če bi prišlo do angleške invazije in začasne zasedbe.⁸ Sredi leta 1944 je CK KPS poudarjal, da se bomo samo z razvijanjem boja otresli oportunističnih in šovinističnih elementov, zato je priporočal: »Namesto visoke meddržavne diplomacije je treba začeti s konkretno aktivizacijo množic.« Ko je presodil, da bi utegnili Angleži ob invaziji v Slovensko primorje razpustiti lokalne partizanske enote, je predlagal, naj bi partizanske odrede na Primorskem takoj ukinili in borce vključili v brigade IX. korpusa NOVJ, ki jo je protifašistična koalicija priznala za zavezniško vojsko. Pričakoval je, da bodo Angleži na Primorskem razorožili tudi italijanske partizanske brigade, če ne bodo delovale v sklopu IX. korpusa NOVJ, zato je predlagal, naj se tudi tiste italijanske partizanske enote, ki delujejo oziroma kadar delujejo na slovenskem etničnem ozemlju, vključijo vanj, sicer jih spričo pomanjkanja orožja ne kaže še naprej oboroževati.⁹

Tik pred začetkom oborožene vstaje v Trstu je CK KPS ponovno opozoril svojega člana Borisa Kraigherja, naj povsod ustvarja širino osvobodilnega boja in enotnost slovenskega in italijanskega prebivalstva v njem.¹⁰ Tudi Oblastnemu komiteju KPS za Koroško je CK KPS sredi leta 1944 priporočil, naj opusti »visoko politiko« in deluje med slovenskim in avstrijskim ljudstvom in v partizanskih enotah. Naročil mu je, naj bolj pomaga Komunistični partiji Avstrije in širi protifašistični boj tudi čez Dravo, predvsem pa mora namesto dotedanjega prizadevanja za ustanovitev in dopolnjevanje »forumov« glavno pozornost nameniti razvijanju neposrednih oblik boja proti nacističnemu aparatu.¹¹

CK KPS je boj slovenskega naroda štel za sestavni del boja vseh jugoslovanskih narodov in narodnosti ter protifašističnega boja sploh in je skrbel za vsestransko sodelovanje. Obsojal je slovensko zaverovanost vase, ki jo je bilo opaziti zlasti v tisku. Partizanske propagandiste je usmerjal, naj več pišejo o problemih jugoslovanske skupnosti, tako da bodo bralci še bolje spoznali skupne interese, naloge in perspektive nadaljnjega razvoja.¹²

Za zmago narodnoosvobodilnih sil je bilo pomembno utrjevati tudi sodelovanje z zavezniškimi državami. Odnosi z njimi so sicer sodili v pristojnost NKOJ,

⁷ Zapisek s seje CK KPS 20. 9. 1944, ZA CK ZKS.

⁸ Zapisek z seje CK KPS 27. 2. 1944, ZA CK ZKS.

⁹ Zapisek s seje CK KPS 10. 7. 1944, ZA CK ZKS.

¹⁰ Depeša CK KPS z dne 29. 4. 1945, namenjena Janezu (Borisu Kraigherju).

¹¹ Zapisek s seje CK KPS z dne 10. 7. 1944, ZA CK ZKS.

¹² Zapisek s seje CK KPS 1. 9. 1944, ZA CK ZKS.

vendar so bili s posredovanjem vojaških misij vzpostavljeni tudi neposredni stiki. CK KPS je v boju za nacionalno osvoboditev in demokratično družbeno ureditev računal s pomočjo Sovjetske zveze, pričakoval pa je, da bodo Angleži in Američani nasprotovali procesu demokratične revolucije, pa tudi združitvi vsega slovenskega etničnega ozemlja in Trsta.¹³

CK KPS je med NOB uveljavljal prepričanje, da bi ustanovitev kakršnekoli politične stranke zunaj OF pomenila razbijanje enotnosti slovenskega naroda in slabitev osvobodilnega boja,¹⁴ hkrati pa se je zavzemal za to, da so vse demokratične sile v OF imele možnost za vsestransko delovanje.

Ko je sredi septembra 1944 ugotovil, da se v Beli krajini kažejo posledice premajhne demokracije v OF, je predlagal, da je treba postopno pripraviti spiske članov OF in, »kjer je le mogoče, izvesti volitve, sicer se nam lahko izcimi državni zaupniški sistem«.¹⁵ Kasneje je ocenil, da potekajo volitve preveč šablonsko in sektaško, namesto da bi z demokratično vsebino ljudi aktivirali in dosegli, da bi bili v odbore OF izvoljeni preizkušeni in najbolj dejavni člani OF.¹⁶ Centralni komite je konec februarja 1944 razpravljal o tem, da so se v kamniškem okrožju pri postavljanju terenskih odborov OF »orientirali na velikaše in predvojne meščanske politike«, čeprav bi morali vedeti, da je treba ustanovljati odbore OF od spodaj, torej neposredno iz ljudstva.¹⁷ Drugi sklepi in smernice CK KPS okrožnim komitejem le naračajo, da je treba organiziranju OF po vseh pokrajinah nameniti največjo pozornost, v njih delovati in jih aktivirati s konkretnim delom (npr. kampanje za obdelavo zemlje).¹⁸

O Protifašistični ženski zvezi je centralni komite sodil, da je ne kaže spremeniti v posebno žensko organizacijo (zato ne bo imela profesionalnih aktivistk), marveč je njena naloga aktivirati ženske v terenskih organizacijah OF in NOO in v splošnem osvobodilnem gibanju.¹⁹ O Delavski enotnosti je sodil, da ne sme postati posrednik med KPS in sindikati. Avantgarda delavskega razreda mora ostati KPS, zato ni treba formirati še posebne organizacije, kakršna je Delavska enotnost. Odbori Delavske enotnosti bodo zato le izhodišče za organiziranje sindikatov.²⁰

Mesec dni po osvoboditvi je CK KPS dal pobudo, da je treba čim prej opraviti volitve, kajti sodil je, da se OF ne bo mogla razvijati, če združuje funkcije oblasti.²¹ Konec avgusta 1945 je poudaril, da morajo pri sestavljanju volilnih spisov sodelovati vse politične organizacije, in da morajo zajeti vse, ki se niso omakeževali s sodelovanjem z okupatorji.²² Deset dni zatem je ugotavljal, da so iz volilnih imenikov črtali 5 ali celo več odstotkov ljudi, kar je bilo veliko preveč. Predlagal je, naj volilci izbirajo med več kandidati, kar je

¹³ Zapisek s seje CK KPS z dne 29. 3. 1945, ZA CK ZKS.

¹⁴ Zapisek s seje CK KPS 20. 11. 1944, ZA CK ZKS.

¹⁵ Zapisek s seje CK KPS 15. 9. 1944, ZA CK ZKS.

¹⁶ Zapisek s seje CK KPS 24. 10. 1944, ZA CK ZKS.

¹⁷ Zapisek s seje CK KPS 27. 2. 1944, ZA CK ZKS.

¹⁸ Sporočilo CK KPS z dne 22. 2. 1945 Oblastnim komitejem za Primorsko, Gorjansko, Štajersko in Koroško, ZA CK ZKS.

¹⁹ Zapisek s seje CK KPS 10. 7. 1944, ZA CK ZKS.

²⁰ Zapiski s sej CK KPS 3. in 24. 10. 1944, ZA CK ZKS.

²¹ Zapisek s seje CK KPS 2. 6. 1945, ZA ZKS.

²² Zapisek s seje CK KPS 31. 8. 1945, ZA CK ZKS.

zelo pomembno v prizadevanjih, da bi bila volilna udeležba kar največja.²³ Ta je bila res visoka, precej višja od števila ljudi, ki so se vpisali v OF.²⁴

Vodstvo KPS je razvijalo koncept osvobodilnega boja na podlagi moči in osvobodilne energije ljudskih množic. Zato je vso pozornost namenilo njihovi aktivizaciji prek terenskih organizacij in partizanskih enot. V zadnjem letu NOB pa je, zavedajoč se, da bo v sklepnih bojih za osvoboditev slovenskega naroda odločala moč vojske, razglasilo mobilizacijo in skrb za operativno sposobnost vojske za glavno partijsko nalogo.²⁵ To priča, da je bila narodna osvoboditev vsega slovenskega etničnega ozemlja temeljna naloga NOB in je to tudi ostala vse do konca vojne.

CK KPS se ni spuščal v pripravo operativnih načrtov enot NOV in POS in vodenje akcij, saj so to opravljali štabi enot NOV in POS, vendar skoraj ni imel seje, na kateri ne bi razpravljali o prizadevanjih za okrepitev narodno-osvobodilne vojske. Razvoj slovenske partizanske in narodnoosvobodilne vojske je namreč razen prevzema nekaterih organizacijskih oblik in vojaških izkušenj od drugih enot NOV in POJ v posebnih slovenskih razmerah potekal dokaj samostojno vse do osvoboditve.²⁶ Ta samostojnost je omogočala, da je CK KPS ob dobrem poznavanju razmer na strateško pomembnem slovenskem ozemlju lahko na vse pojave hitro reagiral, hkrati pa je v skladu s programskimi cilji OF povezoval in usklajeval prizadevanja za vsestransko krepitev vojske neposredno s svojo politično dejavnostjo in tako dosegal skladno osvobodilno dejavnost prebivalstva in njegove vojske.

Narodnoosvobodilno vojsko je CK KPS usmerjal od defenzivne obrambe osvobojenega ozemlja, kjer so bile mobilizacijske možnosti že izčrpane in se je okrog štabov operativnih in zalednih enot že začel zbirati številen aparat, ki je operativno sposobnost vojske samo zmanjševal,²⁷ k ofenzivnim akcijam proti komunikacijam in industrijskim centrom na Gorenjskem, Štajerskem in Koroškem. Te je okupator varoval, vendar pa je bilo od tam kljub temu mogoče pridobiti še mnogo novih borcev.²⁸ Partizanske enote je usmerjal tudi v še neizčrpana mobilizacijska območja vzhodne Štajerske in Prekmurja.²⁹

CK KPS je predlagal kombinacijo številnih manjših akcij, ki so bolj ustrezale partizanski naravi enot slovenske osvobodilne vojske in so bile zato uspešnejše, in pa večjih vojaških operacij,³⁰ brez katerih se ne bi mogli sami osvoboditi. Marca 1945 je ocenil, da bi koncentracija enot NOV in POS in njihov preboj z vodstvom osvobodilnega gibanja k IV. armadi JA v Dalmacijo ne ustrezal, zato je v generalštabu JA dosegel, da je slovenska osvobodilna vojska ostala

²³ Zapisek s seje CK KPS 10. 9. 1945, ZA CK ZKS.

²⁴ Boris Kidrič, Odnos partije do OF, referat, ZA CK ZKS.

²⁵ Okrožnica CK KPS vsem oblastnim, okrožnim in divizijskim komitejem KPS, oktober 1944, ZA CK ZKS, fasc. Partijske okrožnice. Boris Kidrič, Pošljite v vojsko vse, kar sodi v vojsko, ZA CK ZKS, fasc. Članki in referati.

²⁶ Zapisek s seje CK KPS 14. 4. 1945 ZA CK ZKS.

²⁷ Zapisek s seje CK KPS 25. 7. 1944 in zapisek nedatirane seje CK KPS iz poletja 1944, ZA CK KPS.

²⁸ Zapiski s sej CK KPS 10. in 25. 7. 1944, 8. 1. 1945 in nedatirani zapisek s seje iz poletja 1944, ZA CK ZKS.

²⁹ Zapisek s seje CK KPS 25. 6. 1944, ZA CK ZKS.

³⁰ Zapisek s seje CK KPS 21. 4. 1944, ZA CK ZKS.

na Slovenskem in uspešno sodelovala v sklepnih operacijah,³¹ poskrbel pa je, da so bile njene akcije usklajene z operacijami armad JA.

Centralni komite KPS je v letih 1944 in 1945 na svojih sejah večkrat razpravljajl o razvoju ljudske oblasti, pri čemer je izhajal iz temeljnih točk Oslobojilne fronte. Zavzemal se je za krepitev osvobodilnih sil in za demokratično delovanje organov oblasti; ostro je grajal pojave sektaštva, birokratizma in razbijanje enotnosti ljudskih množic ter njihovega ustvarjalnega poleta ter primere neupoštevanja interesov delovnih ljudi. Zaradi doslednega izvajanja teh stališč je predlagal tudi določene kadrovske spremembe in nove odgovorne zadolžitve članov KPS v vodstvih množičnih organizacij, vojaških poveljstvih in v prvi slovenski vladi. Ohranjeni zapiski o sejah pričajo, da si CK KPS kljub razpravam o kadrovskih vprašanjih ni prilaščal pravic do izbire in postavljanja kadrov, ki so sodile v pristojnost drugih organov.

Ohranjeni zapiski o sejah tudi kažejo, da je bil CK KPS glede pristojnosti v zvezi s kaznovanjem narodnih izdajalcev dosleden. Sredi maja 1944 je vztrajal, da je treba preprečiti vse likvidacije — tudi likvidacije agentov tujih obveščevalnih služb, ki jim je bila krivda dokazana — in vohune predati sodišču.³² Sredi avgusta je zaradi nenadnih domobranskih vdorov globoko na osvobojeno ozemlje (ki so uspeli zaradi točnih podatkov o razmerah na njem), predlagal, naj bi OZNA sodelavce domobrancev izgnala in zaplenila njihovo premoženje, povratnike pa naj bi izročili sodišču, ki naj bi jih strogo kaznovalo.³³ Tudi v začetku marca 1945 je svaril aktiviste na Primorskem pred policijskimi metodami in sankcijami proti družinam dezertarjev in skrivalcev, saj bi bilo treba proti njim izvajati politične ukrepe, medtem ko bi bila zaplemba imovine družin beguncev nedopustna.³⁴

V začetku septembra 1944 je CK KPS razpravljajl o nalogah v zvezi s sklepnimi boji in prevzemom oblasti. Edvard Kardelj je pojasnjeval, da bo treba takrat ravnati drugače, kot so ravnali ob kapitulaciji Italije. Treba bo namreč zavzeti centre, saj bodo s porazom Hitlerjeve Nemčije postojanke na periferiji same odmrle. Zato je bilo treba za te centre pripraviti kadre, ki naj bi onemogočili sovražno dejavnost in poskrbeli za preskrbo in socialno pomoč, za kulturnoprosvetno obnovo, za promet in transport blaga, maksimiranje cen in konfisciranje okupacijskih bank. V trgovini je bilo treba uveljaviti en sektor, ki naj bi deloval po svobodno oblikovanih tržnih cenah, v drugem pa naj bi z določenim delom proizvodov ob maksimiranih cenah razpolagale gospodarske komisije. Odseki predsedstva SNOS naj bi za vse te dejavnosti pripravili enoten načrt.³⁵

Opozarjal je, da je treba usposabljati gospodarske kadre, kajti po zmagi nad okupatorji in izdajalsko reakcijo se bo težišče boja preneslo na gospodarsko področje. Sodil je, da bo z zaplembo industrijskih podjetij, rudnikov, prometnih sredstev, veleposestev, bank in veletrgovin, ki so bile last napadalnih držav in njihovih državljanov, pa tudi narodnih izdajalcev, prešel v državne

³¹ Nedatirani zapisek s seje CK KPS iz februarja 1944 in zapiska s sej CK KPS 7. in 29. 3. 1944, ZA CK ZKS.

³² Zapisek s seje CK KPS 15. 5. 1944, ZA CK ZKS.

³³ Zapisek s seje CK KPS 14. 8. 1944, ZA CK ZKS.

³⁴ Depeša CK KPS 3. 3. 1945 Vidi, ZA CK ZKS.

³⁵ Zapisek s seje CK KPS 1. 9. 1944, ZA CK ZKS.

roke pomemben del gospodarstva, in bi ga usmerjali organi ljudske oblasti. Edvard Kardelj je opozarjal tako pred špekulanti, ki bi poskušali gospodarske težave izrabljati za bogatenje, kot tudi pred »vojnim komunizmom«, ki bi dušil prizadevnost in pobudo zasebnih gospodarstev. Predlagal je »srednjo pot razvoja«, ki bo omogočala hitro obnovo, zadovoljila težnje kmetov po veleposesniški zemlji in omogočila hitro gospodarsko rast v prihodnosti.³⁶

CK KPS je ocenjeval, da je Štajerska s svojimi gospodarskimi zmogljivostmi za vso Slovenijo največji in najmanj izčrpan rezervoar industrijskih in poljedelskih proizvodov. Zato je treba tamkajšnjo industrijo zavarovati in ohraniti, saj bo treba z njenimi proizvodi obnavljati tiste predele Slovenije in Jugoslavije, ki jih je vojna najbolj prizadela. Prav taka naj bi bila naloga štajerskega poljedelstva.³⁷

O gospodarskih nalogah in perspektivah nadaljnega razvoja je CK KPS razpravljal tudi na seji 29. marca 1945. Med gospodarskimi ukrepi, ki naj bi kmalu postali aktualni, so bili navedeni progresivno obdavčenje, izvedba agrarne reforme in prizadevanje za stabilizacijo gospodarstva, ki se menda v novi Jugoslaviji takrat prvič omenja. Ker je bilo pričakovati, da bo reakcija skušala izrabljati nacionalno različnost, je CK KPS kljub hegemonističnim tendencam srbskega meščanstva, proti katerim se je bilo treba boriti, pričakoval sprva centralistične ukrepe, nato pa večjo decentralizacijo. Ko bi bil kos slovenskega ozemlja dokončno osvobojen — sodili, da bo za Prekmurjem kmalu osvobojen Trst — bi tam ustanovili slovensko vlado.³⁸

Mesec dni po osvoboditvi je CK KPS ugotavljal, da je treba zavračati težnjo po preobsežnem profesionalnem aparatu in birokratskem oblastništvu, popularizirati pa udarniško delo in odpreti vrata v partijo ljudem, ki so se izkazali pri delu. Posebna partijska komisija naj bi pripravila seznam lastnikov industrijskih podjetij, ki naj bi ga, ko bodo za to dozoreli pogoji, uporabljali za njihovo razlastitev.³⁹

Na seji CK KPS v začetku avgusta 1945 je bila izrečena zanimiva ugotovitev, da hoče na novo nastalo uradništvo stran od produkcije, čemur se je treba upreti, kajti ljudje razmišljajo o tem, kako bodo zmogli dati dovolj sredstev za ta razbohoteni aparat. CK KPS je sklenil predlagati, naj vlada ustanovi komisijo za redukcijo profesionalcev v upravnem aparatu, IOOF pa komisijo za redukcijo profesionalcev v aparatu političnih organizacij.⁴⁰

Skupna osvobodilna fronta vseh slovenskih rodoljubov, ne glede na njihovo predvorno politično in svetovnonazorsko pripadnost, ta širina in demokratičnost sta omogočili, da se je narodnoosvobodilno gibanje razraslo in postalo edina priznana sila doma in v protifašističnem svetu. Ob tem je iz gibanja prstovoljcev, ki je temeljilo na narodni in politični privrženosti osvobodilnim prizadevanjem, rasla ljudska oblast. Njeni organi so že sprejemali odloke, ki so vse prebivalce obvezovali za aktivno sodelovanje v osvobodilnem boju svojega naroda. Ker je pri večini osvobodilna dejavnost temeljila na politični zavesti,

³⁶ Zapisek s seje CK KPS 1. 9. 1944, ZA CK ZKS.

³⁷ Zapisek s seje CK KPS 3. 10. 1944 in poročilo RSJ z dne 11. 10. 1944, ZA CK ZKS.

³⁸ Zapisek s seje CK KPS 29. 3. 1945, ZA CK ZKS.

³⁹ Zapisek s seje CK KPS 2. 6. 1945, ZA CK ZKS.

⁴⁰ Zapisek s seje CK KPS 3. 8. 1945, ZA CK ZKS.

je bilo mogoče in potrebno v narodnoosvobodilni boj vključiti tudi manj zavedne in omahljivce, in sicer z apeliranjem na pripadnost slovenski narodni skupnosti, pa tudi z avtoriteto oblasti. Postopno vključevanje v boj in zelo različne možnosti za intenzivnost boja v posameznih krajih — vse to je povzročalo, da vsi rodoljubi v tem boju niso enako intenzivno delovali. Pretirana krepitev političnega, državnega in vojaškega aparata je nekaterim tudi omogočala, da so se izognili boju v prvih bojnih vrstah.⁴¹ KPS je terjala največjo požrtvovalnost prav od svojih članov in od proletariata, obenem pa je odločno razkrivala vse pojave, ki so slabili enotnost in bojno sposobnost osvobodilnega gibanja in njegovo širjenje ter krepitev, zlasti pa njegovo revolucionarno ljudsko naravo.

Napake in slabosti je CK KPS ocenjeval s stališča revolucionarnega razvoja, ki ga ni bilo mogoče ohranjati, še manj pa razvijati brez uveljavljanja vrednot, oblikovanih med komunisti, ki so živeli in delovali sredi izkoriščanih delovnih slojev, zlasti med delavci, in so sami najgloblje občutili tako narodno zatiranje kot tudi socialne krivice. Zato so kot najvišje moralne vrednote cenili svobodo, delavnost in tovarištvo, možnost za izboljšanje svojih življenjskih razmer pa so videli v boju množic za uveljavitev resnične enakopravnosti med ljudmi in narodi in v prizadevanju slehernega človeka za napredek vse družbe. S teh idejnih izhodišč je CK KPS tudi med NOB nastopal proti samovolji in sebičnosti posameznikov, proti karierizmu, »vovodstvu« in birokratskemu profesionalizmu ter drugim pojavom, ki so dušili ustvarjalno pobudo delovnih ljudi in njihovo zaupanje v uspešnost boja za pravično družbo.

CK KPS je na svojih sejah leta 1944 posebno pozornost namenil področjem, ki so v NOB zaostajala, zlasti pa pojavom odstopanja od temeljne demokratične usmeritve osvobodilnega boja, saj je prav to slabilo in zaviralo mobilizacijo in osvobodilno akcijo množic. Med največje slabosti političnega delovanja je štel neupoštevanje celovitosti NOB. To slabost je pripisoval neznanju in premajhni idejno-politični dejavnosti komunistov in drugih aktivistov OF, pa tudi nasprotovanju posameznikov skupnim potrebam in ciljem. Kot hudo slabost je ocenjeval drobnjakarsko ubadanje z manj pomembnimi ali povsem nepomembnimi vprašanji namesto upoštevanja celote in dolgoročnih skupnih ciljev NOB. Med take pojave so sodili zlasti premajhno razumevanje terenskih organizacij za potrebe NOV in POS ter premajhen čut vojaških enot za probleme terena, pa tudi zapadanje meščanskim nacionalističnim težnjam in sporom med protifašisti raznih narodnosti o pripadnosti narodnostno mešanega ozemlja namesto enotne množične akcije proti skupnemu sovražniku — nemškemu nacizmu. CK KPS je obsojal oportunistično odlaganje težavnejših akcij, pa tudi primere slepega prenašanja oblik dejavnosti, ki so se, npr., uspešno izkazale v osvobojeni Beli krajini, v druga območja Slovenije, kjer se v drugačnih razmerah niso obnesle. Ko je ocenil, da so nekateri odredi prevzeli lastnosti brigad, jih je opozarjal, da je to napačno in da morajo obdržati partizanski način bojevanja, zlasti pa skrbeti za povezanost s terenom.⁴² Podobno velja za izvajanje mobilizacije v NOV, saj brez iznajdljivosti uspehov ni bilo mogoče doseči.

⁴¹ Nedatirani zapisek s seje CK KPS iz poletja 1944, ZA CK ZKS.

⁴² Zapisek s seje CK KPS 14. 8. 1944, ZA CK ZKS.

Centralni komite KPS je grajal pojave, s katerimi je nastajajoči oblastni aparat dušil ljudsko ustvarjalnost. Ugotavljal je, da formalno pripravljene mobilizacijski spiski izvedbo splošne mobilizacije ponekod bolj otežujejo kot pospešujejo. Zanimiva je ugotovitev komiteja, da je največ beguncev iz naše vojske prav na osvobojenem ozemlju v Beli krajini in na Primorskem, kjer je bila izvedena splošna mobilizacija.⁴³ Primere nesoglasja med enotami NOV in POS ter terenskimi organizacijami je pripisoval dejstvu, da so v prvih letih terenske organizacije partizanske enote, sestavljene izključno iz prostovoljcev, ne le ustanovljale in preskrbovale, pač pa v precejšnji meri tudi usmerjale njihovo dejavnost, s preraščanjem teh enot v redno vojsko pod osrednjim poveljstvom pa je terenskim organizacijam ostalo le še njihovo preskrbovanje.⁴⁴

Sredi leta 1944 je CK KPS ugotavljal, da se je vključiti v operativne enote odtegnilo precej zdravih moških na Primorskem in Gorenjskem. Samo na Pivškem je ostalo na terenu 293 vojnih obveznikov.⁴⁵ Na Gorenjskem je ostalo na terenskem političnem delu toliko vojaških obveznikov, da je jeseni 1944 CK KPS poslal tja svojega člana z nalogo, naj pusti v vsakem okrožju le največ 3 za vojsko sposobne moške, in to tiste, ki delujejo z osvobodilnimi organizacijami v mestih, vse druge pa napoti v operativne enote NOV in POS.⁴⁶ CK KPS je v zadnjem letu NOB odločno kritiziral formalno organiziranost, ki ni neposredno krepila osvobodilne dejavnosti, zlasti pa tiste, ki so pretiravali s širjenjem profesionalnih vodstev množičnih organizacij in organov oblasti, namesto da bi pripravljali in vodili akcije proti okupatorjem, v katere naj bi vključevali vse širši krog prebivalstva.

O tem, kako odločno se je partijsko vodstvo borilo proti birokratizmu, priča tudi kratko sporočilo CK KPS z dne 3. decembra 1944 Oblastnemu komiteju KPS za Štajersko, v katerem je naročeno: »... Oblast v Savinjski dolini prenesite izključno na ženske in za vojsko nesposobne moške. Vseh dopisov odsekov Predsedstva (Predsedstva SNOS, op. I. K.), ki gredo mimo Predsedstva in kakorkoli ovirajo splošno mobilizacijo in krepijo birokratizem, ne upoštevajte in nas o njih obveščajte...«⁴⁷ Prav tako odločno je partijsko vodstvo nastopilo proti razraščanja aparata v operativnih enotah NOV in POS, pa tudi v zalednih vojaških komandah. Po ugotovitvi, da so nemaški in domobranski vdori globoko na osvobojeno ozemlje na Dolenjskem in Notranjskem in precejšnje partizanske izgube tudi posledica premajhne operativne sposobnosti enot VII. korpusa, je dal CK KPS pobudo, naj štabe divizij zmanjšajo od 400 na 50 oseb, v odredih pa odseke povsem odpravijo.⁴⁸

Pojave izogibanja aktivnemu boju, politiziranja, strokovnjaštva in forumstva ter druge oblike dušitve ustvarjalnosti množic, ki so se v letih 1944 in 1945 pojavljale tudi pod izgovorom po potrebi po mednarodnem priznanju in utrjevanju oblasti ter preraščanju partizanske vojske v redno vojsko, je CK KPS

⁴³ Zapisek s seje CK KPS 13. 7. 1944, ZA CK ZKS.

⁴⁴ Referat tovariša Luke (Franca Leskoška) o politični situaciji in stanju partijskih organizacij, ZA CK ZKS, fasc. Partijske okrožnice.

⁴⁵ Zapisek s seje CK KPS 10. 7. 1944, ZA CK ZKS.

⁴⁶ Zapisek s seje CK KPS 24. 10. 1944, ZA CK ZKS.

⁴⁷ Brzjavka Janeza (Borisa Kraigherja) 3. 12. 1944 Oblastnemu komiteju KPS za Štajersko, ZA CK ZKS.

⁴⁸ Zapisek s seje CK KPS 24. 10. 1944, ZA CK ZKS.

obsojal in si prizadeval, da bi narodnoosvobodilno gibanje ohranilo resnično ljudsko naravo. Proti pojavom, ki so NOB jemali njeno ljudskost, centralni komite ni nastopal s pozicij oblasti, marveč s svojim ugledom in vplivom, ki si ga je pridobila KPS s svojim bojem za pravice delovnih ljudi in osvoboditev slovenskega naroda ter pri tem utrpela velike žrtve.

Partijski dokumenti pričajo, da so bile organizacije KPS najbolj kritične in ostre do slabosti in napak v lastnih vrstah. Na seji 21. aprila 1944 so člani CK KPS kritično in samokritično — po njihovih izjavah z nekoliko pretiravanja, da bi vsi dojeli resnost napak — ugotavljali, da je: »partijska organizacija v praksi prenehala delati kot partijska organizacija v vojski in na terenu. Ni motor. ... Treba spremeniti način dela CK...«⁴⁹ Ugotavljali so, da partijske organizacije ne vidijo celote in da so premalo odločne pri preprečevanju birokratizma in tudi zato izgublajo vezi z množicami. Strokovnjaštvo v odsekih je dušilo ljudsko pobudo. Okrožni partijski kadri so se izgubljali v administrativnem delu in drobnjakarstvu, pozabljali pa so na celoto in enotnost partijske organizacije na terenu in v vojski. »Na zunaj dvigajo Partijo, namesto da bi jo gradili znotraj OF.« Člani centralnega komiteja morajo bolj pomagati partijskim organizacijam na terenu in v vojski pri njihovem konkretnem delu, so sklenili.⁵⁰

Centralni komite KPS je svoje ugotovitve 24. aprila 1944 strnil v posebni okrožnici, v kateri partijske organizacije in vodstva opozarja, da so njihovi sestanki neredko zgolj formalni, saj ne »posvečajo skoraj nobene pažnje vsestranskim splošnim in konkretnim političnim, vojaškim in organizacijskim, upravnim, gospodarskim in prosvetnim vprašanjem celotnega narodnoosvobodilnega gibanja...« To seveda ne pomeni, da bi partijska organizacija morala nadomestiti »... merodajno odločanje organov OF, vojske, narodne oblasti in drugih institucij...«, kar bi bila groba napaka. »Partijske organizacije in partijski forumi morajo nenehno sestavljati svoje predloge ter jih prek partijcev v obstoječih forumih in organih OF, narodne oblasti in drugih institucij uveljavljati z metodo prepričevanja ter pravičnega tovariškega dela z vsemi drugimi tovariši izven partijskih vrst... Če partijske organizacije ne bi znale pravilno — ne sektaško, hkrati pa dovolj organizirano in vsestransko — izvesti zgoraj omenjenih nalog, bi obstajala resna nevarnost, da se zlasti ob sedanji širini narodnoosvobodilno gibanje razvodeni, da izgubi svojo doslednost in udarnost ter da se ga polaste v prenekaterem kraju razni špekulanti in ga zavedejo na slepi tir. Naše partijske organizacije morajo dejansko postati — kar so v glavnem bile ves čas Osvobodilne fronte — poglobitni motor narodnoosvobodilnega gibanja in borbene enotnosti vseh pozitivnih sil našega naroda, ne na škodo, temveč v korist narodnoosvobodilnega gibanja, ne na tak način, da bi nepartijski tovariši čutili njihovo delovanje kot nepotrebni pritisk in nepotrebno breme, temveč tako, da ga bodo nepartijski tovariši zares mogli čutiti zgolj kot dobrodošlo pomoč in kot jamstvo za doslednost, udarnost, za pravilno smer narodnoosvobodilnega boja...«⁵¹

⁴⁹ Zapisek s seje CK KPS 21. 4. 1944, ZA CK ZKS.

⁵⁰ Zapisek s seje CK KPS 21. 4. 1944, ZA CK ZKS.

⁵¹ Okrožnica CK KPS 24. 4. 1944 partijskim organizacijam, ZA CK ZKS.

Na partijskem posvetu delegatov Dolenjske in Notranjske 28. in 29. maja 1944 v Semiču je sekretar CK KPS Franc Leskošek obsodil vmešavanje partijcev v drobne in manj pomembne zadeve in njihovo opuščanje politične perspektive in prepuščanje dogajanju samotoku najrazličnejših teženj.⁵² Miha Marinko je poudarjal odgovornost posameznika, celice in komiteja ter pravilno razmerje in skladnost osebne odgovornosti s kolektivno. Če se poudarja samo kolektivna odgovornost, potem se lahko krivda za napake zvrča z enega na drugega, zato je treba osebno odgovornost »... postaviti na trdno osnovo stroge kontrole s potrebnimi posledicami...« Kot vzroke za slabosti v partijskih vrstah je navajal prenegel sprejem novih članov, zlasti iz vrst kmetov in srednjih slojev, ob občutnem padanju odstotka proletarskih kadrov. Priporočal je, naj odgovorne naloge zaupajo tistemu, ki »ima sposobnost samostojne orientacije, ki se ne boji odgovornosti za samostojne odločitve, ki je iniciativen... , ki ne pada v paniko, niti se ne prevzame ob uspehih, ki kaže nezlomljivost in trdnost v izvajanju sklepov...«⁵³

Ker pa navodil in smernic partijskega vodstva niso povsod dosledno upoštevali, so nekateri člani na seji CK KPS sredi septembra ugotavljali, da jim ni uspelo zaustaviti rasti profesionalnega aparata pri vodstvih množičnih organizacij in vojaških enot.⁵⁴ Oktobra 1944 pa so ugotavljali, da se je partija »preselila v aparat«.⁵⁵ Majhna okrožja in okraji so zahtevali preštevilten politični in oblastni aparat, ki ni videl celote in se je izgubljal v drobnjarijah, ob tem se je pojavljal birokratizem, direktive pa so nekateri sprejemali brez čuta odgovornosti. Kritiziral je prakso, saj so ponekod okrožni in divizijski komiteji navodila višjih partijskih organov samo razmnožili in poslali podrejenim, ti pa celicam, prepričani, da je njihova naloga s tem opravljena. Na osnovi poročil nekaterih članov je CK KPS ugotovil, da se je v nekatere partijske organizacije vgnezdilo prepričanje, da je treba delo partije in posamezne njene člane samo hvaliti, zlasti pred nadrejenimi forumi pa prikrivati slabosti in neuspehe. Tako ravnanje je komite ostro obsodil, saj je oviralo odpravljanje napak.⁵⁶ Konec novembra 1944 je v posebni okrožnici kritiziral delo partijskih organizacij v vojski, ki so v mnogih primerih prevzele vojaško delo štabov, saj so na svojih sestankih analizirale izvedbo vojaških akcij — to seveda ni bilo v njihovi pristojnosti — zanemarjale pa so svoje prave naloge, to je skrb za dviganje borbenosti borcev in udarnost enot ter za večjo aktivnost in operativno sposobnost naše vojske.⁵⁷ Tudi po osvoboditvi je CK KPS ugotavljal, da je partija ponekod ostala zunaj množičnega dela, da so bili nekateri partijski funkcionarji ločeni od ljudstva, da nekaterim nikoli ni bilo dovolj priznanj za zasluge med NOB,

⁵² Referat tovariša Luke o politični situaciji in stanju partijskih organizacij — o slabostih in napakah, ZA CK ZKS, fasc. Partijske konference.

⁵³ Miha Marinko, Referat o kadrih, ZA CK ZKS.

⁵⁴ Zapisek s seje CK KPS 15. 9. 1944, ZA CK ZKS.

⁵⁵ Zapisek s seje CK KPS 10. 10. 1944, ZA CK ZKS.

⁵⁶ Okrožnica CK KPS o organizacijskih in kadrovskih vprašanjih naše partije, oktober 1944, ZA CK ZKS.

⁵⁷ Okrožnica CK KPS z dne 25. 11. 1944 o nekaterih slabostih partijskih organizacij v vojski, ZA CK ZKS, fasc. Partijske okrožnice.

nekateri pa se po demobilizaciji sploh niso vključili v partijske organizacije v svojih delovnih organizacijah ali v krajih, kjer so stanovali.⁵⁸

Že samo navedeni podatki govore o tem, da je CK KPS kritično ocenjeval dejavnost partijskih organizacij in posameznih članov KPS ter od njih terjal aktivno in demokratično dejavnost v organizacijah ter organih narodnoosvobodilnega gibanja. Ostro je obsojal izživljanje v organiziranju in neprestanem razraščanju forumov, pa tudi brezplodno politiziranje, ob tem pa partijske organizacije usmerjal v vodenje konkretnih osvobodilnih akcij. Vseh negativnih pojavov v narodnoosvobodilnem gibanju in v vrstah KPS centralni komite ni mogel preprečiti niti med vojno niti po osvoboditvi, po njegovih navodilih in tudi samoiniciativno pa so se komunisti in drugi delovni ljudje v vseh organih ter na vseh področjih družbenega delovanja borili proti tem pojavom, jih omejevali ter zmanjšali njihove škodljive posledice.

Dejavnost CK KPS, povezana s prizadevanji vseh naprednih sil slovenske družbe, dokazuje, da centralni komite KPS v obravnavanem obdobju ni deloval z etastičnih pozicij. Zato je treba kritično oceniti drugačne sodbe, ki so nastale tako zaradi kritičnega presojanja preteklosti z namenom, da bi ljudi lažje prepričali o nujnosti nadaljnega razvoja demokratičnih in še bolj humanih družbenih odnosov, pa tudi kot plod ocen tistih, ki jim je bila in jim je Zveza komunistov odveč, ker omejuje njihov sebični interes s svojim prizadevanjem, da se v procesu demokratičnega usklajevanja različnih teženj izoblikuje in uveljavi kot splošni družbeni interes delavskega razreda in drugih delovnih ljudi.

Čeprav ne bi bilo prav, da bi partijsko dejavnost med NOB idealizirali, pa je požrtvovalna dejavnost mnogih komunistov v vojski in med prebivalstvom ter njihova kritičnost do napak v lastnih vrstah in do vsega, kar je škodovalo osvobodilnemu boju, delovnim ljudem in hitremu razvoju družbe, zagotavljala mobilizacijo mogočnih sil za osvoboditev; zato je to lahko močna spodbuda in izkušnja tudi v boju proti slabostim in napakam sodobne družbe.

R é s u m é

QUELQUES POINTS DE VUE D'ACTIONS COMMUNISTES D'APRÈS LES DOCUMENTS DU COMITÉ CENTRAL DU PARTI COMMUNISTE SLOVÈNE DANS LES ANNÉES 1944—1945

A l'aide des procès verbaux des réunions du Comité Central du Parti communiste Slovène non utilisés jusqu'à maintenant, l'auteur a constaté que le Comité Central a critiqué l'activité des organisations du parti et des membres particuliers du parti exigeant d'eux une activité dynamique et démocratique dans les organisations et les organes du mouvement de libération nationale. Le Comité Central critique sévèrement l'exagération en organisation et en élargissement des institutions, ainsi que la politisation improductive. En même temps il a poussé les organisations du parti à conduire des actions concrètes de libération. Comité Central n'a pas pu empêcher tous les phénomènes négatifs dans le mouvement de libération nationale et parmi les membres du Parti communiste Slovène, ni pendant la guerre, ni après la libération: sur ses

⁵⁸ Zapiska s sej CK KPS 3. 3. in 24. 9. 1945 in poročilo Edvarda Kardelja in Lidije Sentjurc o organizacijskih vprašanjih KPS, ZA CK ZKS, fasc. CK KPS, št. 1.

directives et aussi grâce à leur propre initiative, les communistes et les travailleurs de toutes les organisations et de différents mouvements sociaux ont combattu ces phénomènes, ils les ont limités et ils ont réduit leurs conséquences nuisibles. L'activité du Comité Central liée aux efforts de toutes les forces progressistes de la société slovène prouve que le comité central du Parti communiste Slovène, pendant la période traitée, n'a pas fonctionné à partir des positions étatistes. C'est pourquoi il faut juger d'une manière critique d'autres opinions sur le rôle du Parti qui se sont faites dans le jugement critique du passé avec l'intention de persuader plus facilement les gens qu'il est urgent de développer ultérieurement les rapports sociaux pour les rendre plus démocratiques et plus humains. Ces critiques sont aussi le résultat des critiques de ceux pour lesquels le parti communiste était de trop, limitant leur intérêt égoïste par ses efforts pour former et pour instaurer l'intérêt de la classe ouvrière et des autres travailleurs comme l'intérêt social général dans le procès de coordination de tendances différentes.

Tone Ferenc

NACIONALNO VPRAŠANJE V ODNOSIH MED SLOVENSKIM
IN ITALIJANSKIM OSVOBODILNIM GIBANJEM

Pomembno poglavje v osvobodilnem boju slovenskega naroda je sodelovanje z italijanskim protifašističnim in nato z odporniškimi oziroma narodnoosvobodilnim gibanjem. Popolnoma naravno je, da je naloga sodelovati s tem gibanjem pripadla ravno slovenskemu osvobodilnemu gibanju, saj se slovensko narodno ozemlje na zelo dolgi črti stika z italijanskim. Že zgodaj se je razvilo veliko in koristno sodelovanje, ki je bilo po obsegu in vsebini za gotovo med največjimi, če ne celo največje, kar jih je imelo jugoslovansko osvobodilno gibanje z osvobodilnimi gibanji sosednjih držav.

Povsem naravno je tudi to, da je bilo v okviru obeh osvobodilnih gibanj najbolj razvito sodelovanje med komunističnima partijama, tj. Komunistično partijo Slovenije in Komunistično partijo Italije. Sosedstvo obeh partij in gibanj ter še zlasti aktivna vloga člana politbiroja CK KPJ Edvarda Kardelja sta pripomogla k temu, da so prek CK KPS dolgo časa tekli stiki tudi med CK KPJ in CK KPI. Obstajali so že pred fašističnim napadom na Jugoslavijo, in to prek tistih članov CK KPI, ki so se iz inozemstva prek Jugoslavije vračali v Italijo organizirat notranje vodstvo KPI. V poslednjem letu vojne pa je imela KPJ stike tudi s tistim delom vodstva KPI, ki se je namestil v osvobojenem Rimu. Prek CK KPJ so precej časa tekle tudi zveze med vodstvom KPI v severni Italiji in Kominterni oziroma člani CK KPI v Moskvi.

Med partijama, ki sta bili marksistično-leninistični revolucionarni delavski stranki, ni bilo razlik glede osnovnih strateških ciljev njunega boja — revolucionarne preobrazbe družbe. Bile pa so razlike v njihovih pogledih na poti in možnosti za doseganje teh ciljev, seveda v različnih stvarnih razmerah. Ko je KPJ že vodila uspešen narodnoosvobodilni boj, v katerega je vključila tudi velik del prebivalstva pokrajin, ki so bile pod Italijo že od leta 1918, se je KPI tam po fašističnih udarcih šele obnavljala in utrjevala. Kmalu nato je bila KPJ pred tem, da z narodnoosvobodilnim gibanjem prevzame vso oblast v deželi; jugoslovansko osvobodilno gibanje je bilo edino, ki je imelo na voljo močne oborožene sile, in tudi takšen položaj je bil vzrok, da se z italijansko partijo ni mogla vselej do kraja razumeti. KPI je bila tudi izpostavljena kritiki, češ da ni znala izkoristiti pripravljenosti italijanskega delavskega razreda, ki jo je ta pokazal zlasti v velikih stawkah spomladi 1943 in 1944, za večje vključevanje delavcev v partizanske enote in zagotoviti večjega vpliva KPI na italijansko partizanstvo. Morda KPJ niti ni znala vselej upoštevati stvarnih razmer v Italiji in so bili očitki o oportunistični organizaciji KPI kdaj tudi krivični itd.

Najtežje vprašanje, glede katerega sta se partiji tudi najtežje sporazumevali in je tudi najbolj motilo sodelovanje obeh narodnoosvobodilnih gibanj, je bilo praktično reševanje nacionalnega vprašanja. Teoretično sta obe partiji upoštevali leninsko načelo o reševanju nacionalnega vprašanja, tj. da ima vsak narod pravico do samoodločbe s pravico do odcepitve. Težave pa so nastale, ko je zlasti v poslednjem obdobju vojne šlo za konkretizacijo tega načela zlasti v narodnostno mešanih predelih.

Ta tema v našem zgodovinopisju ni povsem nova. Obravnaval jo je že zlasti profesor dr. Metod Mikuž v svoji razpravi Boji KPJ za zahodne meje od 1941—1945 (Zgodovinski časopis, XII—XIII/1958—1959) in tudi v svojem Pregledu zgodovine NOB v Sloveniji, zlasti še v 3., 4. in 5. knjigi tega Pregleda. Obsežneje jo je obravnaval italijanski zgodovinar Pierluigi Pallante v svoji knjigi Il P. C. I. e la questione nazionale in Friuli-Venezia Giulia 1941—1945 (Udine 1980). Del teme, ki se tiče Furlanije, je obravnavalo tudi znanstveno posvetovanje v Vidmu v začetku novembra 1981. Tam sem imel referat Il Movimento di Liberazione Sloveno e il Friuli 1943. Žal večina referatov ni bila predložena v pisni obliki in bo treba na njih počakati še nekaj mesecev. Moj prikaz teme je le nekak skrajšan povzetek omenjene literature in dokumentov, ki sem jih prebral v arhivih, zato da bi sestavil poseben elaborat za Zgodovino ZKJ:

Pri organiziranju in širjenju narodnoosvobodilnega gibanja je KPJ presegla dotedanje državne meje, ki sta jih sicer že odpravili fašistična okupacija in aneksija obsežnih jugoslovanskih predelov aprila oziroma maja 1941, ter organizirala osvobodilni boj tudi v Slovenskem primorju in Istri. To je delala iz svoje internacionalistične dolžnosti organizirati protifašistični boj povsod, kjer koli je le mogoče, v soglasju z izjavo komunističnih partij Jugoslavije, Italije in Avstrije, s katero so se te aprila 1934 zavezale, da bodo podpirale boj za združitvev razkosanega slovenskega naroda, in tudi v soglasju s programom Osvobodilne fronte slovenskega naroda, ki je predvideval tudi boj za Združeno Slovenijo. Pod Združeno Slovenijo pa sta KPS in OF pojmovali vse ozemlje, na katerem strnjeno žive Slovenci, pa tudi tisto, ki je bilo potujčeno v imperia-listični dobi. Glede mest z narodnostno mešanim prebivalstvom (Trst, Gorica, Celovec) sta sodili, da spadajo k svojemu zaledju, torej sta bili za rešitev, kakršno so uporabili v leninski dobi pri razmejitvi republik v Sovjetski zvezi. Poleg tega pa sta bili obe navedeni mesti v Slovenskem primorju itak obdani s strnjanim slovenskim območjem. Načelno stališče KPJ za delo v Slovenskem primorju in Istri je avgusta 1942 pismeno podprlo vodstvo Kominterne iz Moskve.

Člani KPI slovenske in hrvaške narodnosti so se že kmalu vključili v osvobodilni boj in večinoma postali tudi politični aktivisti na svojih območjih. Organizatorji narodnoosvobodilnega gibanja so tudi kmalu, večinoma leta 1942, navezali stike z organizacijami in posameznimi člani KPI na narodnostno mešanih območjih, zlasti v mestih in industrijskih središčih. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo je takrat tudi določilo temeljna načela za svoje sodelovanje s protifašističnim gibanjem v Italiji: podpiralo bo vsako protifašistično gibanje italijanskega ljudstva in si prizadevalo, da bi bilo to gibanje tudi protiimperialistično in bi priznalo slovenskemu narodu pravico do samoodločbe z odcepitvijo od Italije. V tem smislu je bil januarja 1943 sklenjen

sporazum za sodelovanje med vodstvom KPI v Trstu in pokrajinskim komitejem KPS za Primorsko, ki je določal načela za ustanavljanje organizacij KPI in KPS v Trstu, ustanovitev italijanske množične protifašistične organizacije Fronte Nazionale v predvsem italijanskih predelih in odborov Delavske enotnosti v narodnostno mešanih predelih, medsebojno pomoč itd. Slovensko narodnoosvobodilno gibanje je zlasti v Trstu in Tržiču pomagalo KPI pri graditvi njene organizacije in protifašističnih množičnih organizacij, tiskanju in širjenju literature ter pridobivanju ljudi za partizanski boj. Na narodnostno mešanih območjih sta širše sodelovanje ovirala za širok antifašistični in narodnoosvobodilni boj neustrezna organizacijska sestava in sektaštvo ali ozkost italijanskih partijskih organizacij, ki sta bila posledica dolgoletnega fašističnega preganjanja, in nerazumevanje slovenskega in hrvaškega narodnega vprašanja. Od konca leta 1942 so se razvijali tudi stiki z organizacijo KPI v Furlaniji, kamor je bil spomladi 1943 poslan tudi majhen oddelek italijanskih partizanov. Ravno na široko zbrana dokumentacija o prizadevanjih primorskega pokrajinskega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za ustanovitev prvih samostojnih italijanskih enot konec zime in spomladi 1943 kaže na dosledno internacionalistično stališče KPS in OF.

Italijansko odporniško oziroma osvobodilno gibanje se je na narodnostno mešanih predelih in v sosednjih italijanskih pokrajinah začelo po padcu fašizma in nemški zasedbi dežele ter je imelo zaradi navzočnosti in sosesčine osvobodilnega gibanja slovenskega in hrvaškega naroda aktiven in ofenziven značaj. V vseljidski vstaji v Slovenskem primorju in Istri sta v okviru Narodnoosvobodilne vojske Slovenije predvsem iz tržaških in tržiških delavcev nastali celo dve italijanski tržaški garibaldinski brigadi in iz furlanskih protifašistov ter bivših italijanskih vojakov na mejnem ozemlju Slovenije in Furlanije prva garibaldinska brigada italijanskega odporniškega gibanja. Vsem tem enotam je slovensko osvobodilno gibanje dajalo vso možno pomoč. Nesoglasja glede bivanja italijanskih enot na slovenskem ozemlju, izvirajoča iz nacionalističnih pobud nekaterih slovenskih funkcionarjev na Primorskem, sta politično in vojaško vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Primorsko odpravili razmeroma hitro.

Nastanek italijanskega osvobodilnega gibanja in zelo velik razmah osvobodilnega gibanja slovenskega in hrvaškega naroda jeseni 1943 sta prinesla tudi nekaj problemov, ki sta jih morali reševati zlasti KPJ in KPI. Med tako hitro rastočo množico novih privrženecv odporniškega oziroma osvobodilnega gibanja so se pojavili tudi primeri sektaštva in nacionalizma ter celo šovinizma. Partiji sta si prizadevali, da bi takšne pojave onemogočili ali vsaj zmanjšali. Komunistična partija Slovenije namreč pri reševanju nacionalnega vprašanja v Slovenskem primorju in Istri ni imela lahkega dela. Na eni strani je morala zavračati klevete slovenske kontrarevolucije, češ da se sporazumeva z italijansko partijo za prodajo omenjenega ozemlja Italiji, na drugi strani pa z italijanske strani o nacionalizmu in aneksionizmu.

V italijanskih partijskih organizacijah na terenu in pri vodstvu v severni Italiji se je tudi pojavilo nerazumevanje odlokov OF, ZAVNOH in AVNOJ o priključitvi Slovenskega primorja in Istre k Sloveniji in Hrvaški oziroma k novi Jugoslaviji. To je izražalo tudi pismo CK KPI centralnima komitejema KPS in KPH 5. januarja 1944. Italijanska partija je bila v osrednjem Odboru narodne osvoboditve za severno Italijo in v območnih odborih narodne osvoboditve

le ena od strank in ni imela vodilne vloge, čeprav je organizirala ali imela pod svojim vplivom celo polovico italijanskih partizanskih enot. Meščanske stranke v teh odborih so se večinoma zavzemale za politiko čakanja razpleta vojne in za ohranitev celovitosti italijanske države. Italijanski komunisti so menili, da bi njihova privolitev v sklepe jugoslovanskih predstavniških organov o priključitvi Slovenskega primorja in Istre k Jugoslaviji škodovala njihovemu položaju v odborih narodne osvoboditve. KPI je sicer bila za samoodločbo vseh treh narodov v Slovenskem primorju in Istri s pravico do odcepitve od italijanske države, vendar le načelno. Nasprotovala je vsakršnim, tudi načelnim izjavam o prihodnji pripadnosti teh predelov eni ali drugi državi, in to vse dotlej, dokler traja osvobodilni boj. CK KPS in CK KPJ sta v svojih pismih pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko konec decembra 1943 in začetek februarja 1944, ki so ju čez nekaj časa prejeli tudi italijanski komunisti, široko pojasnila svoje stališče in dala temeljne smernice za nadaljnje sodelovanje na terenu. Poudarila sta, da je treba čimbolj podpirati italijansko odporniško gibanje, še zlasti njegovo partizanstvo, v skupnem boju proti nemškemu okupatorju in italijanskemu fašizmu, da je treba vztrajati na načelnih sklepih jugoslovanskih predstavniških organov o priključitvi Slovenskega primorja in Istre k novi Jugoslaviji, izogibati pa se vsakršne razprave o razmejitvi oziroma razpravljanju, kam naj pride neki kraj. Izjavila sta se tudi za samoodločbo prebivalstva v narodnostno mešanih predelih, vendar ne za abstraktno samoodločbo, pri kateri ne bi upoštevali konkretnega družbenopolitičnega sistema.

Odpravljanju posameznih nesporazumov na terenu so služili nekateri sestanki predstavnikov obeh partij v pokrajinskem merilu (npr. sestanka v Imenjem v Goriških Brdih in na Vojskem, na katerih je bil navzoč tudi sekretar CK KPS Franc Leskošek, sestanek v Trstu februarja 1944 itd.) in tudi ustanavljanje ter delovanje t. i. zveznih komitejev iz predstavnikov obeh partij v narodnostno mešanih predelih. V začetku leta 1944 pa sta se začela CK KPS in CK KPJ zavzemati za sestanek na višji ravni, ki bi odstranil nesoglasja in poglobil sodelovanje obeh partij in osvobodilnih gibanj. Ko sta marca 1944 vodstvi obeh partij druga drugo prek pisem seznanili s svojima stališčema, je bil od 2. do 4. aprila na Primorskem sestanek njunih predstavnikov in sprejet dogovor o sodelovanju. Ta je v uvodnem delu poudaril duh sodelovanja, predvsem potrebo po skupnem boju italijanskega in slovenskega naroda proti skupnemu sovražniku, pravilnost sklepov o priključitvi slovenskih predelov k Sloveniji, škodljivost razprav o razmejitvenih vprašanjih, pot italijanskega naroda, da si z bojem pribori pravico do enakopravnosti v prihodnji skupnosti svobodoljubnih narodov ter dolžnost obeh partij, da pomagata razvoju osvobodilnega boja v Italiji po zgledu narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov. Glede oblik sodelovanja je dogovor navedel ukrepe političnega značaja, in to protišovinistično politično kampanjo v partijskih in množičnih organizacijah ter v tisku in popularizacijo narodnoosvobodilnega boja sosednjega naroda ter njegovih voditeljev. Glede ukrepov organizacijskega značaja je dogovor poudaril potrebo po medsebojni pomoči v organizacijskem in tehničnem pogledu ter določil način oblikovanja partijskih organizacij v mešanih predelih na narodnostni osnovi ter njihovo povezovanje prek koordinacijskih komitejev. Dogovor je tudi določil, da se v narodnostno mešanih predelih ustanovijo narodno-

osvobodilni odbori obeh narodnosti, ki naj bi prerasli v množične organizacije, povezoval pa naj bi jih koordinacijski narodnoosvobodilni odbor. Pomembna je bila tudi določba o ustanavljanju »odborov delavskega bratstva v osvobodilnem boju«, ki naj bi v podjetjih in zunaj njih zajeli vse delavstvo, ne glede na njegovo narodnost. Ukrepi vojaškega značaja so določali ustanovitev oziroma obnovo italijanske garibaldinske brigade »Trieste«, paritetnih štabov med slovenskimi in italijanskimi partizanskimi enotami na območju 9. korpusa, mešana operacijskega štaba za slovenske in furlanske enote na stičnih območjih, imenovanje zveznih oficirjev, odpošiljanje partizanov v enote njihove narodnosti, politično in vojaško pomoč garibaldinskim enotam itd.

Kot sem zvedel iz nekega ustnega vira, se CK KPJ ni strinjal s političnim delom tega dogovora. Vemo, da so se takoj začeli uresničevati ukrepi dogovora na vojaškem področju in da so res začeli ustanavljati odbore delavskega bratstva ter izdajati dvojezično glasilo »Bratstvo-Fratellanza«.

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo si je že od začetka leta 1944 prizadevalo, da se prek svojega zastopnika (dr. Anton Vratuša — profesor Urban) poveže z odborom narodne osvoboditve za severno Italijo. Ta je namreč 7. februarja in 27. marca objavil dva proglasa, v katerih je pozdravil osvobodilni boj jugoslovanskih narodov, obljubil ureditev odnosov s slovenskimi in hrvaškimi osvobodilnimi odbori in poudaril potrebo po skupnem boju. Prek CK KPI je res prišlo maja 1944 do prvih stikov in odbor narodne osvoboditve za severno Italijo je nato 10. junija naslovil na italijansko prebivalstvo Julijske krajine poseben razglas in v njem obsodil imperialistično politiko fašistične Italije, grajal nezaupanje in nerazumevanje nekaterih italijanskih krogov v obmejnih pokrajinah do slovenskega in hrvaškega naroda, priznal upravičenost jugoslovanskih narodov do njihove narodne enakopravnosti in neodvisnosti, ki so jo potrdili tudi sklepi narodnih predstavništev in AVNOJ, nasprotoval vsakršnemu razpravljanju o razmejitvi narodnostno mešanih ozemelj ter pozval ljudstvo k skupnemu boju proti sovražniku. 16. julija je bil v Milanu sestanek med predstavnikom OF in odborom narodne osvoboditve za severno Italijo ob navzočnosti predstavnikov vseh protifašističnih strank iz Trsta. Na njem je predstavnik OF izčrpno prikazal razvoj ljudske oblasti v Jugoslaviji in poročal o sodelovanju med osvobodilnima gibanjema; v razpravi so zavrnilo nekatere neustrezne predloge predstavnikov meščanskih strank iz Trsta. Posebna komisija je nato po jugoslovanskem osnutku pripravila predlog posebnega dogovora, čigar organizacijski del so sprejeli 19. julija in je imel velik odmev v javnosti. Na sestanku 4. septembra pa so sprejeli tisti del dogovora, ki je določal protifašistično, protimperialistično in protišovinistično kampanjo, seznanjanje in popularizacijo osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov in italijanskega naroda, medsebojno organizacijsko in tehnično pomoč, ustanovitev odborov Delavske enotnosti v obratih in tudi zunaj njih, obstoj narodnoosvobodilnih organizacij vseh narodnosti v narodnostno mešanih predelih in ustanovitev skupnih antifašističnih koordinacijskih odborov iz predstavnikov OF, CLN in DE, izdajanje skupnega glasila »Borba-La lotta« v Trstu. Ob tej priložnosti je odbor narodne osvoboditve za severno Italijo ponovno izjavil, da priznava pravico jugoslovanskih narodov do njihove narodne enakopravnosti in neodvisnosti, nasprotuje pa vsakršni razpravi o razmejitvi narodnostno mešanih predelov.

Tako kot je najvišji organ italijanskega odporniškega gibanja sklenil sporazum z OF, je tudi njegov najvišji vojaški organ — poveljstvo korpusa prostovoljcev za severno Italijo — 17. julija odobril oba že sklenjena vojaška sporazuma na terenu tj. v osrednji Primorski in Brdih. Sprejela je tudi načela, na katerih sta slonela, za osnovo za vse morebitne nadaljnje sporazume med jugoslovanskimi in italijanskimi partizanskimi enotami.

Ti dogovori na vrhu, do katerih pa ni prišlo brez ovir in težav, so sicer olajšali sodelovanje obeh narodnoosvobodilnih gibanj, niso pa odpravili temeljnih nesoglasij, ki so se spričo bližajočega se konca vojne še poglobljala. Meščanske stranke, zlasti še akcijska, so začele močnejšo kampanjo proti t. i. »slovanski nevarnosti«. Njihovi predstavniki so tudi poslali W. Churchillu posebno spomenico o razmejitev na Primorskem. Začel se je vedno bolj širiti tisk, ki je nasprotoval pravični rešitvi slovenskega in hrvaškega narodnega vprašanja itd. Prekinitvev sodelovanja v koordinacijskem antifašističnem odboru Trsta, ki se je trikrat sešel in ni opravil nikakršnega dela, ob aretaciji predstavnika KPI v tržaškem odboru narodne osvoboditve (CLN), ki je tudi vzdrževal zveze med tem odborom in slovenskim osvobodilnim gibanjem, izključitev KPI iz t. i. tretjega CLN, nadomestitev gesla skupnega protifašističnega boja s pozivi, naj vojska zahodnih sil zasede vso Julijsko krajino in končno pakt štirih meščanskih strank brez KPI, so zunanje etape odstopanja tržaškega CLN od linije, ki jo je nakazal CLNAI in s tem od vsakega protifašističnega udejstvovanja.

S prekinitvijo sodelovanja med OF in CLN v Trstu pa slovensko-italijansko protifašistično sodelovanje nikakor ni bilo pretrgano. Izločili so se samo elementi, ki jim v bistvu ni bilo toliko do skupnega protifašističnega boja, kolikor do varovanja nedotakljivosti meja predvojne Italije, in ki niti niso znali slediti splošnim načelom italijanskega odporniškega gibanja. Ostalo je sodelovanje med obema komunističnima partijama in še krepkeje se je razvila skupna delavska protifašistična organizacija Delavska enotnost—Unità Operaia, ki je povezovala delavstvo obeh narodnosti in je bila pomembna oblika ustvarjanja borbene enotnosti delovnega ljudstva obeh narodnosti, ki so jo tržaške meščanske stranke v CLN bojkotirale. Postala je najpomembnejša organizacija v delavskih središčih Trsta in Tržiča in tudi najpomembnejša v načrtih za oboroženo vstajo v Trstu, ki so jo začeli pripravljati od poznega poletja 1944 in ki je bila konec aprila 1945 najvidnejši izraz slovensko-italijanskega sodelovanja na terenu.

V razmerah, ko je vprašanje prihodnje pripadnosti Slovenskega primorja in Istre ter še posebej Trsta začelo dobivati mednarodne razsežnosti, ko se je v sosednji Italiji krepila kampanja za ohranitev celovitosti italijanske države (to kampanjo bi bilo treba natančneje preučiti, ker jo naši italijanski kolegi zgodovinarji skorajda ne upoštevajo) in se ji odporniško gibanje ni upiralo, je skoraj v celoti zamrlo sodelovanje med OF in odborom narodne osvoboditve za severno Italijo, ki se ni zavzel za načela dogovora z OF. Zato je ta dogovor odpovedala, vendar je hkrati zatrdila, da jugoslovanski narodi nikdar ne bodo odrekli sodelovanja in pomoči pravim borcem za svobodo, demokracijo in napredek sosednjega naroda. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Jugoslavijo je v takšnih razmerah dalo jasno vedeti, da jugoslovanski narodi zahtevajo priključitev k novi Jugoslaviji vse Istre z Reko in vsega Slovenskega primorja

s Trstom, Gorico in Beneško Slovenijo. Svoje stališče in iz njega izvirajoče ukrepe, med katerimi je bil tudi ukaz o podreditvi vseh partizanskih enot katere koli narodnosti na operativnem območju 9. korpusa štabu tega korpusa ali njihovem odhodu s slovenskega narodnega ozemlja, navodila o združitvi organizacij KPS in KPI v narodnostno mešanih predelih ter skupne priprave obeh partij na prevzem oblasti na narodnostno mešanih območjih, je CK KPJ sporočil vodstvu KPI za severno Italijo in čez nekaj dni je Titov govor na Visu spodbudil množično kampanjo za priključitev omenjenih predelov k Jugoslaviji. Konkretna vrašanja izvajanja nove politične linije na terenu so obravnavali težki pogovori med predstavniki CK KPS in CK KPI. Na vrhu je ta vprašanja obravnaval sestanek med Edvardom Kardeljem in Palmirom Togliattijem v Rimu okrog 17. oktobra 1944, ki je potrdil stališče KPJ in olajšal dogovarjanje na terenu. Naši italijanski kolegi zgodovinarji v poslednjem času postavljajo vprašanje, ali je bila politična linija KPI glede reševanja nacionalnega vprašanja v Julijski krajini in Furlaniji ves čas vojne enovita ali pa je prišlo septembra — oktobra 1944 v njej do preobrata. Tisti, ki menijo slednje, skušajo za to odkriti vzroke. Na že omenjenem znanstvenem posvetovanju v Vidmu je nekdo postavil domnevo, da je morda Togliatti dobil navodilo iz Moskve po sestanku Tito-Stalin v drugi polovici septembra 1944. Vendar pa vemo, da je Vincenzo Bianco v imenu CK KPI napisal strogo zaupno pismo partijskim vodstvom za tržaško, goriško in videmsko pokrajino že 24. septembra.

Vprašanje priključitve narodnostno mešanih predelov Slovenskega primorja in Istre k Jugoslaviji je z naše strani za nekaj časa v teh predelih postalo celo merilo za pripadnost narodnoosvobodilnemu gibanju. To se je izražalo tudi v ustanovitvi gibanja pristašev nove Jugoslavije v Trstu z glasiloma »Bolettino« in »Il nostro avvenire«. Vanj so skušali zajeti vse italijanske organizacije in ustvariti množično gibanje tržaškega ljudstva, da bi ga spravili na napredne pozicije demokratične Jugoslavije. Delo so ovirale množične aretacije aktivistov narodnoosvobodilnega gibanja v Trstu, čez nekaj mesecev pa so to preozko, celó sektaško gibanje po navodilih CK KPJ ukinili in v smislu »linije strpnosti in prijateljske vzajemnosti« začeli ustanavljati širšo italijansko Osvobodilno fronto, ki naj bi bila sestavni del Osvobodilne fronte slovenskega naroda in se izjasnila za priključitev Trsta Jugoslaviji. Kmalu pa so se odločili za takšno množično organizacijo demokratičnih Italijanov kot je bila že nekaj mesecev v Istri, tj. za antifašistično unijo. Ustanovili so jo šele po vojni. Pač pa so na narodnostno mešanem ozemlju še pred koncem vojne začeli združevati slovenske in italijanske partijske ter mladinske organizacije. Sredi aprila 1945 so ustanovili italijansko-slovenski antifašistični izvršilni odbor v Trstu, seveda brez zastopnikov tamkajšnjega CLN, v pokrajinski NOO za Slovensko primorje so sprejeli tudi italijanskega predstavnika.

Načelo, da morajo biti na operacijskem območju 9. korpusa vse partizanske enote kakršne koli narodnosti vsaj operativno podrejene štabu tega korpusa, so uveljavili tako, da se je garibaldinska divizija »Natisone« v pozni jeseni 1944 operativno vključila v korpus in se premestila celo na levi breg reke Soče. Še prej se je iz te divizije izločila brigada »Osoppo«, v kateri sta prevladovala duha demokrščanske in akcijske stranke, in začela šovinistično gonjo proti slovenskemu osvobodilnemu gibanju, obtožujoč ga aneksionističnih teženj. Tako

se je jeseni 1944 poslabšalo tudi sodelovanje z odborom narodne osvoboditve za Furlanijo in se je tudi v tem primeru sodelovanje omejilo le na obe komunistični partiji. Nekateri italijanski kolegi zgodovinarji postavljajo vprašanje o ustreznosti ali celo škodljivosti odločitve štaba omenjene divizije za podređitev štabu 9. korpusa. Nekateri tudi na splošno govorijo o slovenskih ozemeljskih pretenzijah v Furlaniji do Tagliamenta in ne razčlenjujejo pravih zahtev. Opazna je tudi napaka, da stališča vodstva slovenskega osvobodilnega gibanja iz jeseni 1944 prenašajo v jesen 1943 itd. Danes sicer ne govorijo več o »pericolo slavo«, tj. o slovanski nevarnosti, še vedno pa o »nationalismo slavo«, tj. o slovanskem nacionalizmu, skoraj nič ali pa zelo malo pa o šovinizmu ozopovcev. Zato bi že zategadelj bilo koristno objaviti pristne dokumente o stikih in sodelovanju med obema osvobodilnima gibanjema. Seveda bi si morali prizadevati, da bi objavili čimveč najpomembnejših dokumentov, takšnih in drugačnih; to se pravi, da ne bi objavljali samo dokumentov, ki lepo pričajo o sodelovanju, ne pa tudi tistih, ki govorijo o problemih in ovirah za sodelovanje. Nikakor si ne bi smeli delati utvar, da bi se potlej prav vsi italijanski (in tudi naši) zgodovinarji strinjali z vsemi stališči in ukrepi ene ali druge partije ali celo obeh partij v reševanju nacionalnega vprašanja v Slovenskem primorju in Istri.

Résumé

LA QUESTION NATIONALE DANS LES RAPPORTS ENTRE LES MOUVEMENTS DE LIBÉRATION ITALIEN ET SLOVÈNE

Le point principal dans le combat de libération du peuple slovène fut la collaboration avec les antifascistes italiens et ensuite avec le mouvement italien de résistance et de libération. La collaboration et les rapports entre les partis communistes slovènes et italiens ont eu lieu pendant toute la guerre. Jusqu'à la fin de l'année, ils se sont le plus souvent limités en un traitement écrit des problèmes entre le membre du bureau politique Edvard Kardelj et le secrétaire du Comité central du Parti communiste de l'Italie, Milan Umberto Massolo-Quinto. Lorsque le Parti Communiste Slovène et le Front de libération ont eu forment développé le mouvement de libération nationale dans les régions meridionales slovènes, le Parti Communiste Slovène a résolu les questions de collaboration mutuelle et d'aide aux organisations actives du Parti Communiste de l'Italie. Le Parti Communiste Slovène s'est efforcé de renforcer l'organisation du Parti Communiste de l'Italie dans les régions de nations mixtes, en particulier à Trieste, afin d'instituer un front italien important, semblable au front de libération slovène, et de former des troupes de partisans dans la région voisine de Furlanie. Après le formation des unités de partisans italiens et des organes de mouvement de libération nationale (CLN) dans les régions de nations mixtes du littoral slovène et dans la région voisine de Furlanie, une collaboration étroite s'est développée sur le plan militaire aussi. Naturellement, cela ne fut pas sans problèmes, mais ils furent résolus sur le terrain-même. Quoique les deux partis communistes aient publié le principe léniniste d'autodétermination des nations avec le droit de séparation, ils ont pourtant eu des vues différentes en ce qui concerne la réalisation de ce principe. Le Parti communiste Slovène considérait le soulèvement général de tout le peuple slovène du littoral en septembre 1943, comme leur plebiscite pour une Slovénie unie ou bien pour la nouvelle Yougoslavie. Mais le rattachement du Littoral slovène et de l'Istrie à la Slovénie et à la Croatie, c'est à dire à la Yougoslavie en automne 1943, elle a provoqué un malaise au sein du parti italien. Cette question comme d'autres problèmes ont été en partie réglés par les accords des représentants des deux partis au début d'avril 1944 dans le littoral slovène et avec la direction du mouvement de

libération italien (CLNAI) à Milan et avec les accords des 19. juillet et 4. septembre 1944. Au sujet d'une solution de la question nationale, ces accords se sont opposés aux débats sur de concrètes délimitations des régions de nationalités mixtes. Après que deux mouvements de libération aient largement collaboré en différents domaines à l'approche de la fin de la guerre, le problème de l'appartenance des régions de nationalités mixtes devint plus délicat. Tandis que dans le mouvement des partisans italiens il y avait à ce sujet des points de vue différents, le mouvement de libération yougoslave a exigé la délimitation des frontières entre les deux états renouvelés d'après le principe des ethnies les villes restant à leurs arrière-pays (Trieste et Gorica à la Yougoslavie). Après l'aggravation de cette question, la collaboration avec les Italiens s'est limitée en grande partie seulement au Parti Communiste Italien qui en octobre 1944 consentit en principe aux exigences yougoslaves. Durant l'hiver 1944—1945, l'union des organes des deux partis dans les régions de nationalités mixtes a commencé ainsi que l'union des organisations qui étaient sous l'influence de l'un ou de l'autre parti. Les rapports avec les autres organisations et les organes de la résistance italienne ont été loin d'être agréables.

Boris Mlakar

O POLITIČNIH PROGRAMIH SLOVENSKE KONTRAREVOLUCIJE 1941—1945

Ob usodni prelomnici, ki jo je leta 1941 za slovenski narod predstavljala okupacija, je glede na okupatorjeve uničevalne načrte postalo izredno važno, kako bo na ta izziv odgovoril ta narod kot celota, ob tem pa tudi, kako bodo reagirale tiste subjektivne politične sile, ki so narod vodile, ali pa si vsaj to vodilno vlogo lastile. Pri tem mislimo predvsem na tradicionalni slovenski politični stranki, na klerikalno in liberalno, ki pa sta v obdobju neposredno pred vojno na nek način že razpadali, tako v obliki nastajanja raznih obrobnih in sopotniških skupin kot tudi notranje, kar se je kazalo v moralni krizi njunih vrhov. To je bila predvsem posledica dejstva, da so strankarski vrhovi ob bližajočih se usodnih dogodkih, ostajali brez pravega koncepta, brez pravih smernic, kako naj se Slovenci obnašajo ter kam naj se obrnejo. Precejšen del strankarske baze je ob fašistični nevarnosti že našel povezavo z napredno levico in tako tudi s Komunistično partijo Slovenije. To je bilo odločilne važnosti za nastanek Osvobodilne fronte slovenskega naroda v letu 1941, ki je na platformi oborožene borbe proti okupatorju začela združevati vse večji del naroda. Toda vodstvo omenjenih strank, ki je neposredno predstavljalo vrh slovenske buržoazije, ni našlo te poti, vsaj v pretežni meri ne. V svoji majhnosti in skrbi za ozke razredne interese, je že takoj zapadlo v ponižno klanjanje okupatorju in seveda v kolaboracijo, ki je v perspektivi škodovala interesom slovenskega naroda ter jo zato lahko imenujemo tudi že izdajalsko. Pri tem je jasno, da v tej zvezi govorimo o položaju v t. i. Ljubljanski pokrajini, kjer je italijanski okupator iz taktičnih razlogov nastopal bolj umerjeno ter je buržoazija še lahko negovala iluzijo, da narod kot tak ni ogrožen in si vsaj na zunaj zatiskala oči pred raznarodovalnim početjem nacistov, ali še pred tem fašistov na Primorskem.

V trenutku pa, ko je narodnoosvobodilno gibanje dejansko pričelo z borbo proti okupatorju, dosegalo pri tem uspehe in vse večjo zasombo med ljudstvom, so strankarska vodstva spredvidela, da je tudi zanje prišel čas odločitve ter so sprožila takojšen alarm. Res je, da so bila povezana z emigrantsko vlado v Londonu ter so v glavnem pričakovala zmago protifašistične koalicije, toda to zmago so želela pričakati tako rekoč v zapečku, brez žrtev, pri tem pa sicer vzdrževati fikcijo o podtalnem odporu, ki se je kmalu povezala z mitom balkanskega junaka Draže Mihailovića. Sedaj pa so se znašla pred gibanjem, ki ga niso nadzorovala, še več, njegovo vodstvo je bilo v rokah komunistov, njihovih »dednih« sovražnikov. V trenutku se je vrh buržoazije začutil ogroženega ter je nastopil proti NOG. Najprej seveda z denunciacijami pri vladi v Londonu in preko nje tudi pri zahodnih zaveznikih. Poskusil je celo razcepiti OF.

ločiti t. i. nacionaliste od komunistov. Ker je vse to ostajalo brez vidnejšega uspeha, je nastopil dokončno pot izdaje ter s pomočjo okupatorja pričel z oboroženo borbo proti NOG. Argumenti, ki so ga vodili pri organiziranju bele garde kot tudi četništva, so dokazovali, da je buržoazija tudi sama svojo akcijo smatrala za protirevolucijo, čeprav pa po drugi strani takrat vodstvo NOG vsaj na zunaj ni poudarjalo revolucionarne usmeritve, pač zato, da bi doseglo čim širšo narodno enotnost v boju za osvoboditev. Glavna parola izdajalske akcije je namreč bila nevarnost pred komunizmom, ki da je breznaroden, ki uničuje vse naravne zakone in celice družbe, kar so ilustrirali z izmišljenimi ali resničnimi ekscesi v Sovjetski zvezi. S tem v neposredni zvezi so posebej v času pred kapitulacijo Italije poudarjali borbo za vero, ki da jo je OF, to je komunizem, ogrožal. In končno, tipičen argument slovenske buržoazije, slovenski narod naj bi bil premajhen, da bi lahko prenesel vse žrtve, ki bodo v narodno-osvobodilnem boju prišle, zato naj bi bil le-ta iluzoren in pravzaprav nepotreben, saj bo svoboda itak prišla iz rok zahodnih zaveznikov. Slednji argument je zlasti v prvem obdobju javno oznanjala tudi londonska vlada, medtem ko pa je tajno podprla tudi oboroženo belo gardo. Seveda pa se je z razvojem mednarodnih dogodkov, z razkrinkanjem Mihailoviča, s priznanjem NOG kot edinega borca proti fašizmu v Jugoslaviji, morala tudi londonska garnitura buržoaznega vodstva temu prilagajati ter preiti vsaj na pozicije britanske vlade. Res pa je, da so se nekateri politiki v emigraciji NOG popolnoma pridružili in to iz svoje velike narodne zavesti ter osebne poštenosti. Med Slovenci bi kot takega omenili predvsem dr. Izidorja Cankarja.¹

Ob vsem tem je tudi jasno, da je bila v tedanjih razmerah pravzaprav vsaka akcija, ki ni bila zgolj osebnega značaja, politične narave, ter se je v slovenskem prostoru nujno morala opredeliti tako do okupatorja kot do NOG. Tako je s časom moralo priti skoraj do popolne politične diferenciacije, ki je razen dela Primorske zajela predvsem ljudi, ki so v tedanji družbeni strukturi kakorkoli izstopali. Pi tem bi za nekatere dele Slovenije lahko rekli, da je prišlo do državljanske vojne, saj je protirevolucionarni tabor z argumenti, s silo ali z zvijačo, uspel pritegniti precejšnji del prebivalstva. Protirevolucionarna akcija se je skušala upreti prodoru NOG na celotnem slovenskem ozemlju, predvsem po kapitulaciji Italije, ko ji je nacistični okupator z delno izjemo Štajerske to dovolil, vendar je značilno, da so bili njeni uspehi dosti manjši kot pa v Ljubljanski pokrajini.

Pri tem je zunaj vsakega dvoma, da je uničenje NOG in s tem tudi komunistične partije predstavljalo prvi in glavni program oziroma cilj protirevolucije in to pri vseh njenih oblikah. Za slednje pa moramo že takoj ugotoviti, da so bile res raznovrstne. Omenjeni cilj je bil zelo konkreten in predvsem zelo aktualen. Prav povsod ga je reakcionarno vodstvo navajalo kot *conditio sine qua non* za ostvaritev svojih siceršnjih, dolgoročnejših ciljev. Pri tem lahko protirevolucionarno akcijo razdelimo vsaj formalno na dva dela, na t. i. legalno in ilegalno borbo. Glavna razlika med njima je bila v tem, da je pri prvi šlo za odkrit kolaboracionizem tako v obliki vaških straž kot domobranstva ter dodatno še v obliki kvizlinštva, ki ga je predstavljal general Leon Rupnik s svojo

¹ Arhiv Intituta za zgodovino delavskega gibanja (dalje: Arhiv IZDG), fond Predsedstvo SNOS, fasc. 492/III, 495/II, 457/II a.

pokrajinsko upravo v Ljubljani. Seveda so z okupatorjem odkrito kolaborirale tudi razne ekstremne, predvsem klerikalne skupine, ki pa so vendarle igrale postransko vlogo. Na drugi strani smo imeli ilegalno in, mimogrede povedano, tudi »legalno ilegalno«, ki naj bi bila nekje na sredi.² Z ilegalno so takrat razumeli predvsem četnike, »Jugoslovansko vojsko v domovini« pod komando Mihailoviča, poleg tega pa še vse ostalo ilegalno delo in organiziranje raznih strank ter njihovih frakcij, kar vse naj bi bilo naperjeno proti okupatorju ter zato pred njim tudi skrito, ilegalno. Seveda pa je okupator o vsem tem precej vedel, tudi po zaslugi dejstva, da so v mnogih primerih protirevolucionarni voditelji delovali tako v legalni kot tudi v ilegalni. Slednja je pri tem skušala dobiti tudi čim več vpliva v beli gardi in domobranstvu. Kar se tiče zadnjega, je ilegala skrbno, navzven ter pri sami sebi, gojila teorijo o podtalnem odter na Gorenjskem organizirati v tem smislu, da bi se dejansko že pred koncem vojne prelevilo v Jugoslovansko oziroma Slovensko vojsko v domovini ob sicer »navideznom« sodelovanju z okupatorjem ter »samoobrambnem« boju proti narodnoosvobodilni vojski. Ta formacija bi ilegalnemu vodstvu potem ob prevratu pomagala prevzeti oblast ter ga obranila pred partizani. S tem v zvezi je ilegala skrbno, navzven ter pri samem sebi, gojila teorijo o podtalnem odporu, ki da dela za zavezniško zmago. Tako se je že od vsega začetka predstavljala londonski vladi in preko nje tudi zahodnim zaveznikom. V to, da res organizirajo odpor, so verjeli prav vsi »ilegalci«, še bolj pa jih je v to uverilo nekaj valov aretacij, ki jih je med njimi zaradi zvez z angleško obveščevalno službo v letu 1944 izvršil gestapo.³ Dodamo naj še to, da je svoj ilegalni obraz imel celo Rupnik, saj se je jeseni 1943 dogovarjal o organiziranju domobranstva s strankarskim vodstvom, nato pa pozneje še večkrat o raznih načrtih z vidnimi voditelji jugoslovanske, predvsem srbske protirevolucije.⁴ Le-ti so se proti koncu vojne po sili razmer v precejšnjem številu mudili ravno v Sloveniji ter pripravljali različne kombinacije s ciljem, vsaj na področju Slovenije preprečiti zmagoslavje NOG ter s pomočjo zahodnih zaveznikov in v imenu kralja Petra na tem prostoru prevzeti oblast.

Delno se omenjena delitev na legalno in ilegalno pokriva z drugo možno delitvijo protirevolucionarnih sil — na tiste, ki so verovale v zmago fašističnega tabora ter na tiste, ki so verjele v zmago zavezniškega orožja. Slednjih je bila sicer velika večina, toda ločnica je bila vsaj na zunaj večkrat zabrisana, saj so bili vsi protirevolucionarji po pravilu oportunisti in mnogi so igrali na dve karti. Pri vsem tem pa je bilo paradoksalno, da so se tako eni kot drugi s svojo borbo proti NOG hkrati borili tudi za fašistično stvar. To je bila pač neizogibna usoda protirevolucije v razmerah okupacije in narodnoosvobodilnega boja. Med

² Zgodovinski arhiv Republiškega sekretariata za notranje zadeve, zbirka Albina Šmajda (dalje: ZA RSNZ, Šmajd).

³ Arhiv IZDG, fond Informativni urad, fasc. 111 a; fond Slovensko domobranstvo, fasc. 282/I; Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje: Komisija), fasc. 923/II; R. Hirschegger, Resnica o naši borbi, Zbornik Svobodna Slovenija, Buenos Aires 1966; Ivan Križnar, Slovensko domobranstvo, Ljubljana v ilegali IV, Ljubljana 1970, str. 270, 274, 282; Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Slovenije (dalje: Mikuž, Pregled) IV, Ljubljana 1973, str. 241, 290.

⁴ ZA RSNZ, Šmajd.

tiste, ki pa so skoraj vse stavili na nacistično karto, lahko štejemo predvsem Rupnika in njegovo ljotičevsko ekipo.⁵

Poleg omenjenega glavnega in lahko bi rekli »eksistencialnega« programa protirevolucije, to je uničenja NOG, pa lahko pri vseh protirevolucionarnih skupinah govorimo tudi o drugi vrsti programov, ki so se nanašali na njihove dolgoročne načrte v prihodnosti, po koncu vojne, ko bi pač dočakale svojo zmago. Te načrte so njihovi avtorji in propagatorji večkrat predstavljali kot svoj glavni cilj, kot ideal ter uresničitev svoje ideologije, s čimer so navidez hoteli potisniti v ozadje svojo glavno dejavnost, boj proti NOG. Tudi tu lahko ločimo med načrti legalne in ilegalne veje protirevolucije, pri čemer je seveda jasno, da je bila ilegala v tem veliko svobodnejša ter tudi konkretnjša, saj je navsezadnje tudi takrat papir lahko vse prenesel, medtem ko pa so bili kolaboracionisti omejevani že s samo svojo ideologijo, a seveda tudi z ozirom do okupatorja.

Če poskušamo te protirevolucionarne programe razvrstiti tematsko, lahko v njihovem okviru določimo predvsem tri glavne sestavine. Najprej gre za problem državnega okvira, v katerem naj bi slovenski narod v bodoče uresničeval svojo suverenost. Nadalje so se ti načrti ukvarjali s problemom politične ureditve take ali drugačne državne tvorbe, ter končno še družbene in socialne ureditve bodoče slovenske ali jugoslovanske družbe. Pri tem je zanimivo, da so razen Rupnikove kolaboracionistične skupine protirevolucionarji največjo važnost pripisovali prav vprašanju državne pripadnosti.

Kot prvega omenjamo načrt o samostojni Sloveniji, o čemer so med vojno dejansko precej govorili. Toda že takoj v začetku moramo reči, da lahko po pregledu vseh pomembnejših dokumentov, ki so omenjali svobodno, suvereno in združeno Slovenijo, zaključimo, da pravzaprav nikjer ni šlo za načrte o pravi neodvisni slovenski državi. Videti je, da je v poudarjanju Slovenije šlo predvsem za svobodnejši izraz nekdanjih separatističnih ali avtonomističnih teženj, še bolj pa za to, da se prelicitira program OF, ki si je tudi postavila za cilj doseči svobodno in Zedinjeno Slovenijo. Pri tem so se pretiravanja kazala predvsem v neizmernih in utopičnih ozemeljskih zahtevah za to veliko Slovenijo. To velja v prvi vrsti za različne ideje v okviru klerikalnega tabora. Uradna Slovenska ljudska stranka je že v svojem prvem programu iz jeseni 1941, ki ga je posredovala tudi ministru Mihi Kreku v London, na prvem mestu zahtevala na temelju narodnostnega načela »svobodno in samostojno Slovenijo z vsem njej pripadajočim gospodarsko in prometno zaokroženim ozemljem«.⁶ Izraz »samostojna Slovenija« nas tu ne sme zavajati, kajti že v drugi točki istega programa stoji, da bo ta Slovenija enakopraven sestavni del obnovljene, razširjene in federativno urejene kraljevine Jugoslavije itd. Četrta točka pa je celo izražala interes, da se Jugoslavija združi z Bolgarijo, taka velika Jugoslavija pa naj bi potem postala hrbtenica bodoče Balkanske unije! Rečemo lahko, da je bil to program, ki se ga je SLS v glavnem držala do konca, čeprav je morala v pogajanjih z liberalci popustiti toliko, da je program samostojne Slovenije prišel šele na drugo mesto. Tak kompromis je obveljal tudi v skupnem pro-

⁵ Arhiv IZDG, Komisija, fasc 923/II; fond POOF za Gorenjsko, fasc. 668/V; fond Glavni štab, fasc. 52/IV; fond Informativni urad, fasc. 115; Arhiv SRS, Komisija, fasc. 11; Ivo Vadnjal, Srbski vzgled, Slovensko domobranstvo, št. 7.

⁶ Arhiv IZDG, zbirka Izidorja Cankarja (dalje: Cankar), fasc. 6/I, 7/I; ZA RSNZ, Šmajd.

gramu Slovenske zaveze spomladi 1942.⁷ To je bilo seveda nujno, če je vodstvo protirevolucije v Sloveniji hotelo dobiti podporo londonske vlade, ki je vztrajala na obnovitvi in na prvenstvu Jugoslavije. Tako »popušcanje« pa je izzvalo proteste druge skupine iz klerikalnega tabora, to je Stražarjev, ki se jim tudi pripisuje prizadevanje za samostojno Slovenijo. Res je, da so ti učenci dr. Lamberta Ehrlicha ter fanatični protikomunisti bili najbolj samoslovenski, vendar je tudi pri njih videti, da niso resno računali s tem, da bi bila Slovenija popolnoma samostojna država. Stražarski akademiki so se med vojno redno sestajali, prirejali predavanja, mnogo debatirali ter sestavljali razne programe in spomenice.⁸ V njih so poudarjali zgolj slovenske narodne interese ter dodajali, da morajo Slovenci svoje programe sestavljati kot samostojen narod, ki mu gre v lastnih stvareh lastna suverenost. Slovenci morajo sestaviti svoje ozemeljske in politične zahteve ter šele nato s tega vidika ugotoviti tiste širše politične in gospodarske okvire, v katere se želi v lastnih stvareh suverena slovenska država prostovoljno priključiti. Ob tem so Stražarji zahtevali za Slovenijo meje na Tilmingtonu, na Visokih Turah ter nad Gradcem ter hkrati izražali šovinistična stališča do sosednih Italijanov in Avstrijcev. To pa jih hkrati ni oviralo, da ne bi v praksi sodelovali z italijanskim in nemškim okupatorjem ter jima ponujali svoje izdajalske usluge, pri katerih so se prav oni zelo odlikovali. Nadalje je stražarski program predpostavljaj vključitev svobodne Slovenije v širši srednjeevropski prostor, ločen od Nemčije, ter tako pravzaprav predvideval nacistični poraz. Pri tem smo torej spet priče precejšnjemu nasprotju med programom ter konkretnim delovanjem, a to seveda takrat ni bil slučaj samo pri Stražarjih. Tudi uradna SLS je vsaj v določeni meri igrala na nacistično karto in v tem smislu gre razumeti neke podatke iz jeseni 1943, ki govorijo o načrtu slovenske države pod nemškim protektoratom.⁹ Tudi pri Rupniku so namigi, da se je zavzemal za tak protektorat, čeprav se v svoji ponižnosti tega ni upal javno izraziti. V govoru domobranskim častnikom 1. decembra 1944, ki ni bil objavljen, pa je poudaril, da ima njegova domobranska akcija za cilj prodreti do skrajnih slovenskih narodnih meja! Obstajajo tudi podatki, da se je o tem pogovarjal tudi z visokim komisarjem Friedrichom Rainerjem, ki mu je obljubil najmanj obnovev Kranjske, verjetno tudi priključitev dela Primorske, veliko rezervo pa naj bi izrazil glede bodočnosti slovenske Štajerske.¹⁰ Pri tem je težko reči, ali je Rupnik resnično verjel v tako dobrohotne namene nacistov, ali je res upal, da je volk poleg dlake menjal tudi čud. Vsekakor je bilo pri vsem tem precej naivnosti, pri čemer prav ničesar ne spreminja »združitev« Kranjske v začetku maja 1945.

Naivnost pa lahko pripišemo tudi dekanu Karlu Škulju, voditelju t. i. dolenskih beguncev pred partizani, ki je februarja 1944 na zborovanju v Frančiškanski dvorani, ko se je Rupniku zahvaljeval za prenešeno Hitlerjevo sporočilo slovenskim kmetom, dodal tudi naslednje besede, ki pa seveda niso bile objavljene v časopisju: »Še eno prošnjo imamo do Vas, gospod prezident. Slo-

⁷ Arhiv IZDG, Cankar, fasc. 7/II.

⁸ Arhiv IZDG, Cankar, fasc. 7/III—IV; ZA RSNZ, Šmajd; Mikuž, Pregled III, str. 265; Franček Saje, Boj klerofašistične »Straže« proti osvobodilnemu gibanju, TV-15, 5. 11. 1969—28. 1. 1970.

⁹ ZA RSNZ, Šmajd.

¹⁰ Arhiv IZDG, Komisija, fasc. 924/III, 925/III; ZA RSNZ, Šmajd.

venci smo razkropljeni po Primorskem, Gorenjskem ... Prosite na najvišjem mestu za združitev vseh teh Slovencev v Veliko Slovenijo, kateri na čelu boste stali Vi, gospod prezident. Največji genij, ki vodi usodo tolikih držav v Evropi, bo na Vašo prošnjo dal tudi nam to, kar ga boste prosili.«¹¹ Škulj je bil tudi sicer most med stališči Rupnika ter uradne SLS ter ga lahko imamo za nekakšnega klerikalnega ekstremista. Podobno in v še večji meri lahko rečemo za skupino kaplana Franca Glavača, eno najmračnejših podob slovenske protirevolucije. Tudi on je imel podobne ideje o slovenski republiki na čelu z Rupnikom, toda kot osnova te republike naj bi služila kar njegova Tajna obveščevalna služba!¹²

Proti koncu vojne, ko je ozemlje Slovenije vedno bolj postajalo zadnje zatočišče okupatorjev in kolaboracionistov v okviru Jugoslavije, je videti, da je spet oživila zavest o posebni slovenski situaciji ter o slovenski samostojnosti. Vrhovni protirevolucionarni organ, tedaj je bil to že Narodni odbor za Slovenijo, je tedaj skušal srbske voditelje pridobiti za idejo o slovenski državi, toda dejansko je šlo le za prizadevanje, da bi Dimitrije Ljotić, Miodrag Damjanović ter njima podobni priznali avtoriteto NO ter da bi se ravnali po njegovih navodilih. Pogajanja med slovenskimi ter srbskimi voditelji protirevolucije so se kar vrstila, a do jasnega sklepa zaradi neugodnega mednarodnega položaja niso mogli priti. V zvezi s tem se je najbolj jasno 27. aprila 1945 izrazil stražarski simpatizer ter Rupnikov sodelavec Mirko Javornik, ko je predlagal, da je v danem položaju takoj treba proglasiti samostojno Slovenijo, s čimer je izražal upanje, da bodo s tem pritegnili pozornost in hitro intervencijo zahodnih zaveznikov na tem prostoru.¹³ Toda londonsko vodstvo je svoji garnituri v Ljubljani že pred tem tako akcijo odsvetovalo, češ da na zahodu vlada nerazpoloženje do t. i. »mediteranskega klerikalizma«, kamor so prištevali režime Franca, Salazarja in Pétaina in kamor bi po vsem sodilo tudi eventualno slovensko državo s prevlado klerikalcev.¹⁴

O Jugoslaviji kot bodočem državnem okviru smo že dejali, da so klerikalci kljub vsemu ves čas bili za njeno obnovev, še bolj pa je to držalo za slovenski del Jugoslovanske nacionalne stranke, to je za liberalce. Razlike med obojimi so se kazale predvsem ob problemu notranje ureditve te države, ne sicer ob vprašanju monarhije, ker so bili skoraj vsi zanj, temveč glede stopnje avtonomije, ki naj bi jo uživali posamezni narodi znotraj Jugoslavije. Pri liberalcih je namreč bil duh unitarizma in centralizma še zelo živ, vendar so v pogovorih le pristali na federativno ureditev države. Po drugi strani pa so morali tudi klerikalci že pri pogajanjih oktobra 1941 popuščati toliko, da je v skupnem programu obnovev Jugoslavije bila na prvem mestu, poseben poudarek pa je poleg tega bil dan še trditvi, da taka država tvori enotno gospodarsko območje. Za oboje je seveda zakonita vlada bila tista v Londonu, Mihailović pa njen predstavnik v domovini. Enak program oziroma stališče je zastopala tudi Slovenska zaveza in bistvenih sprememb ni bilo tudi jeseni 1944, ko so se voditelji obeh glavnih strank dogovarjali za ustanovitev Narodnega odbora ter nato kot svoj uradni program formulirali t. i. Narodno izjavo z dne 29. oktobra 1944, ki

¹¹ ZA RSNZ, Šmajd.

¹² ZA RSNZ, Šmajd; Mikuž, Pregled III, str. 275.

¹³ ZA RSNZ, Šmajd.

¹⁴ ZA RSNZ, Šmajd.

je bila sicer dokončno napisana in podpisana sredi decembra.¹⁵ Toda tedaj slovenska protirevolucija ni imela več uradne podpore londonske vlade, ki sicer tudi ni bila več to, kar je bila. Protirevolucionarna garnitura se je v Londonu in Rimu zato morala organizirati posebej, nastal je tako še en odbor, in sicer »Slovenski narodni odbor v Londonu, Washingtonu in Rimu«, ki je že konec leta 1944 pošiljal »slovenskemu narodu v zasužnjeni domovini« pozive k stremnitvi.¹⁶ Ob tem je Narodni odbor v Ljubljani sklenil, da se razglasi za nosilca suverenosti in najvišje upravne oblasti na ozemlju Slovenije, in to v imenu kralja Petra, dokler »ne nastopijo urejene razmere«. Poleg tega je sklenil ponovno legalizirati Mihailovića kot vrhovnega komandanta vsaj za slovensko ozemlje, v političnem pogledu pa se je povezal s četniškim Centralnim nacionalnim komitejem. Ta »osamosvojitveni« proces je kulminiral na zasedanju t. i. slovenskega parlamenta na Taboru v Ljubljani 3. maja 1945 ter v razglasitvi države Slovenije kot sestavnega dela federativne kraljevine Jugoslavije.¹⁷ Naj dodamo, da tedaj za slovensko meščansko vodstvo v državi ni bilo drugih narodov razen Srbov, Hrvatov in Slovencev in je torej omenjena federativnost veljala le zanje.

Na drugi strani so Stražarji na Jugoslavijo gledali izredno hladno ter pri tem poudarjali, da je zanje »zakon« iz leta 1918 postal neveljaven, pri čemer so ga ves čas kršili drugi, predvsem v Beogradu. Dodajali so, da verjetno Slovencev nihče več ne bo silil v Jugoslavijo. Toda v primeru uresničitve svoje srednjeevropske ideje so vendarle dopuščali tudi priključitev južnoslovanskih narodov, čeprav nad tem niso bili navdušeni, poudarjajoč, da bi bila s tem v novi državni tvorbi otežkočena prevlada katolištva.¹⁸ General Rupnik in njegovi kolaboracionisti so Jugoslavijo v svojih govorih sicer stalno omenjali, vendar praviloma v slabšalnem smislu, zgolj kot ilustracijo, s katero so dokazovali nemožnost skupnega življenja jugoslovanskih narodov ter gnilobo tedanjega strankarskega izživljanja. Za Rupnika, ki se je povsem vrgel v objem novemu nacističnemu gospodarju, je bilo to razumljivo, nekoliko manj pa za slovenske ljotičevce, če vemo, da je Ljotić sam v nekem smislu še vedno stal na stališču Jugoslavije, čeprav bolj v obliki velike Srbije.¹⁹

Mimogrede smo že omenili tudi kombinacijo, ki je Slovenijo vključevala v nekakšno srednjeevropsko zvezo držav oziroma federacijo. To idejo so predvsem zagovarjali Stražarji, pa tudi uradna SLS ni bila povsem imuna pred njo. Že pred vojno so jo povezovali z imenom Lamberta Ehrlicha, ki naj bi zagovarjal srednjeevropsko katoliško državo pod okriljem fašistične Italije. Pri tem je značilno, da Ehrlich ni imel dosti smisla za narodnostno vprašanje in je nanj gledal predvsem z vidika čim večje uveljavitve katoliške doktrine ter s tem povezane družbene ureditve. Zato tudi ni videl nemške oziroma nacistične

¹⁵ ZA RSNZ, Šmajd; Novice, Lienz 6. 9. 1945.

¹⁶ Arhiv IZDG, fond PNOO za Primorsko, fasc. 543/II; Edvard Kardelj, Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944—1957, Ljubljana 1980, str. 64.

¹⁷ ZA RSNZ, Šmajd; Slovenec 4. 5. 1945.

¹⁸ Arhiv IZDG, Cankar, fasc. 7/IV, 8/II; ZA RSNZ, Šmajd.

¹⁹ Arhiv IZDG, fond Informativni urad, fasc. 115; Arhiv SRS, Komisija, fasc. 11; Branislav Gligoričević, Napad ljotičevca na studente Tehniškega fakulteta u Beogradu, u oktobru 1940 i rasturanje Ljotičevog »Zbora«, Istorijski glasnik 1963/II, str. 55; Dimitrije Ljotić, Socialno politične osnove sodobne Jugoslavije, Maribor 1938.

nevarnosti, ki je slovenskemu narodu grozila s severa. Videti je, da se je med vojno in predvsem po Erlichovi smrti, ko so vodstvo skupine prevzeli Franc Casar, Ciril Žebot in Pavle Verbič, pri Stražarjih ob tem vprašanju izvršil določen preobrat. Kot enega glavnih ciljev so si namreč postavili izrinjenje nemškega vpliva iz srednje Evrope, kjer naj bi po njihovem absolutno morali prevladovati Slovani. Po stražarskem mnenju je za Slovence prvenstvenega življenjskega pomena, da dobijo ozemeljsko zvezo s severnimi Slovani, s katerimi morajo stopiti tudi v državno zvezo. S svojim vehementnim nastopanjem kot »slovenska akademska mladina«, »mlada SLS« itd., so vplivali tudi na vodstvo klerikalne stranke, tako da je le-ta v enem izmed svojih programov postavila tudi to zadnjo zahtevo. Stražarji so svoj program poslali tudi v London, toda Miha Krek jih je zavrnil, češ da to ni nič novega, ker so to imeli že po prvi svetovni vojni, opozarjal pa je tudi, da ni računati z razbitjem Avstrije, ki ima mnogo zagovornikov, predvsem v Ameriki.²⁰ V resnici pa se je ta ideja srednjeevropske katoliške federacije neposredno navezovala na razna prizadevanja po obnovitvi habsburške monarhije. Znana je razvejana aktivnost Otona Habsburškega med vojno pri zahodnih zaveznikih v tej smeri, podobno so ravnali tudi drugi avstrijski politiki in publicisti. O tem je poročal tudi Izidor Cankar iz Kanade, o tem se je konec leta 1943 na Dunaju z nekom pogovarjal tudi eden vodilnih slovenskih protirevolucionarjev dr. Albin Šmajd, čeprav ne moremo reči, da je bil on pristaš te zamisli. Po nekaterih drugih podatkih pa tej zamisli ni bil nenaklonjen predsednik Roosevelt!²¹ Na Slovenskem se je za katoliški blok med drugimi očitno zavzemal mons. Matija Škerbec, ki pa v njem ni želel Hrvaške. Ob teh velikopoteznih načrtih in predvsem željah kot zanimivost navedimo, da so se v Gorici konec aprila 1945 pojavili letaki, okrašeni s črno-žoltimi barvami ter avstrijskim orlom, ki so v treh jezikih zagotavljali prebivalstvu, da ne gre izgubiti upanja, saj bo habsburška hiša na konferenci združenih narodov v San Franciscu znala zagovarjati njegove interese!²²

Če mons. Škerbcu Hrvati niso bili všeč in bi ne želel več živeti z njimi v isti državi, pa je videti, da ustaši niso enako mislili. Le-ti so že leta 1940 na Hrvaškem širili zemljevid Nezavisne države Hrvatske, ki naj bi obsegala tudi ozemlje Črne gore in Slovenije, z dostavkom, da zanju sicer velja pravica do samoodločbe. V oktobru 1943 pa je po predhodnih sondažah prek hrvatskega konzula v Ljubljani iz Zagreba prišla ponudba za združitev Hrvatske in Slovenije pod pokroviteljstvom nemškega rajha. Pri tem so ustaši celo predlagali osnutek ustave, po kateri bi bile skupne samo zunanje zadeve in vojska, Slovenija pa bi imela svoj parlament in svojega predsednika. Na pomisleke, češ da imajo celotno slovensko ozemlje Nemci v svojih načrtih, je ustaški pogajalec odgovoril, da je to itak nemški načrt, da ga pa predlagajo Hrvati, ker bi se sicer to lahko smatralo kot njihova (nemška!) slabost. Slovenija bi po tem načrtu obsegala Kranjsko, Primorsko s Trstom ter Štajersko do železnice Grobelno—Rogatec. Po zatrevanju predstavnika SLS je slovenska stran predlog zavrnila, ker je pač vztrajala pri Jugoslaviji. Podobno, a iz drugih razlogov, naj bi ravnal

²⁰ ZA RSNZ, Šmajd.

²¹ Arhiv IZDG, Cankar. fasc. 6/II; Komisija, fasc. 924/III; ZA RSNZ, Šmajd; Mikuž, Pregled III, str. 259; Vladimir Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 2, Rijeka-Zagreb 1981, str. 855, 915.

²² Osebna zbirka avtorja.

Rupnik, ki je tudi dobil tako ponudbo od poglavnika.²³ Toda Šmajd je od stranke kljub vsemu dobil nalogo, da še naprej vzdržuje stike z Zagrebom. Ob koncu vojne je Narodni odbor te stike še okrepil z namenom, da s Paveličem in predvsem z Mačkom sklene sporazum o formiranju skupne protikomunistične fronte za obrambo zahodnega dela Jugoslavije.

Kar se tiče družbenopolitične ureditve, ki naj bi obvladovala to ali ono načrtovano državo, je pri večini protirevolucionarnih skupin šlo za ohranitev oziroma za obnovitev parlamentarnega večstrankarskega sistema, ki pa naj bi mnogo bolj kot v stari Jugoslaviji slonel na trdnem moralnem kodeksu, da se ne bi ponovile stare slabosti. Ob tem lahko kot izjemo spet omenimo Rupnika, ki s svojo ekipo vred ni hotel ničesar več slišati o kakih strankah, čeprav je, kot vemo, tudi on bil prisiljen sodelovati z njimi. Očitno je po vzorcu nemške nacionalsocialistične stranke hotel ustvariti povsem novo vsenarodno gibanje, ki naj bi hkrati ustvarilo tudi novega Slovence, imunega za strankarske razprtije, kajti sile je po njegovem mnenju v tej »gradilni revoluciji«²⁴ treba predvsem združevati, ne pa ločevati. Vzroki, ki so po njegovem privedli do take razredne in ideološke razcepljenosti, so tičali v liberalni materialistični demokraciji, ki se v svoji najhujši obliki pojavlja kot mednarodni židovski boljševisem. Zato se morajo odpraviti vsi razredni boji, kajti le-ti so umetno vzbujeni, namesto tega pa mora nastopiti konstruktivno delo vseh stanov v medsebojni slogi ter spoštovanju, kar je seveda spominjalo na korporativizem. Osnova omenjenega vsenarodnega gibanja pa naj bi bilo prav domobranstvo ter njegova, Rupnikova mladina.²⁴

Kar se tiče stanovske ureditve, in tu smo se dotaknili že vprašanja družbeno-ekonomske ureditve, je dejansko Rupnik kot predsednik pokrajinske uprave v Ljubljani vsaj na organizacijskem področju pričel z njeno uresničitvijo. Ustanavljal je skupne delodajalsko-delojemalske organizacije, posebno kmečko stanovsko organizacijo, razne protikomunistične akcije itd. V danih razmerah pa se je ta ideologija kazala predvsem v agresivni propagandi, ki so jo izvajali njegovi pristaši kot Izidor Cergol, Ludovik Puš, Stanko Kociper ter Mirko Javornik. Pri njih je posebej razvidno, da je tudi slovenska protirevolucija prevzela parolo, da se bori tako proti boljševismu kot proti kapitalizmu.²⁵ Toda jasno je, da so bile vse skupine za ohranitev kapitalizma, vsaj v njegovih bistvenih potezah. To je brez dvoma v največji meri veljalo za liberalno stranko ter njene sopotnike. Po drugi strani so se klerikalci že od nekdanj spogledovali s krščansko-socialnimi idejami kar je veljalo tudi za Stražarje, verne bralce papeških okrožnic, čeprav je res, da se je Ehrlich pred vojno nekako branil ideje o korporativni ureditvi družbe.

Tudi uradna SLS se je med vojno odločila, da bo propagirala stanovsko ureditev slovenske družbe. O tem je večkrat razpravljala strankin odbor, pretresal različne osnutke, vendar o njih nimamo natančnejših podatkov. Toda tak

²³ Arhiv IZDG, Komisija, fasc. 924/III; ZA RSNZ, Šmajd; Mikuž, Pregled III, str. 271; Bogdan Krizman, Ante Pavelić i ustaše, Zagreb 1978, str. 336 sl.; Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941—1945, Zagreb 1977, str. 306/307.

²⁴ Beseda našega prezidenta, Ljubljana 1944; Boris Mlakar, General Lev Rupnik in slovensko domobranstvo, Zgodovinski časopis XXXV, 1981, št. 3—4; Jutro 24. 8. 1944, 1. 4. 1945.

²⁵ Kaj torej, če ne kapitalizem in ne komunizem? Ljubljana 1944; Jutro 16. 5. 1944; Slovenec 3. 8. 1944.

načrt je že jasno razviden v t. i. »Programu SLS — K srbsko-hrvaškemu spoznanju od 26. avgusta 1939«, ki je bil sestavljen že v vojnem času. Njegov socialno-gospodarski del pravi, da naj se delodajalci in delojemalci istega poklica organizirajo v skupnih samoupravnih korporacijah, ki bi imele javno-pravni značaj. Te korporacije bi potem naprej volile stanovsko zbornico itd. V točki o kapitalu program pravi, da mora biti le-ta služabnik in ne gospodar naroda, zasebna lastnina pa se priznava le v tistih mejah, ki so v skladu s koristmi narodne skupnosti. Najbolj jasno se je družbeni program pokazal v stavku: »Hočemo uresničiti socialno edinstvo in solidarnost vseh ustanov!«²⁶ Ob tem sicer ni povsem jasno, koliko je SLS na tem programu vztrajala v naslednjih letih vojne, toda gotovo je, da je morala ob snovanju Slovenske zaveze ter Narodnega odbora tudi na tem področju popuščati pred liberalci. Tako so od vsega tega v prvem proglasu Slovenske zaveze ostala le splošna načela, da je delo osnovna družbena vrednota ter da mora biti prva skrb državne uprave korenita preosnova socialnih in gospodarskih razmer.²⁷ Podoben kompromis je bil storjen tudi v že omenjeni Narodni izjavi, ki je bila objavljena 4. maja 1945 skupaj s proklamacijo o »vstajenju« združene Slovenije. V četrti točki njeni sestavljavci zahtevajo »temeljito socialno in gospodarsko preosnovo, ki bo uničila gospostvo kapitala nad delom, priznala vsem delovnim slojem, družinam in poedincem njih socialno-gospodarsko funkcijo ter jim zagotovila človeka vredno življenje.«²⁸ Lahko rečemo, da so bile to same po sebi sicer lepe besede, toda v danem položaju so pomenile tudi že labodji spev slovenske protirevolucije.

Résumé

LES PROGRAMMES POLITIQUES DE LA CONTRE-RÉVOLUTION SLOVÈNE 1941—1945

Une rapide présentation des objectifs principaux, c'est à dire du programme qu'ont présenté pendant la guerre de différents groupes politiques qui ont combattu contre le mouvement de libération nationale, et par conséquent ont collaboré ouvertement ou par intermédiaires avec les occupants italiens et allemands dans la région de Ljubljana. L'accent le plus important est mis sur le programme du parti clérical qui fut le plus fort. L'auteur laisse de côté le but principal de la contre-révolution, c'est-à-dire la destruction du mouvement de libération nationale pour se concentrer à la description des programmes à long terme. Il s'agit surtout des projets envisageant dans quel état pourraient vivre les Slovènes au futur et quel ordre politique et social pourrait dominer dans ce pays-ci ou dans ce pays-là. Omis les différents extrêmes des groupes libéral et clérical, on doit conclure que la direction des deux partis traditionnels prenait tout le temps la position qu'il fallait renouveler la Yougoslavie, en faire une fédération mais cette fédération ne comprenant que les trois nations reconnues à l'époque, c'est à dire les Serbes, Croates et Slovènes. Les libéraux étaient partisans de l'unitarisme mais ils ont tout de même fait des concessions à ce sujet durant les négociations, tandis que dans le programme de l'organisation commune, c'est à dire de l'alliance Slovène qui a été envoyé aussi au gouvernement réfugié à Londres afin qu'il le reconnaisse et approuve, la Yougoslavie fut mentionnée en première place et la Slovénie seulement en seconde, bien que les cléricaux aient exigé

²⁶ ZA RSNZ, Šmajd.

²⁷ Arhiv IZDG, Cankar, fasc. 7/II.

²⁸ Slovenec 4. 5. 1945.

autrement. Pour les deux partis, le nouvel état devait rester automatiquement un royaume avec le régime capitaliste, mais les cléricaux avaient ébauché dans leur programme l'installation de corporation, d'organisations professionnelles, un peu d'après le modèle fasciste italien. Il faut aussi mentionner le point de vue du mouvement cléricale extrémiste. La »Sentinelle« (Straža) exigeait l'annexion des Slovènes dans une espèce d'état fédéral d'Europe Centrale où on aurait éliminé les Allemands pour former une union territoriale des Slaves du Nord et du Sud. On était très froid au sujet de la Yougoslavie car ils exigeaient la prédominance des catholiques dans l'état futur. Ces projets se reliaient en partie aussi au problème de l'abolition de l'Autriche, c'est à dire à la renaissance de la monarchie habsbourgeoise, en faveur de la quelle Otto de Habsbourg a intercédé aux États-Unis et même le président Roosevelt n'aurait point été contraire à cette idée. En Slovénie il y eut certaines réminiscences dans ce sens, cependant les contre-révolutionnaires, en majorité, furent contre. Les collaborationnistes avec le général Lev Rupnik en tête furent bien sûr contre la Yougoslavie puisqu'ils ont lié leur destin à la victoire des nazis. Il semble qu'ils aient cru à la victoire allemande et espéré que les nazis, du moins en une certaine forme formeraient une Slovénie autonome dans le cadre de la Grande Allemagne. En relation avec ce problème, il faut mentionner aussi l'offre des »ustasi« de Nezavisna država Hrvatska (L'Etat indépendant des Croates) pour un état fédéral des Croates et des Slovènes, ce qui aurait été en vérité une proposition allemande. Les collaborationnistes Slovènes, ainsi que la direction contre-révolutionnaire illégale ont refusé cette proposition. A la fin de la guerre et lors de l'avancement de l'armée yougoslave vers le territoire slovène, le nouvel organe contre-révolutionnaire, le Comité national pour la Slovénie, essaya de se présenter comme le véritable représentant de la nation slovène en espérant que les forces anglo-américaines arriveraient les premières en Slovénie. Mais il se trompa de calcul, le 3. mai 1945 il proclama vraiment »la résurrection« de la Fédération Slovène dans le cadre du royaume fédéral de Yougoslavie, mais dans la situation donnée il ne reste aux collaborationnistes ainsi comme à la direction politique illégale, qu'une seule issue, celle de la fuite à l'étranger.

Branko Petranović

OKVIRI GLAVNIH TOKOVA DRUŠTVENIH PROMENA U JUGOSLAVIJI
1949—1950

Počeli bismo s jednom spoljašnjom protivurečnošću: dramatika 1949—1950. objektivno je išla u prilog najtvrdjeg centralizma, a KPJ se opredelila za alternativu samoupravljanja.

Valjda je Šekspir imao u vidu sličnu situaciju govoreći o vremenu koje je izašlo iz svojih zglobova. Sa stanovišta građanskog realizma ili građanske real politike otpor Informbirou mogao je izgledati beznadežan. Svet je 1948. počeo da oseća svu žestinu hladnog rata, čije su tri najusijanije tačke bile Čehoslovačka, Jugoslavija i Berlin. Jugoslavija je dočekala 1948. usamljenija nego 1941., jer je uoči i za vreme kratkotrajnog aprilskog rata imala bar jedan otvor prema jugu, odnosno Grčkoj. Komunistički pokret u svetu podržao je Staljin u ekskomunikaciji KPJ brez rezerve; u svakom slučaju bez vidljivog otpora. Narastanje pritiska započetog 1948. se nastavljalo s nevidjenom jačinom: počelo je s optužbama za ideološko i nacionalističko izrodjavanje a završilo s budimpeštanskom rezolucijom o fašističkom režimu i Jugoslaviji kao imperijalističkom poligonu. Avgusta 1949. Jugoslavija je bila izložena ultimativnoj vojnoj pretnji sa Istoka koju je Moša Pijade uporedjivao sa ultimatumom Austro-Ugarske Srbiji 1914. godine. Donošenjem Tripartitne deklaracije o STT Jugoslavija se našla i pod pritiskom druge strane (rat na dva fronta, kako ga nazivaju neki pisci), iako postoji mišljenje da Zapad nije marta 1948. znao za početak Staljinovog pritiska.¹

Koliko danas znamo, Zapad je ostao rezervisan prema sukobu IB i KPJ u času njegovog izbivanja. Na Zapadu je to moglo da izgleda kao porodična svadja, efemerna epizoda, pa i kao smišljena taktička varka. S produbljivanjem sukoba Zapad na njega počinje da gleda kao na ozbiljniji razlaz koji u sebi sadrži mogućnosti početnog raspadanja suparničkog bloka. Od shvatanja da je Jugoslavija trojanski konj Istoka do njenog iskorišćavanja kao trojanskog konja protiv rivalskih snaga drugog lagersa nije trebalo da prodje mnogo.

Za bolje razumevanje odnosa Zapada prema Jugoslaviji neophodno je ispitati njihove medjusobne odnose od međunarodnog priznanja revolucionarnih promena marta 1945. i zaključenja ugovora o prijateljstvu i saradnji izmedju SSSR-a i DFJ, aprila 1945.

Na Zapadu se smatralo da je Jugoslavija aprila 1945. skrenula prema Istoku, optirala za SSSR i napustila svoju politiku ekvidistance. Iz britanskih izvora da se videti da je Čerčil razmišljao da je u interesu Zapada da se spreči prodor

¹ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976, 81.

»Rusa« u srednju i zapadnu Evropu; moskovski boravak J. B. Tita Britanci su posmatrali kao veliku promenu u »vezama i centru gravitacije jugoslovenske vlade« koje »ne smiju proći neopaženo«, jer su se Jugosloveni »cijelim srcem bacili u naručaj Rusije«; smatrali su da Britancima izmiče priznanje »jednakog interesa« sa SSSR-om u Jugoslaviji, koji je bio priznat prilikom moskovskih razgovora Čerčila sa Staljinom oktobra 1944. godine.² Tim ugovorom ona je — po ovim shvatanjima — ugrozila svoju nezavisnost i opredelila se za socijalizam sovjetskog tipa. Na Zapadu su je smatrali za glavni »moskovski pipak«,³ zemlju iza »gvozdene zavese«, koja se po — zapadnom mišljenju »rasprostirala od Baltičkog do Jadranskog mora«, najistureniju sovjetsku snagu prema »slobodnom svetu« i zemlju koja je zavela jednostranu komunističku diktaturu i vladavinu »političke policije«, kako ju je Čerčil optuživao u Potsdamu.⁴

Vladajući krugovi u Jugoslaviji su ovaj ugovor sa SSSR smatrali kamenom temeljcem njene politike, »svetinjom« i uporištem njene nezavisnosti.

Zapadne sile su isto tako optuživale Jugoslaviju da je pokretač nemira i nosilac političke i ideološke ekspanzije na Balkanu, kao i da ugrožava nezavisnost Grčke. Svesno se brkala — pripisivana joj agresivnost sa snagom ideja mlade i pobjedničke revolucije u središnjem delu Balkana, koja je u svetu uživala ugled stečen u drugom svetskom ratu i dobijala političko-moralnu podršku progresivnih snaga. U vidjenju zapadne politike Jugoslavija se nalazila u službi Sovjetskog Saveza i njegove težnje da podrije »slobodni svet«, proširi zonu svog uticaja, trajno izadje na »topla mora« i postane »predstraža« sovjetske moći na najisturenijoj granici prema Zapadu.

Jugoslavija je bila nesumnjivo saveznik Sovjetskog Saveza, ali i ravnopravni član — osnivač Ujedinjenih nacija. Maršal Tito je aprila 1946. deklarirao jugoslovensku politiku kao politiku mira i demokratske saradnje sa svim državama koje su bile spremne da poštuju njen unutrašnji poredak i njenu samostalnost. Unutrašnje biće jugoslovenskog društva određivalo je — po njemu — i njegovu spolnju politiku.⁵ Podržavane su, međutim, sovjetske inicijative u borbi protiv imperijalizma. Tito je bio predlagatelj osnivanja nove organizacije komunističkih partija koja ne bi počivala na centralizovanom rukovodjenju i obaveznosti odlučivanja.⁶ Sovjetski Savez je u neposrednoj posleratnoj situaciji smatran za zemlju koja obezbeđuje nezavisni međunarodni položaj Jugoslavije. Na Mirovnoj konferenciji u Parizu Sovjeti su dali podršku Jugoslaviji u borbi za rešenje granica prema Italiji.⁷

² Tito-Churchill strogo tajno (izabrao i uredio dr Dušan Biber), Zagreb 1981, 492, 502, 503.

³ Navedeno prema dr Uroš Kostić, Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945, Beograd 1978, 469. — Avijacija SAD i Velike Britanije vredjala je vazdušni prostor Jugoslavije. Od 11 februara do 26 marta 1946. 233 anglo-američka aviona nadletala su jugoslovensku teritoriju. Početkom februara 1946. prema Trstu su preduzeti pokreti trupa pod komandom generala Andersa. Izmišljane su vesti da jugoslovenske trupe vrše pokrete prema Morganovoj liniji. Odnosi Jugoslavije sa zapadnim saveznicima postajali su sve gori. — Isto, 492.

⁴ Navedeno prema Slobodan Nešović, Diplomatska igra oko Jugoslavije 1944—1945, Zagreb, 183.

⁵ Tito u Skupštini socijalističke Jugoslavije 1942—1977, Beograd 1978, 48.

⁶ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, 490.

⁷ Kardelj, Sećanja, Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije, Beograd — Ljubljana, 1980, 88, 95.

Zasnivanjem politike tesnih veza sa SSSR-om i zemljama tzv. narodne demokracije Jugoslavija se osiguravala od ponavljanja loših iskustava sa zapadnim silama u procesu borbe za međunarodno priznanje, utvrđivanje severozapadnih granica, ekstradiciju ratnih zločinaca, naplatu reparacija i restituciju dobara odnetih iz Jugoslavije za vreme rata. KPJ su sa SKP(b) vezivale i tradicionalne partijske veze od njenog osnivanja, naročito preko Kominterne. Nezavisno od ukidanja ove međunarodne komunističke organizacije 1943. sovjetska partija je ostala centar koji je nastojao da utiče u novoj formi na ponašanje komunističkog pokreta u svetu. Veliko delo rušenja starog društva u okvirima narodnooslobodilačke borbe nije bilo teorijski izvedeno i sistematski oblikovano u celovit koncept, a na drugoj strani nije bilo obrasca organizacije socijalističkog društva sem sovjetskog. Podvucimo da neki pisci smatraju da su sovjetska teorija i praksa objektivno ometali teorijsko iskazivanje jugoslovenskih komunističkih, ali isto tako da životna praksa i vlastito iskustvo nisu činoci koje bismo mogli odbaciti. Sovjetsko iskustvo u izgradnji socijalizma smatralo se za socijalističko, uzor organizacije društvenog uređenja. No propagandna linija i realni uticaji nisu mogli da potamne specifična rešenja i oblike organizacije nastale u toku revolucionarnog osvajanja vlasti oružanim putem. Vojna i politička organizacija počivala je na načelima revolucionarno-demokratske samouprave. Autentične revolucije prepoznaju se po samoupravnoj organizaciji naroda. Jugoslovenska revolucija razlikovala se od oktobarske, između ostalog, po specifičnom rešenju agrarnog pitanja. E. Kardelj je upozoravao na »živu snagu narodnih masa« kao protivtežu birokratizmu i izvor razvezivanja narodne inicijative.⁹

Posleratni tok razvoja jugoslovenskog društva doveo je do unošenja sovjetskih rešenja — doktrinarnih, institucionalno-političkih, organizacionih u društveno-politički sistem Jugoslavije. Tito govori o iskustvu koje je dobrovoljno presadivano.¹⁰ Prvi jugoslovenski Ustav nije izbegao te uticaje, o kojima Kardelj govori kao o uticajima forme.¹¹ Ustanova Javnog tužilaštva podsećala je na sovjetsku prokuraturu, a u oblasti krivičnog zakonodavstva usvojena je analogija krivičnih dela. Pomenutom uticaju bila je izložena organizacija Partije i državne organizacije. Vojna doktrina bila je pod uticajem sovjetske. Doktrinarno gledano prisutno je shvatanje o kulacima kao klasnim protivnicima, pa i o zaoštavanju klasne borbe na selu, iako kolektivizacija nije politički podsticana i na generalnom planu cele zemlje podržavana kao kampanja do januara 1949. godine. Specifična organizacija Narodnog fronta pojavljivala se kao značajan korektiv jednopartijskog sistema u periodu obnove. Dajući

⁸ »Zato bi bilo pravilnije reći da se spomenuti utjecaj SSSR-a očitovao prije svega kao snažna idejno-politička i duhovna zapreka raspravljanju o eventualnim novim i drugačijim putovima, metodama i mogućnostima socijalističke izgradnje. Naime, u historijskim uvjetima kakvi su bili 1945—1948. godine iz više razloga nije bila moguća rasprava o novim i drugačijim putovima razvitka socijalizma. Osnovni je razlog bio odnos između KPJ i KPSS — Dušan Bilandžić, *Historija socijalističke Jugoslavije*, Zagreb 1978, 108—109.

⁹ Edvard Kardelj, *Snaga narodnih masa, Put nove Jugoslavije 1941—1945*, Beograd 1946.

¹⁰ Ekspeze J. B. Tita o Predlogu osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, Tito u Skupštini socijalističke Jugoslavije 1942—1977, 179—180.

¹¹ Kardelj, *Sećanja...*, 77.

sekundarne formalne ustupke umerenijim snagama jugoslovenskog društva, pod uticajem medjunarodnog faktora, KPJ je u svojstvu avangarde revolucije držala sve rukovodeće pozicije vlasti i odlučivanja u svojim rukama. KPJ je i zvanično bila rukovodeća snaga sistema, iako zbog posebnog puta legalizacije unutrašnjih promena u toku rata njeno članstvo nije iskazivalo javno svoj partijski status, niti davalo publicitet svom unutar-partijskom životu.¹²

KPJ je u izgradnji socijalizma dobila izvanrednu podršku najširih narodnih slojeva koji su bili zainteresovani za produbljivanje društveno-ekonomskih sadržaja jugoslovenske revolucije. Ona se, u skladu sa terminologijom i važećim ideološkim normama nalazila na čelu »trudbeničkih masa«, izražavajući posredno — kao avangardna snaga — interese radničke klase. Politbiro CK KPJ je imao monopol odlučivanja u svim sferama delatnosti, ali njegov rad nije dobijao publicitet.

Za posleratni društveno-politički sistem u izgradnji bilo je karakteristično da su prevagu imali izvršno-politički organi centralistički organizovani. Republike su formalno pravno tretirane kao države, ali bez suštinskih oznaka suvereniteta, koji se izražavao samo zbog političkih razloga. Birokratizam je napadan kao najveće zlo, ali se pod njime podrazumevao kancelarijski stil rada, nebriga prema socijalnim problemima, odugovlačenje postupka, oholost prema građanima, sektaštvo. Tadašnje shvatanje nije obuhvatalo kritiku državne svojine na kojoj je izrastala svemoć izvršno političkih organa. Sa prelaskom na planiranje počeo je da funkcioniše sistem administrativnog rukovodjenja privredom. Danas politikolozi raspravljaju da li je taj sistem bio izgrađen do kraja ili nije, da li je bio koherentan ili nije, ali se slažu u jednom da se on razgranao i počeo da funkcioniše pokazujući u datoj situaciji prednosti koncentracije snaga i izvora na bitnim pravcima, ali izazivajući i niz negativnih posledica u društvu i privredi.

Oblast agitacije i propagande sledila je uzor usmeravanog kulturnog života i duhovnog stvaralaštva. S ovom tendencijom istovremeno se otkrivaju otpori pojedinaca i grupa umetnika da se podrede kanonima socijalističkog realizma odnosno »timofejevštine« i »gerasimovštine«, kako su nazivane manifestacije ovog službenog pravca u umetnosti. Jugoslovenske škole bile su preplavljene prevodima sovjetskih udžbenika iz istorije, pedagogije, psihologije, prava, političke ekonomije, filozofije, političke teorije i publicistike; masovno je prevodjena sovjetska književnost gde su se sa delima Gorkog, Šolohova, Leonova i drugih uglednih pisca mogli naći i književni surogati;¹³ Ove pojave, kao aktuelne kritikuje III plenum CK SKJ, decembra 1949.¹⁴ Na kursovima ideološke izgradnje izučavala se istorija SKP(b), Staljinova biografija, Staljinova »Pitanja lenjinizma«. Tito je pojave nepotrebnog kopiranja i presadjivanja

¹² Osnivački kongres KP Srbije (8—12 maj 1945), Beograd 1972, 234.

¹³ Jugoslovenska bibliografija 1949. izd. Direkcija za informacije Vlade FNRJ, pokazuje da su se u toku te godine pojavljivali radovi Staljina (Pitanja lenjinizma, Anarhizam ili socijalizam, O Lenjinu); objavljivani su radovi istoričara (Galkina, Zuboka, Notoviča, Hvastova, Mišulina, Jefimova, Kosminskog, Skaskina, Tarlea, Grekova i drugih); politekonomista (Ostrovitjanova, Rozenberga, Vigodskog, Leontijeva, itd.), pedagoga, filozofa, psihologa, kao i političke publicistike; pojavljuju se i slabi radovi iz oblasti literature (Kazakjeviča, Krimova, Bubanova, Garšina itd.).

¹⁴ Arhiv CK SKJ, Sten. beleške III plenuma CK KPJ, održanog 29 i 30 decembra 1949, Diskusija.

sovjetskog iskustva u jugoslovenski sistem eksplicitno osudio u svom poznatom ekspozeu prilikom legalizacije radničkih saveta, juna 1950. godine.¹⁵

Tri godine posle završetka rata jugoslovenski komunisti su morali da ponovo ustanu u odbranu nezavisnosti Jugoslavije. Napadom Informbiroa na KPJ suočili su se sa činjenicom, uostalom dotle nepoznatom u komunističkom pokretu, da socijalističke zemlje mogu da prete uništenje drugoj socijalističkoj zemlji. Istovremeno pokazalo se da se ideološke razlike mogu instrumentalno iskorišćavati u politici državnog pritiska.

Kompleks pitanja koji je izbio otvoreno 1948. javljao se još u predratnim odnosima KPJ i Kominterne, u stavu SSSR-a prema jugoslovenskoj revoluciji i posebno posle oslobodjenja, kada su se na površini javili problemi jednostrano shvaćenog proleterskog internacionalizma, s posledicama na području međudržavnih odnosa, privredne saradnje i samostalnog unutrašnjeg razvitka.

Bitna pretpostavka otpora izvirala je iz unutrašnjeg bića jugoslovenske revolucije, prvenstveno iz njene samostalnosti i slobodarskih tradicija koje su je značajno pokretale. Komunisti su izveli revoluciju na osoben način koji nije uvažavao reprizu jednog velikog, ali prevaziđenog iskustva u drugom svetskom ratu. U praksi revolucionarne smene vlasti oni su odbacili shematsku podelu na dve faze revolucije izvodeći ovu kao nedeljivi proces socijalnog i nacionalnog oslobodjenja.

Odluka na otpor nije poticala samo iz stanja nužne odbrane već i iz ukupnog sagledavanja geopolitičkih, međunarodnih i, pre svega, unutrašnjepolitičkih pretpostavki. Jugoslavija je bila otvorena prema Jadranskom moru. Brza ekonomska preorijentacija Jugoslavije na ekonomska tržišta zapadnih zemalja bila je, pa ma koliko god praćena teškoćama objektivne prirode i pritiscima novih partnera u vidu nadoknade za nacionalizovanu imovinu stranaca, visokim kamatama, učenama za prelaz na stranu drugog bloka, preduslov da se ublaže i onemogućće posledice otkazivanja ugovora od strane SSSR-a i zemalja tzv. narodne demokratije. Ima autora, koji ističu, mada to zvuči paradoksalno, da je Jugoslaviji 1948. odgovarao sporazum o interesnim sferama iz 1944—1945, kao kočnica Staljinove agresivnosti prema Jugoslaviji.¹⁶ Jugoslavija nije bila spremna da napušta svoju načelnu poziciju u međunarodnim odnosima, ali je istovremeno prinudjena da maksimalno koristi objektivne protivurečnosti medju blokovima.

Napad IB na KPJ 1948. izazvao je šok, utičući na drugoj strani otrežnjavajuće na partijske kadrove. S obzirom na tajni karakter prepiske SKP(b) sa KPJ sukob je za najšire članstvo delovao kao iznenadjenje, gotovo kao udar groma iz vedra neba. Jedno vreme je iracionalno objašnjavan kao dovodjenje u zabludu Staljina o jugoslovenskim prilikama. Deo članstva nije uspeo da pre-

¹⁵ U svom ekspozeu on kaže: »To, dakle, ne samo da nije preuranjeno već je došlo i s izvjesnim zakašnjenjem, a razloge za to zakašnjenje treba objasniti time što je naša Partija do donošenja famozne Rezolucije Informbiroa gajila suviše iluzije i suviše nekritički primala i presadjivala kod nas sve što se radilo i kako se radilo u Sovjetskom Savezu, pa i ono što nije bilo u skladu s našim specifičnim uslovima, ni u duhu nauke marksizma-lenjinizma. Htjeli su se gotovi recepti, koji su nam nametani, ili smo i sami težili za njima; bilo je tendencije da se ide linijom manjeg otpora.« — Tito u Skupštini socijalističke Jugoslavije, Beograd 1978, 179.

¹⁶ Vladimir Dedijer, Izgubljena bitka J. V. Stalina, Sarajevo 1969, 377.

odoli izazov staljinističke ortodoksije. Političko-psihološki gledano ova pojava se mogla objašnjavati i činjenicom da je KPJ dugo razvijala kult SSSR-a u predratnom, ratnom i neposrednom postratnom periodu, smatrala sovjetski poredak za sinonim socijalizma i podržavala Staljinov autoritet u stvarima međunarodne politike i ideologije. Pogledi u skladu s iznetim izražavali su se u svakodnevnom životu i zvaničnoj propagandi Jugoslavije. Raskid sa starom praksom i napuštanje ranijih uzora teklo je u znaku unutrašnjih grčeva i lomova u »svijesti i duši«. ¹⁷ Unutrašnje-političku napetost zaoštavao je poziv Kominforma da se aktiviraju tzv. zdrave snage u KPJ. ¹⁸ Pored ljudi koji su intimno bili uvereni u ispravnost Staljinovih osuda, zaslepljenih autoritetom SKP(b) i njenih vodja, dogmata i nepopravljivo indoktriniranih, koji su shvatali SSSR svojom domovinom, u skladu sa vulgarno shvaćenom tezom o proleter-skom internacionalizmu, razbijačkom pozivu IB odazvao se i deo kadrova koji su računali da je poraz KPJ neminovan, rukovodjeni karijerističkim motivima.

Tito je borbu protiv tzv. informbirovštine smatrao borbom protiv kontra-revolucije i kao borbu za socijalizam. Pristalice IB, nezavisno od raznih motiva, ocenjivane su kao izdajnici naroda. Krivično su odgovarali pred vojnim sudovima za delo izdaje naroda i države i administrativno kažnjavani. Kaznu su izdržavali na jadranskim ostrvima: Golom otoku i Grguru. General Arso Jovanović ubijen je prilikom pokušaja prelaska rumunsko-jugoslovenske granice, dok su general Branko Petričević i pukovnik Vlado Dapčević uhvaćeni i osuđeni. Pojedine jugoslovenske diplomate u istočnoevropskim socijalističkim zemljama izjasnile su se takodje za Rezoluciju IB (Radonja Golubović i drugi). Pokušaji odmetanja članova sreskog komiteta u Kolašinu, na čelu sa sekretarom Bulatovićem, razbijeni su prilikom njihovog pokušaja bekstva u Albaniju. Pored A. Hebranga i S. Žujovića, isključenih iz KPJ ranije, iz Partije su isključeni Božo Ljumović, Radovan Zogović, Sava Zlatić, Bane Andrejev i drugi. Otkrivanje grupe Dušana Brkića, Stanice Opačića i Rada Žigića u CK KP Hrvatske pokazivalo je da je IB išao na razbijanje bratstva i jedinstva u KPJ.

Sukobljeno s novom situacijom rukovodstvo KPJ nije obustavljalo industrijalizaciju, odustajući međutim od ambiciozno zamišljenog programa i megalomanskih planskih zadataka. Izvršenje Petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede je produženo za jednu godinu, izvršene su strateške modifikacije plana i suženo ulaganje isključivo na ključne objekte. U rukovodstvu se napadala »religija industrijalizacije«, ocenjivana inače kao »ruski ostatak«.

Posle sukoba s Informbiroom unutrašnji razvitak Jugoslavije je tekao u znaku protivurečnih traženja novih puteva.

Odbacivanje napada IB proticalo je u znaku ukazivanja na njihove netačnosti, na prekrajanje istorije, nepoznavanje jugoslovenske stvarnosti, iskriv-

¹⁷ E. Kardelj kaže: »Najteži problem, međutim, bio je u nama samima.« — 7. d., 130. — »Bili smo surovi prema unutrašnjim agenturama Kominforma. Ali drukčiji nismo mogli biti, jer bismo inače direktno otvarali vrata Staljinu.« — Isto, 130.

¹⁸ »Zadatak ovih zdravih članova KPJ jeste da prisile svoje današnje rukovodioce da otvoreno i pošteno priznaju svoje pogreške i da ih poprave, da napuste nacionalizam, da se vrate internacionalizmu i da svim silama učvršćuju jedinstveni socijalistički front protiv imperijalizma, ili, — ako se današnji rukovodioci KPJ pokažu za to nesposobni — da ih smene i istaknu novo internacionalističko rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije«. — Rezolucija Informacionog biroa komunističkih partija o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije, Borba, 30 jun 1948.

ljavanje činjenica, amoralni sadržaj napisa u svetskoj komunističkoj štampi i istupanjima istaknutih prvaka komunističkih partija. No još je naglašavan značaj sovjetskog iskustva u izgradnji socijalizma. Jugoslovenski stav je u prvoj fazi nakon napada bio izrazito defanzivan, što se može objašnjavati nizom razloga unutrašnje i međunarodne situacije, dobijanja na vremenu, izgradjivanja strategije budućeg razvitka, suprotstavljanja alternative sovjetskom konceptu razvitka. Napad je dočekan s pojačavanjem političke mobilnosti, naglašavanjem štednje, sužavanjem investicionih ulaganja, okretanjem ka nacionalnim izvorima. Ogromno ljudsko naprezanje nije moglo da spreči podbacivanje planirane proizvodnje. Administrativni otkup uticao je na smanjivanje i onako oskudnih prinosa u poljoprivredi.

Pola godine posle otvorenog napada Informbiroa KPJ je u ekonomskoj politici prema selu prešla na široki front kolektivizacije jugoslovenskog sela. Globalna analiza ove pojave otkriva sledeće činjenice: sitni rascepkani individualni posed, primitivnu tehniku proizvodnje i agrotehnično siromaštvo, veliku potrebu za hranom u gradovima, za vojsku i u sirovinama za industriju, kao i saznanje da monopol nad viškovima pripada inokosnim seljacima. Pored ovih činjenica navedimo i poznate optužbe Informbiroa da su na jugoslovenskom selu preovladali kulaci. U literaturi postoji sklonost da se ova pojava objašnjava svim navedenim momentima ili isključivo težnjom da se otupi oštrica sovjetske kritike na politiku KPJ prema selu.¹⁹ Svako licitiranje o ovim uzrocima bilo bi nenaučno dok se ne prouče relevantni izvori. No poznato je da se Plenum CK KPJ opredelio januara 1949, za široki front kolektivizacije jugoslovenskog sela. Borba protiv »kulaka« trebalo je da se vrši »konkretno« i »individualno«, držeći se principa ograničavanja kapitalističkih elemenata.²⁰ Zadruga su počele masovno da se osnivaju, s ciljem »raskulačivanja« bogatih seljaka. Istovremeno s kolektivizacijom zaoštravano je pitanje otkupa koji je, kao tipična administrativna mera, izazivao vrenje na selu i otpore predaji viškova. Seljačke radne zadruge stvarane su u talasima korišćenja političke i psihičke prinude i ne vodeći računa da li se poštuje načelo dobrovoljnosti. Prilikom njihovog osnivanja rukovodstvo KPJ je kritikovalo odsustvo političkog rada, nebrigu o njihovoj unutrašnjoj organizaciji, rentabilnosti i perspektivi onih zadruga koje su bile pasivne i bez izgleda na opstanak. Nije postojala minimalna osnova mehanizacije i agrotehlike. Umesto propagande o produktivnosti seljačkih radnih zadruga one su, usled primitivne i destimulativne organizacije rada pokazivale manje rezultate od onih individualnih gazdinstava. Tekuća borba za kolektivizaciju smatrala se u KPJ kao vid klasne borbe na selu. Na širenje zadruga gledalo se kao na put razvitka socijalističke poljoprivrede. O opasnosti od kulaka i potrebi njihovog raskulačenja govoreno je u rukovodstvu KPJ i pre 1949. godine, pri čemu se na borbu koja predstoji gledalo kao na klasnu borbu,

¹⁹ V. Dedijer, n. d., 288.

²⁰ Pri stvaranju seljačkih radnih zadruga moralo se naročito uzeti u obzir — prema stavu CK KPJ: ubedjivanje u prednosti krupne socijalističke poljoprivredne proizvodnje na sopstvenom iskustvu; stvarati prelazne oblike (zadružne ekonomije), razvijati pored zadruga višeg i one nižeg tipa; boriti se protiv svih pojava kršenja ili izigravanja principa dobrovoljnosti odluka radnih seljaka, razvijati i negovati demokratizam u zadrugama, pomagati postojeće zadruge materijalno i organizaciono-politički, odlučnije boriti za podizanje materijalnog standarda. — Borba, 3 februar 1949.

ali se do plenarne sednice CK KPJ januara 1949. prednost u razvoju poljoprivrede davala opštem zemljoradničkom gazdinstvu.

Industrijalizacija se nastavljala uprkos napadu IB-ea, KPJ je stajala na stanovištu da borba protiv Informbiroa mora da se vodi u znaku nastavljanja socijalističke izgradnje. Naročito se zaoštavao problem radne snage u saobraćaju, rudarstvu i šumarstvu, zbog izvoza. Medju akutnim problemima isticala se fluktuacija radne snage. Boris Kidrič je marta 1949. tražio pooštavanje mera protiv svih onih koji »skitaju« i napuštaju posao u smislu gubljenja prava na obavezno snabdevanje. Radi ustaljivanja radne snage u teškoj industriji se poboljšavao sistem snabdevanja. Radnu snagu za industriju obezbedjivao je Narodni front, načelno preko dobrovoljnog opredeljivanja, mada nije mogla da se izbegne i prinuda. Ima slučajeva osipanja celih radnih brigada, iza kojih medjutim ne stoji neprijateljska motivacija već otpor seljaka da napuštaju polja u jeku sezone i odvajaju od svojih kuća. Ukinute su posebne ženske brigade Narodnog fronta.

Oživljuje interes za Narodni front kao političku organizaciju koja se procesu izgradnje sistema administrativnog rukovodjenja privredom pretvorila u deo državne strukture. Rehabilitaciji Narodnog fronta doprineo je Treći kongres NFJ, održan u Beogradu aprila 1949. godine. Neposredno nakon Kongresa E. Kardelj je istupao protiv zanemarivanja ove organizacije i sektaštva u političkom životu. Jednom rečju, na organizaciju Narodnog fronta nije trebalo gledati kao na neku »rodoljubsku« organizaciju.

U spoljnoj odbrani rukovodeći jugoslovenski komunisti nisu dozvoljavali da »imperijalisti« iskoriste za sebe »spor« KPJ sa SKP(b) (jer se on ipak svodio na taj dvostrani odnos), težeći da istraju na vlastitoj revolucionarnoj putanji. KPJ nije bila spremna da uzme oružje na Zapadu avgusta 1949., kada je Jugoslavija bila izložena žestokom pritisku socijalističkih zemalja, i kada se iščekivao napad na nju, jer to — kako se objašnjavao — nije odgovaralo koncepciji oslonca na vlastite snage. Socijalističkim zemljama nije medjutim smetalo da tvrde da se Jugoslavija pretvorila u imperijalističku bazu. Jugoslavija je praktično vodila borbu na dva koloseka: u zapadnoj štampi pisalo se o zajmovima koji nisu bili prihvaćeni, pristupu Jugoslavije Maršalovom planu, itd. Kandidovanje Jugoslavije za nestalnog člana Saveta bezbednosti vezivalo se za samostalno istupanje Jugoslavije u svetskoj organizaciji i pridržavanje njenog nezavisnog stava. Jugoslaviju je u datoj situaciji zanimalo da pred OUN iznese pritisak na Jugoslaviju u opštoj formi i da brani prava malih država. I prema Istoku i Zapadu stav Jugoslavije je bio nedvosmislen, iako uz izbegavanje »izazivačkih« i »avanturističkih« poteza. Tito je u vreme korejskog rata isticao da bi Jugoslavija više volela — ukoliko do toga dodje — da bude napadnuta kao nezavisna i neutralna zemlja nego kao deo bloka, pri čemu se računalo na svetsko javno mnjenje.

Pred jugoslovenskim komunistima postavilo se još polovinom 1949. godine prelaženje iz pasivnog stanja i odbijanja informbirovskih napada na aktivniju politiku i u medjunarodnim odnosima, posebno u OUN i na području povezivanja sa socijalistima. Kardeljeve analize iz 1950. godine suptilno vode računa o svim nijansama nezavisnog ponašanja raznorodnih subjekata medjunarodne zajednice. Ideju sporazuma velikih sila na račun drugih odbacivao je kao ponavljanje politike Minhena. Zapažao je samostalnije istupanje arapskih zemalja zbog

Izraela i Sueca, kao i evropskih zemalja, naročito Francuske, koja je nastojala da se ne uplete u rat na Dalekom istoku. Mada su južnoameričke zemlje glasale za SAD po političkim pitanjima već su u ekonomskim pokazivale da idu protiv njih. SAD su istupale protiv starih kolonijalnih sila, oslanjajući se sve više na nacionalne buržoazije pod njihovim ekonomskim uticajem. Kritikovala se sprost povezivanja sa socijalistima. Smatralo se da ono teče sporo zbog nasedanja levim frazama, naročito trockista. Pri tom povezivanju izričito se tražilo da se jugoslovenski političari i diplomatski funkcioneri ne pretvaraju u »komandantski centar« i ne mešaju u unutrašnje poslove dotičnih država. Ako se još 1949. postavilo pitanje da Jugoslavija izadje iz pasivnog odbrandbenog položaja naredne godine prevazišla se i situacija kada je ona u OUN i uopšte istupala kao da u svetu postoji samo ona i »sovjetski tabor«. Krajem 1950. Politbiro KPJ je smatrao da Jugoslavija na međunarodnoj pozornici treba da istupa kao »konstruktivna i miroljubiva sila«.

Unutrašnji razvoj Jugoslavije tekao je od napada Informbiroa u znaku zaštite samostalnosti, pojačavanja odbrane, sprečavanja ubacivanja propagandnog materijala i obaveštajnih grupa u zemlju, onemogućavanja poraženih nacionalističkih snaga da iskoriste krizu u odnosima Jugoslavije sa socijalističkim zemljama i pritisak Zapada. Izbijanjem korejskog rata i upadom kineskih dobrovoljaca u Koreju, preko granične reke Jalu, koje je bilo praćeno Mak Arturovim traženjima od Trumana da se bombarduje Kina, upotrebi atomska bomba i izvrši invazija kineskog kopna sa Formoze opasnost od svetskog rata se naglo pojačala i dovela do usijanja u međunarodnim odnosima sukobljenih blokova. Jugoslavija je organizovala štabove partizanskih odreda koji su ispresecali celu zemlju. Izvršena je decentralizacija stanovanja rukovodećeg kadra, pojačana obaveštajna služba, započeo rad na izgradnji skloništa, razvila civilna zaštita, utvrđen plan propagande. Jugoslovenska propaganda je započela da suzbija mit o odlučujućoj i presudnoj ulozi atomske bombe. Na jednoj strani mobilisana je radnička klasa, a na drugoj istraživane mogućnosti dobijanja oružja bez uslova.

Početni koraci tzv. decentralizacije i demokratizacije 1949—1950. protresli su redove Partije i izazvali pojačani politički rad. Ti procesi su tekli istovremeno sa zaoštavanjem borbe protiv fenomena tzv. malogradjanštine u redovima inteligencije, kulturnih radnika, advokata, studenata koje su zaoštavali usputni i sporadični incidentalni odnosi. Njihove manifestacije odražavale su se u više pravaca: kritike »fašističke milicije«, odbojnosti prema svim merama Partije u kulturnoj politici, kao vid oživljavanja ždanovista, ekcesima crkve i njenih službenika, parolama o razbijanju Jugoslavije čiji je život osudjen čim se odbije napad Informbiroa. Kritici je podvrgavana »lopatarska kultura«. Podstičući nove procese rukovodeći komunisti su ukazivali na podizanje glave »starih reakcionera«, uzimanja maha malogradjanskih elemenata, izloženosti komunista uticajima crkve (verski obredi, itd.).

Stanovište CK KPJ, odnosno njegovih predstavnika bilo je više nego jasno u vezi sa oživljavanjem građanskih sadržaja u fazi proklamovanja demokratizacije, debirokratizacije i decentralizacije jugoslovenskog društva. Tito je još januara 1949. isticao da baš sada, kada se KPJ zaputila novim putem, ona mora biti mobilisana i jedinstvena kao centralizovani organizam. Po njemu,

KPJ je lenjinistička partija i samo je preko demokratskog centralizma mogla držati razvoj u svojim rukama. Tito nije potcenjivao uticaj Zapada, ali je isticao da čim se KPJ odlučila da raskrsti s »Rusima« znalo se da će biti dosta opasnosti. Po njemu, ukoliko Jugoslavija bude imala razvijenije odnose sa Zapadom utoliko je Partija morala da bude mobilnija. Kardeljeva analiza je polazila od shvatanja da svaki demokratski preokret zahteva da se pojača rad Partije, jer je novim procesima izazvan dotadašnji mentalitet, svest ljudi i stil rada. Ukoliko se Partija jače osloni na proletarijat utoliko će malogradjanština biti poslušnija. U odnosu na malogradjanštinu u Sloveniji Kardelj izričito kaže da ona nije bez korena, ali i da je izrazito kukavička.

KPJ je 1949-50. razdvajala borbu protiv religije od borbe protiv političke akcije crkve. Posle faze »ratobornog katolicizma« (1945—1946) Rimokatolička crkva bojkotuje državu, izoluje se, podzemno rovari — oslonjena na Vatikan koji je postavljao biskupe neraspoločene da saraduju s vlašću. Dogadjaji 1948 do 1950, kako unutrašnji, tako i međunarodni, uticali su na ohrabrivanje hijerarhije i dela sveštenika, vezanih disciplinom i centralizovanim ustrojstvom za politiku crkvenih starešina. Rimokatolička crkva u Jugoslaviji primala je pomoć iz inostranstva i prema proceni KPJ zloupotrebljavala je prilikom podele vernicima. Načelna politika KPJ je polazila od osnovne premise da su crkva i država u Jugoslaviji ustavno odvojeni. Podržavala se diferencijacija medju sveštenicima putem stvaranja sveštentičkih udruženja, ali je ovaj proces u Hrvatskoj nailazio na znatne teškoće. Borba protiv crkve za KPJ nije bila stvar kampanjskog karaktera, a na drugoj strani vlast se borila protiv »popovštine« kao »strane agenture« a ne protiv crkve kao ustanove, i religije, kao društveno-istorijske pojave. Nastava veronauke se dozvoljavala samo u okviru crkvi, a učitelji koji su bili nosioci misticizma nisu mogli da vrše prosvetnu funkciju.

Mere usvojene na Drugom plenumu CK KPJ jačale su izvršnu moć Partije, snažile vezu izmedju KPJ i državne vlasti, povećavale plaćeni, profesionalni aparat Partije, uvodile oblasne narodne odbore. Ova poslednja mera izazvala je kritičke refleksije pojedinih članova rukovodstva KPJ (Mihe Marinka), s težištem na negativnim efektima koji su se mogli očekivati. Prema Marinku oblasni odbori nisu mogli da ostvare vezu sa srezovima. Oni su ugrožavali i jedinstvo vlasti deobom kompetencija izmedju vlade i oblasti, a prvenstveno su značili vraćanje na »stare kneževine« kakve su bile Kranjska i Koruska.

U okviru protivurečnih procesa 1949. godine, koji su na jednoj strani vodili kolektivizaciji i povećavanju partijskog i administrativnog aparata izraženom, izmedju ostalog, i u stvaranju oblasnih narodnih odbora, sprovedjena je ideja decentralizacije savezne uprave, i to najpre u privredno-organizatorskoj sferi države. Razrasli administrativni aparat je pretio da postane gospodar i tutor celokupnog društvenog života. Boris Kidrič izneo je decembra 1949. predlog za reorganizaciju savezne vlade na principu pretvaranja privrednih ministarstva u suštini u privredne organe tipa generalnih direkcija.

Strujanja u teoriji i promene, pa ma bile i početne u društvenoj organizaciji, neizostavno su tražile i promene u KPJ, koja ih je inspirisala i pokretala. KPJ je do 1952. počivala na lenjinističkoj teoriji revolucionarne avangarde, prema kojoj se vodeća uloga radničke klase obezbedjivala, pre svega, vodećom ulo-

gom KPJ u sistemu vlasti. Preko organa vlasti i političkih foruma sve više je dolazila do izražaja komandujuća društvena uloga KPJ. Odluke Drugog plenuma CK KPJ o snaženju profesionalnog partijskog aparata skretali su pažnju na proces srastanja partijskog i državnog aparata. Započeti proces debirokratizacije tražio je novi metod političke akcije, oživljavanje teorijskog rada, preispitivanje mnogih od ranije utvrđenih rešenja, oslobodjanje društvenih nauka od dogmatizma, razvijanje inicijative masa i podizanje njihove socijalističke svesti. CK KPJ je u toku 1950. uputio više direktivnih pisama članstvu povodom sukobljavanja novih koncepcija sa dogmatskim i birokratskim tendencijama.

Treći plenum CK KPJ, održan krajem decembra 1949. založio se za suzbijanje birokratizma, ukalupljenosti misli i jačanje inicijative. Traženo je da se u školama vaspitava novi, slobodni i odvažni »socijalistički čovek«, čija su shvatanja široka i raznovrsna, kome je tudj birokratizam. Morao se stvoriti nastavnički kadar sposoban da vaspita »svestrano razvijenog čoveka-graditelja i branioca socijalizma«. Smatralo se da će se takav kadar dobiti upornom borbom protiv birokratskih metoda u školstvu, postići razmahom borbe mišljenja, svestranim razvijanjem inicijative, slobodnom izmenom praktičnih iskustava i shvatanja na liniji borbe za izgradnju socijalizma u Jugoslaviji. Istovremeno s novom perspektivom u razvoju školstva, posebno sadržaju nastavnog procesa Plenum je ukazao na neophodnost onemogućavanja birokratizma u ustanovama koje su rukovodile školstvom. Smisao nove orijentacije se sastojao u razvijanju inicijative u školama.²¹

Kao rezultat sukoba s Informbiroom počeo je više da se naglašava značaj vlastite prakse. Još je drugi plenum CK KPJ januara 1949. konstatovao da »veličina dela CK KPJ« nije duboko zasadjena u socijalističku izgradnju u Jugoslaviji. Podsticalo se proučavanje radova Tita i Kardelja, s kritičkom opservacijom da se istoriji SKP(b) prilazi kao većitom receptu, što predstavlja vid krivog teorijskog odgajanja članstva. Samo učenjem postavki Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina u agitaciji i propagandi KPJ nije se mogao videti razvoj izgradnje socijalizma u sopstvenoj zemlji. Promene koje su se zbivale u društvenoj organizaciji nisu mogle da se ne odraze i na idejne poglede jugoslovenskih komunista. U praksi borbe protiv Informbioa i kritičkog ispitivanja sopstvenih iskustava u rukovodstvu KPJ sazrevali su novi teorijski pogledi na demokratiju u Partiji, idejnu borbu i prevazilaženje idejnog monopola koji je sprečavao diskusiju i slobodnu razmenu mišljenja. Otvarao se niz novih ideološko-teorijskih i praktično-političkih problema, koji su tražili odgovor: o karakteru svojine u socijalizmu i društveno-ekonomskim odnosima uopšte, o ulozi države u rukovodjenju privredom, odumiranju države posle osvajanja političke vlasti, suštini proleterskog internacionalizma i odnosima medju socijalističkim državama. Staljinizam je dogmatizmom za dugo bio umrtvio stvaralačka traženja u oblasti državne i društvene organizacije prelaznog perioda. Edvard Kardelj je pred Narodnom skupštinom FNRJ maja 1949., prilikom pretrasa Predloga zakona o narodnim odborima, naglašavao značaj razvitka so-

²¹ Arhiv CK SKJ, Iz Rezolucije III Plenuma CK KPJ o daljim zadacima u oblasti školstva.

cijalističke demokratije u smislu veće »narodne samouprave«. ²² KPJ je očigledno tražila alternativu staljinističkom centralizmu u sledstvu sukoba koji je izbio, vraćajući se vrelima vlastite revolucije i izvornim radovima klasika marksizma. Ta nova alternativa društveno-ekonomskih odnosa trebalo je da se formuliše nezavisno od napred prikazanih nepovoljnih odnosa: međunarodnih, unutrašnje-političkih prilika, kulturne zaostalosti i nerazvijenosti demokratskih tradicija. Na mesto administrativnog koncepta socijalizma pokušala je da se konstituiše koncepcija slobodnog socijalizma, na drugoj društveno-ekonomskoj osnovi. Za taj put ka novoj koncepciji, karakteristično je pored navedenog, da je tekao u znaku protivurečnih procesa, otpora i nerazumevanja, pa i usputnih stranputica. Teorijska misao usmeravala se, dalje, na kritičku valorizaciju marksističkog nasleđja, istorije KPJ i međunarodnog komunističkog pokreta, analizu puteva svoje revolucije. Jače se ukazivalo na organizaciju narodnooslobodilačkih odbora, partizanskih odreda i uopšte narodno-oslobodilačkog pokreta kao na otelotvorenje samoupravne prakse i duha. KPJ daje inicijativu za povećanje uloge radnika u proizvodnji i njenoj organizaciji; obnavljaju se zapostavljena proizvodna savetovanja, podstiču se forme političke demokratije u preduzećima i ustanovama. Ideja državne decentralizacije i pojačavanja materijalne i političke osnove narodnih odbora predstavlja početne korake razgradjivanja starog sistema, ali bez bitnijih društveno-ekonomskih promena. U razgovoru grupe rukovodilaca KPJ, na čelu s Edvardom Kardeljom na čelu, s. J. B. Titom u Splitu rešeno je da se odlučnije podrže samoupravne tendencije u preduzećima. ²³ Sazrevala je misao da se upravljanje preduzećima preda radnicima. Nove vizionarske ideje i početne mere radjale su se i probijale u atmosferi straha od negativnih međunarodnih posledica, dezorganizacije društva i anarhističkih pojava. Krajem 1949. radnički saveti uvedeni su u 215 jugoslovenskih preduzeća. KPJ je menjala generalnu liniju u smislu oblikovanja novog sistema društvene organizacije bez uzora, idući putevima koji su bili novi i neispitani, skopčani s najraznovrsnijim neizvesnostima.

Ozakonjavanjem radničkih saveta polovinom 1950. izražena je i nova generalna linija KPJ u izgradnji socijalizma. Suština ovog »revolucionarnog zakona«, koji je simbolično nagovestio osnove i karakter nove društvene organizacije Jugoslavije, sastojala se od shvatanja da KPJ mora sprečiti proces podržavljenja društva koji je pretio da potkopa vlast radničke klase. Bio je to istovremeno alternativni program staljinističkom centralizmu. Prilikom izrade nacрта zakona o radničkom upravljanju privredom Boris Kidrič je radničko upravljanje označio kao »početak kraja birokratizma«.

Imajući iza sebe pobedonosno izvedenu oružanu revoluciju i početne uspehe u izgradnji socijalizma KPJ se nije zatvarala prema svetu, niti ignorisala političku i geografsku poziciju Jugoslavije izmedju sveta kapitalizma i staljinizma. Tito je, prilikom obrazlaganja ovog Zakona, bio izričit u više pravaca:

²² U poredjenju s starim Zakonom o narodnim odborima novi se odlikovao — po Edvardu Kardelju daljim razvijanjem i produblivanjem narodne, socijalističke demokratije i jasnijom perspektivom daljeg razvijanja narodnih odbora kao političke i organizacione osnove državnog uredjenja i socijalističke demokratije, u prvom redu kroz sve neposrednije i sve šire privlačenje masa u mehanizam upravljanja državom. — Sedmo redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda 25—28 maj 1949, Sten. beleške.

²³ Kardelj, Sećanja ..., 136.

prvo, društveni procesi u mladom jugoslovenskom revolucionarnom društvu nalazili su se do tada pod kontrolom države; drugo, Zakon nije došao preuranjeno već sa zakašnjenjem; treće, radničko samoupravljanje trebalo je da spreči da se u privredi ugnezdi »zarazna bolijest, koja nosi ime birokratizam«; četvrto, nije se radilo o apstraktnim propagandnim parolama već o »programu socijalističkog odnosa u proizvodnji, u pogledu društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti trudbenika«; peto, za generalnog sekretara KPJ zakon je bio logična posledica revolucije u Jugoslaviji i dotadašnjeg socijalističkog razvitka.²⁴

Uvodjenjem radničkih saveta Jugoslavija nije apsolutizovala svoje iskustvo, ne smatrajući da je njen put, koji su mnogi na strani nazvali eksperimentom u oblasti industrijske demokratije, jedini put, koji moraju slediti sve zemlje.

Summary

AN OUTLINE OF THE MAIN DIRECTIONS OF SOCIAL CHANGE IN YUGOSLAVIA IN 1949—1950

Because the time being dealt with is still not considered to be part of history as a science and since at that time the door of Yugoslav post-war development had only slightly opened, the author set two important limits contained in the title itself: he follows the »outline« of the process and discusses »the main« directions of social change which was enhanced by the disagreement with the Communist Information Bureau.

The paper is based on part of the unpublished documents of the Party, on published documents and on unextensive, mainly political literature of the great Yugoslav cross-roads in 1948—1950. He extensively presents the unusually homogeneous and dramatic historical context, in which self-management was born as an alternative to the system of administrative centralism of the period and strong state control in all spheres of life. He observes and examines the contradictory situation, in which the leading forces of Yugoslav society decided for decentralization in terms of self-management at the time when objective circumstances demanded the strongest centralism.

The concept of self-management established itself in spite of inadequate international and local political circumstances, cultural backwardness and an undeveloped democratic tradition. Yugoslav Communists considered that situation to be a reaffirmation of the revolutionary, democratic self-management of the Yugoslav revolution, a return to its sources, to critical analysis and consideration of its own practice, by emphasizing its general Marxist inheritance and the past experience of the Paris Commune and of the October revolution; they strived for the liberation of political thought from dogmatism, for the development of the initiative of the masses and an increase in their socialist awareness.

In the struggle against the Communist Information Bureau and by critical examination of the experiences of the leadership of the Communist Party of Yugoslavia new theoretical concepts of democracy in the Party were borne as well as the struggle for ideas and the overcoming of the monopoly of ideas, which had a hindering affect on discussion and the free exchange of ideas. The process leading to the establishment of workers' councils as an initial and principled negation of the centralist system of the organization of society developed in contradictory processes. They indicated, on the one hand, the strengthening of the executive power of the Party, the professionalisation of its apparatus, the collectivisation of agriculture and rehabilitation of the National Liberation Front as a political organization, initial changes in the style of work of the Party and the overcoming of bureaucracy in the life of society. The Communist Party of Yugoslavia in its 3rd plenary session, December 1949, stood

²⁴ Tito u Skupštini socijalističke Jugoslavije 1942—1977, 178—193.

against modelling of thoughts and dogmatism and required the education of a new free and decisive »socialist man«.

The solution of the situation of that period was found in the second half of 1949 in workers' councils, which were legalized a year later. New concepts and their materialization indicated the possibility for the development of free socialism based on the socio-economic system which is characteristic today of the social order of Yugoslavia, in spite of disagreements and the misunderstanding and devaluation of self-management and formal-institutional digressions.

Ivan Kristan

FEDERALIZEM V USTAVNEM SISTEMU NOVE JUGOSLAVIJE

(Enakopravnost narodov in narodnosti v federaciji)

Federalizem je nesporno ena osnovnih opredeljujočih sestavin ustavne ureditve nove Jugoslavije. Brez te sestavine nove Jugoslavije ne bi bilo.

Ta trditev je razumljiva, če imamo pred očmi zgodovinski proces nastajanja nove Jugoslavije, v katerem je bila ideja federalizma ves čas v ospredju. S stališča rešitve nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji je federalizem resnično najpomembnejša pridobitev narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov. Za jugoslovanske narode ne bi bila sprejemljiva nobena druga rešitev. Federacija je bila, kot pravi Josip Broz Tito, zgodovinska potreba. Težnjo po federaciji jugoslovanskih narodov so izražali najnaprednejši duhovi naših narodov, kot so bili Ivan Cankar, Svetozar Marković, Dimitrije Tucović idr. Tudi Komunistična partija Jugoslavije si je v bivši Jugoslaviji postavila za cilj federacijo kot obliko rešitve nacionalnega vprašanja. Šele NOB v letih 1941—1945 je omogočila uresničitev ideje o federaciji.

Narodnoosvobodilni boj je kompleksen družbeni proces, v katerem je mogoče zaznati bogastvo načel za nove družbene odnose. Eno takih je federalizem, ki pomeni temeljno pridobitev narodnoosvobodilnega boja.

Ni naključno, da se uresničitev ideje o federaciji veže prav na dogodke pred štiridesetimi leti, ko so jugoslovanski narodi začeli osvobodilni boj zoper okupatorja in domače izdajalce. Takrat so boj povezovali s pričakovanji nove, pravičnejše družbene ureditve, takšne, kjer ne bo žgočih socialnih, političnih in nacionalnih protislovij, kakršna so razjedala bivšo Jugoslavijo. Narodnoosvobodilni boj je v sebi torej nosil pričakovanja, da se stara Jugoslavija ne bo več vrnila. »Beseda narodnoosvobodilna borba bi bila samo fraza, bila bi celo prevara, če razen splošnega jugoslovanskega pomena ne bi imela tudi nacionalnega pomena za vsak narod posebej, to je, če ne bi razen osvoboditve Jugoslavije pomenila tudi osvoboditev Hrvatov, Slovencev, Srbov, Makedoncev, Arnavtov, Muslimanov itd., če narodnoosvobodilna borba ne bi imela vsebine, da zares prinaša svobodo, enakopravnost in bratstvo vsem narodom Jugoslavije, kajti prav v tem je njeno bistvo,« je pisal decembra 1942 Tito.¹

Graditev federacije je bila odraz takšnih pričakovanj in teženj po novem. Federacija je bila objektivno v interesu vseh jugoslovanskih narodov, tako velikih kot majhnih. Nihče sam zase ne bi mogel učinkovito zavarovati svoje samostojnosti. Zavarujemo jo lahko samo, če smo združeni.

¹ Josip Broz-Tito: Nacionalno vprašanje in revolucija, Ljubljana, str. 61.

To misel je poudarjal Edvard Kardelj še v prejšnji Jugoslaviji v zvezi s tezo kominterne o razbitju stare Jugoslavije in ustanovitvi samostojnih nacionalnih držav posameznih narodov: »Četudi je treba Hrvatom in Slovencem priznati pravico do samoodločbe, je vendarle vsaka separatistična akcija, ki skuša v tem trenutku razbiti Jugoslavijo, dejansko priprava za novo podjarmljenje, ne pa za samoodločbo.«²

Isto misel je velikokrat poudarjal Tito po osvoboditvi, ko je govoril o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov, o njihovi medsebojni povezanosti s skupnimi življenjskimi interesi. »Nobena od naših republik ne bi bila sama zase nič, da nismo vsi skupaj!« je dejal Tito pred dvajsetimi leti.³

Če je bilo torej očitno, da se po končanem narodnoosvobodilnem boju prejšnja Jugoslavija ne bo mogla več obnoviti, ker je hkrati z osvobodilnim bojem zoper okupatorja potekala tudi socialna revolucija, pa ni bilo vseeno, kakšna naj bo nova država. Odgovor na to vprašanje je dalo drugo zasedanje AVNOJ v Jajcu 29. novembra 1943, ko je bil med drugimi sklepi sprejet tudi tisti, da bo nova Jugoslavija federacija.

Mnogim sicer ni bilo povsem jasno, kaj pomeni federacija kot oblika državne ureditve — ljudem je pomenila nekaj, kar je boljše od stare Jugoslavije — vendar pa sta bili od vsega začetka nesporni dve načeli, ki izhajata iz sklepov AVNOJ:

- prvič, prostovoljnost vključitve posameznih narodov v federacijo in
- drugič, enakopravnost narodov v federaciji.

Ti dve načeli sta nosilni načeli jugoslovanske federacije. Ko govorimo o avnojskih načelih, ki jih štejemo za trajno podlago federacije, mislimo predvsem na ti dve, čeprav je kot njuno sestavino treba navesti še dve, to je na eni strani razvijanje samostojnosti (državnosti) posameznih narodov in na drugi strani zavest o skupnih interesih. Prav zavest o skupnih interesih je ena najbolj izrazitih stalnic v graditvi naše federacije. O tem pravi Edvard Kardelj: nova Jugoslavija ne nastaja zaradi kompromisa med srbskim narodom in v stari Jugoslaviji zatiranimi narodi... marveč kot rezultat prepričanja narodov Jugoslavije, da je federativna Jugoslavija najboljša in najbolj trdna oblika za maksimalno zavarovanje svobodnega razvoja slehernega od njih.⁴

Takšna avnojska načela so logičen rezultat nastajanja federacije med NOB. Federacija se je gradila od spodaj navzgor.⁵ To pomeni, da so temelje svoje državnosti gradili najprej posamezni narodi, kar pomeni uresničitev pravice do samoodločbe, hkrati pa so se pripravljali na združitev v federacijo. Dialektično sta se med seboj prepletala dva procesa: graditev lastne državnosti posameznih narodov, uveljavljanje njihove samostojnosti in graditev federacije kot skupne države.

Slovinci smo svojo državo gradili v úzvirnem procesu nastajanja in delovanja Osvobodilne fronte, ki je iz politične organizacije prerasla v enotno vse-

² Edvard Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana, str. 54.

³ Josip Broz-Tito: Nacionalno vprašanje in revolucija, n. d., str. 221.

⁴ Edvard Kardelj: Pot nove Jugoslavije, Ljubljana 1946, str. 66.

⁵ Ivan Kristan: Razvoj jugoslovanskega federalizma do l. 1974, Pravniki, št. 10—12/1975, str. 327.

ljudsko osvobodilno gibanje in v organizatorja ter nosilca nove ljudske oblasti, prerasla je v »državo v državi«.⁶

Obrisi slovenske države so bili jasni že jeseni 1941, ko se je Vrhovni plenum OF na tretjem zasedanju hkrati konstituiral v Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO). Ta proces je dosegel vrh na Kočevskem zboru oktobra 1943, ko so bili formalno postavljeni temelji slovenske državnosti.⁷

S tega zbora so šli naši delegati na drugo zasedanje AVNOJ v Jajce, kjer so 29. novembra 1943 z delegati drugih narodov sprejeli sklep o zgraditvi Demokratične federativne Jugoslavije.

»Na temelju pravice vsakega naroda do samoodločbe, všteti pravico do odcepitve ali združitve z drugimi narodi, in v skladu z resničnim razpoloženjem vseh narodov Jugoslavije, ki je prišlo do izraza med triletno skupno narodnoosvobodilno borbo, ki je skovala nerazdružljivo bratstvo narodov Jugoslavije, izdaja Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije naslednji odlok:

1. Narodi Jugoslavije nikdar niso priznavali niti ne priznavajo razkosanja Jugoslavije po fašističnih imperialistih in so v skupni oboroženi borbi dokazali svojo trdno voljo, da ostanejo združeni v Jugoslaviji.

2. Da bi se izvedlo načelo suverenosti narodov Jugoslavije, da bi predstavljala Jugoslavija resnično domovino vseh svojih narodov in da nikdar ne bi postala poprišče katerekoli hegemonistične klike, se Jugoslavija gradi in se bo zgradila na federativnem načelu, ki bo zagotovilo popolno enakopravnost Srbov, Hrvatov, Slovencev, Makedoncev in Črnogorcev oziroma narodov Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine...

3. Narodnim manjšinam v Jugoslaviji se zagotovijo vse narodne pravice.⁸

Drugo zasedanje AVNOJ v Jajcu je za novo Jugoslavijo zelo pomembno zaradi dveh odločitev: prvič, ker so bili tu postavljeni državnopravni temelji nove Jugoslavije in drugič, zaradi pomembne odločitve, da bo nova Jugoslavija federacija.

Odloki drugega zasedanja AVNOJ so imeli ustavnopravni značaj.⁹ To pomeni, da je imel AVNOJ na zasedanju v Jajcu značaj revolucionarne konstituantne, ki je dotedanjim pridobitvam narodnoosvobodilnega boja in revolucije dala državnopravno obliko. S tem so bile te pridobitve po eni strani zavarovane pred poskusi sovražnikov, da bi jih spodkopavali, na drugi pa je bilo zagotovljeno njihovo nadaljnje utrjevanje in razvijanje.

Na zasedanju AVNOJ v Jajcu je bila v bistvu ustanovljena federacija — Demokratična federativna Jugoslavija (DFJ) — s šestimi federalnimi enotami (Srbija, Hrvatska, Slovenija, Makedonija, Črna gora ter Bosna in Hercegovina), v katerih živi pet enakopravnih narodov (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Črnogorci). Avtonomne enote takrat še niso bile ustanovljene, ampak šele tik

⁶ Boris Kidrič: Zbrano delo, I. knjiga, Ljubljana 1958, str. 315.

⁷ Ivan Kristan: Kočevski zbor — rojstvo samostojne Slovenije, Teorija in praksa, št. 7—8/1973.

⁸ Prvo in drugo zasedanje AVNOJ, Ljubljana 1973, str. 328.

⁹ Makso Šnuderl: Politični sistem Jugoslavije, Ljubljana 1965, str. 27.

pred tretjim zasedanjem AVNOJ, in ta je njihovo ustanovitev na tem zasedanju avgusta 1945 potrdil.¹⁰

Sklepe AVNOJ in posebej sklep o združitvi v federacijo so vsi jugoslovanski narodi vsak zase izrecno potrdili na zasedanjih najvišjih nacionalnih predstavniških teles leta 1944. Proces potrjevanja sklepov AVNOJ smo začeli Slovenci na črnomeljskem zboru,¹¹ končali pa so ga Srbi 11. novembra 1944 na zasedanju velike protifašistične narodnoosvobodilne skupščine Srbije.

Slovenski narodnoosvobodilni svet (SNOS) je v Črnomlju 19. februarja 1944 sprejel deklaracijo o potrditvi dela slovenske delegacije na drugem zasedanju AVNOJ. V njej je poudarjen nastanek federativne Jugoslavije in združitve Slovencev z drugimi narodi:

»Slovenski narod se je združil z narodi Srbije, Hrvaške, Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine v enotni državni skupnosti, v federativni Jugoslaviji, zgrajeni na načelih resnične ljudske demokracije in narodne enakopravnosti, svobodno, po svoji lastni volji, na temelju pravice slehernega naroda do samodločbe, vključno pravico odcepitve pa tudi združitve z drugimi narodi,« je med drugim zapisano v deklaraciji.¹² V tem stavku je dejansko strnjeno bistvo avnojskih načel o federaciji jugoslovanskih narodov.

Gledano s tega zornega kota in upošteva je dejstvo, da so takšne izjave sprejeli vsi jugoslovanski narodi, je drugo zasedanje AVNOJ nesporno odločilnega pomena za nastanek federacije. Odločitev glede federacije je bila takrat dokončna, ne sicer v formalnem pogledu, saj je vendarle šlo v celoti za začasno ureditev med narodnoosvobodilno borbo in je bilo treba za dokončno ureditev počakati še na sprejem ustave. Dokončna je bila v materialnem smislu, kajti nobenega dvoma ni bilo, da ni mogoča vrnitev k unitarni ureditvi prejšnje Jugoslavije.

Prav zaradi nesporne odločitve jugoslovanskih narodov za federacijo že na drugem zasedanju AVNOJ in s potrditvijo sklepov AVNOJ tudi ni uspel poskus opozicije v začasni ljudski skupščini DFJ avgusta 1945, da bi preprečila sprejem zakona o ustavodajni skupščini zaradi njene dvodomne strukture.¹³ To pa po mnenju opozicije ni bilo v skladu s sporazumom Tito-Šubašić in bi imelo za posledico, da konstituenta ne bi bila suverena, saj je že predvidena federativna ureditev. Ko je Edvard Kardelj, minister za konstituento v enotni vladi DFJ, na to stališče opozicije odgovarjal, je poudaril, da imajo odloki drugega zasedanja AVNOJ o federativni ureditvi Jugoslavije ustavno naravo. »To ne pomeni, da s tem vežemo roke konstituenti. Konstituenta lahko, če hoče, odpravi federacijo, to je njena pravica. Toda stvari ne moremo postaviti tako, kakor da smo danes glede ureditve države pred praznino. Jugoslavija je danes

¹⁰ Ivan Kristan: Ustanovni položaj avtonomnih pokrajin v SFRJ, Teorija in praksa, št. 9/1981, str. 1016.

¹¹ Prvo zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora (SNOO) v Črnomlju 19.—20. febr. 1944, ko se je Slovenski narodnoosvobodilni odbor preimenoval v Slovenski narodnoosvobodilni svet (SNOS).

¹² Vanek Šiftar: Razvoj ljudske oblasti med NOB v Jugoslaviji, Maribor 1976, str. 158.

¹³ V zakonu o ustavodajni skupščini je bila predlagana (in sprejeta) dvodomna konstituenta, ki jo sestavljata zvezna skupščina, voljena po proporcionalnem načelu, in skupščina narodov, voljena po paritetnem načelu iz enakega števila poslancev posameznih republik, s čimer je bila uveljavljena enakopravnost narodov Jugoslavije.

federativna država . . . Najpomembnejša pridobitev osvobodilnega boja je federativna ureditev Jugoslavije.«¹⁴

Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ), ki jo je ustavodajna skupščina proglasila 31. januarja 1946,¹⁵ je uzakonila pridobitve NOB. To je bila njena osnovna naloga, kajti te pridobitve so bile sestavni del naše družbene stvarnosti in je bilo treba z ustavo zagotoviti prehod iz revolucionarnega stanja, iz faze začasne ureditve med NOB, v redno ustavno ureditev.

S stališča federalizma je pomembnih nekaj načel, ki jih vsebuje ustava in ki pomenijo nadaljevanje ureditev drugega zasedanja AVNOJ.

Glede strukture federacije ni bistvene spremembe v primerjavi s sklepi v Jajcu: pet narodov živi v šestih republikah. Novo je to, da sta v okviru republike Srbije ustanovljeni dve avtonomni enoti, to je Avtonomna pokrajina Vojvodina in Avtonomna Kosovsko-metohijska oblast (2. člen ustave SFRJ).¹⁶

Pravice in dolžnosti so razdeljene med federacijo in republike po pravilu, da ima federacija take pravice in dolžnosti, ki jih izrecno določa ustava, vse drugo pa je pravica in dolžnost republik. Domneva pristojnosti govori torej v korist republik (9. člen, 44. člen ustave FLRJ).

Federacija se gradi iz republik. Republike prenašajo na federacijo nekatere pravice in dolžnosti, in sicer tiste, ki so določene v ustavi FLRJ. »Ljudska republika Slovenija izvršuje državno oblast suvereno, prenaša pa na Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo tiste pravice, ki so določene v ustavi FLRJ.«¹⁷ Toda te suverene pravice, ki so jih narodi Jugoslavije prenesli na federacijo, s tem niso prenehale biti pravice vsakega posameznega naroda.¹⁸

Republike so države z vsemi obeležji: imajo svojo ustavo, ki jo sprejmejo samostojno, imajo svojo državljanstvo (poleg zveznega državljanstva), imajo najvišje organe oblasti, to je skupščino, prezidij, vlado. Pri tem je še posebej značilno, da imajo republike prezidij, to je kolektivnega šefa republike kot države, ki ga po letu 1953 niso imele več.

Federativno strukturo Jugoslavije izraža tudi dvodomna zvezna skupščina. Ljudsko skupščino FLRJ sestavljata zvezni svet, ki predstavlja splošni politični dom vseh državljanov, in svet narodov, ki predstavlja dom federalnih enot (čl. 52 ustave FLRJ).

Enakopravnost narodov se uresničuje s paritetno sestavo sveta narodov in z načelom dvodomnega odločanja. Medtem ko se v zvezni svet volijo poslanci po načelu, da se en poslanec voli na enako število prebivalcev (na 50 000), pa se poslanci v svetu narodov volijo po načelu enakopravne zastopanosti republik, torej po paritetnem načelu: po 30 poslancev iz vsake republike, po 20 iz avtonomne pokrajine in po 15 iz avtonomne oblasti (čl. 53 in 54. ustave FLRJ).

Domova zvezne skupščine sta med seboj enakopravna. O zadevah iz pristojnosti zvezne skupščine odločata domova po dvodomnem načelu in en dom ne

¹⁴ Edvard Kardelj: Pot nove Jugoslavije, str. 142.

¹⁵ Uradni list FLRJ št. 10/1946.

¹⁶ Medtem ko je bil sklep o ustanovitvi šestih republik sprejet že na drugem zasedanju AVNOJ v Jajcu leta 1943, pa je bila odločitev glede avtonomnih enot sprejeta šele poleti 1945 in so jo potrdili na III. zasedanju AVNOJ. Glej op. št. 10.

¹⁷ Člen 9 Ustave Ljudske republike Slovenije, Ur. l. LRS, št. 4/1947.

¹⁸ Moša Pijade: Izbrani govori in članki 1941—1947, Ljubljana 1950, str. 152.

more preglasovati drugega, kar pomeni, da svet narodov na ta način varuje pravico narodov oz. njihovih republik.

Enakopravnost narodov se izraža tudi v enakopravnosti jezikov. Vsi zvezni zakoni in drugi zvezni predpisi se objavljajo v jezikih ljudskih republik (člen 65 ustave FLRJ), kar pomeni, da so vsa besedila avtentična¹⁹ in med seboj enakovredna.

Za odnose med federacijo in republikami je bilo v ustavi FLRJ uveljavljeno značilno načelo glede razmerja med zvezno zakonodajo in zakonodajo federalnih enot, po katerem ima v primeru neskladja med zveznim zakonom in zakoni republike prednost zvezni zakon. To je sicer prevladujoče pravilo (klasičnih) federacij,²⁰ ki pa ga je ustavni sistem sedaj veljavne ustave SFRJ prelomil.

Vendar pa bi kljub temu ustavni koncept federalizma na podlagi ustave FLRJ težko označili za »centralistični federalizem«, predvsem zaradi njegovih izhodišč, kajti ta »centralistični federalizem« ni vseboval asimilatorskih hegemonističnih elementov.²¹ Za centralistično bi lahko šteli prakso, ki je polagoma krepila federacijo na račun republik. Za pojav centralističnega federalizma so bili opravičljivi razlogi, predvsem koncept državne lastnine s celotno piramido državnih organov ter naloge pri obnovi porušene domovine, zlasti pa napad informbiroja na KPJ oz. na Jugoslavijo.

Trend dejanskega zmanjševanja samostojnosti republik in krepitev federacije je dobil svoj normativni izraz v ustavnem zakonu 1953. leta,²² ko je bila prvič spremenjena ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije. Med drugimi značilnostmi teh ustavnih sprememb je treba omeniti ukinitve sveta narodov kot samostojnega doma zvezne skupščine in ukinitve prezidija republiške skupščine.

Z ukinitvijo sveta narodov kot samostojnega doma zvezne skupščine je nacionalni element, ki je bil podlaga dvodomnosti zvezne skupščine, stopil v ozadje. Zbor narodov, ki je bil leta 1953 uveden kot del zveznega zbora, ni enakovredno nadomestil sveta narodov v funkciji garanta enakopravnosti narodov. Ukinitve sveta narodov kot doma federalnih enot v dvodomni zvezni skupščini pravzaprav ni bila razumljiva.²³

Razen ukinitve samostojnega doma federalnih enot (svet narodov) je pomenila zmanjšanje samostojnosti republik tudi ukinitve prezidijev republiških skupščin, ki so bili — analogno položaju prezidija zvezne skupščine — kolektivni šefi republik kot držav. Ustavni zakon se izogiba imenovati republiko državo; iz predloga zakona so celo črtali določbo, da so republike suverene

¹⁹ Med avtentičnim besedilom in prevodom je načelna razlika: medtem ko so avtentična besedila v različnih jezikih med seboj enakopravna ne glede na razlike med njimi, pa je prevod odvisen od izvirnika in v primeru razhajanja velja izvirnik. — Strobl-Kristan-Ribičič: Ustavno pravo SFRJ, str. 365—366.

²⁰ Ta princip je izražen v klasičnem pravilu nemške ustavne teorije: »Bundesrecht bricht Landesrecht«, ki je hkrati veljavna norma ustave Zvezne republike Nemčije (čl. 31 Grundgesetz). — Primerjaj tudi: C. Schmitt: Verfassungslehre, Berlin 1965; Th. Mannz: Deutsches Staatsrecht, München 1968.

²¹ Jovan Djordjević: Ustavno pravo, str. 336.

²² Ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti, Ur. l. FLRJ št. 3/1953.

²³ Ivan Kristan: Dvodomni sistem v Jugoslaviji s posebnim poudarkom na razvoju zbora narodov, Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete, Ljubljana 1970, str. 187.

države. Kljub temu pa je težko pritegniti stališču, da so z ustavnim zakonom leta 1953 republike vsebinsko zgubile značaj suverenih držav kot podlage jugoslovanske federacije.²⁴

Vsekakor pa je ob tem, ko ugotavljamo, da je leta 1953 stopil nacionalni element v ozadje, treba opozoriti, da se je na temelju samoupravljanja začel razvijati nov tip federalizma, to je federalizem socialistične demokracije.²⁵

Ustava SFRJ leta 1963²⁶ je ponovno okrepila položaj republik, in sicer zlasti s tem, da je uveljavljeno načelo samoorganizacije republik (v ustavi ni več poglavja, ki bi določalo — tako kot prej — organizacijo republik), in da so poleg ustavnega sodišča Jugoslavije uvedena tudi ustavna sodišča republik.

Vendar pa je po drugi strani prav tako mogoče najti argumente za trditev, da se je ohranjal trend krepitve federacije in ne republik: pri delitvi kompetenc med republikami in federacijo je bilo težišče na federaciji (deloma je bila celo uveljavljena rezervna klavzula v prid federacije), sistem zvezne zakonodaje s tremi vrstami zveznih zakonov je v precejšnji meri dušil samostojnost in aktivnost republiške zakonodaje itd.

Značilno je ustavno izhodišče za odnose v federaciji, po katerem »delovni ljudje in narodi Jugoslavije uresničujejo svoje suverene pravice v federaciji, kadar je to v skupnem interesu s to ustavo določeno, v vseh drugih odnosih pa v republikah«.²⁷

Oblike sodelovanja republik pri odločanju o funkcijah federacije se niso bistveno spremenile v primerjavi z ureditvijo na podlagi ustavnega zakona iz leta 1953. Položaj zbora narodov se načelno ni spremenil — ostal je sestavni del zveznega zbora in prav tako neaktiven kot dotlej.²⁸

Še naprej je ohranjeno načelo, da ima prednost zvezni zakon, če republiški in zvezni zakon nista skladna (vendar je ta prednost samo začasna, in sicer do odločitve ustavnega sodišča).

Pač pa kaže na okrepljen položaj republik drugačen odnos med zvezno ustavo in ustavo republike: dotlej je veljalo načelo, da mora biti ustava republike »v skladu z ustavo FLRJ«, sedaj pa velja načelo, da ustava republike ne sme biti »v nasprotju z ustavo SFRJ« (člen 148 ustave SFRJ).

Do nove usmeritve je prišlo z ustavnimi amandmaji v letih 1967, 1968 in 1971,²⁹ kar je potem zaokrožila ustava SFRJ leta 1974.³⁰ S temi spremembami ustave je bila ponovno okrepljena samostojnost republik in reafirmiran nacionalni element kot eno izmed izhodišč jugoslovanske federacije ter z novimi mehanizmi zagotovljena enakopravnost narodov v federaciji. Vse to pa pomeni uveljavljanje avnojskih načel kot trajne podlage naše federacije.

²⁴ Makso Šnuderl: Ustavno pravo FLRJ, Ljubljana 1956, str. 274.

²⁵ Makso Šnuderl, prav tam, str. 303.

²⁶ Ustava SFRJ, Uradni list SFRJ št. 14/1963.

²⁷ Ustava SFRJ, temeljna načela, I.

²⁸ Ivan Kristan, n. d., str. 192.

²⁹ Ustavni amandmaji I—VI, Uradni l. SFRJ 18/1967; Ustavni amandmaji VII do XIX, Uradni list SFRJ 55/1968; Ustavni amandmaji XX—XL, Uradni list SFRJ 29/1981.

³⁰ Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije, Ur. l. SFRJ 9/1974.

Ustavne spremembe v zvezi z ureditvijo federacije, so bile nujne, saj je kljub načelno jasni rešitvi nacionalnega vprašanja v praksi prihajalo do neupoštevanja ustavnih načel in so se pojavljala odprta vprašanja v mednarodnih odnosih. Nacionalni odnosi so bili pogosto izpostavljeni pritiskom različnih reakcionarnih sil, tako šovinističnemu nacionalizmu pa tudi velikodržavnemu centralizmu, kot je ob pripravljanju ustavnih sprememb 1971. leta ugotovil Edvard Kardelj. Zaradi tega naj bi ustavne spremembe čim bolj jasno izrazila vsa načela in dejavnike, ki združujejo naše narode in ki po mnenju Edvarda Kardelja predstavljajo okvirno naravo našega federalizma.³¹ Predvsem so to naslednja ustavna načela in dejavniki:

— pravica vsakega naroda do samoodločbe s pravico do odcepitve, državni položaj ter suverenost narodov in njihovih republik v okviru SFRJ,

— tak položaj vsakega naroda naj mu jamči vse možnosti samostojnega razpolaganja s celotno družbeno reprodukcijo v republici (kar nalaga odgovornost vsaki republici, da spoštuje enake pravice in interese drugih republik),

— skupna revolucija in skupni boj za graditev socialistične družbene ureditve z vsemi osnovnimi značilnostmi, ki narekujejo potrebo, da se z ustavnim sistemom federacije zagotovijo enotni temelji družbeno-ekonomskega in političnega sistema ter človekovih pravic,

— vrsta ekonomskih in drugih interesov, ki se uresničujejo na enotnem trgu in enotnem gospodarskem področju, zaradi česar se v federaciji izvajajo potrebne regulativne funkcije.

— vzajemna solidarnost in pomoč narodov Jugoslavije, kar se kaže med drugim v politiki spodbujanja hitrejšega razvoja gospodarsko manj razvitih pokrajin,

— zavest o usodni povezanosti narodov Jugoslavije, kar med drugim narekuje, da določene interese uresničujejo skupno, kot so oborožene sile Jugoslavije, obramba neodvisnosti in teritorialne nedotakljivosti, mednarodni odnosi idr.,

— obveznost sporazumnega odločanja republik v federaciji pri vseh vprašanjih, ki zadevajo ustavni položaj republik oz. tiste življenjske interese, ki se nanašajo na njihov enakopravni ekonomski in politični značaj,

— vzpostavitev take strukture osnovnih organov federacije, da bodo republike neposredno sodelovale pri določanju in izvajanju bistvenih elementov politike zveznih organov,

To je bila načelna usmeritev za ustavne spremembe glede ureditve federacije, ki so bile izvedene z ustavnimi amandmaji leta 1971 in z novo ustavo SFRJ leta 1974.

Institucionalna ureditev federacije, kot jo je določala ustava SFRJ iz leta 1963, pa se je v resnici začela spreminjati že s prvo skupino ustavnih amandmajev leta 1967 in nato z drugo skupino amandmajev leta 1968. S tega vidika je predvsem pomembna sprememba vloge zbora narodov. Najprej se je ta vloga okrepila tako, da je bilo določenih več vprašanj za obvezne seje zbora narodov in je poleg tega dobil položaj šestega zbora zvezne skupščine za enakopravno odločanje o vseh tistih vprašanjih, ki so bila dotlej v samostojni pristojnosti

³¹ Edvard Kardelj: Idejna in politična izhodišča za spremembo ustave, v: Problemi naše socialistične graditve, IX, str. 170.

zveznega zbora. Že leta 1968 pa je zbor narodov ponovno dobil položaj samostojnega zbora zvezne skupščine in ni bil več sestavni del zveznega zbora. Takrat je postal zbor narodov primarni dom zvezne skupščine, saj je v sistemu dvodomnega odločanja o pristojnosti zvezne skupščine zbor narodov vedno odločal z enim izmed drugih štirih zborov zvezne skupščine.

Ta sprememba je bila s stališča enakopravnosti narodov in narodnosti oz. republik in avtonomnih pokrajin principielnega pomena, saj odslej zbor narodov ni več zgolj formalni zunanji izraz federativne ureditve Jugoslavije,³² ampak paritetno sestavljen dom zvezne skupščine, ki odloča o vseh pomembnih vprašanih iz pristojnosti federacije.

Ta usmeritev federativnih odnosov je pripeljala do ustavnih amandmajev leta 1971, s katerimi smo izvedli nadaljnjo reformo federacije in zastavili uveljavljanje tistih ustavnih načel, ki so glede odnosov v federaciji dobila svojo potrditev v ustavi SFRJ iz leta 1974.

Z ustavnimi amandmaji leta 1971 so bila uveljavljena že tri pomembna ustavna načela za urejanje odnosov v federaciji, ki so ohranjena ter poglobljena v sedaj veljavni ustavi, in sicer:

- načelo primarnosti in izvirnosti republik in avtonomnih pokrajin,
- načelo paritetne sestave odločujočih zveznih organov,
- načelo neposrednega soodločanja republik in avtonomnih pokrajin pri najpomembnejših odločitvah organov federacije.

Načelo primarnosti in izvirnosti republik ter avtonomnih pokrajin je zapisano v 20. ustavnem amandmaju, in pravi, da uresničujejo delovni ljudje, narodi in narodnosti svoje suverene pravice v republikah ter avtonomnih pokrajinah, v federaciji pa tedaj, ko v skupnem interesu vseh to določa ustava SFRJ.

To ustavno izhodišče je povzročilo novo razdelitev kompetenc med federacijo na eni strani ter republikami in avtonomnima pokrajinama na drugi. Številne zadeve so s federacije prešle na republike oz. avtonomne pokrajine. Takrat je prenehalo veljati okrog sto zveznih zakonov, ki so urejali zadeve, in so odtlej spadali v pristojnost republik oz. pokrajin. Prav tako so v celoti prenehali veljati vsi zvezni splošni zakoni.³³

S tem je bil jasno postavljen odnos med federacijo kot skupno državo in federalnimi enotami. Skladno s tem so bile postavljene definicije federacije in avtonomne pokrajine.

Načelo paritetne sestave zveznih organov je polagoma postajalo vodilno načelo: medtem ko je dotlej veljalo samo za zbor narodov zvezne skupščine, pa je bilo s temi spremembami predpisano tudi za Predsedstvo SFRJ (36. amandma), za Zvezni izvršni svet (38. amandma), za medrepubliške komiteje (33. amandma) in za ustavno sodišče Jugoslavije (40. amandma).

Razširitev načela paritete je za enakopravnost narodov in narodnosti Jugoslavije izrednega pomena, saj s tem vzpostavljamo nove pogoje za dejansko

³² Dejansko se zbor narodov od leta 1953, ko je zgubil položaj samostojnega doma skupščine in je postal sestavni del zveznega zbora, pa do leta 1967, skoraj ni sestajal, razen ko je šlo za spremembo ustave. Imenovali so ga »spavajoče telo«. — Glej podrobneje: I. Kristan: Dvodomni sistem v Jugoslaviji s posebnim poudarkom na razvoju zbora narodov, n. d., str. 191.

³³ Bliže glej: Ustavni zakon za izvedbo ustavnih amandmajev XX—XLI, Ur. l. SFRJ 29/1971.

enakopravnost narodov in narodnosti v federaciji: za odločanje o skupnih interesih v federaciji ni več odločilna številčna moč posameznih narodov in narodnosti, ampak so vsi enakopravno zastopani v odločujočih organih federacije. Sedanja ustava je ta princip še poglobila.

Nov položaj republik in avtonomnih pokrajin se kaže tudi v novem načinu odločanja v federaciji. O nekaterih pomembnih vprašanjih, kot je npr. monetarni sistem, emisija denarja, devizni sistem, carinska zaščita itd. (33. ustavni amandma), namreč ne odločajo zvezni organi samostojno, ampak na podlagi soglasja republik in avtonomnih pokrajin.

Upoštevanje paritetno sestavo zveznih organov in naveden način neposrednega sodelovanja republik in avtonomnih pokrajin o nekaterih skupnih zadevah v federaciji torej ustava SFRJ dosledno uveljavlja izhodiščno ustavno načelo 20. ustavnega amandmaja, namreč da so republike in avtonomni pokrajini primarno in izvirno mesto federacije.

Izhodiščni principi, ki so jih glede federativnih odnosov uveljavili že ustavni amandmaji leta 1971, so postali tudi sestavni del sedaj veljavne ureditve na podlagi ustave SFRJ iz leta 1974.³⁴

Namen tega sestavka ni, da bi se ukvarjal s celotnim kompleksom federativne ureditve Socialistične federativne republike Jugoslavije,³⁵ ampak opozarja samo na osnovne oblike zagotavljanja enakopravnosti narodov in narodnosti.³⁶

Ugotoviti moramo, da obstaja čvrsta kontinuiteta v razvoju federativnih odnosov od obdobja NOB, ko smo na II. zasedanju AVNOJ postavljali temelje naše federacije, ko smo vanjo vgradili načelo narodne samoodločbe in Titovo načelo bratstva in enotnosti,³⁷ do sedanje ustave, ko so ta načela uveljavljena s stališča sedanje stopnje našega celotnega družbenega razvoja.

Za vse oblike odnosov v federaciji ter za vse oblike enakopravnosti narodov je odločilno izhodišče, da so republike in avtonomne pokrajine primarno in izvirno mesto uresničevanja suverenih pravic delovnih ljudi ter narodov in narodnosti Jugoslavije.³⁸

To pomeni, da se federacija gradi iz republik ter avtonomnih pokrajin kot izvedena kategorija in kot njihova skupna tvorba. Iz tega sledi sklep, da federacija ni nadrejena federalnim enotam kot hierarhična oblast, ki odloča o usodi federalnih enot in ki ima pravico kompetence kompetenc.

Federacija ne obstaja ločeno ter neodvisno od federalnih enot, zato tudi nima pravic in dolžnosti zunaj pravic in dolžnosti federalnih enot. Pravice in dolžnosti federacije so skupne pravice in dolžnosti federalnih enot, ki jih le-te uresničujejo na ravni federacije kot svoje lastne pravice in dolžnosti. Tako jasno prihaja do izraza načelo, da republike in avtonomne pokrajine niso odgovorne samo za lasten razvoj, ampak hkrati za razvoj celotne Jugoslavije.

³⁴ Ustava SFRJ z dne 21. februarja 1974, Ur. l. SFRJ 9/1974.

³⁵ Glej poglavje o jugoslovanskem federalizmu v učbeniku: Strobl-Kristan-Ribičič: *Ustavno pravo SFR Jugoslavije*, Ljubljana 1981.

³⁶ Glej tudi: Ivan Kristan: *Enakopravnost narodov in narodnosti v ustavnem sistemu SFRJ*, Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete, Ljubljana 1981.

³⁷ Ivan Kristan: *Titovo načelo bratstva in enotnosti*, *Pravnik št. 1—3/1980*.

³⁸ Ustava SFRJ, temeljna načela I/2: »Delovni ljudje ter narodi in narodnosti uresničujejo svoje suverene pravice v socialističnih republikah in v socialističnih avtonomnih pokrajinah v skladu z njihovimi ustavnimi pravicami in — kadar to v skupnem interesu določa ta ustava — v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji.

Zaradi tega je za odnose v federaciji pomembno predvsem dvoje:

- prvič, jasno določeni skupni interesi in
- drugič, enakopravnost narodov in narodnosti pri uresničevanju skupnih interesov.

Skupne interese (zagotavljanje suverenosti, nacionalne svobode, neodvisnosti, mednarodnih odnosov, enotne temelje političnega sistema, sistem samoupravnih družbenoekonomskih odnosov itd.) uresničujemo na več načinov: razen prek zveznih organov jih uresničujemo z neposrednim sodelovanjem republik in avtonomnih pokrajin ter občin, s samoupravnim sporazumevanjem in družbenim dogovarjanjem, z dejavnostjo družbenopolitičnih organizacij in s svobodnimi dejavnostmi občanov.³⁹

Iz tega je razvidno, da skupnih interesov ne uresničujemo samo prek zveznih organov, čeprav je ta način po obsegu prevladujoč. Pri tem je namreč treba upoštevati ustavna načela, po katerih delovni ljudje, narodi in narodnosti odločajo v federaciji,⁴⁰ to je:

- načelo sporazumevanja republik in avtonomnih pokrajin,
- načelo solidarnosti in vzajemnosti,
- načelo enakopravne udeležbe republik in avtonomnih pokrajin v organih federacije,
- načelo odgovornosti republik in avtonomnih pokrajin za lasten razvoj in za razvoj celotne Jugoslavije.

Ko gre za tiste skupne interese, ki jih uresničujemo prek organov federacije, je treba opozoriti na tri značilnosti:

Prvič. Pravice in dolžnosti, ki jih uresničujemo prek zveznih organov, so v ustavi izčrpno določene (enumerativno načelo).⁴¹ Zvezni organi teh pristojnosti ne morejo širiti. Presumpcija pristojnosti govori v korist republik in avtonomnih pokrajin.

Drugič. V zveznih organih, ki odločajo o skupnih interesih, so enakopravno zastopane republike z enakim številom članov in avtonomne pokrajine z ustrezno manjšim številom članov (načelo paritete).

Tretjič. O določenih zadevah zvezni organi ne morejo odločati samostojno, ampak le na podlagi soglasja republik in avtonomnih pokrajin.

Tako zopet pridemo do načela paritete in načela soglasja republik ter avtonomnih pokrajin kot dveh, za enakopravnost narodov in narodnosti pomembnih načel, ki smo ju omenili že pri ustavnih amandmajih leta 1971.

Načelo paritete je sedaj razširjeno tako, da velja za oba zbora skupščine SFRJ, medtem ko je bil prej paritetno sestavljen⁴² samo zbor narodov, razen tega pa je paritetno sestavljeno predsedstvo SFRJ, zvezni izvršni svet (izvoljeni člani), medrepubliški komiteji, ustavno sodišče Jugoslavije in zvezno sodišče.

Princip soglasja republik in avtonomnih pokrajin prihaja v poštev predvsem za tiste zadeve, za katere je pristojen zbor republik in avtonomnih pokrajin.

³⁹ Ustava SFRJ, člen 244.

⁴⁰ Ustava SFRJ, temeljna načela I/3.

⁴¹ Večina pristojnosti zveznih organov je določena v čl. 281 ustave SFRJ.

⁴² Zvezni zbor skupščine SFRJ sestavlja po 30 delegatov iz vsake republike in po 20 delegatov iz vsake avtonomne pokrajine; zbor republik in pokrajin pa sestavljajo 12-članske republiške in 8-članske pokrajinske delegacije.

To so najpomembnejša vprašanja, ki zadevajo vse republike in avtonomne pokrajine (286. člen ustave), kot npr. družbeni plan Jugoslavije, skupni obseg izdatkov proračuna federacije, monetarni sistem, devizni sistem, zunanjetrgovinski promet itd. O teh vprašanjih torej sklepa zbor republik in pokrajin na podlagi soglasja republiških ter pokrajinskih skupščin.⁴³

Tako je položaj republik in pokrajin ter njihova enakopravnost pri odločanju v federaciji zagotovljena na dva načina: s paritetno sestavo zveznih organov in s soglašanjem s pomembnimi odločitvami organov federacije.

Ko gre za sedanjo ustavno ureditev federativnih odnosov s stališča enakopravnosti narodov in narodnosti, je treba omeniti tudi ustavno načelo, da so jeziki narodov in narodnosti ter njihove pisave enakopravni (246. člen ustave). Ta enakopravnost se praktično izraža po eni strani s sprejemanjem in objavljanjem zveznih zakonov v avtentičnih besedilih v jezikih narodov Jugoslavije oz. z objavljanjem v avtentičnih besedilih madžarske in albanske narodnosti, na drugi strani pa tudi z ustrezno enakopravnostjo jezikov in pisav narodov ter narodnosti v oboroženih silah ter v mednarodnih odnosih.

Ne glede na to, da ne gre za kompleksen pregled problematike federativnih odnosov, je treba opozoriti še na nov odnos med federalno ter zvezno zakonodajo v okviru načela ustavnosti in zakonitosti. Po ustavi FLRJ iz leta 1946 in prav tako po ustavi SFRJ iz leta 1963 je imel v primeru konflikta med zveznim in republiškim zakonom prednost zvezni zakon. To je ureditev, ki je značilna za tradicionalne federacije.

Ustava SFRJ iz leta 1974 je to klasično pravilo federacij obrnila in daje v primeru spora med zveznim in federalnim zakonom (začasno) prednost zakonu republike oziroma avtonomne pokrajine: do odločitve ustavnega sodišča Jugoslavije se začasno uporablja republiški oz. pokrajinski zakon. Sicer je pri tem treba poudariti, da ima to pravilo izjemo in da ima začasno prednost zvezni zakon takrat, ko je prizadet zvezni zakon, za katerega izvrševanje so odgovorni zvezni organi. Ne glede na to pa je navedeno načelo o začasni prednosti zakona federalne enote principielnega pomena za ustavni položaj republik in avtonomnih pokrajin ter za odnose v federaciji, o katerih smo govorili.

Če gledamo v celoti, lahko ugotovimo, da sedanja ustavna ureditev federativnih odnosov avnojska načela jugoslovanske federacije krepi in še naprej razvija.

Cilji in izhodišča jugoslovanske federacije so ostali po svojem bistvu ves čas isti: izhajajoč iz zavesti o skupnih življenjskih interesih narodov in narodnosti Jugoslavije ter upoštevanje načela narodne samoodločbe, zagotoviti njihovo samostojnost pri uresničevanju suverenih pravic v federalnih enotah in enakopravnost pri uresničevanju skupnih interesov v federaciji.

Lahko rečemo, da se ta cilj pokriva s samoupravno naravo naše federacije, tako da se načela samoupravljanja nanašajo tudi na odnose med narodi in narodnostmi. »Samoupravna demokracija«, pravi Edvard Kardelj, »ne bi bila celovit sistem demokratičnih odnosov, če ne bi ustrezno urejala tudi odnosov

⁴³ Vendar se soglasje republik in avtonomnih pokrajin ne izčrpa samo v delu zbor republik in pokrajin, ampak velja tudi za izvršilne predpise zveznega izvršnega sveta, za določene mednarodne pogodbe, za spremembo ustave SFRJ ipd.

med narodi in narodnostmi Jugoslavije. Samoupravljanje je tudi na tem področju tista izhodiščna točka, ki določa vsebino in demokratično naravo jugoslovanske socialistične skupnosti narodov in narodnosti.«⁴⁴

Summary

FEDERALISM IN THE CONSTITUTIONAL SYSTEM OF THE NEW YUGOSLAVIA (Equality of nations and nationalities in the federation)

The author describes the arrangement of federal relations in different periods of the constitutional system of the new Yugoslavia. In the introductory part he discusses the characteristic circumstances under which the foundation of the new federation was laid during the National Liberation War and how the statehood of individual republics has developed at the same time. Then the characteristics of the development of federal relations in individual stages are discussed — the 1946 Constitution of the Federal People's Republic of Yugoslavia, the 1953 Constitutional Law, the 1962 Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, the Constitutional Amendments of 1967, 1968, 1971 and the 1974 Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The author emphasizes the continuity in the development of federal relations. The present federal relations represent a strengthening and deepening of the AVNOJ principles adopted at the second session of AVNOJ at the present stage of Yugoslav social development.

⁴⁴ Edvard Kardelj: Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, II. izdaja, Ljubljana 1978.

Dušan Nečak - Tone Zorn

KOROŠKI SLOVENCİ V DRUGI AVSTRIJSKI REPUBLIKI (1945—1976)

Pokojni kolega dr. Tone Zorn je referat za to znanstveno posvetovanje zasnoval že spomladi letos (1981), nekaj mesecev pred smrtjo. Toda smrt ga je prehitela in referat je ostal v rokopisu in nedokončan. Besedilo sem nekoliko uredil, ga dopolnil in kronološko razširil, za današnjo ustno predstavitev pa izbral le časovno razdobje 1945—1955, ki je v besedilu dr. Zorna najbolj določno obdelano.

Koroški Slovenci so konec druge svetovne vojne, 15. maja 1945, dočakali zbrani pod okriljem OF za slovensko Koroško. Ta organizacija, ki je nastala pod neposrednim vplivom narodnoosvobodilnega gibanja vseh Slovencev, se je že v času vojne, zlasti pa po njej, bojevala za osnovne cilje Osvobodilne fronte slovenskega naroda, t. j. za svobodo slovenskega naroda, za demokracijo in za ljudske oblike notranjega življenja. Ostala je zvesta temeljnemu načelu NOB, načelu združitve slovenskega etničnega ozemlja.

Ob koncu vojne je bilo na Koroškem že 95 odborov OF in komaj dan po koncu zadnjih bojov druge svetovne vojne v Evropi, 16. maja 1945, je bil izvoljen Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor, kar je pomenilo višek in obenem zaključek rasti ljudske oblasti na Koroškem. Poleg prisotnosti enot Jugoslovanske armade na Koroškem, naj bi pomenila ustanovitev PNOO garancijo za svobodni in nemoteni razvoj slovenske etnične skupnosti. Toda prvi udarec so Slovenci doživeli kaj kmalu. Zaradi pritiska velesil, zlasti Britancev, torej zaradi neugodnega zunanjepolitičnega položaja, se je morala jugoslovanska vojska 21. maja 1945 umakniti iz Koroške.

Britanci, ki so priznali celo provizorično deželno vlado, sestavljeno iz politikov koroških demokratičnih strank, ki je na miren način sprejela oblast neposredno iz rok nacističnega gaulajterja in vojnega zločinca dr. Friedricha Rainerja, so nehali priznavati avtoriteto PNOO takoj po odhodu jugoslovanske vojske.¹ PNOO pa ni pomenil le vrha ljudske oblasti, temveč tudi tesno povezavo med Slovenci in Nemci na Koroškem. Kot glavno nalogo si je PNOO namreč zadal ohranitev enotnosti koroških Slovencev in Avstrijcev, ki je bila skovana v protinacističnem boju. Na ustanovnem občnem zboru so se zbrali deželani obeh narodnosti (preko 300 delegatov kljub britanski blokadi) in izvolili za predsednika dr. Franca Petka, za prvega podpredsednika, predstavnik avstrijske narodnosti Kitzmandela, za drugega podpredsednika dotedanega

¹ Tone Zorn, Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo 1945—1950, tipk. dis. Ljubljana 1968, Filozofska fakulteta, str. 39 (dalje Zorn...).

tajnika pokrajinskega odbora OF, Karla Prušnika-Gašperja, za prvega tajnika Dušana Pirjevca-Ahaca in za drugega tajnika Avstrijca Heinricha Dickerja. Med ostalimi devetimi člani PNOO sta bila še dva nemško govoreča sodeželana.²

Po izvolitvi je PNOO izdal posebno deklaracijo, v kateri je pozval antifašiste obeh narodnosti na Koroškem k skupnim prizadevanjem za obnovo dežele in k izgradnji demokracije v okviru nove Jugoslavije.³

Odhod jugoslovanske vojske je pomenil konec dela PNOO in popoln prevzem oblasti s strani Britancev in provizorične koroške deželne vlade. To so sicer Britanci 5. junija 1945 ukinili, a jo hkrati nadomestili s tako imenovanim posvetovalnim odborom, sestavljenim večinoma iz istih oseb in z istim deželnim glavarjem Hansom Pieschem. V posvetovalni odbor je bil s slovenske strani imenovan Tomaž Zupan. Koroški Slovenci so se znašli v podobnem položaju kakor pod nacizmom: britanske oblasti so preprečile tiskanje slovenskega tiska v tiskarni Mohorjeve družbe, prepovedale izobešanje slovenskih zastav in delovanje slovenskih organizacij ter zapirale prostore odporniškega gibanja.⁴ Namesto pred narodno in socialno osvoboditvijo so Slovenci na Koroškem stali pred razdobjem boja za uresničitev predstav in hotenj o svoji prihodnosti.

Ker je bilo delovanje PNOO onemogočeno, so morali Slovenci najti druge načine vključevanja v politično in oblastno življenje dežele, da bi lahko vplivali tudi na tiste odločitve, ki so bile bistvenega pomena zanje. Zato je OF takoj ko je bila ustanovljena nova koroška deželna vlada oz. ko je bil razpuščen posvetovalni odbor 27. julija 1945, vanjo delegirala dr. Joška Tischlerja. J. Tischler je zamenjal Zupana, ki je v posvetovalnem odboru sodeloval brez posvetovanja z OF. Britanske oblasti, ki so novo deželno vlado imenovale, so spremembo sprejele brez večjega nasprotovanja.⁵

Istega dne pa je OF predložila Britancem tudi spomenico, v kateri je zahtevala združitev z matičnim narodom, popravo škode in krivic, ki so jih Slovincem na Koroškem prizadejali nacisti, ustrezno zastopnost slovenskega prebivalstva v civilni oblasti, in sicer sorazmerno z žrtvami koroških Slovencev med drugo svetovno vojno, takojšnjo obnovo kulturnih, prosvetnih in gospodarskih ustanov koroških Slovencev in odstranitev fašističnih elementov iz koroškega javnega življenja. Poziv k sodelovanju je OF poslala tudi vsem trem dovoljenim koroškim strankam, socialistični, ljudski in komunistični. Vsi štirje naslovniki so na spomenico odgovorili negativno, zlasti na tisti del, ki je zahteval združitev z matičnim narodom. Britanci pa so zahtevo po ustrezni zastopnosti Slovencev v civilni oblasti zavrnil z obrazložitvijo, da bodo število slovenskih predstavnikov določile deželnozborske volitve.⁶

Napori OF torej niso obrodili sadu, med uspehe pa lahko štejemo le sprejem dr. Tischlerja v deželno vlado in povrnitev dela škode slovenskim izseljencem, ki so jo izplačali Britanci. Britanci niso dovolili obnovitve za nacizma ukinjene Slovenske zadružne zveze, prav tako pa niso dovolili obnove osrednje slovenske kulturne organizacije Slovenske prosvetne zveze (obnovljena je bila šele marca 1946). Edina koncesija koroškim Slovincem je pomenila tako imeno-

² Slovenski vestnik (dalje Sl. v.), Celovec, posebna izdaja, št. 17, 1945.

³ Zorn, str. 41.

⁴ Ibid, str. 43—44.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid, str. 48.

vana Uredba o obvezni dvojezični osnovni šoli na južnem Koroškem z dne 3. oktobra 1945 in še za to so se skrivali politični motivi. Ta uredba je bila, kot je pokazal poznejši razvoj, pravzaprav najkoristnejši, manjšini najbolj naklonjen, predvsem pa z njenim sodelovanjem sprejet in uresničen zakonski ukrep druge avstrijske republike.⁷

Osnetek Uredbe (imela je veljavo zakona) je pripravil dr. Tischler skupaj s šolskim ravnateljem Legatom, okrajnim šolskim nadzornikom za okraj Beljak, Justom in šolskim ravnateljem Francem Aicholzerjem. Bitka je bila dobljena na seji deželne vlade 3. oktobra 1945, čeprav je značilno, da dr. Tischler ni sodeloval pri formuliranju pa tudi ne pri sprejemanju omenjene šolske uredbe. Sprejele so jo vse deželne stranke zaradi strahu pred uresničenjem britanske namere, da bi južno od Drave osnovali samo slovensko šolo, kar bi lahko pomenilo prednost za Jugoslavijo pri začrtovanju meje. Poleg čisto pedagoških pozitivnih učinkov pa je imela ta Uredba še druge. Z njo je bilo ponovno začrtano sklenjeno slovensko in jezikovno mešano ozemlje južne Koroške, ki ga danes nemško-nacionalna stran na Koroškem in v Avstriji tako rada zanika. Za Slovence pa pomeni to ozemlje področje, na katerem bi morale veljati manjšinsko varstveni ukrepi druge avstrijske republike.⁸

Med najvažnejše politične dogodke v Avstriji neposredno po zmagi nad nacizmom uvrščamo deželnozborske in parlamentarne volitve 25. novembra 1945. Za koroške Slovence so te volitve še posebej pomembne, saj pomenijo začetek konca politične in idejne enotnosti Slovencev na Koroškem. Po predpisih zasedbenih oblasti je imela OF možnost nastopiti na volitvah in odločila se je, da bo to možnost izkoristila. Dne 22. septembra 1945 je iniciativni odbor OF, ki ga je vodil dr. Tischler predložil britanskim oblastem prošnjo za pripustitev k volitvam in odobritev pravil Slovenske stranke. Britanci so odgovorili že 10. oktobra 1945 in sporočili, da so prošnjo s priporočilom poslali zavezniškemu svetu na Dunaju in dovolili politično delovanje Osvobodilne fronte do dokončne odločitve zavezniškega sveta. Danes vemo, da so Britanci dovolili delovanje OF na posebno željo deželnega glavarja Piescha, ki je menil, da bodo volitve 1945 novi plebiscit ter nekakšno »štetje posebne vrste« za koroške Slovence.

Nasprotno pričakovanjem pa so britanske okupacijske oblasti 2. novembra sporočile nosilcu liste Slovenske stranke dr. Tischlerju, da so pripravljene tolerirati delovanje te stranke le, če bi le-ta priznala obstoječo avstrijsko-jugoslovansko mejo. Ta pogoj je OF odklonila, kar je imelo za posledico suspenz OF kot politične stranke in prepoved vseh njenih močno obiskovanih predvolilnih zborovanj.⁹

Tudi koroška deželna vlada in britanska zasedbena oblast sta začeli v tem času razbijati enotnost koroških Slovencev. Deželna vlada, skupaj s socialistično in ljudsko stranko, je ustanovila organizacijo Zvezo avstrijskih Slovencev (ZAS)

⁷ Janko Pleterski, Manjšinsko varstvo na Koroškem po drugi svetovni vojni, Razprave in gradivo (dalje RIG), Ljubljana 1960, št. 2, str. 7—99; integralno besedilo uredbe o obveznem dvojezičnem osnovnem šolstvu na južnem Koroškem je bilo objavljeno v Kärntner Nachrichten, 11. XI. 1945, št. 152.

⁸ Podrobnosti glej tudi: Zorn, str. 50—59; Pleterski, 7—99; Dušan Nečak, Pogled na razvitak manjšinskega šolskega pitanja slovenske manjine u avstrijskoj Koroškoj, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1977, št. 1, str. 109—121 (dalje Nečak, Pogled...).

⁹ Documents on the Charinthian Question, Beograd 1947, dokument No. 33 in Zorn, str. 59—61 (dalje Documents...).

(Bund der österreichischen Slowenen), ki naj bi bila protiutež OF. Uradno se je »nova politična organizacija koroških Slovencev« predstavila 24. decembra 1945, ko je njeno vodstvo koroškemu deželnemu glavarju predstavil eden njenih organizatorjev, socialist Rudolf Cefarin. Ta organizacija svojega razkolniškega namena ni uresničila, njena dejavnost je zamrla konec leta 1949, ne da bi povročila občutnejšo škodo slovenskim interesom.

Na drugi strani pa so Britanci poskušali razbiti koroške Slovence s poskusom ustanovitve konservativne struje med Slovenci, ki bi bila po idejnopolitični usmeritvi podobna predvojnemu »Političnemu in gospodarskemu društvu za koroške Slovence.« V ta namen so se naslonila na župnika Valentina Podgorca, zaslužnega zlasti na združnem področju, po usmeritvi blizu krščanskim socialcem, sicer pa v mnogočem osnovnega usmerjevalca lista »Koroška kronika«, ki ga je ustanovila britanska obveščevalna služba, da bi se okoli njega oblikovala organizacija, ideološko in v praktični politiki nasprotna OF.

Dosti pomembnejši dogodek za nadaljnji politični razvoj Slovencev na Koroškem pomeni sprememba stališča dr. Joška Tischlerja do legalizacije volilne stranke. Dne 5. novembra 1945 je namreč opustil stališča POOF in je podpisal nekoliko omiljeno britansko zahtevo o koroškem mejnem vprašanju: »Ne bomo stavili želja in zahtev ali predlogov ali namigovanj na javnih zborovanjih ali v naši propagandi z namenom spremeniti ali popraviti sedanjo avstrijsko-jugoslovansko mejo ali kako drugo mejo do mirovne pogodbe ali do roka, ki bi ga določil britanski poveljnik.«¹⁰

POOF je pristanek dr. Tischlerja odklonil in ta je odstopil kot predsednik OF in kot zastopnik manjšine v deželni vladi. Namesto njega je bil izvoljen (na mesto predsednika OF in na mesto vodje volilne stranke) dr. France Petek; novega predstavnika v deželni vladi dr. Mirta Zwitterja pa le — ta ni sprejela, temveč je kmalu zatem ukinila manjšinski oddelek. Volitve pa so bile pred vrati in POOF je volilcem svetoval naj volijo po programu OF najbližjo KPA.¹¹ Iz volilnih rezultatov naslednjih volitev leta 1949 je razvidno, da so Slovenci sledili pozivu OF. KPA je namreč pri teh volitvah v Avstriji nazadovala samo na Koroškem.^{11a}

Kljub pritiskom deželne vlade in britanskih oblasti in kljub odcepitvam vidnih koroških Slovencev od OF in kljub nekaterim napakam OF pa do formalne razcepitve med koroškimi Slovenci ni prišlo vse do leta 1949, predvsem zaradi špekulacij z nerešenim mejnim vprašanjem.¹²

Problemom, ki so jih morali koroški Slovenci reševati doma, se je v začetku leta 1947 pridružil še problem aktivnega odnosa do zasedanj konferenca za sklenitev avstrijske državne pogodbe. Na tem področju političnega delovanja se je OF za slovensko Koroško odločila za poglobljeno delovanje v okviru prizadevanj za priključitev južne Koroške k Jugoslaviji in podporo stališčem Jugoslavije. Že 17. januarja 1947 je POOF poslal namestnikom zunanjih ministrov spomenico, v kateri so strnili glavne premise njihovega boja. »Slovenci na

¹⁰ Zorn, str. 61, glej posebej opombe št. 56, 64 in 65, kjer so navedeni prepisi zadevnih dokumentov; in Documents, No. 39.

¹¹ Zorn, str. 62—64.

^{11a} Dušan Nečak, Volitve na Koroškem, tip. dis. Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1978, str. 387 in tabelarno gradivo (dalje: Nečak, Volitve...).

¹² Zorn, str. 95—100.

Koroškem smo dokazali s stoletnim odporom proti nasilni germanizaciji, da imamo polno pravico do svobode. Predvsem pa smo si to pravico zagotovili s tem, da smo se kot prvi in edini v mejah bivše Avstrije z orožjem uprli nacističnemu nasilju. Borili smo se skupaj z jugoslovanskimi narodi na strani zaveznikov s ciljem, da se osvobodimo nacističnega jarma in priborimo priključitev k Jugoslaviji. Zato koroški Slovenci zahtevamo pravično rešitev, ki je edino v priključitvi k Federativni ljudski republiki Jugoslaviji. Samo taka rešitev je možna v duhu velikih svobodoljubnih ciljev, za katere je krvavelo človeštvo. Pričakujemo, da bodo na ta način popravljene velike krivice, ki smo jih morali — in jih še sedaj — prestajamo koroški Slovenci v boju za svoje pravice.¹³

Doma pa so v tem času že začeli dvigati glave nemški nacionalisti. Ustanovljena je bila Zveza domovini zvestih južnih Korošcev (Bund der heimattreuen Südkärntner), ki jo je vodil bivši vodja nacistične VDA dr. Hans Steinacher in je nastala kot gibanje zoper OF v povezavi z nekdanjim Heimatbundom. Od njega je prevzela tudi metode dela in se zavzemala za nedeljivost Koroške ter bila odločno protijugoslovansko usmerjena. Njeno delo se je končalo spomladi 1949, vendar tudi ta organizacija ni posebno škodila OF, čeprav je bila vplivnejša od ZAS.

Za enotnost koroških Slovencev je bilo dosti pomembnejše nadaljevanje notranje politične diferenciacije. Na zunanje se je to kazalo v sporu okoli obnove Družbe Sv. Mohorja v Celovcu, v začetku leta 1947. Krog okoli monsignorja Podgorca je namreč želel v Celovcu osnovati Družbo, ki se je že po prvi svetovni vojni preselila v Celje in je bila po II. svet. vojni povezana z osrednjim vodstvom OF. Ker je imela celjska Mohorjeva družba vsenarodni značaj in je bila progresivno usmerjena, OF ni pristala na idejo o ustanovitvi celovške Mohorjeve družbe. Kljub temu pa je bila ta ustanovljena, s tem pa so bili sproženi spori okoli premoženja obeh bratovščin in njenega pravnega položaja. Kljub poskusom do sporazuma ni prišlo in še zlasti po letu 1949, ko so ji zasedbene britanske oblasti vrnilo poslopje, je samostojno delovala in postala osnova za poznejšo organizacijo koroških Slovencev — Narodni svet.¹⁴

Znotraj OF pa je prihajalo do politične diferenciacije, ki ji lahko rečemo polarizacija med voditelji OF, ki so izšli iz NOB in med starimi predstavniki slovenskega političnega življenja. Zunanji izraz razcepa je viden v izključitvi dr. Vinka Zwitterja iz POOF in vodstva Kmečke zveze januarja 1947 in dokončen razid dr. Joška Tischlerja z OF leto dni kasneje. Če lahko sumarno označimo vzroke za njun razhod z OF, denimo, da je šlo za ideološko različnost, za različno predstavo o mestu in vlogi obeh največjih slovenskih organizacij Slovenske prosvetne zveze in Kmečke zveze, za kateri sta bila V. Zwitter in dr. Tischler mnenja, da morata biti avtonomni in ne v sklopu OF, ter v njunem odnosu do slovenske politične emigracije.¹⁵

Zaradi sodelovanja slovenske politične emigracije v vodstvu Kmečke zveze je bil dr. Vinko Zwitter v prvih mesecih 1947 izključen iz ožjega odbora POOF in iz odbora Kmečke zveze. Dne 9. januarja 1948 pa je dr. Tischler obvestil predsednika POOF dr. Petka, da izstopa. Neposredni povod zato je bil spor okoli

¹³ Sl. v., 24. 1. 1947, str. 1, št. 4.

¹⁴ Sl. v. 24. 1. 1947, št. 4, str. 3 in Zorn, str. 187—193.

¹⁵ Zorn, str. 194.

Mohorjeve družbe. Marca istega leta pa je občni zbor Slovenske prosvetne zveze namesto dr. Tischlerja izvolil za predsednika dr. Francija Zwittra.

Enotnost koroških Slovencev je bila zelo načeta in zato ni nič čudnega, da je monsignor Podgorc najprej junija 1948, nato pa še septembra istega leta, javno pozval Slovence naj osnujejo politično stranko »z narodnim, a ne komunističnim programom« in »naj tako očiščeni od bacilov triletnega spanja in kompromisarstva nastopijo novo dobo narodnega življenja«. Le do srede naslednjega leta je bilo treba čakati, da se je njegov poziv uresničil.¹⁶

Tudi v odnosu do KPA, po programu najbližje avstrijske stranke, je OF naletela na težave. Čeprav so komunisti na slovenskem delu dežele na volitvah 1945 dobili kar 35,0 odstotkov vseh svojih glasov na Koroškem, jih je spor okoli informbiroja odvrnil od slovenskega prebivalstva. Slovencem so sicer vedno priznavali njihove pravice, a niso hoteli slišati za spremembo meje v korist Jugoslavije oz. za priključitev južne Koroške k matičnemu narodu. Prelom je pomenila resolucija Informbiroja, ki jo je KPA takoj podprla in izvajala pritiske na slovenske člane KPA, da bi priznali obtožbe na račun Jugoslavije. Slovenski komunisti so to odklonili in rezultat je bil najbolj viden pri volitvah leta 1949. KPA je izgubila na slovenskem delu dežele 3145 glasov ali 62,2 odstotkov vseh glasov v deželi.¹⁷

Poletje 1949 je bilo usodno za slovensko manjšino. S sklepom velesil 22. junija 1949 je bil južni del Koroške dokončno prisojen Avstriji, v tem času pa je prišlo tudi do dokončne politične diferenciacije med koroškimi Slovenci: ustanovljena sta bila Narodni svet koroških Slovencev in Demokratična fronta delovnega ljudstva. Ta je bila nadaljevalka usmeritve OF za slovensko Koroško in neposredna predhodnica današnje ZSO na Koroškem.

V drugi polovici maja je OF predložila oblastem v potrditev statut nove organizacije, vključene v OF z imenom DF DL. — Demokratična fronta delovnega ljudstva. Ta naj bi bila odgovor na tendence slovenske desnice po ustanovitvi OF nasprotujoče organizacije. Ustanovljena je bila 17. julija 1949, svoje cilje in zahteve pa je oblikovala v spomenici, ki jo je poslala Svetu namestnikov zunanjih ministrov v Londonu in dunajski vladi. Grobo rečeno je resolucija zahtevala celovito zaščito slovenske manjšine v podobnem okviru kot 7. člen. Pogodbe o Avstriji. Skoraj hkrati pa je bila ustanovljena tudi druga slovenska organizacija Narodni svet koroških Slovencev, ki je imela ustanovni občni zbor 28. junija 1949, sklicala pa sta ga dr. Joško Tischler in dipl. trg. Adolf Picej.¹⁸

Glede na to, da je bila usoda državne pripadnosti Slovencev odločena, se je politični boj obeh slovenskih organizacij bolj kot doslej usmeril na notranje-politično področje, na katerem so prevladovala volilna vprašanja. Že za volitve 1949 je DF DL načrtovala in predlagala skupen nastop na volitvah, vendar do tega ni prišlo, saj so bila idejna nasprotja tako močna, da je »Naš tednik«, glasilo Narodnega sveta, celo zapisal, da sporazuma med svetovnimi nazori ni in ga ne more biti.¹⁹

Narodni svet je nastopil na volitvah samostojno z listo imenovano Krščanska ljudska stranka, DF DL pa z listo istega imena, pri čemer je bila prva pred-

¹⁶ Ibid, str. 197.

¹⁷ Nečak, Volitve, str. 367 in Zorn, str. 197—214.

¹⁸ Sl. v., 23. 9. 1949, št. 66, str. 1; Sl. v., 29. 7. 1949, št. 52, str. 1—3.

¹⁹ Naš tednik, 14. 9. 1949, št. 1 (dalje NT) in Sl. v., 28. 9. 1949, št. 66, str. 3.

ložena samo za deželnozborske volitve, druga pa tudi za parlamentarne. Nobena stranka ni imela pomembnejšega uspeha. DFDL je dobila na deželnozborskih volitvah 2095 glasov ali 0,8 odstotka vseh glasov na Koroškem, lista NSKS pa 4644 glasov ali 1,9 odstotka. Na parlamentarnih volitvah je dobila lista DFDL 2088 glasov ali 0,8 odstotka. Če bi Slovenci svoje sile združili in nastopili na enotni volilni listi, bi zagotovo dobili vsaj enega deželnozborskega poslanca. Skupaj sta namreč listi dobili pri deželnozborskih volitvah 6513 glasov, za deželnozborskega poslanca pa je bilo pri volitvah leta 1949 potrebnih 6377 glasov.^{19a}

Vse do podpisa Pogodbe o vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije, 15. maja 1955, sta obe slovenski organizaciji hodili bolj ali manj svojo pot, čeprav je prihajalo do poskusov obnavljanja enotnosti. Najbolj jasno se je taka usmeritev pokazala tik pred volitvami leta 1953, ko je DFDL na osnovi široke paltforme pozvala Narodni svet k skupnemu nastopu na volitvah, kar pa je ta odklonil. Demokratična fronta delovnega ljudstva se je nastopu na volitvah odpovedala, Narodni svet pa je nastopil z listo Krščanska demokratska stranka na deželnozborskih in parlamentarnih volitvah. Rezultati so bili še slabši kot štiri leta prej. Pri deželnozborskih volitvah je slovenska lista dobila na vsem Koroškem 3892 glasov ali 1,5 % vseh glasov, pri državnozborskih volitvah pa 3668 glasov ali 1,4 %.^{19b}

DFDL se je v političnem smislu naslanjal na socialistično stranko, NSKS pa na ljudsko stranko. Najpomembnejši dogodek v času od sklepa velesil do podpisa Pogodbe v Avstriji, ki je neposredno vplival na politiko koroških Slovencev, je gotovo ustanovitev Zveze slovenskih organizacij na Koroškem. Dne 25. marca 1955 so se zbrali predstavniki koroških Slovencev v celovškem Domu glasbe na ustanovnem občnem zboru. Prvi predsednik nove organizacije je postal dr. Franci Zwitter, njena politika pa se je prilagodila nastali mednarodni situaciji in s tem bistveno spremenila. Med osnovnimi zahtevami ne najdemo več zahteve po priključitvi k Jugoslaviji. Predsednik Zwitter je takrat dejal: »Če danes torej ustanavljamo nepolitično ‚Zvezo slovenskih organizacij na Koroškem‘, se s tem ne odpovedujemo politiki in političnemu udejstvovanju, temveč se hočemo kot avstrijski državljani le še bolj vključiti v politično gibanje v Avstriji — ne več na pozicijah samostojne nacionalne stranke, temveč v okviru demokratičnih strank za napredek človeštva.«²⁰ S tem se je oblikovala današnja politična stvarnost koroških Slovencev zbranih v obeh osrednjih organizacijah.

Od podpisa Pogodbe o Avstriji in s tem uzakonjenja njenega 7. člena, je postal primarni cilj boja koroških Slovencev njegova uresničitev. Na pobudo ZSO sta obe slovenski osrednji organizaciji slednjič le našli skupni jezik. Dne 11. oktobra 1955 sta namreč poslali na Dunaj skupno Spomenico koroških Slovencev, z zahtevami in predlogi za uresničevanje člena 7. Spomenica iz leta 1955 pomeni prelomnico v življenju koroških Slovencev, ker pomeni odločitev za pot, po kateri stopata obe organizaciji še danes — samostojno pot, vendar enotno, kadar gre za zadeve vsenarodnega pomena.

^{19a} Nečak, Volitve, str. 367/368.

^{19b} Sl. v., 1. 3. 1950, št. 16, str. 1; Sl. v., 27. 3. 1952, št. 23, str. 3; Sl. v., 10. 12. 1952, št. 87, str. 1 in Nečak, Volitve, str. 367/368.

²⁰ Sl. v., 1. 4. 1955, št. 13, str. 1.

Dokument, ki sta ga podpisali obe osrednji organizaciji, pomeni temelj njihovih zahtev v mnogočem še danes. Dokaz za to je dejstvo, da sta celotno besedilo prve skupne spomenice obe organizaciji uvrstili tudi v spomenico ob dvajseti obletnici Pogodbe o Avstriji, leta 1975. S tem je slovenska manjšina na Koroškem še enkrat pokazala vladi in širši javnosti, da avstrijsko-koroška politika zavestno ignorira slovenske zahteve, predloge in želje.

V uvodu v spomenico so Slovenci zapisali misli, katerih se niso odrekli niti danes: »Koroški Slovenci smo in bomo napravili vse, da bi premagali narodnostna nesoglasja v deželi. Pripravljeni smo postaviti most, ki združuje oba sosedna naroda, obe državi, kar bo v tem delu Evrope pomenilo nov trden element miru. Uspešno izpolnjevanje te naše naloge je odvisno tudi od dobre volje avstrijske države, ki mora priznati osnovno naravno pravo in težnjo vsake etnične skupine in vsakega naroda, da želi živeti ter da teži, h kulturnemu in gospodarskem napredku. Ker smo nadalje prepričani, da je vprašanje vsebine kakor tudi razlage kake pogodbe predvsem pravice tistega, na katerega se pogodba nanaša in v korist katerega je tudi sestavljena, nam zato dovolite, da potem, ko so z državno pogodbo začele veljati pravice, zapisane v členu 7, vladi predložimo naša stališča in predloge za izvedbeno zakonodajo k členu 7. Ob tej priložnosti naj opozorimo še na nekatere naše zahteve, ki so sicer osnovane v naravnem pravu, vendar se skladajo z odredbami državne pogodbe.«²¹

Namesto z izpolnjevanjem določil 7. člena Pogodbe o Avstriji pa so se Slovenci na Koroškem srečevali z oživljanjem protislovenskih nemško-nacionalnih organizacij, ki so vse bolj krojile manjšinsko politiko celovške in dunajske vlade ter z vse očitnejšimi namerami avstrijske politike, da bi se čim bolj izognila izpolnjevanju določil 7. člena, in s tem enostransko revidirala Pogodbo o Avstriji. Boj koroških Slovencev za pravice je v vsem času spremljala in podpirala tudi matična domovina, ki je največkrat kvaliteto meddržavnih odnosov pogojevala s položajem koroških Slovencev. Zato je kvaliteta avstrijsko-jugoslovanskih odnosov dokaj dober pokazatelj položaja Slovencev na Koroškem.

Nemškonacionalne, protimanjšinske organizacije so začele ponovno delovati že pred podpisom Pogodbe o Avstriji, zlasti po 20. juniju 1949, ko je bilo dejansko odločeno, da se meja z Jugoslavijo ne bo spremenila. O tem je jasno spregovorila tudi jugoslovanska vlada, ko je v »Memorandumu o pravicah slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji« z dne 28. julija 1949 nekatere izmed teh organizacij navedla poimensko (npr. Südmärk, Deutscher Schulverein, Bund der Heimattreuen Südkärntner).²² Mi pa iz časa tik pred podpisom Pogodbe o Avstriji navedimo le »Kärntner Sängerbund« in »Muttersprache — Verein zur Pflege der Deutschen Sprache in Kärnten«, na Štajerskem pa je bil leta 1952 osnovan »Alpenländischer Kulturverband« kot »neposredni organizacijski, idejni, in pozneje tudi materialni naslednik predvojnih velikonemških, šovinističnih in pronacističnih organizacij.«²³

Namesto s prepovedjo takih organizacij po določilu 5. odstavka 7. člena so se Slovenci po letu 1955 srečali s pospešenim obnavljanjem protimanjšinskih organizacij, v večini z istim članstvom in vodstvom pa tudi z istimi metodami

²¹ Razprave in gradivo, Ljubljana 1976, št. 7—8, str. 232.

²² Janez Stergar, Kršitev določb petega odstavka člena 7 avstrijske državne pogodbe, RiG, 1976, št. 7—8, str. 148.

²³ Ibid, str. 153.

delovanja, kakor jih poznamo pri njih iz časa prve avstrijske republike, še zlasti pa iz časa nacizma. Že 19. maja 1955, štiri dni po podpisu Pogodbe o Avstriji, je bila obnovljena »Kärntner Schulverein — Südmärk«, nosilka ponemčevanja v šolstvu. Dne 18. decembra 1955 so se združila društva bivših plebiscitnih bojevnikov v »Kärntner Abwehrkämpferbund« organizacijo, ki še danes zastruplja ozračje dobrega sožitja na Koroškem, s podpiranjem in organiziranjem protislovenskih akcij ter z vztrajnim ohranjanjem in negovanjem »legendarnih« bojov 1919/1920, s katerimi so »obranili« Koroško pred jugoslovansko-slovenskimi agresorji, ki so jih v deželo poklicali koroški Slovenci.

Poleg vrste drugih protislovenskih organizacij je dobro leto po podpisu Pogodbe o Avstriji nastala tudi osrednja protislovenska organizacija na Koroškem »Kärntner Heimatdienst«. Že jeseni 1956 so nemški nacionalisti ustanovili organizacijo »Arbeitsgemeinschaft für Südkärnten«, iz katere je 24. januarja 1957 nastal koroški Heimatdienst. Ob ustanovitvi so to organizacijo sestavljale tri protislovenske organizacije: »Kärntner Schulverein — Südmärk«, »Kärntner Abwehrkämpferbund« in »Kärntner Landsmanschaft«. Danes je koroški Heimatdienst zbirna organizacija protislovenskih, nemškonacionalnih in neonacističnih sil na Koroškem. Po nekaterih podatkih sestavlja Heimatdienst 17 takšnih organizacij, med njimi sta tudi »Zveza koroških vindišarjev«, ustanovljena leta 1958 z namenom razcepiti Slovence in dokazati, da to pravzaprav niso, ter organizacija esesovskih vojnih veteranov z nazivom »Kammeradschaft IV«. ²⁴

Delovanje teh organizacij ni bilo toliko posvečeno povzdigovanju svoje lastne nacije, temveč so si vse postavile za osnovni cilj protimanjšinsko dejavnost. Slovenska manjšina na Koroškem in matična domovina sta sproti opozarjali pristojne avstrijske oblasti na protimanjšinsko naravnost in delovanje teh organizacij. Odgovori avstrijskih oblasti pa so bili vedno enaki: protislovenskih organizacij v Avstriji ni, tolikokrat citirani Kärntner Heimatdienst pa je domovinska organizacija, ki v svojem statutu nima niti ene proslovenske besede. ²⁵

Diskriminacijska politika avstrijske države se je začela še pred podpisom Pogodbe o Avstriji, takoj po sprejetju edinega manjšini naklonjenega zakonskega akta, uredbe o obvezni dvojezični osnovni šoli iz 3. oktobra 1945. Ne samo na ta način, da je koroški deželni glavar Wedenig 10. oktobra 1948 sicer neuspešno zahteval, naj se odslej 10. oktober praznuje: »da se vedno znova razvnamemo v duhu leta 1920,« ²⁶ kar ni padlo na pamet nobenemu politiku dotedaj, temveč zlasti na način neposrednega pritiska na Slovence. Zunanji izraz tega pritiska nemškonacionalističnih sil se je v prvih povojnih letih najjasneje pokazal pri uradnem ljudskem štetju leta 1951. Takrat je uradna Avstrija prvič nedvoumno popustila pred manjšini nasprotnimi silami. Centralni sta-

²⁴ Več o tem med drugim še v opombah 22 in 23 citirani razpravi, nadalje razprava istega avtorja v Časopisu za suvremenu povijest, Zagreb 1977, št. 1, str. 132—169 z naslovom »Njemački nacionalizam i protislovenačka djelatnost u avstrijskoj Koroškoj«; v tozadevnih razpravah Toneta Zorna v Vestniku koroških partizanov, 1970 št. 4, str. 23—64; 1971, št. 4, str. 50—60; 1972, št. 1, str. 41—45; 1972, št. 4, str. 50—70; 1973, št. 4, str. 18—29; v razpravi Lojzeta Udeta »ADP in njena manjšinsko zaščitna določila« v Koroško vprašanje, Ljubljana 1976, str. 339—358 ter v knjigi Haas — Stuhlpfarrer, Österreich und seine Slowenen, Wien 1977, zlasti str. 100—114.

²⁵ Dušan Nečak, Problem manjšin v jugoslovansko avstrijskih odnosih, v publikaciji istega naslova, Beograd 1977, str. 27—42 (dalje: Nečak, Problem...).

²⁶ Lojze Ude, Koroško vprašanje, Ljubljana 1976, str. 355.

tistični urad na Dunaju je po nacističnem štetju leta 1939 prevzel med jezikovne kategorije, po katerih naj se opravlja ljudsko štetje, tudi vindišarsko jezikovno kategorijo. S štetjem 1951 so raztrgali koroške Slovence na dve jezikovni skupini, po občevalnem jeziku pa na 9 jezikovnih kombinacij. Absurdno zveni ob tem podatek, da je bilo v tem času v koroškem šolstvu prepovedano uporabljati »Windischer, windisch«.²⁷ Šlo je za ponoven poskus, to pot etničnega razbijanja koroških Slovencev po načelu »divide et impera« in za poskus dokazovanja že takrat jasno začrtane avstrijske manjšinske politike, po kateri Slovenci ne živijo na sklenjenem ozemlju. Zoper to diskriminacijo so protestirali samo koroški Slovenci.

Drugi še bolj izrazit in še nevarnejši napad avstrijskih oblasti na možnost enakopravnega razvoja koroških Slovencev so nemški nacionalisti realizirali konec petdesetih let. Dne 22. septembra 1958 je koroški deželni šolski svet, objavil odlok, s katerim je ukinitel učni šolski sistem, kakor je bil določen po uredbi o obveznem dvojezičnem osnovnem šolstvu iz leta 1945.²⁸ Odlok deželnega šolskega sveta je sledil vrsti organiziranih protislovenskih akcij nemško-nacionalnih organizacij, ki so si ukinitve obveznega dvojezičnega osnovnega šolstva postavili za cilj številka ena. Javno so pozivali k ukinitvi te uredbe, organizirali so šolske štrajke in motili šolski pouk ter grozili, da bodo izvedli pohod nezadovoljnih roditeljev na Celovec.²⁹

Kljub temu, da je bil po mnenju vrste avstrijskih strokovnjakov odlok koroškega deželnega šolskega sveta protizakonit in protiustaven,³⁰ kljub odločnim in argumentiranim protestom slovenske manjšine v »Spomenici koroških Slovencev k šolskemu vprašanju« z dne 15. novembra 1958 in kljub diplomatskim protestom Jugoslavije v notah z dne 4. oktobra 1958, 3. novembra 1958, 26. januarja 1959 in 17. marca 1959, se stanje na šolskem področju ni spremenilo.³¹

Odlok predsednika koroškega deželnega šolskega sveta, Ferdinanda Wedeniga, ki je bil obenem tudi koroški deželni glavar, je dal staršem pravico, da svoje otroke izpišejo iz dvojezičnih šol. Temu odloku je sledil močan pritisk na starše slovenskega porekla, da bi svoje otroke odvrnili od dvojezičnega pouka. Pritiski ekonomske, psihološke in druge vrste so bili tako očitni, da je tudi del avstrijskega tiska začel pisati, da je položaj ob izpisovanju iz dvojezičnih šol nenormalen. Zaradi tega je pokrajinski šolski svet izdal drug odlok (11. novembra 1958), po katerem je bila že objavljenim učencem spet dana možnost, da se ponovno prijavijo. Od 12 774 učencev, kolikor jih je bilo v dvojezičnih šolah leta 1958. (dvojezični pouk je bil v skupaj 98 šolah), se jih je odjavilo 10 588, potem pa se jih je ponovno prijavilo le 213 (na osnovi odloka z dne

²⁷ Ibid, str. 356.

²⁸ Verordnungsblatt für Schulwesen in Kärnten za marec/april 1959, št. III/IV, 31 — 2; a) Nr. 20, Regelung des zweisprachigen Unterrichtes in Kärnten, Erlaß des Landeshauptmannes als Vorsitzender des Landesschulrates (Zl. LRS 4337/58 z dne 22. 9. 1958), b) Nr. 21, Regelung des zweisprachigen Unterrichtes in Kärnten (Durchführung LRS Zl. 4964/58 z dne 27. 10. 1958), c) Nr. 22, Freiwilliger Besuch des Slowenischunterrichtes (LRS Zl. 5468/58 z dne 11. 11. 1958).

²⁹ Nečák, Pogled, str. 113/114.

³⁰ Ibid.

³¹ RiG, št. 7—8, 1976, str. 203—227; Nečák, Problem, str. 29; Nečák, Pogled, str. 113—115.

11. novembra 1958). Tako je pri pouku v slovenskem jeziku ostalo 2399 učencev, pri pouku v nemščini pa 10 375. Koroški Slovenci so izračunali, da se je zaradi različnih pritiskov od dvojezičnega pouka odjavilo 57 % slovenskih otrok.³²

Na teh osnovah je avstrijski parlament dne 19. marca 1959 sprejel tako imenovani manjšinski šolski zakon, skupaj z zakonom o položaju slovenskega jezika pred sodišči na Koroškem. Oba zakona sta začetek tiste tendence avstrijske manjšinske politike, ki je 14. novembra 1976 privedla do preštevanja manjšin. Zakon o manjšinskem šolstvu je ukinil dvojezične šole in v načelu dovolil samo šole s poukom v nemškem jeziku. Samo za tiste, ki so se posebej prijavili, je bil organiziran pouk v slovenščini na tistih šolah, za katere je veljala uredba o obvezni dvojezični osnovni šoli iz leta 1945. Toda celo izvajanje določil takega zakona, ki ni bil izdelan v duhu Pogodbe o Avstriji, pripravljen brez sodelovanja manjšine in ki v bistvu ščiti večino in ne manjšine, je bilo postavljeno pod vprašaj, saj je bila teritorialna veljavnost zakona pogojena z ugotavljanjem manjšine. Z drugimi besedami povedano, dokončna veljavnost zakona in širina njegove veljavnosti bi naj bila določena šele po izvedenem preštevanju manjšine.³³

Rezultat take avstrijske šolske politike, za katero je le-ta trdila, da ni protimanjšinska, se najbolje kaže v številu otrok, prijavljenih k slovenskemu pouku. Po drugem odloku deželnega šolskega sveta je bilo prijavljenih k slovenskemu pouku 2399 učencev, v šolskem letu 1972/1973 pa le še 1832 učencev, ob praktično nespremenjenem številu vseh učencev — leta 1958 10 030, leta 1972/1973 9748.³⁴

Vsekakor jasen dokaz o nenormalnem razvoju.

Vse do leta 1976 se na šolskem področju ni nič spremenilo oz. ni bila sprejeta nikakršna zakonska odredba, pa tudi preštevanje manjšine ni bilo izvršeno. Šele tako imenovana sedmojulijška zakonodaja leta 1976 je prinesla spremembo v manjšinski šolski zakon iz leta 1959, spet na škodo manjšini. Zakon iz leta 1959 je namreč predvideval, da morajo biti direktorji osnovnih šol, ki se smatrajo za dvojezične, usposobljeni za dvojezični pouk, kar pomeni, da morajo obvladati slovenski jezik, kar so dokazovali z izpitom. Z novelo k temu zakonu iz leta 1976 pa je bilo predpisano, da direktorjem dvojezičnih šol, v katerih ni niti enega učenca, ki bi se prijavil k dvojezičnemu pouku, ni več potrebno znanje slovenskega jezika.³⁵

Prvič po podpisu Pogodbe o Avstriji se je leta 1959, pod pritiskom nemško-nacionalnih sil, poslabšal tudi položaj slovenske manjšine na področju sodstva oziroma uporabe slovenskega jezika v javnem življenju sploh. Kot smo že zapisali, je bil isti dan kot manjšinski šolski zakon sprejet tudi zakon o uporabi slovenskega jezika pred sodišči. Zakon je bil sprejet zoper odločitev avstrijskega vrhovnega sodišča, ki je 5. decembra 1956 izreklo sodbo, po kateri je 3. od-

³² Nečak, Problem, str. 29; Slovenci na Koroškem — Die Slowenen in Kärnten Borovlje/Ljubljana, str. 39—46, Janko Pleterski, Materinščina otrok na koroških osnovnih šolah, v Zbornik Koroške 1959, str. 113—120.

³³ Nečak, Problem, str. 31—33; Nečak, Pogled, str. 115.

³⁴ Slovenci na Koroškem — Die Slowenen in Kärnten, Borovlje/Ljubljana, str. 43.

³⁵ Nečak, Pogled, str. 117; Nečak, Problem, str. 39.

stavek 7. člena, v katerega pristojnost sodi slovenščina pred sodišči, neposredno uporabna ustavna določba.³⁶

Zakon o manjšinskem sodstvu je pomenil, tako s svojo vsebino kot z obsegom uporabe, radikalno poslabšanje položaja v primerjavi s položajem pred njim. Veljavnost in obseg uporabe zakona je zakonodajalec z določbo po ugotavljanju manjšine, časovno omejil, saj je veljal na področju sodnih okrajev Železna Kapla, Pliberk in Borovlje, le toliko časa, dokler ne bo izvedeno ugotavljanje manjšine. Zakon je bil sprejet brez sodelovanja manjšine, je njej nasproten in je pravzaprav začetek tistega, kar se je izkristaliziralo šele v zadnjem času — jasne težnje po reviziji Pogodbe o Avstriji. Drugače si namreč ne moremo razlagati zožitev uporabe slovenščine pred sodišči samo na tri sodne okraje, saj so zakonodajalec in pripravljalci zakona dobro vedeli, da manjšina živi še v drugih sodnih in upravnih okrajih Koroške, kot jih predvideva 7. člen.

Ta zakon pa je med drugim sprožil tudi spor med pravniki. Avstrija je namreč pred mednarodno javnostjo zatrjevala, da se pred sodišči izven sodnih okrajev Borovlje, Pliberk in Železna Kapla, za katere velja sodni zakon iz leta 1959, uporabljajo določila 66. člena (4) senžermenske mirovne pogodbe, ki govorijo o primernih olajšavah nenemškim državljanom pri uporabi njihovih jezikov pred sodišči. Določila imenovanega člena senžermenske mirovne pogodbe tudi niso izvajali v praksi. Take trditve so tudi pravno sporne. Tako imenovana manjšinska določila senžermenske mirovne pogodbe (členi 64—68), namreč ne veljajo za slovensko in hrvaško manjšino, saj ti dve manjšini štiti poznejši in preciznejši 7. člen.³⁷

Gotovo najpomembnejša diskriminacija, ki izhaja iz tega zakona, pa je bila interpretacija pojma uradni jezik, ki ga navaja Pogodba o Avstriji. Splošno priznana (tudi v Avstriji) interpretacija tega pojma je, da lahko stranka z uradno osebo na sodišču govori in razpravlja v svojem jeziku, da se v tem jeziku izdajajo odločbe, da je notranji sodni jezik tudi slovenski, da se zemljiške in druge knjige vodijo tudi v slovenskem jeziku itd. Zakon iz leta 1959 pa upošteva slovenščino le kot pomožni jezik, saj določa pravico občevanja s tolmačem, javne knjige se vodijo samo v nemškem jeziku, notranji jezik je nemški, povrh vsega pa je zakon veljal samo za prvostopenjska sodišča. Za avstrijsko-koroške razmere na področju manjšinske politike je tudi značilno, da celo tak zakon ni imel sankcijskih določb, kar pomeni, da zaradi neizpolnjevanja zakona nihče ni mogel biti (in tudi ni bil) kaznovan.³⁸

Poleg koroških Slovencev je proti takemu zakonu protestirala tudi Jugoslavija. Razen izjave v zvezni ljudski skupščini 13. aprila 1959, v kateri je državni sekretar za zunanje zadeve obžaloval to dejanje Avstrije, je 21. aprila 1959 jugoslovanski veleposlanik na Dunaju predal avstrijski vladi protestno noto, v kateri je bilo med drugim rečeno, »da je bil namen sprejetja teh zakonov legalizacija stanja, kakršno je nastalo po odloku predsednika pokrajinske vlade Wedeniga 22. septembra 1958. leta, kar je bil resen udarec za jugoslo-

³⁶ Nečak, Manjšinsko varstvo v Avstriji po točki 3 člena 7 avstrijske državne pogodbe, RiG, št. 7—8, 1976, str. 136 (dalje: Nečak, Manjšinsko varstvo...).

³⁷ Nečak, Manjšinsko varstvo, str. 137.

³⁸ Ibid 138 — besedilo šolskega in sodnega zakona glej v razpravi J. Pleterskega v RiG, št. 2, str. 7—99 v prilogah 16 in 21.

vansko narodno manjšino ne le na področju šolstvain prosvete, ampak tudi njenemu statusu kot etnični skupini.«^{38a}

Petdeseta leta sodijo med najtežja za koroške Slovence. Vse, kar jim je prinesel zmagovit konec druge svetovne vojne, je bilo v dobršni meri omejeno, če že ne čisto izničeno. Poleg podpisa Pogodbe o Avstriji in z njo uveljavitve 7. člena, so koroški Slovenci doživeli še en sam svetel trenutek. Leta 1957 je bila namreč v Celovcu ustanovljena Zvezna gimnazija za Slovence. Proti pričakovanjem ustanovitelja se je slovenska gimnazija ne samo obdržala, temveč tudi razširila. V šolskem letu 1974/75 je imela že 464 dijakov in je postala temelj slovenskega izobraženstva na Koroškem in trn v očeh nemškimi nacionalistom, ki so jo na zborovanju Heimatdiensta 1974 proglasili za »veliki strup«.³⁹ Napori koroških Slovencev, da bi od oblasti dobile dovoljenje za ustanovitev še kakšne srednje šole, zlasti gospodarsko-ekonomske usmeritve, niso naleteli na razumevanje.⁴⁰

Od konca petdesetih let je postalo manjšinsko vprašanje, stalno vprašanje pri meddržavnih pogovorih med predstavniki Jugoslavije in Avstrije. To je še posebej pomembno, ker so prav šestdeseta leta tista, v katerih beležimo, v primerjavi s preteklim razdobjem, razmeroma širok razmah meddržavnih stikov, ki jih je kot prvi začel marca 1960 avstrijski zunanji minister dr. Bruno Kreisky. Morda gre tudi okrepljenim medsebojnim stikom med državnikoma obeh držav pripisati, da so šestdeseta leta obenem tista, ki koroškim Slovencem niso prinesla tako velikih pretresov in poslabšanj kot preteklo desetletje. Lahko bi celo rekli, da so šestdeseta leta mirna leta, v katerih so koroški Slovenci zlasti izgrajevali svoje gospodarske zmogljivosti.

Le dve letnici bomo v tem bežnem pregledu posebej omenili. Letnici, ki sta posebej razburkali življenje Slovencev onstran Karavank. Leta 1961 je bilo v Avstriji izvedeno drugo povojno štetje prebivalstva, na katerega so koroški Slovenci reagirali z »Denkschrift der Kärntner Slowenen zur Volkszählung 1961«. Kot že pri štetju 1951 so protestirali zoper štetje občevalnega jezika pod rubriko »vindiš«, zoper vsemogoče pritiske števnih komisarjev, protislovanske agitacije koroškega Heimatdiensta itd. Svoje trditve so dokazali s številnimi primeri ter zvezni vladi sporočili, da rezultati tega štetja ne morejo v nobenem primeru biti podlaga za kakršnokoli urejanje manjšinskega vprašanja.⁴¹

Štiri leta nato pa so se Slovenci spet odločili, da bodo nastopili na volitvah. Za 14. marca 1965 so bile namreč na Koroškem razpisane deželnozborske volitve. Po dvanajstih letih podpiranja avstrijske ljudske stranke se je Narodni svet koroških Slovencev odločil, da bo to pot predložil svojo listo in jo imenoval »Koroška volilna skupnost«. Narodni svet je ob sprejemanju te odločitve najprej ugotovil, da ne morejo voliti nobene stranke. V eni so na vodilnih mestih na volilni listi nemški nacionalisti, kar je bil tudi vzrok, da ta stranka (ÖVP) ni hotela sprejeti na svojo listo tudi slovenskega kandidata, v drugi pa odstopa stari deželni glavar, njegov namestnik Sima pa se ne more sklicevati na priateljstvo do koroških Slovencev, čeprav je že dvajset let na vodilnih položajih v deželi. Predsednik NSKS dr. Inzko je opravičil samostojni nastop z besedami:

^{38a} Nečak, Problem, str. 33.

³⁹ Nečak, Pogled, str. 117.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ RiG, št. 7—8, priloga 6.

»Ni naša skrb, kako naj razširita ÖVP in SPÖ v čim večji meri svoj vpliv v deželi, ampak da se ohranimo kot Slovenci. Zato moramo tudi glede zadržanja pri volitvah v koroški deželni zbor najti tisto rešitev in obliko, ki bo najuspešneje služila našim narodnim interesom.«⁴²

Neke vrste volilni program Koroške volilne skupnosti, če ga smemo tako imenovati, je objavila »Naš tednik — Kronika« približno mesec dni pred volitvami, 18. februarja 1965. Iz njega je razbrati, da bo boj volilne stranke veljal predvsem opozarjanju na nerešena vprašanja slovenske manjšine, kot so vprašanja uradnega jezika, dvojezičnih napisov, enakopravnosti na kulturnem in gospodarskem področju, zaščiti manjšine pred nemško nacionalnimi organizacijami in uporabi slovenskega jezika pri bogoslužju in verouku, torej opozarjanju na tista vprašanja, ki jih v predvolilnem boju ni načela nobena stranka.⁴³

Zveza slovenskih organizacij pa se je na seji upravnega in nadzornega odbora 13. februarja odločila, da podpre socialistično stranko (ta je na 26. neizgledno mesto volilne liste postavila Slovenca Janka Ogrisa), ker je to v skladu z njeno temeljno narodno-politično usmerjenostjo, da soustvarjalno sodeluje pri oblikovanju politične volje in se »ne izključuje iz splošne družbe, v kateri živi«. Poleg tega jih je k odločitvi, da podpre SPÖ, »vodila zavest skupnosti z avstrijskim delovnim človekom, s katerim nas vežejo sorodni gospodarski in socialni pogledi in zato od njegove stranke upravičeno pričakujemo razumevanje in podporo tudi za naše narodnostne težnje in potrebe«.⁴⁴ Obenem pa je ZSO samostojni nastop NSKS obsodila in ga razglasila kot usodnega za vse slovensko prebivalstvo na Koroškem. Menila je, da trditev, češ da je samostojni nastop edina pot, »pomeni po nas samih izvedeno redčenje in zoževanje slovenskih vrst, pomeni dejansko odbijanje večine našega ljudstva, ki že od nekdaj voli tudi splošne avstrijske stranke.«⁴⁵

Slovenska lista je dobila v vsej deželi 4272 glasov ali 1,6 odstotka vseh veljavnih glasov, na slovenskem delu pa 3617 glasov ali 5,8 % glasov. Svojega osnovnega cilja ni dosegla in v deželni zbor ni bil izvoljen noben kandidat, postavljen na tej listi. »Pri volitvah smo dosegli uspeh, na katerega smemo biti Slovenci zares ponosni«, je zapisala po volitvah »Naš tednik — Kronika« in nadaljevala: »Izid volitev je potrdil naše pravilno zadržanje pri volitvah. Za nas ni moglo priti kaj drugega v poštev kot samostojen nastop, Ljudski stranki pa je bilo treba dokazati, da brez Slovencev ne more več resno napredovati, ter da je dosegla svoj višek prav pri zadnjih državnozbornih volitvah, ko bi dobila 13. mandat, ako bi bile tedaj deželnozbornske volitve ter enega zastopnika več v deželni vladi. Tedaj smo ÖVP podprli tudi Slovenci. Predvsem pa je krepila slovenska lista slovensko narodno zavest ter utrdila v vseh, ki so se zavzeli za njen uspeh zavest, da se bomo tudi v bodoče mogli ohraniti in uveljaviti le kot Slovenci.«⁴⁶

Volilni izidi naj bi po mnenju komentatorja »Slovenskega vestnika« pomenili hudo razočaranje predvsem za ÖVP, ki je z gotovostjo pričakovala 13. mandat. Nasprotno pa naj bi socialisti ne le obdržali vodilno pozicijo v deželi,

⁴² NT, 11. 2. 1965, št. 6, str. 1.

⁴³ NT, 18. 2. 1965, št. 7, str. 1.

⁴⁴ Sl. v., 19. 2. 1965, št. 8, str. 1.

⁴⁵ Sl. v., 5. 3. 1965, št. 10, str. 1.

⁴⁶ NT, 18. 3. 1965, št. 11, str. 1.

temveč naj bi bili edina stranka, ki je svoj položaj še okrepila. Svobodnjakarji so za las ušli hudemu porazu, komunisti pa naj bi se kar dobro držali in si znova priborili svojega poslanca. Izida »Koroške volilne skupnosti« v glasilu ZSO niso komentirali, temveč le ugotovili, da število njihovih glasov še zdaleč ni zadoščalo za pridobitev mandata.⁴⁷

V sedemdesetih letih se je formalno-pravni in dejanski položaj koroških Slovencev še enkrat bistveno poslabšal in spet lahko iščemo neposredne vzroke zato v intenzivnem protislovenskem delovanju protimanjšinskih organizacij v Avstriji. Že proslava 50-letnice koroškega plebiscita leta 1970 je jasno napovedovala nov val nemško nacionalističnega pritiska, vendar takrat še nihče ni pričakoval popolne podreditve koroške in avstrijske vlade.

Se ob obeh državniških obiskih leta 1972, ko je avstrijski zunanji minister Kirchschräger v Zagrebu (februarja) zatrdil, »da bo z avstrijske strani kmalu prišlo do vzpodbude, ki bo pomagala pri reševanju še odprtih manjšinskih vprašanj«; v skupnem komunikeju z obiska predsednika ZIS Djemala Bijedića na Dunaju (aprila) pa je stalo zapisano, »da bo avstrijska stran vedno pospeševala in podpirala interese in razvoj manjšin«, je bilo videti, kot da se avstrijska politika zaveda svojih obveznosti pri zaščiti manjšinskega vprašanja.⁴⁸

Tudi Slovenci na Koroškem so še v začetku leta 1972 upali na izboljšanje položaja. Zmerni optimizem je bil utemeljen zlasti v izjavah zveznega kanclerja dr. Kreiskega in deželnega glavarja Hansa Sime ter po osvojitvi absolutne večine SPÖ pri parlamentarnih volitvah leta 1971. Del izjave avstrijskega zunanjega ministra se je kmalu izpolnil. Dne 6. julija 1972 je socialistični predsednik koroške deželne vlade, in z njim socialistična stranka, poskusil z delno rešitvijo problematike, ki doslej v Avstriji tudi formalno še ni bila rešena. Ta dan je bil sprejet tako imenovani zakon o dvojezičnih topografskih napisih, ki je predvideval take napise v 205 krajih Koroške. Kljub temu, da zakon ni bil sprejemljiv za slovensko manjšino, saj je temeljil na štetju leta 1961, za katerega so Slovenci izrecno zapisali, da ne more biti osnova za nobeno manjšinsko varstveno določbo ter postavlja kot pogoj za postavitev dvojezičnega napisa 20 % slovenskega prebivalstva, kar je v nasprotju s členom 7 Pogodbe o Avstriji, je izzval nemško nacionalno evforijo. V dobro organiziranih pogromih so nemški nacionalisti pod vodstvom koroškega Heimatdiensta od 22. septembra do 10. oktobra 1972 potrgali in uničili vse dvojezične krajevne napise. Varnost, tudi osebna, je bila na Koroškem tako ogrožena, da ni bil pred izgredniki varen niti zvezni kancler Kreisky, in je morala red v deželi braniti žandarmerija iz drugih avstrijskih dežel. Zakon je ostal neuresničen, koroški Slovenci so se počutili kot v času nacizma, koroški deželni glavar Hans Sima pa je moral odstopiti kot predsednik koroške SPÖ in kot deželni glavar.⁴⁹

Glavna politična posledica nemško-nacionalističnega divjanja je bila na notranje političnem področju strah socialistov pred porazom na naslednjih volitvah, kar je peljalo do tako imenovanega konsenza vseh treh avstrijskih parlamentarnih strank. Dne 17. septembra 1974 so se namreč SPÖ, ÖVP in FPÖ dogovorile, da bodo manjšinsko problematiko reševale le na osnovi poprejšnjega

⁴⁷ Sl. v., 10. 3. 1965, št. 13, str. 1.

⁴⁸ Nečak, Problem, str. 35.

⁴⁹ Več o tem glej v: Dušan Nečak, Kronologija važnejših dogodkov na južnem Koroškem, Ljubljana 1973, izdal INV.

sporazuma, osnova vsemu pa naj bi bilo preštevanje manjšine. Slovencec nasproti je bila tako postavljena enotna fronta nemških sil. Na zunanjepolitičnem področju pa je bila glavna posledica koroške »vroče jeseni 1972«, popolna ohladitev odnosov med Jugoslavijo in Avstrijo ter delna, vsaj publicistična, internacionalizacija koroškega vprašanja. Na stran koroških Slovencev se je postavila vsa demokratična Evropa, Jugoslavija pa jih je podpirala z nenehno diplomatsko dejavnostjo, tako v bilateralnih odnosih kot tudi v širšem smislu (npr. pred organi OZN).⁵⁰

Položaj Slovencev, zlasti pa mednarodne obsodbe nemškega nacionalizma leta 1972, je politične strukture v Avstriji prisilil, da so začele razmišljati o ustanovitvi telesa, ki naj bi na državni ravni in v širši sestavi razpravljalo o koroški manjšinski problematiki. Tako telo naj bi pomirilo nemške nacionaliste, za Slovence pa pomenilo gesto dobre volje. Tako je bila novembra 1972 ustanovljena »Študijska komisija za probleme slovenske narodnostne skupine na Koroškem«.⁵¹ Vendar pa je že njena sestava povzročila hude zaplete. Avstrijske politične stranke so vanjo med drugim delegirale tudi predstavnike koroškega Heimatdiensta in obe slovenski organizaciji sta 13. novembra 1972 v pismu zveznemu konclerju sporočili, da ne bosta sodelovali v komisiji, dokler bo v njej zastopana tudi »Zveza vindišarjev« (v osebi dr. Valentina Einspielerja, podpredsednika KHD).⁵² Ker tega protesta koroških Slovencev kancler Kreisky ni upošteval, se je »Študijska komisija« ves čas sestajala brez predstavnikov Slovencev. Čeprav je bila ustanovljena zato, da bi pomagala čim bolj širokogrudno, manjšini prijazno, predvsem pa v skladu z določili 7. člena Pogodbe o Avstriji, rešiti nekatera vprašanja manjšinske zaščite, je končala svoje delo prav z nasprotnim rezultatom. Vsaj dvoje njenih stališč in priporočil je v neposrednem nasprotju z določili Pogodbe o Avstriji. Komisija se je namreč odločila, da sta edina možna podlaga za izpolnitev 7. člena »ugotavljanje manjšine« in pogojni odstotek manjšinskega prebivalstva. Člani komisije so se sicer velikokrat poskušali skriti za paravan znanosti in niso dajali dokončnih odgovorov. Prelagali so odgovornost za posledice na politike, kancler Kreisky in avstrijska politika sta komisijo proglasila za posvetovalni organ, toda rezultate njenega delovanja so neposredno uporabili v dnevni manjšinski politiki. Skoraj natančno leto dni po zaključni seji študijske komisije je namreč avstrijski parlament soglasno izglasoval tako imenovani paket manjšinskih zakonov, ki jih običajno imenujemo »sedmojulijska zakonodaja« — 7. julija 1976. V njej so bile ne samo prevzete sugestije »Študijske komisije«, temveč v marsičem še poslabšane, saj je bilo med drugim novembra istega leta (14.) izvedeno ugotavljanje manjšine.⁵³

Zaradi takega razvoja dogodkov ni čudno, da so Slovenci leta 1975 v spomenici ugotovili, da ni bila uresničena nobena manjšinsko varstvena določba 7. člena. Na drugi strani pa tudi ni presenetljivo, da so se koroški Slovenci pri deželnozborskih volitvah 1975. spet odločili za samostojen nastop. Pod okriljem

⁵⁰ Več o tem glej v publikaciji Problem manjšin v jugoslovansko avstrijskih odnosih, Beograd 1977.

⁵¹ Dušan Nečak, Študijska komisija za probleme slovenske narodnostne skupine na Koroškem, RiG, št. 9—10, str. 111 (dalje: Nečak, Študijska komisija ...).

⁵² Nečak, Študijska komisija, str. 112.

⁵³ Ibid, str. 119.

NSKS je nastala volilna stranka KEL — Koroška enotna lista, katere prvi kandidat pa je bil funkcionar ZSO dr. Pavel Apovnik. Nastop in program liste je v celoti podprl NSKS in neposredno pred volitvami tudi ZSO (z nekaterimi omejitvami), ki pa je kot drugo možnost svetovala KPÖ. Morda najpomembnejša značilnost političnega profila KEL je dejstvo, da se je potegovala tudi za glasove demokratičnih nemških sodeželanov in so na njeni listi taki tudi nastopali, kar se ni zgodilo nikoli dotlej.⁵⁴

KEL je dobila 6130 glasov ali 2 % od veljavnih glasov, vendar ji tudi to pot ni uspelo osvojiti mandata. Po nekaterih analizah naj bi bil temu vzrok premajhna podpora med nemškogovorečimi Korošci in med Slovenci, ki sicer volijo SPÖ ali celo ÖVP.⁵⁵ Za te volitve pa je značilna tudi predvolilna propaganda v »nacističnem duhu«. Koroški deželni glavar je na primer celo javno razglasil, da je bil odličen Hitlerjev mladinec, nemška revija »Stern« pa je pred volitvami dokumentirano ugotovila, da je bilo osem izmed enajstih vodilnih kandidatov koroške SPÖ, nekdanjih članov nacistične stranke ali vsaj aktivnih v Hitlerjugendu.⁵⁶ Taka lista je v koroških razmerah osvojila absolutno večino, kar je samo po sebi dovolj zgovorno dejstvo.

Sedmojulijska zakonodaja leta 1976 vsebuje zakon in dve zakonski noveli. Zakon nosi ime »Zakon o narodnostnih skupinah — Volksgruppengesetz«, med novelama pa ena govori o spremembi zakona o ljudskem štetju, druga pa dopolnjuje že omenjeni manjšinski šolski zakon iz leta 1959. Zakon o narodnostnih skupinah je razveljavil vse prejšnje manjšinskovarstvene zakone razen manjšinskega šolskega zakona in naj bi pomenil dokončno uresničitev 7. člena Pogodbe o Avstriji. Doslej najboljšo definicijo tega zakona, ki ga je Avstrija proglasila za predpis, ki bi bil lahko vzor za Evropo in ki daje celo več kot zahteva 7. člen, je dal na znanstvenem posvetovanju o sodobnih vprašanjih slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji, tik pred sprejetjem zakona prof. dr. Janko Pleterski: »Devetintrideset gostobesednih novih paragrafov izničuje pet kratkih in jasnih odstavkov 7. člena pogodbe o Avstriji in zasiplje dejstvo, da Avstrija teh svojih obveznosti vseh 21 let, kar veljajo, ni izpolnjevala, temveč da je, nasprotno, sistematično izpodkopavala obstoječe pozicije manjšin, ki jih 7. člen ščiti.«⁵⁷

Za podrobno analizo zakona na tem mestu nimamo možnosti. Povejmo le, da zakona manjšina ni priznala in vse do danes ne sodeluje v tako imenovanih manjšinskih sosvetih, ki naj bi nadomestili neposredno reševanje manjšinske problematike, kot to uzakonja 7. člen. Namesto mednarodno priznanega manjšinskega varstva je avstrijski zakonodajalec ponudil ustanovo, ki je docela v rokah vlade.

Vlada določa, kateri sosveti bodo ustanovljeni (čeprav velja zakon za vse v Avstriji živeče manjšine, ni ustanovljen še noben sosvet), določa koliko članov bodo šteli in jih vse tudi imenuje. Polovico članov vlada sicer imenuje iz vrst tistih, ki jih predlagajo organizacije manjšin, vendar ni nikjer zapisano, da je

⁵⁴ Več o tem glej: Janez Stergar, Volitve v koroški deželni zbor, Vestnik koroških partizanov, 1975/št. 1, 2, str. 25.

⁵⁵ Ibid, str. 66.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Janko Pleterski, Ob dveh avstrijskih zakonskih predlogih, v Sodobna vprašanja slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji, Ljubljana 1976, str. 25.

vlada na te predloge kaj vezana. Lahko jih torej zavrne in zahteva nove predloge, vse dotlej, dokler ji vsi predlagani ne bodo po volji. Prav tako vlada ni dolžna spoštovati sklepov sosveta, temveč je edina njena dolžnost, da sosvet zasliši. Proti sklepom vlade nima sosvet nikakršne možnosti protesta, vlada lahko člana sosveta, ki takrat ni prišel na sejo, odpokliče — torej nima pravice protestirati niti z abstinenco. Spet se pridružimo mnenju prof. Pleterskega, ki je zapisal: »S takšnim sosvetom so koroški Slovenci prikrajšani za zelo pomembno, danes priznano in obstoječo pravico, namreč, da predstavljajo nasproti vladi sami sebe, sami prek svojih organizacij. Teh organizacij po novem nihče ne bo več dolžan vprašati za mnenje. Torej, zakon jim pravico jemlje, ne daje!«⁵⁸

Zakon sankcionira dosedanje uspehe germanizacijskega pritiska in potrjuje vse povojno kršenje mednarodnopravnih, ustavnih in zakonskih pravic slovenske manjšine na Koroškem. S tem, ko ukinja prejšnje zakonske predpise, potrjuje ilegalno rušenje dvojezičnega šolstva v letih 1958/59 in podiranje dvojezičnih krajevnih napisov v letu 1972. Tega ne izničuje niti dejstvo, da je danes Zakon o narodnostnih skupinah v Avstriji pravzaprav le mrtva črka na papirju in da se vlada vrača k metodi neposrednega dialoga z manjšino, pa tudi doslej najboljši meddržavni odnosi po drugi svetovni vojni ne morejo prikriti ali zanihati tistih upravičenih trditev, ki jih je Jugoslavija zapisala v številnih diplomatskih notah leta 1976 (1. julija 1976, 23. julija 1976, 11. novembra 1976), ko je skupaj s slovensko in hrvaško manjšino odločno protestirala zoper sedmojuljsko zakonodajo.⁵⁹

O noveli k manjšinskemu šolskemu zakonu smo že govorili, novela k zakonu o ljudskih štetjih pa pomeni z zakonom o narodnostnih skupinah smiselno in organsko celoto ter se z njim tudi formalno v bistvenih določilih povezuje, tako da je zakon od novele neločljiv in brez nje tudi neizvedljiv. Zato je 14. novembra 1976 prišlo do tolikokrat zahtevanega in v zakonih zapisanega preštevanja manjšine. Jugoslavija je protestirala, slovenska in hrvaška manjšina pa sta se odločili za bojkot preštevanja. Bojkot je popolnoma uspel. Ne le zaradi odločne akcije slovenske in hrvaške manjšine, temveč tudi zaradi aktivne podpore velikega dela avstrijske demokratične javnosti. O tem priča tudi izjemno nizek procent državljanov, ki so se odzvali popisu po vsej Avstriji. Povprečno ta odstotek ni bil večji od 25, samo Koroška je dosegla številko 86 in se ponovno pokazala kot trdnjava nemškega nacionalizma. Štetje je dalo popolnoma neuporabne rezultate, saj so na primer na Dunaju našteali večje število Slovencev kot na Koroškem.⁶⁰

Konec leta 1976 so se znašli koroški Slovenci v absurdnem položaju. Boriti so se morali zoper uresničevanje zakona o narodnostnih skupinah, ki po črki sicer zajema urejanje večjega dela manjšinske problematike v Avstriji, vendar je po vsebini nezadovoljiv in protimanjšinski. Prisiljeni so se torej boriti proti prvemu poskusu celovitega reševanja manjšinskega vprašanja in s tem proti uresničevanju enega osnovnih ciljev svojega delovanja. Morali bodo doseči razbitje vsiljenega, da bodo lahko nadaljevali po poti skupnega, po poti, ki se zdi vsaj v zadnjem času bolj dosegljiva.

⁵⁸ Ibid, str. 28.

⁵⁹ Ibid, str. 31; Nečak, Problem, str. 39/40.

⁶⁰ Nečak, Problem, str. 40.

Zusammenfassung

DIE KÄRNTNER SLOVENEN IN DER ZWEITEN REPUBLIK

Der Beitrag beschäftigt sich mit der politischen Entwicklung der Kärntner Slovenen in der Zeit von 1945 bis 1976, also vom Ende des 2. Weltkrieges bis zur Annahme des Volksgruppengesetzes (7. Juli 1976), das eine bedeutende Zäsur in ihrem Leben darstellt. Das größte Problem des ersten Jahrzehnis nach dem 2. Weltkrieg war die politische und weltanschauliche Differenzierung der Kärntner Slovenen. Die vier Jahre währende »Kriegs«-Einheit begann schon bald nach Kriegsende zu bröckeln, bis es 1949 zum vollständigen politischen Bruch kam und zwei politisch und weltanschaulich vollkommen verschiedene Organisationen entstanden — die Demokratische Front des werktätigen Volkes (Demokratična fronta delovnega ljudstva DFDL) als Fortsetzerin der Traditionen Befreiungsfront (Osvobodilna fronta — OF) für das slovenische Kärnten, und der Rat der Kärntner Slovenen (Narodni svet koroških Slovencev NSKS) als Nachfolge des traditionellen katholischen Lagers aus der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen. Neben den politischen und weltanschaulichen Unterschieden trennten vor allem die unterschiedlichen Vorstellungen über den künftigen Status der Slovenen in Kärnten. Die Linke war für die Angliederung der slovenischen Teile Kärntens an Jugoslawien, die Rechte hingegen erblickte die Perspektive für die Kärntner Slovenen im Rahmen Österreichs. Erst durch die Unterzeichnung des österreichischen Staatsvertrages am 5. Mai 1955 fanden die Kärntner Slovenen den Weg zu gemeinsamen Aktionen. Seit damals treten beide zentralen Organisationen, NSKS und ZSO (gegründet 1955 als Nachfolgerin der DFDL), bei Fragen von zentraler Bedeutung gemeinsam auf.

Die Zeit zwischen 1955 und 1976 ist gekennzeichnet vom Kampf für die Erfüllung des Art. 7 des österreichischen Staatsvertrages, in dem ihnen Minderheitenschutz zugestanden wurde. In erster Linie sahen sich die Kärntner Slovenen mit den wiedererstandenen deutschnationalen Organisationen konfrontiert, seit den siebziger Jahren aber auch mit der einheitlichen Front der österreichischen Parlamentsparteien. In dieser ganzen Zeit kämpften die Kärntner Slovenen für einen globalen Minderheitenschutz; als das österreichische Parlament am 7. Juli 1976 jedoch ein globales Gesetz annahm, mußten sie es ablehnen, da es als gesamtes gegen die Minderheit gerichtet ist und eine einseitige Revision des österreichischen Staatsvertrages darstellt.

IN MEMORIAM

ŽALNA SEJA DELAVCEV IZDG

ob smrti dr. Jožeta Šorna (r. 3. 3. 1921,
u. 11. 7. 1982), znanstvenega svetnika

Milica Kacin-Wohinz: Že drugič, letos, smo delavci inštituta zbrani na žalni seji. Danes smo prekinili delo, da skupno posvetimo svoje misli in čustva našemu sodelavcu, kolegu in prijatelju Jožetu. Že šestič v dvajsetih letih je smrt posegla prav v sredino naše delovne skupnosti. Jože je odšel sredi delovne ustvarjalnosti, tako kot pred njim Dare Jeršek, Miro Luštek, Darja Ravnihar, Alenka Nedog in Jože Krall, tako kot sta nedavno odšla zunanja sodelavca Inštituta kolega Tone Zorn in prof. Metod Mikuž.

Še pred dvema mesecema, enajstega maja, je bil Jože z nami za isto mizo v tej sejni sobi. Proslavili smo njegov pomembni praznik: odlikovanje z redom dela z zlatim vencem, ki mu ga je podelilo predsedstvo Socialistične federativne republike Jugoslavije. Odlikovan je bil za ustvarjalno delo ob šestdesetletnici rojstva. Tedaj je pogumno, kot je znal samo on, obljubil, da se bomo ponovno srečali, da bomo ponovno dvignili čaše, ko se mu bo zdravje izboljšalo. Obljube, žal, ni mogel izpolniti. Vedeli smo, da ga vidimo zadnjič, da se ne bo več vrnil v svoj delovni kabinet, kjer je preživel večji del svojega ustvarjalnega življenja.

Jože je bil zadnje mesece hudo bolan, vendar je še prihajal na delo, ki mu je bilo glavni smisel življenja. Delavnost, odgovornost, poštenost, so bile velike odlike njegovega značaja. Odlika pa sta bila tudi izjemen optimizem in življenjska volja, s katerima je poskušal zadnje mesece prikriti svoje počutje. Počutje, ki smo ga s skrbjo in sočutjem spremljali iz dneva v dan, ne da bi ga omenjali z besedami. Lažje je prenašal bolečino, kot sočutje in usmiljenje, zato smo se skrbno izogibali besedam o zdravju in se do zadnjega pogovarjali o zgodovini, o delu, o bodočih, naših in njegovih, načrtih. Jožetova velika odlika pa je bila tudi osebna skromnost. Delal in ustvarjal je brez pohlepa po slavi

* Opomba redakcije: Obširnejši prikaz življenja in dela ter njegovo bibliografijo smo objavili ob njegovi šestdesetletnici v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja XXI, 1981, str. 225—238.

in imetju, brez teženj po priznanju in pohvalah, iz svoje notranje potrebe in za potrebe znanosti in družbe. Zato naj nas v tem trenutku žalosti tolaži misel, da je bil srečen človek. Srečen ob svojih raziskovalnih dosežkih, srečen v svojem zasebnem življenju, ki si ga je prav zaradi zahtevnega dela tako pozno uredil in ga tako malo časa užival.

Umril je tako, kot je živel, ostal nam bo v spominu tak, kot smo ga poznali: vzgled raziskovalca, tovariša in prijatelja.

France Kresal: Preveč je usoda kruta do življenj zgodovinarjev, do naših kolegov in sodelavcev; vse prevečkrat se moramo zbirati na žalnih sejah. Jožeta Šorna ne bo več med nas, ne bo se več udeleževal sej sveta, zbora delavcev. Njegov stol bo ostal prazen, delovni kabinet prazen, v našem hodniku ne bo več v zadnjem času njegove značilne opotekajoče se hoje, in njegovega priljubljenega in sproščajočega srečanja ob kavi. Tako preprosto je bilo biti z njim, da se niti nismo zavedali njegove veličine zgodovinarja, ker on tega ni hotel. Svojega velikega znanja, svojega velikega poznavanja arhivskih in drugih virov, svojih izkušenj v metodologiji raziskovalnega dela in svojih velikih znanstvenih dosežkov — 250 bibliografskih enot šteje njegova bibliografija — nikdar ni pred mlajšimi kolegi izpostavljaj. Bil je velik zgodovinar slovenske gospodarske zgodovine, bil je dober človek in dober prijatelj. Velika vrzel je zazevala med zgodovinarji in boleče bomo občutili njegovo izgubo.

Kdaj in kje se je Jože rodil in kakšna je bila njegova življenjska pot, mislim, da ni treba navajati, ker smo vse to pred kratkim zvedeli ob njegovi 60-letnici in nazadnje ob podelitvi visokega državnega odlikovanja; tudi o njegovih uspehih smo takrat govorili. Zato bi rad bolj obudil spomin na to, kako smo toliko let skupaj živeli in delali.

Samo dve službi sta bili v Šornovem življenju: Mestni arhiv ljubljanski in naš inštitut, ves čas pa je živel za zgodovino, vse kar je bilo drugega vmes, je bilo samo za preživetje. Odkar je 1948. leta diplomiral, pa do svoje smrti je proučeval slovensko gospodarsko zgodovino, pa najsi je bil v službi kot arhivar ali raziskovalec. Bil je pojem za gospodarsko zgodovino. Prvič sem slišal zanj še v starem zgodovinskem seminarju, ko je bilo treba nekemu pomagati pri klavzurni nalogi iz gospodarske zgodovine, ki jo je dal profesor Grafenauer (nekaj o manufakturah je bilo treba napisati), pa vsi prisotni niso mogli nič pametnega skupaj spraviti in so poslali po Jožeta Šorna, da bo pomagal. In je. Jože je bil tudi pojem dobrote. Jože je vedno vsakomur pomagal. Ko sem se loteval svoje diplomske naloge — iz gospodarske zgodovine je bila — so me tudi poslali k Jožetu Šornu. Bilo je leta 1960, takrat je bil še v službi pri Mestnem arhivu ljubljanskem kot arhivist, pa ga nisem dobil tam, pač pa v državnem arhivu, v čitalnici, za kupom fasciklov; takrat je že pripravljaj doktorsko disertacijo o premogovništvu na Slovenskem. Ko sem mu povedal, po kaj sem prišel, mi je rad pomagal. Nič ni filozofiral in nič me ni z metodologijo moril, kar fascikle zbornice TOI mi je naročil, jih odprl in mi pokazal skrivnost, kako iz navidez suhoparnih statističnih podatkov, iz zapisov o delničarjih, upravnih svetnikih in iz sprememb v njihovi sestavi, lahko napišeš pregled nekega razvoja. In res sem ga napisal, pod njegovim vodstvom, in ni bilo slabo. Pa jaz nisem bil edini, ki jim je Šorn tako pomagal. Jože Šorn nikoli ni ljubo-sumno čuval svojih izpiskov, literature, ki jo je imel, ali te podatke hranil le

zase. Dajal jih je vsakomur. Jože je smatral, da je tudi to njegovo poslanstvo, da tudi na tak način popularizira proučevanje gospodarske zgodovine.

Pri svojem delu je bil Jože zelo temeljit in vztrajen; desetletja je izpisoval iz arhivskih fondov podatke za slovensko gospodarsko zgodovino. Imel je jasno začrtan dolgoročni cilj, ki ga je dosledno izpolnjeval, izpolniti ga žal ni mogel, ker ga je prehitela huda bolezen in smrt. Veliko njegovega dela je ostalo nedokončanega in veliko dela je ostalo še neizkoriščenega v njegovih izpiskih.

Vse raziskovalne probleme je obravnaval analitično in jih prikazoval v njihovem razvoju v daljših časovnih razdobjih, najraje je segal od 17. do 19. stoletja. Ker so njegove razprave temeljile predvsem na arhivskih virih, je bilo zato tako delo zelo zamudno. Tako se je godilo tudi njegovi doktorski disertaciji, ki si jo je zamislil kot prikaz razvoja rudarstva na Slovenskem in le na pregovarjanje profesorja Zwittra je temo zožil in jo leta 1962 uspešno zagovarjal na filozofski fakulteti. Večkrat se je skromno pošalil na svoj račun, češ da je doktoriral iz uvoda v svojo monografijo. Kar pa ni bilo res, njegova doktorska disertacija je bila temeljita monografija, le da Jože v svoji skromnosti ni znal najti založnika, ki bi to delo izdal v knjižni obliki, pač pa je pomembnejša poglavja priredil za objavo v Prispevkih. To se mu je pozneje, kot vemo, še pripetilo, da njegov tekst ni našel pravega založnika in da ga je potem razbil na več razprav, vendar tokrat zadržano zagrenjen.

Mislím, da je Jože Šorn kot raziskovalec prav zaživel šele, ko je prišel leta 1964 na naš inštitut. Prišel je že razvit raziskovalec in je do skrajnosti izkoristil vse možnosti, ki mu jih je lahko nudil inštitut več, kot prej arhivska ustanova. Raziskovalno delo je bilo njegovo življenje. Živel je skoraj asketsko. Ni poznal osemurnega delovnika. Tudi za urejeno družinsko življenje si je razmeroma pozno vzel čas. In še potem se je več let mučil z dolgo potjo med Trbovljami in Ljubljano. Šele prav na koncu svojega življenja si je lahko zadovoljivo uredil življenjske razmere. Vendar zaradi tega nikoli ni godrnjal in se pritoževal. Kljub napornemu in zavzetemu raziskovalnemu delu ni zanemarjal družine. Kako rad je govoril o otrocih in o svoji Mojci.

Inštitut je z Jožetom Šornom leta 1964 veliko pridobil. Inštitut se je takrat raziskovalno in kadrovsko šele začel prav razvijati in Jože Šorn se je s svojimi izkušnjami vključil v vsa področja njegovega dela. Leta 1965 je postal glavni urednik Prispevkov in jih je z manjšo prekinitvijo urejal vse do svoje smrti. Bil je član upravnega odbora, član sveta, podpredsednik in predsednik sveta, član raziskovalnega sveta in mnogih komisij, tudi predsednik sindikata je bil. Delal je vse kar je bilo potrebno, ob neki priliki je celo takozvani nacistični fond nekaj časa urejal.

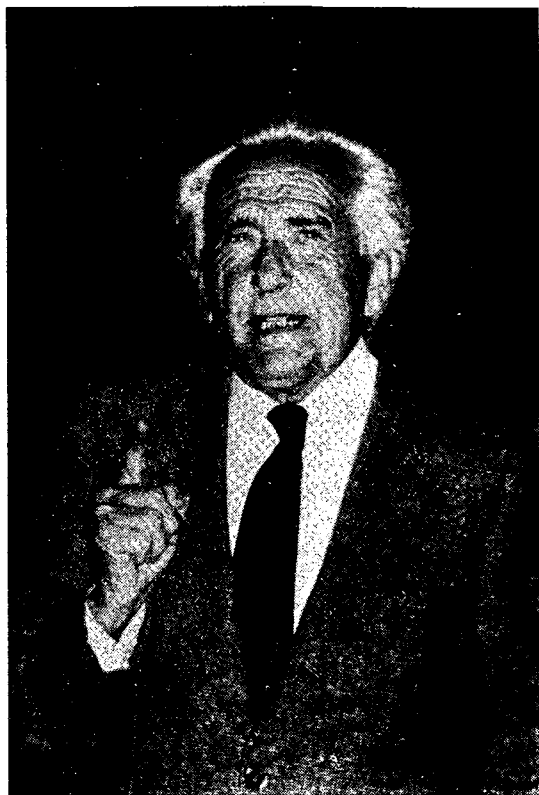
Jože Šorn ni bil delaven in znan samo na inštitutu. Bil je priznan gospodarski zgodovinar, ki so ga cenili povsod po Jugoslaviji in v inozemstvu, kjer je nastopal s svojimi razpravami na znanstvenih posvetovanjih in z objavami v znanstvenih revijah in zbornikih. Okrog 20 znanstvenih posvetovanj doma in v tujini se je udeležil s svojimi referati. Bil je tudi organizator raziskovalnega dela. 20 let je bil urednik Kronike, 3 leta tehnični urednik Zgodovinskega časopisa v letih, ko je bilo treba popraviti večletno zamudo pri izhajanju osrednjega glasila zgodovinskega društva, bil je v redakciji Acte historico-oeconomica Jugoslaviae, več let je bil v odboru Zgodovinskega društva in predsednik sek-

cije za gospodarsko zgodovino. Organiziral je jugoslovansko okroglo mizo o zgodovini prometa na jugoslovanskih tleh. Skoraj na vseh zborovanjih slovenskih zgodovinarjev je imel referate iz gospodarske zgodovine. Z referati je nastopal na kongresih zgodovinarjev Jugoslavije in na simpozijih »Modinci«. Z referati se je udeležil več simpozijev, ki jih je organiziral inštitut. Kot pisec razprav je bil dobrodošel v vseh zgodovinskih revijah in zbornikih.

Velika je bila njegova vloga v slovenskem zgodovinopisju, poznan je bil v vsej Jugoslaviji in v inozemstvu. Izguba tako velikega zgodovinarja je ogromna in boleča. Izgubili smo velikega človeka in velikega prijatelja. Težko nam bo vsem, mislim, da res vsem, ko ga ne bo več med nami. Rad sem ga imel in dolgo sva bila prijatelja, mislim, da s takimi čustvi tule nisem sam. Težko nam bo za njim in radi se ga bomo spominjali.

Slava njegovemu spominu.

UČITELJU V SLOVO

(Beseda na žalni seji delavcev
inštituta) 12. 4. 1982

V petek, na veliki petek, nas je pretresla prežalostna novica o nenadni smrti našega zgodovinskega učitelja, univerzitetnega profesorja dr. Metoda Mikuža. Če se ne motim, ga ni med nami raziskovalci, arhivisti in bibliotekarji, ki ne bi bil njegov študent, zato je njegova smrt hud udarec za nas vse in še posebej za tiste, ki jim je bil blagopokojni profesor tudi mentor. Njegova smrt je tudi udarec za inštitut kot znanstveni zavod, saj je bil profesor dr. Mikuž nekaj časa, v letih 1960—1961, tudi vodja njegovega znanstveno-raziskovalnega oddelka, večkrat član sveta inštituta, znanstvenega sveta, član uredniškega odbora inštitutove znanstvene revije, sodelavec pri raznih nalogah, dvakrat predsednik organizacijskega odbora za znanstvena posvetovanja in še posebej glavni referent na več znanstvenih posvetovanjih.

Ni nas tako malo na Slovenskem, katerim je profesor dr. Mikuž s svojo živo besedo, zlasti v zgodovinskem seminarju, zbudil zanimanje za preučevanje novejših slovenske zgodovine. Vsaj zase lahko rečem, da sem prav zaradi njegove izredne sposobnosti peljati študenta k razmišljanju o preteklosti in sedanjosti obenem, pri njem vzel diplomsko nalogo o narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem jeseni 1943, ki me je nato ob Juvančičevem mentorstvu pri arhiv-

skem delu potisnila še globlje v raziskovanje našega velikega časa. In verjetno bi tako lahko povedal še marsikdo med nami in tudi drugod, kajti cel rod nas je, ki gremo za prvim oračem naše sodobne zgodovine.

On je triintrideset let hodil pred nami, rahlo sklonjen, držeč za ročice pluga, oral in krčil zgodovinopisno ledino. Ni ga med nami, ki ne bi občudoval njegove garaške vneme, ko smo ga videvali dan za dnem v našem arhivu, kako si z roko izpisuje podatke za svoja predavanja in za svoje razprave. Nam je dosti laže, ko gremo po njegovih zoranih brazdah in so nam na voljo tudi tehnična sredstva za delo. Večkrat sem se spraševal, od kod ta življenjska moč, takšna silna delovna energija.

Sodim, da ga je veličina partizanskega osvobodilnega boja tako prevzela, da se je tvorno vključil vanj in je postal naš prvi duhovnik-partizan, najprej verski referent v Šercerjevi brigadi in nato v glavnem štabu NOV in PO Slovenije. V njem se je izvršil globok, korenit idejni prelom, ki mu je zaradi zrelih moških let pustil tudi nekatere posledice. Velik, enkrat in neponovljiv vrh v naši narodni zgodovini ga je tako pretresel, da je postal tudi njegov prvi poklicni zgodovinar. Lahko samo še blagrujemo čase, ko naj bi za znanstvenike veljalo načelo: Non multa, sed multum. Dr. Mikuž se je kot zgodovinar moral odzivati raznim potrebam po zgodovinopisnih izdelkih in je ustvaril mnogo del in tudi obsežna dela. Skoraj ni ledine v naši najnovejši zgodovini, ki je ne bi dr. Mikuž izkrčil s svojim neutrudnim, garaškim delom; skoraj ni revije, časopisa, znanstvenega, strokovnega in drugega, v katerem ne bi objavil svojega prispevka, bil je tudi zanimiv, duhovit sodelavec televizije za zgodovinske teme. Morda zaradi številnih potreb in bližine dogajanj ni mogel natanko izmeriti in do kraja zajeti vsega. Tega se je tudi zavedal in pričakoval, da bo mlajši rod zgodovinarjev na izkrčenih ledinah globlje in širše zaoral v posamezne teme iz najnovejše zgodovine Slovencev.

Profesor dr. Mikuž je bil enkratna, izvirna osebnost. Globok in korenit idejni in tudi človeški prelom sredi tridesetih let njegovega življenja ga je napravil takšnega, kot smo ga poznali deset, dvajset ali še več let: včasih odprtega, dostopnega, naravnost očetovsko dobrotljivega, živahno kramljajočega, včasih pa zaprtega, nedostopnega, osornega, redkobesednega in celo jedkega. Včasih se nam je kazal preveč strpnega in včasih morda preveč nezaupljivega. Zato sodelovanje z njim ni bilo vedno lahko; zato smo si bili zdaj zelo blizu in drugič spet daleč drug od drugega.

Bodi kakorkoli, eno pa drži: predvsem in nadvse je cenil le delo in da si si pridobil njegovo končno zaupanje, si moral mnogo pregarati. Da naj bo delo, pošteno delo, edino merilo vsega, je še zlasti v poslednjem času, ko mu je družba dala nekoliko več priznanja kot prej, precejkrat izrecno poudaril. V tem nam je vsem vsekakor velik in svetel zgled. Kakor bo zapustil neizbrisno sled kot udeleženec velikih zgodovinskih dogodkov (zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, drugo zasedanje AVNOJ v Jajcu, razglasitev Federativne demokratične republike Jugoslavije v Beogradu), tako bo ostala kot neuničljiva bogata dediščina njegovo zgodovinopisno delo; ostal nam bo v neizbrisnem spominu tudi kot človek.

V petek je dr. Mikuž odšel od nas za vedno in brez slovesa. Vedeli smo, da ga bo smrt našla samo pri delu, nismo pa niti malo slutili, da bo to tako kmalu. V poslednjih letih je živel precej odmaknjeno na svojem Žukovem. Mi

smo sredi vsakdanjega trušča blagrovali njegovo možnost ustvarjanja v miru in tišini. Toda, ali je bil v tej odmaknjenosti, v tej žukovski tišini res zadovoljen in srečen?

Kot da bi slutil svojo zgodnjo smrt, je pred nekaj meseci na našem znanstvenem posvetovanju v Ljubljani nekoliko spremenil temo svojega uvodnega referata: govoril nam je o družbenih in človeških problemih in stiskah ter nam dal mnogo snovi za razmišljanje. To nam bo v oporoko.

Ob smrti svojega učitelja bo vsak med nami, njegovimi učenci, obudil v svojem spominu kakšno učiteljevo toplo besedo in misel. Meni bodo ostale do konca v toplem spominu besede iz njegovega poslednjega pisma lani: »Vesel sem, da greste po moji poti.« In kaj je lahko lepšega za učenca, kot je učiteljevo veselje nad njegovim delom. Zato ga bomo kot svojega učitelja ohranili v lepem in trajnem spominu.

Tone Ferenc

Dr. TONE ZORN (1934—1981)

Dr. Tone Zorn, priznan slovenski zgodovinar, je umrl 13. julija 1981. Umrl je mlad, mnogo premlad glede na njegove širokopotezne, dolgoročno zasnovane delovne načrte; to pomeni, da je umrl prezgodaj, mnogo prezgodaj. Težko je najti pravih besed, da bi izrazil tisto, kar bi rad, kar je treba, kar se mora, ker tako zahteva spomin nanj, na njegovo delo in njegovo dobesedno razdajanje svojih sil povsod, kjer je bil potreben in kjer je čutil, da lahko kaj koristi. Mlad je bil po letih, da, po treznem in preudarnem ravnanju pa je vlivlval zaupanje zrelega moža že zelo dolgo, kar sem ga poznal. Že na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani (diplomiral je leta 1959), kjer sem ga pred 25 leti prvič srečal in z njim nekaj let študiral, je na nas vse deloval tako, zato smo ga cenili in ga imeli radi. Veliko lepega smo preživeli skupaj že kot študentje zgodovine (bil je predsednik kluba zgodovinarjev v letih 1956 do 1958 in predstavnik študentov v odboru Zgodovinskega društva 1956 do 1959) in potem vse do njegove prezgodnje smrti. Ves čas je bilo med nami tudi sodelovanje na raziskovalnem področju. Bil je dober prijatelj in sodelavec vsakomur, ki je to želel. Skromen kakor je bil, se mi zdi, da je več dajal, kot prejemal. Tudi njegova disertacija z naslovom *Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945—1950*, ki jo je branil leta 1968, je zahtevala mnogo več naporne dela, kot je dobil takrat družbenega priznanja zanjo.

Dr. Tone Zorn se je skoraj takoj po diplomi zaposlil na Inštitutu za narodnostna vprašanja in novejša zgodovina koroških Slovencev je bila osnovno področje njegovega znanstvenega dela. Njegovo neumorno znanstveno delo pa je bilo čutiti povsod: od Zgodovinskega društva, mnogo komisij do Zveze koroških partizanov, od njegovih predavanj na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev do mnogih znanstvenih posvetovanj, od sodelovanja v znanstvenih zbornikih do revij in časnikov, od sodelovanja z našim inštitutom do akademije in drugih ustanov raziskovalnega, arhivskega, muzejskega in bibliotekarskega značaja. Pisal je monografije, razprave, pregledne članke, strokovne članke, kronologije, bibliografije, ocene in poročila o knjigah, zborovanjih in ustanovah.

Ni namen tega sestavka prikaz celovitega znanstvenoraziskovalnega dela dr. Toneta Zorna, ker bo to storjeno v osrednjem glasilu zgodovinskega društva Zgodovinskem časopisu, deloma pa je bilo že storjeno v drugih zgodovinskih revijah in časnikih, pač pa prikaz njegovega sodelovanja z Inštitutom za zgodovino delavskega gibanja in njegovih raziskovalnih načrtov.

Sodelovanje dr. Toneta Zorna z Inštitutom za zgodovino delavskega gibanja lahko razdelimo na pet področij: sodelovanje z revijo *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, sodelovanje na znanstvenih posvetovanjih, ki jih je organiziral inštitut, sodelovanje v publikacijah inštituta, sodelovanje pri izdelovanju raziskovalnih načrtov inštituta in sodelovanje z inštitutom v zvezi z Raziskovalno skupnostjo Slovenije.

Z našo revijo *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* je sodeloval redno od njenega III. letnika 1962 dalje pa vse do XXII. letnika, ko bo v njem posthumno izšel referat z znanstvenega posvetovanja Narodna in socialna politika v slovenski zgodovini od konca 19. stoletja do danes, ki ga je v dokončni obliki pripravil za posvetovanje dr. Dušan Nečak in bo izšel kot skupno delo obeh avtorjev. V osemnajstih letnikih *Prispevkov* je dr. Tone Zorn objavil 6 razprav, bibliografij in prispevkov iz historične dokumentacije ter 30 ocen in poročil o domačih in tujih publikacijah, o znanstvenih in strokovnih posvetovanjih, zborovanjih in ustanovah.

Z referati in koreferati je sodeloval na petih znanstvenih posvetovanjih, ki jih je organiziral in izvedel Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Na znanstvenem posvetovanju o OF slovenskega naroda leta 1966 je imel koreferat z naslovom *Napredne orientacije v slovenskem političnem gibanju na Koroškem v letih 1921—1938*; na znanstvenem posvetovanju ob 50. obletnici oktobrske revolucije in ob 30. obletnici ustanovnega kongresa KPS leta 1967 je sodeloval z razpravo; na znanstvenem posvetovanju *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji 1921—1924*, leta 1975 je imel referat o odnosu avstrijskega delavskega gibanja do slovenskega vprašanja v prvi polovici dvajsetih let; na znanstvenem posvetovanju *Osvoboditev Slovenije 1945* je imel referat z naslovom *Koroško vprašanje maja 1945*; za znanstveno posvetovanje o narodni in socialni politiki v slovenski zgodovini od konca 19. stoletja do danes je pripravil obsežen referat, ki ga pa ni utegnil več končati. Za posvetovanje in za tisk ga je priredil dr. Dušan Nečak, ga dopolnil s predvidenim svojim referatom in je bil tako kot skupno delo predložen referat z naslovom *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki*. Vsi ti referati so izšli kot znanstvene razprave v ustreznih zbornikih.

Dr. Tone Zorn je sodeloval pri več drugih publikacijah, ki jih je izdal inštitut, ali pa se je vključil v skupinsko delo inštitutovih sodelavcev. Tako delo je knjiga *Slovenci v zamejstvu* iz leta 1974, *Kronologija naprednega delavskega gibanja v Sloveniji 1968—1980* iz leta 1981, *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919—1979* iz leta 1980 in *Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem 1919—1920* iz leta 1980, ter *Zbornik ob 40-letnici ustanovnega kongresa KPS iz leta 1977*, kjer je objavil razpravo *Protifašistično gibanje na avstrijskem Koroškem*.

Pri sestavljanju raziskovalnih načrtov za zgodovino Slovencev, ki jih je naredil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, je dr. Tone Zorn sodeloval kot poznavalec novejše zgodovine koroških Slovencev. Sodeloval je pri izdelavi raziskovalnega načrta *Zgodovine Slovencev 1918—1945* leta 1973 in leta 1978

pri izdelavi interdisciplinarno zasnovanega raziskovalnega načrta zgodovine Slovencev po letu 1945.

Dr. Tone Zorn je sodeloval v delu Raziskovalne skupnosti Slovenije. Bil je poročevalec več naših raziskovalnih nalog na panelnih razpravah takratne področne raziskovalne skupnosti in recenzent v letih 1975—1979 in član programskega sveta usmerjenega raziskovalnega programa za raziskovanje zgodovine Slovencev od leta 1980 do svoje smrti. Na tem področju se je tvorno zavzemal za uspešno izvajanje raziskovalnih načrtov inštituta.

Delo dr. Toneta Zorna je veliko tako na znanstveno raziskovalnem področju kot tudi na torišču organizacije raziskovalnega dela za zgodovino Slovencev. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja je z njegovo smrtjo izgubil veliko, veliko je izgubilo vse slovensko zgodovinopisje. S svojimi deli ostaja med nami in njegovo delo je velik prispevek k zakladnici slovenske zgodovine.

France Kresal

OCENE IN POROČILA

Janko Pleterski, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Založba Obzorja, Maribor 1981, 439 str., Documenta et studia historiae recentioris II.

Prvi dve knjigi novo ustanovljene zbirke Documenta et studia historiae recentioris, ki jo je začela izdajati mariborska založba Obzorja, pomenita vzpodbuden začetek serije študij iz moderne slovenske zgodovine in samo želeti je, da bi se v teh težavnih, založništvu nenaklonjenih časih začetni zagon ne ustavil, kot se je na Slovenskem žal že večkrat zgodilo. Uvodnemu zvezku dr. Toneta Ferenca Viri za nacistično raznarodovalno politiko 1941—1945, ki je dragocena izdaja originalnih nemških dokumentov o naslovni problematiki, se je kot druga pridružila knjiga prof. dr. Janka Pleterskega z naslovom »Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju«. Avtorja ni treba posebej predstavljati, saj se je s svojim delom zapisal med naše najbolj prodrone in razmišljajoče zgodovinarje za obdobje zadnjih sto let slovenske zgodovine in velja za problematiko nacionalnega vprašanja za nesporno avtoriteto ne le v Sloveniji, ampak tudi v Jugoslaviji in inozemstvu.

Študije, zbrane v tej knjigi, predstavljajo rezultat več kot dvajsetletnega avtorjevega znanstvenega in raziskovalnega dela in segajo od analitičnega obravnavanja problematike slovenske politične, deloma socialne in gospodarske zgodovine do sintetičnega prikaza slovenske zgodovine in razvoja nacionalnega vprašanja v zadnjih sto in več letih. Narodno vprašanje je v slovenski zgodovini eno središčnih vprašanj, saj je predstavljalo srčiko političnega, socialnega in kulturnega boja malega, vso zgodovino zatiranega in nepriznanega naroda, ki je po večstoletni borbi s socialistično revolucijo dosegel svojo osamosvojitvev in ustvaril lastno narodno državo v federaciji jugoslovanskih narodov. Ob študijah o zgodovini koroških Slovencev in o postopnem odločanju Slovencev za Jugoslavijo, o tej problematiki je avtor objavil več monografij, ki zato v tej knjigi niso zajete, se je avtorju bistrilo gledanje in razumevanje nacionalne problematike Slovencev. Tako sega diapazon Pleterskijevega razpravljanja o narodnem vprašanju od leta 1848 do nastanka nove Jugoslavije in še čez.

V pričujoči knjigi je avtor zbral 28 razprav, ki se ukvarjajo s slovensko zgodovino zadnjih sto trideset let na sploh, kot rdeča nit pa jih povezuje nacionalno vprašanje. Šestnajst razprav obravnava čas do konca prve svetovne vojne, ostalih dvanajst pa obdobje med obema vojnama in čas narodnoosvobodilne borbe in ljudske revolucije. Razprave so bile, razen ene, doslej že objavljene v različnih revijah doma in na tujem, bodisi kot referati na znanstvenih srečanjih ali pa kot samostojne razprave. Pet med njimi je doslej prvič objavljenih v slovenščini. Ko zdaj gledamo te razprave strnjene na enem mestu, v knji-

gi, je jasno razvidno, da je bil ponatis razprav zelo smotrni in upravičen, saj nam na zelo poglobljen in domišljen način razgrinjajo bistven del slovenske zgodovine zadnjih sto in nekaj let, gledan skozi prizmo nacionalnega vprašanja.

Ne bi se spuščal v ocenjevanje in predstavljanje posameznih razprav, pa tudi čemu, saj predstavlja vsaka zase zaokroženo obdelan problem in vse so bile že tudi dane zgodovinarjem v premislek. Vsaka med njimi odpira zanimivo problematiko in nanjo skuša odgovarjati. Vendarle pa bi opozoril na nekatere, ki po mojem mnenju izstopajo zaradi domišljenosti ali sintetične obdelave. Tako naj opozorim na sintetičen pregled Slovenci 1848—1918, ki je prvič objavljen v slovenščini, najprej pa je izšel kot slovenski prispevek k širokopotezno zastavljeni izdaji »Die Habsburger Monarchie 1848—1918«, ki v svojem tretjem delu obravnava narode monarhije in ki jo izdaja avstrijska akademija znanosti. Zelo globoko in kritično je segel Pleterski v razpravi o nekaterih vprašanih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno in v kateri se ustavlja in razmišlja o tivolski resoluciji iz leta 1909, ki je v marsičem še nedorečena problematika in premalo upoštevana v jugoslovanski in avstrijski historiografiji. Sintetično je obdelano nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS in v razpravi Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije. V širšem smislu skoraj ni problematike slovenske politične zgodovine zadnjih sto let, da ne bi Pleterski vanjo posegel. Za primer naj navedem nekatere probleme, s katerimi se ukvarja v pričujoči knjigi in ki potrjujejo mojo trditev: jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade, Badenijeva kriza in Slovenci, Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne, položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno, več razprav je posvečenih slovensko-hrvatskim odnosom pred prvo svetovno vojno. Zelo plastično je podan prispevek slovenskih in jugoslovanskih marksistov k revolucionarnemu pojmovanju nacionalnega vprašanja. Nekaj razprav pa sega tudi v mednarodno ali splošno teoretično problematiko obravnavanja nacionalnega vprašanja, saj sta dve razpravi posvečeni Leninovemu pojmovanju nacionalizma in narodnega vprašanja ali pa sovjetskim definicijam »socialističnega naroda«.

Avtor v spremni besedi upa, da bodo te razprave bralcu odprle kak nov pogled in spodbudile kako ustvarjalno dejanje. To se bo gotovo zgodilo, kajti objavljene razprave v polni meri odražajo avtorjevo pojmovanje idejne in družbene funkcije zgodovine kot družbene vede, ki jo je zapisal v na koncu objavljeni razpravi »Nekaj misli k vprašanju o marksizmu v našem zgodovinoopisju«. Zaradi takšnega pojmovanja sem prepričan, da bodo v tej knjigi zbrane razprave pobudile nadaljnje obravnavanje nacionalnega vprašanja pri nas in slovenske zgodovine sploh, kajti način kako so napisane ni katalog naukov preteklosti, ampak so za probleme odprte, kritične ne le do virov in gradiva, temveč tudi do dilem na prehojeni poti, če parafraziram avtorjeve misli. Takšna zgodovina mora biti prepričana, mora prepričanje omogočiti, a ne sme sama prepričevati, če hoče prepričati. Marsikje v tej knjigi je to doseženo, kar je seveda zelo težko in vsak avtor je lahko vesel in srečen, če se mu to posreči izkristalizirati v urah premišljanja, bralec pa je takšnemu avtorju lahko samo hvaležen, da mu je uspel podati domišljen odnos do problema, ki ga obravnava in mu odpira nove možnosti razmišljanja, da ne gre le za naštevaje faktov, za katerim ne stoji miselna zgradba, ampak le pridno paberkovanje, kar se še vse prerado dogaja. V tem smislu je Pleterskijeva knjiga pomembna osvežitev

v naši historiografiji, prava knjiga za razmišljanje. Žal se je vanjo vrinilo kar preveč tiskovnih napak, pogrešam pa tudi registre, ki bi jo napravili še bolj funkcionalno.

Franc Rozman

Ivan Kreft, *Spori in spopadi v spominih in dokumentih*. Prva knjiga. Založba Obzorja, Maribor 1981, 487 strani.

Ivana Krefta poznamo kot slovenskega revolucionarja, ki je mnogo prispeval za uspešno delovanje KPJ oziroma KPS v Sloveniji. V prvi knjigi »Sporov in spopadov v spominih in dokumentih«, ki je izšla ob štiridesetletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda, je predstavil Ivan Kreft svoje organizacijsko, agitacijsko in publicistično partijsko delovanje do napada sil osi in njihovih zaveznikov 6. aprila 1941 na Jugoslavijo. Vendar ne podaja njegova knjiga le podrobne slike o njegovem tovrstnem delovanju in njegovi življenjski poti. Predstavlja tudi Kreftove poglede na družbenopolitične razmere, v katerih je deloval, in opozarja na nekatere dogodke v zgodovini KPS, ki so bili doslej manj obravnavani.

»Spori in spopadi v spominih in dokumentih« so verjetno dokončni zapis Kreftovih spominov na svoje delovanje v predvojnem obdobju. Doslej je o svojem delovanju že večkrat seznanil slovensko javnost. Najprej je objavil leta 1954 »Spomine ljudskega agitatorja«. V prvem spominskem zapisu je spregovoril o svojem predvojnem partijskem delu, letih NOB in povojnem obdobju do resolucije Informbiroja. Leta 1969 je izšel v dopolnjeni in razširjeni izdaji Kreftov prvi spominski zapis z novim naslovom »Spomini«. V tej izdaji govori Kreft ravno tako kakor v prvi o predvojnem obdobju, letih NOB, ne zajema pa obdobja od konca druge svetovne vojne dalje.

Kreftovo ponovno spominjanje na svoje delovanje prikazujeta dve knjigi spominov, kateri je objavil z naslovom »Teh petdeset let«. Prvo leta 1974, drugo pa eno leto kasneje. Prva knjiga govori o Kreftovem delovanju v predvojnem obdobju in na nekaterih mestih dopolnjuje njegov zapis o tem delovanju v »Spominih«. Druga knjiga predstavlja tako glede na »Spomine ljudskega agitatorja«, kakor tudi na »Spomine« bolj razširjeno pripoved o letih NOB ter povojnem obdobju do spora z Informbirojem.

»Spomini ljudskega agitatorja«, »Spomini« ter prva knjiga spominov z naslovom »Teh petdeset let« tvorijo osnovo zadnjega Kreftovega memoarskega dela — »Spori in spopadi v spominih in dokumentih«. Besedilo na prvih 109 straneh iz »Spominov ljudskega agitatorja«, v katerem opiše Kreft svoje delovanje v predvojnem obdobju, se namreč ujema z besedilom, ki je razvrščeno v »Sporih in spopadih v spominih in dokumentih« med stranmi 54 in 484 ter zajema v seštevku 102 strani. Besedilo na prvih 183 straneh iz »Spominov«, v katerem opisuje Kreft svoje delovanje v istem obdobju, se ravno tako ujema z besedilom, ki je razvrščeno v »Sporih in spopadih v spominih in dokumentih« med stranmi 54 in 484, zajema pa skupno 168 strani. Besedilo prve knjige spominov »Teh petdeset let« (288 strani) pa se ujema z besedilom, ki je razvrščeno

v »Sporih in spopadih v spominih in dokumentih« med stranmi 13 in 484 ter zajema skupaj 216 strani.

Opozoriti moramo tudi, da je vključeno besedilo na prvih 109 straneh iz »Spominov ljudskega agitatorja« z drobnimi popravki v prvih 183 strani besedila »Spominov« ter prvih 183 strani besedila »Spominov« z neznatnimi spremembami v prvo knjigo spominov z naslovom »Teh petdeset let«. Primerjava »Sporov in spopadov v spominih in dokumentih« z doslej najboljšežnejšim Kreftovim spominjanjem na predvojno obdobje tj. s prvo knjigo spominov z naslovom »Teh petdeset let« pokaže, da je vključil Kreft z neznatnimi spremembami celotno besedilo te knjige v »Spore in spopade v spominih in dokumentih«, pridal pa 271 strani novega besedila. Ostalih 216 strani je v različnem obsegu že vključenih v vsa prejšnja Kreftova memoarska dela.

Kljub temu predstavljajo »Spori in spopadi v spominih in dokumentih« zanimivo pričevanje o Kreftovi revolucionarni dejavnosti in dobi, katero opisuje. To omogoča predvsem novo besedilo, katerega je pridal Kreft svojim prejšnjim spominskim zapisom. Tako je bralec docela seznanjen z njegovo življenjsko potjo, njegovimi pogledi na mednarodno politično dogajanje in na delovanje KPJ oziroma KPS v predvojnem obdobju.

Kreft začenja »Spore in spopade v spominih in dokumentih« tako, da najprej spregovori o rodovniku svoje družine. Predstavi svojega prednika Jakoba Krefta, ki je bil izvoljen v revolucionarjem letu 1848 za prvega slovenskega poslanca v graški deželni zbor in se je tam odločno zavzemal za pravice slovenskega ljudstva. Omeni tudi njegovega vnuka, Leva Krefta, ki je v prvi svetovni vojni kot vojaški zdravnik v Ljubljani izpovedoval med slovenskimi vojaki protiavstrijsko mišljenje. Potem podrobno opisuje svoje otroštvo in osnovnošolska leta, katera je preživel v Vidmu ob Ščavnici. Prva zavestna doživetja so namreč vplivala na Kreftov poznejši razvoj. Spominja se revolucionarnega vrenja ob koncu prve svetovne vojne in odmeva prekmurske boljševiške revolucije v Ščavniški dolini. Kreft je že v otroški dobi izvedel tudi za oktobrsko revolucijo. O njej je pripovedoval mlajšim (tudi Kreftu) Martin Vuk, ko se je vrnil iz ruskega ujetništva. Martin Vuk je bil bratranec Ivana Vuka, revolucionarja v času med obema vojnama. V oktobrski revoluciji se je boril na strani boljševikov in je večkrat pripovedoval, kaj vse je doživel v revoluciji. Ko govori Kreft o svojih najzgodnejših letih, tudi pojasni, da ga v komunistično gibanje ni pripeljala socialna nuja, marveč spoznanje, da je kapitalistična družba krivična ne samo do delavskega razreda, katerega usodo je sprva poznal samo iz knjig, temveč tudi do njegovih sovrstnikov iz viničarskih družin, ki so prihajali v šolo lačni, bosí in oblečeni v ponošene darovane ali podedovane obleke.

Kreft nato pripoveduje o dijaških letih v Mariboru. Bil je dijak v prvi slovenski vzporednici tamkajšnje realke. Kot dijak je sodeloval pri Sokolu in izdajanju literarnega glasila »Prelom«. Bil je tudi član mariborskega srednješolskega društva »Napredek«, kjer so člani širili med liberalno mladino napredne ideje in literaturo. Tako literaturo je pošiljal Ivanu Kreftu njegov brat Bratko, ki je takrat študiral na Dunaju. Najpomembnejše dejanje v Kreftovih dijaških letih pa je bila organizacija stavke srednješolcev v Mariboru 16. marca 1925 proti reakcionarnemu Pašić — Pribičevićevemu režimu.

Solanje je nadaljeval Kreft na elektrostrojnem oddelku ljubljanske univerze. V Ljubljani je pričel delovati v klubu študentov marksistov. Bil je tudi član

jugoslovanskega akademskega društva »Triglav«, ki je opustilo v letih 1925 do 1927 svojo liberalno tradicijo in se vključilo v napredno mladinsko gibanje.

V študijskih letih je pričel Kreft partijsko delovati (v KPJ je bil sprejet leta 1927). Tako je že kot komunist odšel v študijskem letu 1927/28 v Gradec, da bi se strokovno izpopolnil. V Gradcu je deloval v socialistični študentovski organizaciji. Kot gost pa se je udeležil tudi kongresa socialistične mladinske internacionale, ki je bil poleti leta 1929 na Dunaju. Njegovo partijsko delovanje je bilo v Gradcu omejeno na študente in na pomoč pri prenašanju ilegalne partijske literature v Jugoslavijo. Iz Gradca je odšel v Dresden, kjer je bil vpisan na tehnični visoki šoli. V Dresdenu se je zbiral pri njem marksistični izobraževalni krožek. Sestavljali so ga ljudje različnih poklicev, predvsem pa umetniki, ki so bili pred Hitlerjevim prihodom na oblast v Nemčiji večinoma levičarsko usmerjeni.

Bivanje v Dresdenu je moral prekiniti, da je odslužil med avgustom 1931 in aprilom 1932 vojni rok v Sarajevu. Po odslužitvi vojnega roka se je maja 1932 vrnil v Dresden. Marca 1933 je bil v Dresdenu aretiran, ker je bila razkrita njegova zveza z Dušanom Kermavnerjem, proti kateremu je bil tedaj proces v Beogradu. Do sredine leta 1933 je bil zaprt Kreft v koncentracijskem taborišču v Dresdenu. V zaporu je zbral s tovariši gradivo, ki je govorilo o razmerah v taborišču. To gradivo se mu je ob izpustitvi posrečilo spraviti iz zapora. Tako je lahko po vrnitvi iz dresdenskega koncentracijskega taborišča v Jugoslavijo poskrbel, da je javnost zvedela vso resnico o Hitlerjevem fašizmu.

Svoje spominjanje nadaljuje Kreft z opisom delovanja pri »Ljudski pravici«, ki je postala množično glasilo Komunistične partije. Ko je izhajala »Ljudska pravica« v Ljubljani, je bil njen urednik in zato zelo doživeto opisuje dogodke v zvezi z njeno prepovedjo in široko akcijo zbiranja podpisov zoper to prepoved. Nato predstavi delovanje Komunistične partije za petomajske volitve leta 1935. Spregovori tudi o svojem spopadu s klerofašisti na shodu JRZ v Šentvidu leta 1936 in akciji slovenske ljudske fronte proti taboru JRZ v Mariboru, ki je bil istega leta. Posebej opozarja, da doslej ni obravnaval še noben zgodovinar te akcije slovenske ljudske fronte. Zatem preide na opis svoje udeležbe v španski državljanski vojni. V Španijo je odšel Kreft marca 1938. Po vrnitvi v Jugoslavijo leta 1939 je nadaljeval s partijskim delom. Opiše priprave za ponovno izhajanje »Ljudske pravice« in konec njenega legalnega izhajanja. Prikaže pa še delovanje Zveze delovnega ljudstva Slovenije.

Zelo pomembno in zanimivo je Kreftovo pričevanje o presenečenju v vrstah Komunistične partije in Zveze delovnega ljudstva Slovenije ob podpisu nenapadalnega pakta med Hitlerjevo Nemčijo in Sovjetsko zvezo ter dogodkih, ki so temu sledili — delitev Poljske med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, sovjetskofinska vojna in ustanovitev karelofinske republike. Kreft spominja na klerofašistično ofenzivo proti Komunistični partiji in Zvezi delovnega ljudstva Slovenije ob teh dogodkih. Ob tem predstavi osnutek programa Zveze delovnega ljudstva Slovenije, ki je krožil v tem času z naslovom »Kaj hočemo« po Sloveniji. Pojasni, da je bil ta osnutek dobra protiutež razpravi, ki so jo hoteli vsiliti klerikalci Komunistični partiji zaradi nemškosovjetskega nenapadalnega pakta, delitve Poljske in kasnejšega sovjetskega napada na Finsko.

Kreft opozarja, da so povzročili sodni proces v Moskvi, nenapadni pakt med Hitlerjevo Nemčijo in Sovjetsko zvezo ter dogodki, ki so temu paktu

sledili na koncu tridesetih let, tudi nekatera razhajanja med člani KPS ter KPS in delom študentske levice. Objavlja nekatere dokumente, ki osvetljujejo ta razhajanja. Sodi, da so bila trenja in razprave značilne ne samo za druge marveč tudi za slovensko komunistično partijo v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno. Poudari pa, da so se končala normalna predvojna trenja s toleranco in precejšnjo enotnostjo potem, ko so bili razčiščeni glavni problemi in so nastopila usodna leta 1941—1945.

Svojo prvo knjigo »Sporov in spopadov v spominih in dokumentih« zaključuje Kreft z opisom dogodkov in svoje aktivnosti vse do napada sil osi in njihovih zaveznikov na Jugoslavijo. Spregovori o prvi partijski konferenci na Silvestrovo leta 1939 v Joštovem mlinu in svoji aretaciji v Skopju, kjer je bil v začetku leta 1940 na orožnih vajah. Aretiran je bil na pismeno zahtevo bana Natlačena. Od februarja 1940 je bil zaprt v taborišču Bileća. Kreft podaja zelo zanimiv opis razmer v tem taborišču. Potem nadaljuje s prikazovanjem svoje dejavnosti po vrnitvi iz Bileće julija 1940. Opozori tudi na ponovno izhajanje »Ljudske pravice« v začetku leta 1941. Na koncu nas seznanja, da se je tik pred napadom na Jugoslavijo v soglasju s Komunistično partijo odzval 4. aprila 1941 vojaškemu pozivu, ki ga je prejel za Skopje. Besedilo »Sporov in spopadov v spominih in dokumentih« pa zaključuje z navajanjem iz nekaterih dokumentov KPJ, ki predstavljajo stališča KPJ o fašizmu in nacizmu ter jugoslovanski buržoazni vladi, ki se je vse bolj povezovala z nacisti in fašisti ter zapustila svoje dotedanje zahodne demokratskoimperialistične zaveznike.

Kreftovi »Spori in spopadi v spominih in dokumentih« zahtevajo zelo pazljivo branje, saj je besedilo kronološko, problemsko in vsebinsko velikokrat pretrgano. Avtor namreč precejkrat — še predno zaključuje opis in razmišljanje o enem dogodku ali problemu — prične prikazovati naslednjega. Zato mora slediti bralec hkrati večjemu številu dogodkov in problemov. K temu prispeva tudi svojstvena organiziranost besedila. Avtor ga je razdelil v zelo kratka poglavja. Vendar niso razvrščena ta poglavja na način, ki bi omogočal, da bi si sledili dogodki ali problemi v besedilu po časovnem, problemskem in vsebinskem zaporedju. Omenimo naj še, da pogrēša bralec kazalo vsebine in kazalo oseb, ki jih omenja avtor v svojem delu.

Kljub tem pripombam pa naj zapišemo, da so Kreftovi »Spori in spopadi v spominih in dokumentih« zanimiva pripoved in sporočilo. Ne samo zato, ker spoznamo Kreftov prispevek v revolucionarnem delu KPS in njegovo bogato življenjsko pot. Pokažejo nam tudi, kako so se uresničevale zamisli Komunistične partije za pridobivanje širokih ljudskih množic in kakšno je bilo podrobno partijsko delo med množicami. Kreft nam predstavi tudi politični in osebni obraz nekaterih aktivistov iz predvojnih let, ki jih javnost — zunaj njihovega področja dela — še ni poznala. Seznanja pa nas še s svojimi stališči in pogledi na nekatere dogodke v zgodovini KPS, o katerih doslej ni pisal in jih še nismo poznali.

Jure Perovšek

Slavica Pavlič, Viktor Smolej, *Partizansko šolstvo na Slovenskem*. Založba Borec, Ljubljana 1981, strani 440.

O dejavnosti, vlogi in mestu partizanskega šolstva na Slovenskem v času narodnoosvobodilnega boja doslej še nismo imeli celovitejše obdelave, ki bi zajela ves slovenski prostor. V literaturi, predvsem spominski, so bila obdelana le posamezna vprašanja iz razvoja partizanskega šolstva. Pričujoče delo pa predstavlja prepotrben in prvi popolnejši prikaz tega področja kulturnorevolucionarnega dogajanja v obdobju ljudske revolucije. Ne moremo ga sicer še imenovati »prvi sintetični prikaz razvoja slovenskega šolstva med narodnoosvobodilnim bojem« ali »monografija«, kot se sam označuje, temveč gre v bistvu za zbornik, ki po kronološkem in problemskem načelu razgrinja problematiko in razvoj šolstva.

Knjiga je razdeljena na tri dele. Prvi del (str. 3—148), katerega glavna avtorica je Slavica Pavlič (nadaljevala je delo pokojnega Venceslava Winklerja), obravnava partizanske osnovne šole. Tu je opisano stanje šolstva na celotnem slovenskem etničnem ozemlju pred začetkom druge svetovne vojne. Prikazane so katastrofalne posledice okupacije za šolstvo zlasti na tistem območju, ki ga je zasedel nemški okupator. Sledi prikaz rojstva prvih partizanskih osnovnih šol pomladi 1942 v Ljubljanski pokrajini hkrati z nastankom osvobojenega ozemlja. Življenje teh šol pa je bilo kratko, kajti šolsko leto se je kmalu končalo, jesenske razmere pa niso več omogočale obnove. Glavnina razpravljanja je posvečena obnovi in razvoju šolstva od kapitulacije Italije do osvoboditve, ko nastopajo številne šole ne samo v Ljubljanski pokrajini, ampak tudi na Primorskem, Gorenjskem in Štajerskem. Tu sledimo po okrožjih rasti šol, tečajev ter številčnem stanju učencev in učiteljev. Posebna poglavja govore o učnem načrtu za osnovne šole ter o posameznih predmetih, o pedagoških tečajih, na katerih so usposabljali nove učne moči, o šolskem nadzorništvu, učbenikih, pedagoškem in mladinskem tisku, šolskih tekmovanjih, organizaciji oddelka za šolstvo, pionirski organizaciji ter o pripravah šolstva na osvoboditev.

Drugi del knjige (str. 151—263), ki obravnava partizanske srednje šole, pa je spisal Viktor Smolej. Obširna razprava zajema čas po kapitulaciji Italije, ko so bile ustvarjene možnosti za nastanek srednjih šol na osvobojenem ozemlju, pokriva pa ozemlje Ljubljanske pokrajine, na katero so bile partizanske srednje šole omejene. Sledi opis nastajanja in razvoja petih srednješolskih ustanov meščanskega oziroma gimnazijskega tipa. Nadalje avtor obravnava gimnazijske tečaje, predmetnik za srednje šole, težave v zvezi s pripravljanjem srednješolskih učbenikov, problem veljavnosti spričeval in izpitov iz obdobja okupacije ter napore, kako vključiti čim širši krog mladine v srednješolsko izobraževanje. Spregovori tudi o težavnem gmotnem položaju srednjega šolstva in profesorjev, pa tudi o primerih nerazumevanja ljudske oblasti za šolstvo. Na koncu je še govor o demokratizaciji partizanskega šolstva z uvedbo roditeljskih svetov ter o strokovni organizaciji prosvetnih delavcev.

Tretji, najobsežnejši (str. 267—440) del predstavljajo dokumenti. Del teh se nanaša na vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja in potrjuje njegovo veliko skrb za narodno prosveto. Objavljeni so še različni sezname šol, učnega osebja, učencev, zapisniki konferenc šolskih nadzornikov in šolskih referentov za ljudsko prosveto, prosvetnih odsekov ter učiteljskih konferenc. Žal knjiga objavlja do-

kumente brez kakršnihkoli podatkov, ki so nepogrešljiva in obvezna sestavina pri objavi: izvor, kje hranijo izvirnik, pojasnjevanje imen in kratic, dopolnilni podatki. Na koncu dela je še dodana bibliografija del, ki obravnava problematiko partizanskega šolstva.

Primerjava prvega in drugega dela med seboj pokaže na veliko razliko v kvaliteti in intenzivnosti obravnave, ki gre v škodo osnovnega šolstva. Medtem ko je srednje šolstvo sorazmerno podrobno in vsestransko obdelano, kar je verjetno posledica dejstva, da je avtor tega dela knjige opravljal v času narodno-osvobodilnega boja funkcijo vodje oddelka za srednje šolstvo in da je po vojni že večkrat pisal o tej problematiki, pa smo z obravnavo osnovnega šolstva lahko manj zadovoljni. Dejstvo, da je v knjigi srednjemu šolstvu, ki je bilo organizacijsko zajeto le v petih srednješolskih ustanovah, odmerjeno le malo manj prostora, kot pa osnovnemu šolstvu, za katerega lahko trdimo, da je bilo po kapitulaciji Italije na mnogih območjih množično, jasno opozarja na nesorazmerno obravnavo problematike, kar kričeče pojasnjuje zemljevid z vrisanimi osnovnimi šolami, učnimi krožki, potovalnimi šolami, učiteljskimi tečaji ter gimnazijami, objavljen pred stranjo 159. Zlasti je pomanjkljivo obdelano osnovno šolstvo na Primorskem, kjer so bile šole najštevilnejše in so imele zaradi dolgoletnega fašističnega raznarodovanja za primorsko ljudstvo še poseben pomen.

Bralec bi se želel tudi natančneje, ne samo načelno, poučiti o odnosu ljudske oblasti predvsem do osnovnega šolstva ter o življenjski in službeni poti vsaj vidnejših prosvetnih delavcev.

Vida Deželak

Tone Fajfar, *Odločitev*, Spomini in partizanski dnevnik, Druga dopolnjena izdaja, Založba Borec, Ljubljana, 1981, 554 strani.

Knjiga pomembnega družbenopolitičnega delavca Toneta Fajfarja slovenski javnosti ni neznana. Že pred leti je izdal prvo verzijo iste knjige, ki se od te razlikuje predvsem po tem, da jo dopolnjuje dokumentacija o dolomitski izjavi, očiščena pa je tudi »odvečnega navajanja raznih člankov in brošur, ki so bili objavljeni v prvi izdaji«.

Knjiga Toneta Fajfarja je razdeljena v dva popolnoma različna dela, ki se med seboj vsebinsko dopolnjujeta, časovno pa zajemata obdobje od aprila 1941 do osvoboditve. Naj že na tem mestu poudarim, da je pravzaprav velika škoda, da Tone Fajfar ni napisal tudi knjige spominov iz časa med obema vojnama, ko je bil med vodilnimi ljudmi (tajnik) Jugoslovanske strokovne zveze, krščansko socialistične sindikalne organizacije, najmočnejše pri nas. Spomini iz tega časa bi gotovo pomenili pomembno dopolnilo knjigi, ki je pred nami, čeprav imamo tudi za to problematiko znanstveno analizo dr. Janka Prunka »Pot krščanskih socialistov v OF«.

Drugi del knjige, dnevnik avtorja, obsega obdobje od 18. aprila 1943 do konca decembra 1944, ko so ga skupaj s tovariši poklicali v osvobodjeni Beograd. V tem delu knjige, pa tudi v prvem delu, ne dajejo teže Fajfarjevemu delu ravno verodostojni podatki. Pri podatkih najdemo celo nekatere netočnosti, ki

pa so očitno nastale slučajno. To, kar po mojem mnenju daje knjigi največjo kvaliteto in zaradi česar se tudi spomini revolucionarja berejo kot roman, je neposrednost podajanja snovi. Avtor namreč v dnevniku spregovori z govoricno aktivnega udeleženca NOB, vendar pa ni iz stila pisanja, iz nizanja pomembnih in manj pomembnih dogodkov, omenjanja vseh mogočih ljudi in opisovanja svojih mešanih občutkov, nikjer razbrati poudarjanja, da je bil med vodilnimi ljudmi našega narodnoosvobodilnega boja. Ni ga sram priznati, da se je bal smrti, da ga je bilo strah za usodo žene. Enako neposredno piše o dolomitski izjavi in problematiki krščanskih socialistov v Osvobodilni fronti, kakor o tesnobnih in negotovih časih njegovega konspirativnega bivanja v Ljubljani. Z drugimi besedami, Fajfarjeva knjiga v marsičem prikazuje težke dni narodnoosvobodilnega boja in revolucije v vseh njunih razsežnostih.

Ob povedanem seveda ne moremo prezreti dejstva, da Fajfarjevi spomini kljub jasnosti in dokončnosti zapisanih trditev še vedno niso odgovorili na nekatera ključna vprašanja, ki izhajajo iz heterogenosti sestava Osvobodilne fronte in njenega stapljanja v trdno enotnost. Tako na primer Fajfar sicer trdi, da krščanski socialisti niso želeli ustvariti svoje stranke znotraj OF, s čimer oponira mnenju Borisa Kidriča, ki v času pred dolomitsko izjavo podobno ocenjuje položaj krščanskih socialistov v OF. Vendar ne glede na tovrstne »pomanjkljivosti«, ki to sploh niso, saj gre za memoarsko literaturo, katere poglaviti namen je vendarle osvetljevanje nekega zgodovinskega razdobja z besedami sodobnika, povejmo, da Fajfarjevi spomini poleg orisa NOB dajejo tudi marsikatero pojasnilo o položaju krščanske skupine v OF. Ob rob tej trditvi naj dodam še opazko, ki se mi ne zdi nepomembna. Iz Fajfarjeve knjige namreč da neke mere izhaja, da je bil Edvard Kocbek sicer spoštovan in ugleden član skupine krščanskih socialistov, zlasti zaradi njegovega intelektualnega potenciala, vendar ni bil nesporni voditelj te, po številu najmočnejše skupine v OF.

Prvi del knjige, ki sega od šestega aprila 1941 do 18. aprila 1943, ni pisan kot dnevnik. Lahko bi rekli, da gre za komentirane spomine, spomine, ki jih je avtor podkrepil še z izbranimi dokumenti. Tudi za ta del veljajo prej zapisane trditve. Od obeh omenjenih delov pa se nekoliko razlikuje zaključno poglavje, ki ga je avtor imenoval »Zadnji meseci«, v njem pa opisuje leto 1945 in svoje udejstvovanje kot sindikalistični predstavnik nove Jugoslavije, zlasti v tujini. Tu opisuje že »visoko politiko«. Besedilo je bolj kot prejšnja pisano s stališča državnika. Nič več ne gre za elementarni eksistenčni boj človeka in naroda, zdaj gre za afirmacijo rezultatov tega boja, za drugačen boj, brez puške. Tudi v tem poglavju nam Fajfar postreže z zanimivimi dogodki in podatki, predvsem ko opisuje prve mednarodne stike nove Jugoslavije na sindikalnem področju. Gre seveda le za fragmente, ki pa so karakteristični in ki nam že v tem času kažejo na začetke nekoliko kasnejšega spora v zavezniškem taboru, pa tudi našega spora s Sovjetsko zvezo.

Ob koncu poročanja o tej zanimivi in branja vredni knjigi žal že pokojnega avtorja, naj mi bo dovoljeno, da ga prav ob zadnjem poglavju nekoliko dopolnim. Ko govori o svojih londonskih stikih z »neko avstrijsko antifašistično organizacijo, ki je izdajala svoj tednik »Zeitspiegel« (str. 545), naj povem, da gre za politično raznoliko in široko organizacijo avstrijskih emigrantov s kratko FAM — Free Austrian Movement, ki je bila pod komunističnimi vplivom in se zato vanjo niso vključili socialisti, ki so zato v Londonu osnovali svojo orga-

nizacijo »London Büro der österreichischen Sozialisten«. Avstrijska emigrantska organizacija »Junges Österreich«, ki jo omenja na isti strani, pa je samo mladinski del prej omenjene organizacije, ki jo je vodil Fritz Walter, medtem ko je bil duhovni in siceršnji vodja njihovega glasila, današnji direktor Dokumentacijskega arhiva avstrijskega odporniškega gibanja Herbert Steiner.

Dušan Nečak

Janez Gradišnik, *Plamenica*, Založba Borec, Ljubljana 1981, strani 224.

Med Kajuhovimi nagradami za leto 1980 vzbuja posebno pozornost knjiga Janeza Gradišnika »Plamenica«, v kateri je avtor prikazal nove ali vsaj manj znane razsežnosti našega narodnoosvobodilnega boja. To so spomini avtorja na čas med minulo vojno, ko se je tako kot mnogo drugih slovenskih pregnancev, vključil v slovensko osvobodilno fronto v Zagrebu. Svojim spominom je dal leposlovno obliko — pripoved je strnil v šest novel, ki skupaj predstavljajo neko celoto. Pisane so v prvi osebi, povezuje jih pripovedovalec Matija — »preobčutljivi izobraženec«, kot ga imenuje avtor sam. Njegova pripoved je tako neposredna, življenjska, da bralec nehote občuti težo razmer, ki so vladale v Zagrebu, v središču tedanje »Nezavisne države Hrvatske«.

Vsebina novel je zgrajena na resničnih dogodkih, seveda pa je literarna obdelava zahtevala, kot pravi avtor, »da je snov drugače pregnetena, da so spremenjena ne samo imena oseb, temveč tudi njihove lastnosti, ter da so dejanja in dogodki premešani in postavljeni pred drugačna ozadja«. Vseh šest novel (Valjhun, Dve vreči moke, Narednik Ivica, Jure Samomir, Morda vohun?, Kako sem reševal sestri Jakopič) opisuje življenje Slovencev v Zagrebu in njihovo delovanje v osvobodilni fronti. Priznati moramo, da o slovenski osvobodilni fronti, ki je v povezavi s hrvaškim osvobodilnim gibanjem delovala v Zagrebu, ne vemo dosti, saj se te teme ni načrtno lotil še noben raziskovalec. Zato nam Gradišnikovi spomini, kljub literarni obdelavi, odkrivajo delček naše zgodovine, saj jim ne gre odrekati tudi dokumentarne vrednosti.

Doživeta pripoved odkriva bralcu vrsto človeških likov, ki zaradi svoje drugačnosti silijo k razmišljanju. Vojni čas, ki je posegel v njihovo usodo, je potisnil te ljudi iz vsakdanjega življenja v nove, nepredvidene razmere in pred nepričakovane preizkušnje. Nenadoma so se morali opredeliti za to ali ono stran, za sovražnika ali proti njemu, nekateri so to storili brez pridržkov, drugi, manj odločni, so krmarili med obema. Čeprav so osnovni motiv vsake pripovedi predvsem človeške usode v različnih situacijah, je nanizanih v njih precej dokumentarnih dogodkov in dejstev, predvsem pa je prikazano vzdušje v okupiranem Zagrebu, kjer je ves čas okupacije vladal strah pred nasiljem, blokadami, preiskavami, streljanjem, zapori, lakoto, strah za lastno življenje in za življenje sorodnikov, sodelavcev, tovarišev.

S posebnim doživetjem so opisane razmere v ustaških zaporih, kjer je vedno pričujoča grožnja smrti spreminjala človeške značaje, njihov odnos do soljudi, njihovo sprejemanje in odzive na različne dogodke in razmere. Tako je spo-

minom na ustaški zapor, na »najhujše, kar je sploh kdaj doživel«, avtor namenil kar polovico objavljenih novel: Narednik Ivica, Jure Samomir in Morda vohun?

Gradišnikova zbirka novel nas ne navduši samo zaradi privlačne vsebine in svojevrstnega načina pisanja, ampak tudi zaradi žlahtnega jezika. Ko odložiš to knjigo, si bogatejši za marsikatero človeško misel in spoznanje, za marsikatero lepo in čisto slovensko besedo.

Marjeta Adamič

Dachau, zbornik, Založba Borec, Ljubljana 1981, 534 str.

Vso grozoto knjige o nacističnem uničevalnem taborišču Dachau mogoče najbolje izraža preroška misel Heinricha Heineja iz leta 1820: »Tam, kjer sežigajo knjige, sežgo nazadnje tudi ljudi.« To trpko resnico, ki so jo v nacistični Nemčiji dobesedno uresničili, saj so med drugimi sežgali tudi Heinejeva dela, je vzel za svoj motto uredniški odbor, ki je pripravil temeljito zgodovino delovanja dachauskega taborišča ter življenja slovenskih internirancev v njem.

Zamisel o knjigi sega nazaj v prva povojna leta, ko se je pisatelj in dachauski interniranec Ludvik Mrzel obrnil na nekatere svoje bivše sotrpine z željo, naj bi mu poslali svoje, takrat še zelo sveže spomine na prestane grozote. Kaj se je zgodilo z morebitno Mrzelovo zapuščino te vrste, ni mogoče ugotoviti. Nekateri bivši taboriščniki so kmalu začeli zapisovati in delno tudi objavljati svoje spomine, jedro zapisov pa se je začelo zbirati pri Republiškem odboru Zveze združenj borcev NOV Slovenije zlasti od šestdesetih let dalje. Zbiralec tega gradiva je bil bivši interniranec Vekoslav Mlekuž.

Podobno kot zgoraj omenjena dejstva izvemo iz spremne besede uredniškega odbora zbornika tudi za naslednje stopnje, ki so pripeljale do uresničitve zamisli o publikaciji o Dachau. Tako je Komisija za pripravo zbornika pri Komisiji za zapornike, internirance in izgnance pri Republiškem odboru sestavila okvirni načrt o vsebini in leta 1975 imenovala uredniški odbor. Komisija je tudi določila okvirno zgradbo zbornika. Sestavlja ga pregled delovanja in sestave taborišča samega ter pričevanja slovenskih taboriščnikov.

Temeljit in poglobljen pregled delovanja koncentracijskega taborišča Dachau je napisal Stane Šinkovec. Pri tem je uporabil zapiske, ki jih je pripravljaj, ko je bil leta 1964 jugoslovanski zastopnik v mednarodnem dachauskem komiteju. Svoje gradivo je preveril tudi z dokumenti iz dachauskega muzeja. Njegova bogato dokumentirana monografija govori o gradnji in organizaciji taborišča, o njegovem peklenskem delovanju, katerega pošastni vrhunec so bili nedvomno »zdravniški« poskusi na zapornikih, o prisilnem delu »v prid nemškega Reicha«, o strahotnih epidemijah nalezljivih bolezni, ki so pobrale tisoče in tisoče internirancev, o velikanski volji in herojstvu zapornikov, ki so se uspeli celo v tako strašnih razmerah organizirati in so sami priklicali osvoboditelje — Američane ter s tem preprečili načrtovano popolno likvidacijo zapornikov. Pregled zaključuje z opisom vračanja internirancev domov, zaradi česar je prihajalo do zapletov med ameriški oblastmi in taboriščniki iz vzhodnoevropskih držav, pa tudi okrog sodbe esesovskemu taboriščnemu osebju. V posebnem po-

glavju prikazuje Šinkovec še vprašanje jugoslovanskih zapornikov v Dachau. Vlasto Kopač, France Žemva ter Branko Albaneze orišejo delo jugoslovanskih komunistov v tem taborišču. Veliko pozornosti posvetijo delovanju organiziranih jugoslovanskih predstavnikov po osvoboditvi taborišča in njihovim prizadevanjem, da bi pospešili repatriacijo v Jugoslavijo, ki so jo ameriške zasedbene oblasti zavlačevale.

Dodatno razsežnost dajejo grozotam Dachaua pričevanja preživelih taboriščnikov. Skupaj jih je 33, od njih pa so nekatera tudi v obliki pesmi. Pomenijo kamenčke v pošastnem mozaiku trpljenja, ki so ga nemški »nadjudje« pripravili najprej svojim »nevrednim« rojakom, nato pa tudi pripadnikom »manjvrednih« narodov.

Sliko dachauskega pekla dopolnjujejo še pretresljive dokumentarne fotografije in risbe iz taboriščnega življenja, obdobje po osvoboditvi pa lepo ilustrirajo ponatisnjeni prispevki iz jugoslovanskega glasila Dahavski poročevalec, ki je izhajal od 3. maja do 5. junija 1945. Delo zaključujejo pregledi števila dachauskih taboriščnikov po narodnosti aprila 1945, njihovih tedenskih obrokih hrane, esesovskih činov (te so morali taboriščniki dobro poznati, sicer so jih ostro kaznovali) ter seznam vseh podružnic dachauskega taborišča in nemških podjetij, ki so izrabljala suženjsko delo internirancev.

O vrednosti tega tehtnega in temeljitega dela priča med drugim tudi Kajuhovala nagrada, ki jo je Zbornik prejel. Vsak, ki se prebije skozi strahote po njegovih straneh, pa ga nedvomno pretresen odloži z željo: »Nikoli več takih grozot!«

Andrej Vovko

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 6 (marec—april 1943), Partizanska knjiga 1981, 390 str.

V začetku letošnjega leta, z letnico 1981, je izšla 6. knjiga Zbornika dokumentov revolucije v Sloveniji, v kateri so objavljeni dokumenti iz marca in aprila 1943. Edicijo, katere prva knjiga je že precej orumenela, saj je dočakala starost 20 let in je v knjigarnah ni več dobiti — izdaja Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v založbi Partizanske knjige. Zamišljena je bila kot del velikega jugoslovanskega načrta objave virov za zgodovino ZKJ in delavskega gibanja narodov Jugoslavije. Načrt ni bil uresničen v predvidenem obsegu, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji izhajajo zato kot samostojna serija. V njej so objavljeni predvsem dokumenti političnih in oblastnih organov in ustanov naše revolucije. Z njo naj bi izpolnili praznino, ki je nastala z edicijo Zbornika dokumentov in podatkov o NOV in POS, kjer so objavljeni predvsem vojaški dokumenti in sta bila tako naš narodnoosvobodilni boj in ljudska revolucija prikazana nepopolno.

Tema serije: politični razvoj naše revolucije in narodnoosvobodilnega boja in razvoj ljudske oblasti je narekovala izbor dokumentov. Upoštevati je bilo treba vse znane vire partizanskega izvora in druge, ne glede na fonde in ustanove kjer so, in prikazati celotno obdobje čimbolj enotno in izčrpno. Kriterij za izbor se je prilagajal ohranjenosti virov. Medtem ko je bilo za leti 1941—1942

potrebno objaviti domala vse ohranjene vire, ne glede na to, pri katerem organu so nastali, terenskem ali rajonskem komiteju KPS ali odboru OF itd. ali so jih napisale skupine aktivistov ali posamezni zaupnik in celo tiskano gradivo, je po letu 1943 podoba precej drugačna. Tedaj so vse številnejši komiteji KPS in odbori OF svojo dejavnost razširili skoraj na vse slovensko narodnostno ozemlje. Tudi partizansko dopisovanje in zveze so bile že razmeroma urejene. Zaradi številnejših ohranjenih virov ni več potrebno objavljati kompletnega ohranjenega gradiva, kakor za prvi dve leti. Poročila okrožnih organov so praviloma pisana na podlagi rajonskih in ta na osnovi terenskih poročil. Zaradi ponavljanja podatkov teh torej ni treba več objavljati. Pri tem pa tudi virov, ki bi po vrsti in izvoru sodili v izbor, pa po vsebini ne povedo nič novega (npr. zapisniki sej OOOF za Kočevsko) niso tiskani vsi v celoti, pač pa so nekateri v opombah le omenjeni. Objavljeno ali uporabljeno je tako vse pomembnejše gradivo, ki je bilo znano ob pripravi posamezne knjige Zbornika.

Način obdelave virov je tako kot način ureditve zbornikov v osnovi enak načinu, ki se je uveljavil pri vojaškem zborniku. Upoštewane so bile dolgoletne izkušnje pri pripravljanju tega zbornika, marsikaj pa se je oblikovalo tudi pri delu samem npr. dosledno citiranje virov pri vsakem pojasnilu, dopolnitvi ali razrešitvi ilegalnega imena ali šifre, natančno navajanje dolžine nečitljivega ali izpuščenega besedila itd. Uredništvo je pri obdelavi težilo za tem, da objavi vire tako, da bo uporabnik imel pred seboj čim vernejšo podobo izvirnika.

Vsebinske dopolnitve in pojasnila ter razrešitve ilegalnih imen so bile poleg izbora virov najtežja in najzahtevnejša naloga, često rešljiva le z zaslisevanjem preživelih prič. V tej možnosti je glavna značilnost obdelave in objavljanja virov iz obdobja narodnoosvobodilnega boja in ljudske revolucije.

Tudi ureditev je podobna kot v vojaškem zborniku. Vsak dokument ima v okviru posameznega zvezka delovno številko in naslov, ki obsega zvrst dokumenta, kdo ga pošilja, datum in komu, s kratko označeno vsebino. Vsaka knjiga ima kazalo in register imen in krajev.

V letos izišli 6. knjigi je 121 dokumentov: poročil, zapisnikov, okrožnic, navodil, ki ponazarjajo temeljne značilnosti delovanja osrednjih, pokrajinskih in okrožnih forumov KP, OF in množičnih organizacij neposredno po podpisu t. i. Dolomitske izjave 1. marca 1943 do zбора aktivistov na Pugledu na predvečer 1. maja 1943. Z Izjavo so predstavniki KPS, slovenskega sokolstva in krščanskih socialistov postavili ne le trden temelj politični in organizacijski enotnosti OF ter poudarili vodilno vlogo Partije v njej, temveč tudi dejansko končali s strankarskim življenjem na Slovenskem. Objavljeno gradivo z zбора — zlasti referat Edvarda Kardelja in študija Borisa Kidriča Dve leti Osvobodilne fronte — s katero je 6. knjiga tudi sklenjena, osvetljuje predvojno strankarsko življenje na Slovenskem ter razlaga nastanek OF in nakaže glavne bodoče naloge. V ostalem je objavljeno razmeroma veliko število dokumentov s Primorske, kjer ohranjeno arhivsko gradivo dopušča dokaj dobro dokumentiranje politične problematike (tudi podporo odporniškemu italijanskemu in furlanskemu gibanju v Italiji). Precej je dokumentov s t. i. Ljubljanske pokrajine. Zlasti živahno je dopisovanje med Ljubljano in vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja, ki je marca 1943 še v Dolomitih. Manj je dokumentov z Gorenjske, redki pa so za Štajersko in še redkejši za Koroško, medtem ko za Prekmurje za to obdobje

nismo našli nobenega. Gradivo v glavnem hranita arhiva Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in Zgodovinskega arhiva CK ZKS.

Opozorila bi še na nekatere druge zanimive dokumente, npr. na pismo Iva Lole Ribarja z oceno našega narodnoosvobodilnega gibanja, potem ko je 2 meseca živel z našimi enotami v Beli Krajini in na Dolenjskem, ali na brzojavko Kominterne Edvardu Kardelju o načinu boja proti Draži Mihailoviću in četnikom. In še na nekaj, menim, da bi bilo treba opozoriti ob izdaji dokumentov. Kot vemo je privlačnost in draž ob prebiranju in študiranju arhivskih dokumentov v tem, da so neposreden produkt življenja in pričajo sami po sebi. Čeprav objavljeni dokumenti ne morejo več posredovati prav vsega kot npr. neko originalno pismo ali beležka, vendarle ohranijo neposreden zapis, razpoloženje, dikcijo. Vzemimo za primer poročilo primorskega aktivista, ki poroča o napadu Italijanov na naše aktiviste in pravi, da odbora OF ni več, je padel v roke črnim volkovom. Ali pismo iz Ljubljane iz začetka marca 1943, ko se je znašel na zvezi med Ljubljano in vodstvom v Dolomitih izdajalec, ki je vso pošto nosil nemški obveščevalni službi, preden jo je dostavil naslovnikom. Iz pisma veje zaskrbljenost, nervoza, toda nobene panike ali resignacije. Ta plat marsikaj pove raziskovalcu, menim pa, da bi jo mogli uporabiti tudi v vzgojnem delu npr. pri pouku zgodovine naše NOB, zlasti pri spoznavanju krajevne zgodovine.

In če se kratko dotaknem še vprašanja, kako (ali sploh) naprej. Menim, da bi bilo potrebno nadaljevati. Cilj, ki je bil jasno postavljen, bi bilo treba doseči. Teh 6 knjig dokazuje, da je to možno in potrebno. Koncept je postavljen, ne bi ga kazalo spreminjati, metoda je izdelana in utečena, delavci v arhivih gradivo poznajo, tako da izbor gradiva ne bi bil težak. Če bi bilo moč zagotoviti redna finančna sredstva, bi kazalo pohiteti. Prvih 6 knjig je izhajalo polnih 20 let prav zaradi finančnih težav, posledice tega pa so urediški in tehnični zapletljaji. Od sedmih članov redakcije, ki je pripravila prve knjige (Tone Ferenc, Ferdo Fischer, Davorin Jeršek, Rozalija Lukman, Miroslav Luštek — odgovorni urednik, Marija Oblak-Čarni, Terezija Traven), sta končno ostali le še Rozalija Lukman in Marija Oblak-Čarni. Po smrti odgovornega urednika Miroslava Luštko je 5. knjiga v veliki meri in 6. knjiga zbornika v celoti njuno delo. Razveseljivo je zato, da Inštitut za zgodovino delavskega gibanja ponovno načrtuje izdajanje dokumentov nadaljevati. Želimo mu lahko le, da bi bil pri tem deležen potrebne podpore. Zaželeto pa je treba tudi, da bi dokumenti ne zbledeli predno bi bili objavljeni in da bi avtorjem, ki bi z objavljanjem nadaljevali, še mogli pri obdelavi pomagati tovariši, ki so NOB vodili in v NOB sodelovali.

Marija Oblak-Čarni

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI. del, knjiga 16, Boji v Sloveniji 1944, Ljubljana 1981, 984 str.

Šestnajsta knjiga slovenskega dela Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov s podnaslovom »Boji v Sloveniji« je sestavni del široke jugoslovanske zbirke gradiva, ki obsega že več kot 160 zvezkov. Njen VI. del, v katerem so objavljeni dokumenti iz Slovenije, obsega

19 knjig, gradivo o narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem pa objavljajo tudi zvezki drugih delov celotne zbirke, ki tematsko obravnavajo posamezna zaokrožena vprašanja oziroma boje velikih enot, kot so, na primer, zaključne operacije jugoslovanskih armad.

Šestnajsta knjiga slovenskega dela Zbornika je izšla v slovenščini po tridesetih letih od izida prve knjige tega dela, v kateri je objavljeno gradivo o narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem v letu 1941. Prva knjiga je namreč izšla že leta 1952, in sicer hkrati v slovenščini in srbohrvaškem prevodu.

Rokopise slovenskega dela Zbornika je pripravljala skupina sodelavcev Vojaškega zgodovinskega inštituta v Ljubljani, ves čas v tesnem sodelovanju z ustanovami, ki so delovale na področju zgodovine narodnoosvobodilne vojne slovenskega naroda. Najprej sem kot prvi urednik slovenskega dela pripravljaj gradivo za objavo ob Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani (zdaj Muzej ljudske revolucije v Ljubljani), nato pri zgodovinskem oddelku centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, po ustanovitvi Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani pa je skupina štirih sodelavcev Vojaškega zgodovinskega inštituta, katerega sedež je v Beogradu, delovala v tesni povezavi s tem inštitutom.

Delo je potekalo 24 let. Zadnja, 19. knjiga je izšla v srbohrvaščini leta 1975. V letih 1951—1953 sem kot edini urednik pripravil za tisk 1. in 2. knjigo ter zbral precej gradiva za 3. in 4. knjigo, potem pa so delo nadaljevali uredniki Vida Markičeva in Ivan Ferlež ter Jože Čertalič in Jože Novak, ki sta uredila tudi 16. knjigo v srbohrvaški in slovenski izdaji.

Izhajanje knjig slovenskega dela Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov v slovenščini, kar je z zgodovinskega, se pravi, znanstvenega stališča edino prav in bi pravzaprav moralo biti opravljeno pred izidom prevodov, je potekalo večinoma s težavami. Šestnajsta knjiga je zategadelj izšla šest let in pol po objavi zadnje 19. knjige v srbohrvaščini in kar dvanajst let po njenem izidu v srbohrvaškem prevodu.

Ta, 16. knjiga, vsebuje 125 partizanskih in 26 okupatorjevih dokumentov ter zajema obdobje od 1. septembra do 20. oktobra 1944. Ima 982 tiskanih strani, ob dokumentih pa je moč najti veliko bogatih opomb, ki tehtno dopolnjujejo gradivo, zlasti s podatki iz nemških in domobranskih arhivskih fondov.

Ob izidu 16. knjige nas spričo prebrodenih težav v prvi vrsti prevzemajo občutki zadovoljstva, da je vendarle dosežena nova zmaga v oblikovanju celovitejših podobe narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, da je z njo zgodovinarjem, avtorjem in drugim, ki jo potrebujejo, na voljo temeljito, strokovno in dovolj široko obdelano gradivo, še ena knjiga Zbornika. Takšno publikacijo bi morala imeti sleherna knjižnica, javna in šolska, kot trajni temelj za nadaljnje delo v proučevanju našega narodnoosvobodilnega boja in revolucije.

Čeprav nas ob njenem izidu preveva občutek radosti, nas po drugi plati prevzema tudi zaskrbljenost, saj je treba objaviti še tri knjige slovenskega dela Zbornika v slovenščini, 17., 18. in 19. knjigo. Rokopisi so na voljo. Potrebno je le prevesti naslove in opombe ter rokopise jezikovno pregledati.

Postaviti si moramo vprašanje, ali res nismo zmožni zagotoviti nemotene in rednega izhajanja tega Zbornika do kraja v nekaj prihodnjih letih, da bi bila ta znamenita zbirka dokumentarnega gradiva o junaški dobi naše slovenske novejšje zgodovine dokončana. Mnenja smo, da to mora biti naša skupna

zahteva, hkrati pa tudi odločnost, da zagotovimo potrebna, pravzaprav majhna sredstva, da bi vsaj do štiridesete obletnice osvoboditve, se pravi, do konca četrtega desetletja miru in graditve republike Slovenije v svobodni novi Jugoslaviji, do leta 1985, objavili še preostale tri knjige Zbornika v slovenščini. Naj poudarimo, da bo v tem primeru minilo kar 33 let od izida prve knjige v slovenščini in deset let od izida zadnje, 19. knjige v srbohrvaščini!

Naj se ob tej priliki naša misel za trenutek pomudi tudi ob spominu na pokojnega prof. dr. Metoda Mikuža, ki je bil tvorni član uredniškega odbora prve knjige VI. dela Zbornika in naslednjih. Njegova pomoč je bila vselej dragocena.

Zdravko Klanjšček

Jože Krall, *Partizanske ciklostilne tehnike v Slovenskem primorju*. Ljubljana 1981, str. 327, ilustr.

Knjiga Partizanske ciklostilne tehnike v Slovenskem primorju je poslednja knjiga sodelavca Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani Jožeta Kralla. To je tudi četrta knjiga o partizanskem tiskarstvu v širšem pomenu besede, ki je izšla kot 40. knjiga Knjižnice NOV in POS. Izšla je po njegovi prerani smrti; umrl je namreč 28. aprila 1978.

To delo je začelo nastajati potem, ko je Krall v letih 1965—1975 natančno preučil zgodovino partizanskih tiskarn na vsem slovenskem ozemlju in svoje izsledke predstavil v treh knjigah s skupnim naslovom Partizansko tiskarstvo na Slovenskem. V vsaki knjigi pa je posebej prikazal nastanek, razvoj in delo partizanskih tiskarn v posamezni slovenski pokrajini. V prvi osrednje tiskarne v Ljubljani, na Dolenjskem in Notranjskem, v drugi na Primorskem in v tretji na Gorenjskem in Štajerskem. O vseh treh knjigah smo v naši reviji že poročali. Za to delo je Krall julija 1977 dobil nagrado vstaje slovenskega naroda, ki jo je prejel že na smrt bolan.

Nadaljnji Krallov delovni program je bil enako izčrpno in temeljito prikazati nastanek, razvoj in delo vseh partizanskih ciklostilnih tehnik na Slovenskem. Ta naloga je bila precej težja od prejšnje, saj je ciklostilnih tehnik bilo precej manj kot pa tiskarn, delovale so dalj časa kot tiskarne, o njih se je ohranilo tudi manj podatkov itd. Toda Krall je imel že toliko raziskovalnih izkušenj, da se je naloge lotil pogumno in s trdno voljo, da jo v ustreznem času tudi dokonča. Vendar je ni mogel končati. Napisal je rokopis prve knjige, na 301 strani je prikazal nastanek, razvoj in delo partizanskih ciklostilnih tehnik v Slovenskem primorju. Ko je začel zbirati in preučevati gradivo za enak prikaz dolenjskih ciklostilnih tehnik, ga je zagrabila neozdravljiva bolezen, ki ji je tudi podlegel.

V knjigi Partizanske ciklostilne tehnike v Slovenskem primorju je Krall prikazal predvsem 11 tehnik pred italijansko kapitulacijo (ilegalne tehnike v Trstu in okolici, ilegalne tehnike v Gorici in okolici, tehnika v spodnji Vipavski dolini na Vogrskem, tehnika Soškega odreda, pokrajinska tehnika, tehnika za idrijsko okrožje, tehnika za sever, tehnika vipavskega oziroma ajdovskega okrožja, tehnika na Pivki ali Hajnejeva tehnika v Zalogu pri Postojni, tehnika za

južno Primorsko, imenovana Naš dom, tehnika Bistra, tehnika za zahodno Primorsko, tehnika pokrajinskega komiteja KPS za Slovensko primorje) in 18 po njej, ki so se večinoma imenovale po primorskih gorah in pozneje imele posebne oznake, sestavljene iz velikih črk in arabskih števil (Krn, Porezen, Matajur, Snežnik, Bojnik, Jelenk, Čaven, Javornik, Nanos, Špik, Mlada, Morje, Grmada, Sabotin, Slavnik, Skala, Žena, Drago).

Svojo razpravo je Krall razdelil v pet poglavij. V prvem poglavju (str. 15—42) obravnava vlogo in pomen ciklostilnih tehnik za razmnoževanje narodnoosvobodilnega tiska in za razširitev osvobodilne misli v prvem obdobju narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenskem primorju (1941—1943). V drugem poglavju (str. 43—81) obravnava primorske ciklostilne tehnike po kapitulaciji Italije, njih razmah in poimenovanje po primorskih gorah. Tretje poglavje (str. 82—142) ima naslov Primorske ciklostilne tehnike v prvi polovici leta 1941 do reorganizacije pokrajinske tehnike KPS za Slovensko primorje. Četrto poglavje (str. 143—236) je Krall posvetil ustanovitvi pokrajinskega ciklostilnega oddelka pri pokrajinski tehniki KPS za Slovensko primorje, poimenovanje tehnik z značkami in njih delo v drugi polovici leta 1944. V petem poglavju obravnava (str. 237—273) delo primorskih ciklostilnih tehnik v prvih štirih mesecih leta 1945 in njihov konec. Tem petim poglavjem sledijo kratek zaključek (str. 274—275), opombe oziroma 918 navedb virov in literature (str. 276—304), bibliografija uporabljene literature (str. 305—309) in kazalo krajev, imen in enot (str. 311—323), ki ga je sestavil Jože Čertalič.

Naj pripomnim, da je Krall svoji razpravi dodal kratek uvod (str. 9—13). Jaz pa sem na željo inštituta in založnice napisal kratko Besedo o avtorju in njegovem delu (str. 5—8).

Metodološko se razprava ne razlikuje od Krallovih raziskav partizanskih tiskarn. Poleg tega, da opiše nastanek in razvoj posamezne ciklostilne tehnike, upoštevajoč v veliki meri tudi njene delavce, prikaže tudi delo, ki ga je opravila. Tega ne stori z nekimi splošnimi podatki, temveč z zelo konkretnimi in natančnimi, navede namreč vsak izdelek posebej, pri čemer si celo prizadeva ugotoviti naklado posameznega izdelka. Tako s Krallovo knjigo nismo dobili samo zgodovine partizanskih ciklostilnih tehnik na Primorskem, temveč tudi natančno bibliografijo njihovih izdelkov, urejeno seveda po posameznih tehnikah.

Razvoj partizanskih ciklostilnih tehnik je Krall skušal uokviriti v splošne vojaške in politične razmere na Primorskem. Verjetno je to prikazano še najmanj enakomerno, ker takrat še nismo imeli in v glavnem niti še danes nimamo celovitejše in izčrpnjše zgodovine NOB na Primorskem.

Morda bodo raziskovalci zgodovine narodnoosvobodilnega boja na posameznih območjih Slovenskega primorja ugotovili še kakšno manjšo razmnoževalnico partizanskega tiska. Zagotovo pa ne bo mogel nihče spremeniti celotne podobe, ki nam jo je s svojim prizadevnim in tihim delom naslikal naš dobri kolega Jože Krall.

Tone Ferenc

Rajko Kuzmanović, *Privremena narodna skupština DFJ — od AVNOJ-a do konstituante*, Savremena administracija, Beograd 1981, 170 str.

Zanimanje celotnega našega zgodovinskega, še zlasti slovenskega, za tako imenovano povojno zgodovino ali zgodovino obdobja socialistične graditve je dokaj majhno. Do sedaj smo se v tem pogledu morali zadovoljiti zlasti z opusom dr. Branka Petranovića, ki je pionir zgodovinskega proučevanja tega obdobja in ki je napisal resnično temeljna dela, ter s številnimi »sintetičnimi«
pogledi dr. Dušana Bilandžića. Šele v zadnjem času se je povečalo zanimanje tudi za čas po drugi svetovni vojni. Še vedno je čutiti neko zadržanost glede znanstvenega zgodovinskega proučevanja, še zlasti zaradi stališča, da je to preveč »politično živ«
čas. Slovensko zgodovinsko proučevanje je šele na začetku znanstvenega proučevanja tega obdobja (Raziskovalni načrt za zgodovino Slovencev 1945—1976 izdelan in sprejet 1978) in je do sedaj zastopano le z enim delom, ki je plod resnične raziskovalne zgodovinske metodologije. Prav zato je vsako delo, razprava ali monografija toliko bolj dobrodošla, saj je zanimanje širše družbene skupnosti veliko, še zlasti za začetke obdobja socialistične graditve.

Med takšna dela sodi tudi študija Rajka Kuzmanovića, ki je njegova doktorska disertacija. Branil jo je na Pravni fakulteti v Mostarju. To je zgodovinsko-pravna študija, o zanimivem obdobju sodobne jugoslovanske zgodovine, za katero sicer pravi, da je ostalo v senci zanimanja. Potrebno bi bilo zato opozoriti na monografiji Branka Petranovića, zlasti na prvo, ki je tudi njegova doktorska disertacija s Pravne fakultete v Beogradu 1962 — »Političke i pravne prilike u vreme privremene vlade DFJ«, Beograd 1964, ki ima do neke mere podobno ali skoraj enako temo. Drugo Petranovićevo delo pa obravnava celotno obdobje obnove (Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove, ISI, Beograd 1969). Seveda pa pomeni Kuzmanovićevo delo v veliki meri nov pristop k tej problematiki, ki kljub že navedenim delom Petranovića in drugih pravnih zgodovinarjev še ni bila dovolj natančno obdelana, oziroma je bila bolj površno, kot zaključek procesa graditve ljudske oblasti, izvršene v obdobju narodnoosvobodilnega boja.

Avtorjevo zanimanje velja delovanju Začasne ljudske skupščine Demokratske federativne Jugoslavije (ZLS DFJ), zlasti pa ga je usmeril v vprašanje njenega zakonodajnega dela, oziroma njene vloge v državnopravnem konstituiranju nove Jugoslavije. Glavni del študije obsega časovno omejeno obdobje, ko je ta začasni jugoslovanski parlament deloval. To je bil čas od 7. avgusta 1945, ko se je najprej sestal AVNOJ na svoje tretje zasedanje (do 10. avgusta) in ko je prerastel v začasno ljudsko skupščino, ki je zasedala do 26. avgusta.

Delovanje ZLS DFJ je pomenilo pomembno obdobje in pomemben člen na poti končnega oblikovanja nove Jugoslavije. Njeno delovanje je bilo težko in zapleteno, saj je morala pri sprejemanju vseh zaključkov in zakonov upoštevati tri bistvene momente in to: celotno delovanje in vsi sklepi, odločitve in zakoni so morali biti v skladu z odločitvami, ki jih je sprejel AVNOJ na svojem drugem zasedanju v Jajcu, hkrati so morali upoštevati sporazuma Tito—Šubašić ter priporočila krimske konference »velikih treh«. To je bilo še zlasti pomembno, saj je bilo znano, da je Velika Britanija skušala z vsemi mogočimi načini rešiti, kar se je rešiti dalo v smislu ohranitve monarhije. Zato je po-

membno izničenje delovanja legalne meščanske opozicije v ZLS, ki je bila sicer majhna, vendar zaradi svojih zvez v tujini med najreakcionarnjšimi krogi toliko bolj neugodna.

Nasploh je bila vloga zaveznikov, pri čemer je bila vloga Velike Britanije najvidnejša, v zaključnem obdobju vojne silno velika. Mednarodni dejavniki in boj za mednarodno priznanje nove Jugoslavije so tako igrali pomembno vlogo pri graditvi novih družbenih odnosov in državne ureditve, izbojevane v narodnoosvobodilnem boju. Tej problematiki je Kuzmanović tudi posvetil kratko poglavje, v katerem obravnava najprej odnose z zavezniki do podpisa Viškega sporazuma med Titom in Šubašićem (16. junij 1944), nato pa sama sporazuma Tito-Šubašić, to je Viškega in Beogradskega (1. november 1944). Glede na sporazum med Titom in Šubašićem so bile dane formalnopravne možnosti za formiranje novih državnih organov. Vendar je zaradi nasprotovanj reakcionarnih emigrantskih krogov s kraljem Petrom II. na čelu prišlo do formiranja enotne začasne vlade šele 7. marca 1945. V tem času je bila konferenca na Jalti (4.—11. februar 1945), ki je obravnavala tudi problematiko Jugoslavije in njenega bodočega razvoja. Na tej konferenci je bil na predlog Velike Britanije, konkretnije njenega zunanjega ministra Edena, sprejet »amandma« k Beogradske-mu sporazumu Tito-Šubašić, v katerem je bilo rečeno, da naj se AVNOJ razširi s poslanci starojugoslovanske skupščine, izvoljenimi 1938, ki se v času vojne niso kompromitirali. To je pomenilo, kot pravi Kuzmanović, citirajoč Slobodana Nešovića, da je imel namen razširitve AVNOJ-a jasno politično ozadje, to je, da se preko meščanskih politikov zagotovi delitev oblasti in se zavrne izključni vpliv NKOJ-a in AVNOJ-a.

Razširitev AVNOJ-a z nekompromitiranimi poslanci skupščine iz leta 1938 je postala prvenstvena naloga začasne vlade DFJ, ki jo je sestavil Tito 7. marca 1945. To kaže tudi deklaracija, ki jo je prebral Tito v imenu te vlade 9. marca. Na izreden pomen, ki je bil dan vprašanju razširitve AVNOJ-a kaže tudi formiranje posebnega odbora za njegovo razširitev, ki ga je ustanovilo predsedstvo AVNOJ-a (31. marca 1945) in v katerem je bila skoraj polovica njegovih članov tudi članov Politbiroja CK KPJ. Ta odbor je preučil 359 poslancev skupščine Kraljevine Jugoslavije iz leta 1938 in samo 53 jih je imelo pogoje, da bi lahko vstopili v AVNOJ, medtem ko je bilo kar za 182 ugotovljeno nasprotno. Zaradi mnenja meščanskih predstavnikov v začasni vladi, podpredsednika Grola in Šuteja, da je to število poslancev iz leta 1938 premajhno, so na predlog Edvarda Kardelja sprejeli, da naj AVNOJ povečajo tudi ugledni in nekompromitirani predstavniki predvojnih političnih strank in ugledne osebnosti kulturnega in javnega življenja brez strankarske opredelitve, čeprav to ni bilo v »amandma-ju« Krimske konference. Tako so na koncu AVNOJ (368 poslancev) povečali še s poslanci iz leta 1938 (36), predstavniki političnih strank (69) in kulturnimi ter javnimi delavci (13), torej je AVNOJ — ZLS štel 486 poslancev. Takšen sestav je pomenil, da je AVNOJ, oziroma ZLS postala »dvodomna« skupščina (kar v bistvu ni bila). V času njenega delovanja se je pokazalo, da je del meščanskih poslancev iz leta 1938 in del predstavnikov meščanskih strank sprejemal in podpiral stališča Ljudske fronte, medtem ko je le manjšina (15 poslancev) ostala v opoziciji, zbrana okoli Grola. Ta je odstopil z mesta podpredsednika Začasne vlade 24. avgusta 1945 in s tem želel povzročiti krizo v delovanju ZLS.

Predsedstvo AVNOJ je sklicalo zasedanje AVNOJ na njegovo tretje zasedanje kar trikrat. Prvič za 2. avgust, drugič za 3., tretjič, ko se je zares začelo, pa za 7. avgust. Pri tem je po Kuzmanovičevem mnenju šlo za taktične poteze, ki so jih narekovali predvsem zunanjepolitični dogodki, zlasti konferenca v Potsdamu, na kateri so želeli Britanci (Churchill in Eden) sprožiti vprašanje Jugoslavije. To je dajalo upanje meščanski opoziciji, ki ga je izgubila potem, ko sta Stalin in Truman 19. julija odbila britanski poskus diskusije o Jugoslaviji in izpolnjevanju priporočil Krimске konference o povečanju AVNOJ-a.

AVNOJ je na svojem tretjem zasedanju (7. do 10. avgust) imel štiri redne seje in sprejel 5 resolucij in odločitev. Potrdil je zakone in odloke, ki so bili sprejeti v času med dvema zasedanjema AVNOJ, sprejel je resolucijo o rešitvi položaja Sandžaka, Kosova in Metohije ter Vojvodine, s čimer je bila v osnovnih črtah končana izgradnja federativne Jugoslavije kot je bila postavljena na zasedanju AVNOJ-a v Jajcu. Potrdil je vključitev novih poslancev v AVNOJ ter izvolil njegove nove organe, na koncu pa sprejel resolucijo o preraščanju AVNOJ-a v Začasno ljudsko skupščino DFJ.

Začasna ljudska skupščina DFJ je nadaljevala delo AVNOJ-a kot najvišji državni organ saj je njen ustavno-pravni in politični položaj ostal enak kot je bil AVNOJ-ev. Kuzmanović pravi, da vse tisto, kar je bilo uvedeno v ZLS po sporazumu Tito-Šubašić in zaradi priporočil Krimске konference, ni moglo bistveno vplivati na to, da bi se spremenila smer revolucionarne zamenjave oblasti. Začasna ljudska skupščina DFJ je po njegovem mnenju le izvršitev volje zaveznikov in pot, da se odstranijo takrat še vedno močno prisotne ovire za mednarodno priznanje nove Jugoslavije in da se dokončno izvedejo notranje revolucionarne spremembe.

Rajko Kuzmanović je natančno, s pravniško-zgodovinskega stališča proučil organizacijo in način dela ZLS in njenih organov, to je predsedništva in odborov (7). Med vsemi je bil najpomembnejši in najdelavnejši Zakonodajni odbor ZLS DFJ, katerega je vodil Moša Pijade in katerega naloga je bila pripravljati zakone, ki jih je Začasna ljudska skupščina sprejela in so pomenili zakonsko osnovo za prehod iz vojnega na mirnodobni način življenja. ZLS je sprejela v času svojega zasedanja na osmih sejah trinajst zakonov. Zakonodajno delo ZLS DFJ je Kuzmanović obdelal razdeljeno na štiri skupine zakonov glede na njihov politično-pravni značaj. To so bili zakoni, ki so omogočili konstituiranje Ustavodajne skupščine in okrepitev političnega stanja v državi (6 zakonov), zakoni, s katerimi so bile potrjene osnove sodstva in pravnega reda (4 zakoni), zakoni, ki so urejevali agrarno vprašanje in valutarna vprašanja (2) ter zakoni, ki so okrepili mednarodni položaj nove Jugoslavije. Za te zakone pravi avtor, da so izražali v bistvu revolucionarne dosežke, hkrati pa so vsebovali tudi elemente kompromisa in političnega pluralizma.

Začasna ljudska skupščina DFJ je zasedala samo enkrat (od 10. do 26. avgusta), vendar pa se je njeno delovanje nadaljevalo vse do 29. novembra 1945. ZLS je delovala 114 dni (za primerjavo je Začasno narodno predstavništvo Kraljevine SHS, ki je imelo podobno funkcijo, delovalo od 1. marca 1919 do 28. novembra 1920). Predsedstvo ZLS DFJ jo je razpustilo z ukazom že 26. oktobra, dan kasneje pa je bil izdan ukaz o sklicanju Ustavodajne skupščine, vendar pa je bil podaljšan mandat stalnim odborom ZLS vse do zasedanja

Ustavodajne skupščine. V tem času, od konca zasedanja ZLS pa do 29. novembra, je opravljalo Predsedstvo ZLS DFJ vse posle same skupščine, zlasti zakonodajno delo. Dokončno je bila zgodovinska vloga, ki jo je imela Začasna ljudska skupščina DFJ v konstituiranju nove Jugoslavije, zaključena z začetkom zasedanja Ustavodajne skupščine in proglasitvijo republike — Federativne ljudske republike Jugoslavije, 29. novembra 1945.

Na koncu Kuzmanovićeve knjige je dodan še spisek ljudskih poslancev ZLS DFJ ter imenski sestav njenega predsedništva, odborov, Začasne vlade DFJ, kraljevega namestništva in odbora za razširitev AVNOJ-a. Objavljeni so tudi viri in literatura, ki kaže na resnično temeljit pristop k obravnavani problematiki.

Študija Rajka Kuzmanovića je nedvomno pomemben prispevek k sicer skromnemu obravnavanju obdobja po drugi svetovni vojni. Čeprav gre za pravno-zgodovinsko študijo, je pisana tako, da ni uporabna le za ozek krog strokovnjakov, pravnikov ali zgodovinarjev, marveč lahko nudi vsakomur informacijo o delovanju tega začasnega parlamenta in o celotnem obdobju v katerem je deloval. Hkrati pa je dober pripomoček in vodilo za vse, ki se bavijo s proučevanjem povojne zgodovine, še zlasti pa ljudske oblasti v prvem obdobju po končanem oboroženem boju.

Zdenko Čepič

Duš an Ž eljezn ov, *Rupnikov proces*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1980, 318 strani.

Druga svetovna vojna se je formalno končala spomladi oziroma poleti 1945. S tem pa seveda nikakor ni rečeno, da je bilo hkrati tudi konec vseh procesov, dogodkov in sprememb, ki so se pričeli s to tragično preizkušnjo večine človeštva. Tu ne mislimo na razne politične probleme, ki še po tridesetih letih niso odloženi ad acta, marveč bi se na tem mestu zaustavili predvsem ob vprašanju, ki se je sicer razreševalo po koncu vojne, a je bilo dejansko neke vrste nadaljevanje vojne, saj je še zmeraj šlo za obračunavanje med dvema sprtima stranema. Gre za obračun s krivci za vojno, s krivci za zločine, ki so se dogajali tedaj, ter za obračun z notranjimi nasprotniki po posameznih državah. Ti nasprotniki so bili v glavnem obtoženi in obsojeni za zločin narodnega izdajstva, ob tem pa še za razne vojne zločine, ki so jih neposredno ali pa posredno zakrivali nad svojim narodom v sodelovanju z okupatorji. Tako smo bili v prvih povojnih letih priča vrsti sodnih procesov proti vojnim zločincem oziroma izdajalcem. V mednarodnem merilu gre seveda omeniti predvsem proces v Nürnbergu, procese proti italijanskim ter japonskim zločincem. Procesi proti izdajalcem so bili seveda bolj notranja nacionalna zadeva in njih »intenzivnost« je bila pogosto okrepljena z razrednim in ideološkim obračunom, kar je veljalo posebej za vzhodno Evropo, kjer je na tak ali drugačen način zmagala proletarska revolucija. Na Zahodu so seveda bolj poudarjali moralno plat te zahteve po pravični kazni, šlo je za očiščenje — épuration, za izbris narodne sramote, kar je bilo potrebno za uspešen začetek novega nacionalnega razvoja.

Vse to je seveda veljalo tudi za Jugoslavijo, ki se je sicer odlikovala po najuspešnejšem narodnoosvobodilnem gibanju, a žal tudi po najokrutnejših zločinih svojih izdajalcev in kolaboracionistov. Predaleč bi zašli, če bi tudi samo preleteli vso tipologijo tega dogajanja med in po vojni, omenimo samo, da smo tudi pri nas imeli vrsto procesov proti vojnim zločincem in izdajalcem. Nekateri so bili samo proti okupatorskim zločincem, nekateri zgolj proti izdajalcem, imeli pa smo tudi procese, na katerih so se zagovarjali tako tuji kot domači zločinci. Med vsemi temi gre v našem kontekstu omeniti predvsem procesa proti Mihailoviću oziroma Stepincu s sodelavci, bili pa so seveda tudi drugi, manjši procesi.

Podobno je bilo v naši ožji domovini Sloveniji. Proces proti nekaterim okupatorskim zločincem je bil leta 1947, imenovan tudi Rainerjev proces, toda že avgusta 1946 je bil v Ljubljani t.i. Rupnikov proces, na katerem so bili obsojeni glavni krivci za narodno izdajstvo v Sloveniji, se pravi general Leon Rupnik, škof Gregorij Rožman, domobranski častnik Milko Vizjak, policijski šef Lovro Hacin in minister Miha Krek, poleg njih pa še nacistični rabelj Erwin Rösener. Kot je znano, sta bila Rožman in Krek obsojena v odsotnosti.

Knjiga, ki je povod za naše pisanje, nosi naslov prav »Rupnikov proces« in bi torej na podlagi zgoraj omenjenega poimenovanja morala obravnavati celotni proces oziroma usodo vseh obtožencev. Toda že prvi pogled na vsebino nam pove, da je tukaj treba jemati naslov dobesedno, saj sledimo le življenju in koncu generala Rupnika. Seveda v knjigi nastopajo tudi ostali, saj so več ali manj tesno sodelovali z glavnim obtožencem, kar se je potem odražalo tudi pri samem odvijanju procesa. Avtor tudi ni mogel zato Rupnika obravnavati povsem ločeno od drugih.

O predhodni literaturi, ki bi bila avtorju pri pisanju na razpolago, skoraj ni moč govoriti, razen o publikaciji »Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu«, ki je že leta 1946, torej takoj po procesu, izšla v Ljubljani ter prinesla izvlečke razprave, zraven pa tudi nekaj dokumentov. Take vrste publikacije so bile predvsem informativnega in propagandnega značaja ter so jih izdali npr. tudi ob procesu proti Mihailoviću, Stepincu, v tujini pa omenimo obsežno literaturo, ki je nastala ob in po procesu proti maršalu Pétainu v Franciji. Ob tem gre poudariti, da so se s problematiko režima v Vichyju, osebnosti Pétaina ter procesa proti njemu v povojnih letih ukvarjali že številni publicisti in še številnejši zgodovinarji in celo psihologi v Franciji ter izven nje. Pri nas vsega tega nimamo, razen že omenjenih publikacij ob procesih, medtem ko resnejša znanstvena dela o kolaboracionizmu v Jugoslaviji nastajajo šele zadnja leta. Glede na to je jasno, da se znanstveniki s problematiko procesov še niso spoprijeli, pač pa se pojavljajo nekakšne izboljšane verzije, spominsko ali dokumentarno dopolnjene, publikacij iz leta 1946. Tu gre za dokumentirane spomine Jakova Blaževića, nekdanjega tožilca na procesu proti Stepincu, ki so v slovenščini pred kratkim izšli v Ljubljani pod naslovom »Meč, a ne mir«.

V slovenskih razmerah nekaj podobnega velja za knjigo o Rupnikovem procesu. Pripoved se je sicer osredotočila zgolj okrog Rupnika, a kakovost prikaza procesa ter retrogradnega delovanja obtoženca je po našem mnenju ostala na isti ravni. Izboljšave so v zaokroženosti slike, ki pa zmeraj ostaja na površini.

Nismo opazili nobene kritične analize dokumentov, ki jih avtor tako radodarno citira — kar 91 % teksta predstavljajo citati, izostalo je avtorjevo mnenje, ni niti poskusa kake sinteze, niti polemike s stališči obtožencev, sodnikov, branilcev itd. Navaja dokumente zgolj v »surovem stanju«, zaradi česar bi ob nekoliko drugačni ureditvi knjige iz nje lahko nastal nekaj zbornik dokumentov za proces proti Rupniku. V tem pogledu ta knjiga ne predstavlja napredka glede na publikacijo iz leta 1946, a vendar je od tedaj že poteklo 30 in več let! Koncept je torej zelo zastarel, je pa res, da je vsaj ta solidno realiziran. Z naglino tega ne moremo razložiti, saj vemo, da je avtor večje ali manjše dele teksta že prej objavljal po časnikih in revijah, kjer gre predvsem omeniti skoraj integralni tekst v Tovarišu iz leta 1973. Ob tem omenimo, da je takrat objavil tudi veliko število zelo zanimivih fotografij, ki pa jih v naši knjigi ni, čeprav bi bile prav tu izredno zaželjene. S problematiko oziroma samim tekstom je avtor živel torej dolga leta, a vendar ni storil odločilnega koraka v smeri vsaj poskusa popolne monografije ali celo sinteze o osebnosti Rupnika. Priložnost je zamujena, kajti kdo ve, kdaj bo spet izšla knjiga o voditelju slovenske protirevolucije.

Ob tem pa je seveda treba priznati, da vsaj povprečen bralec dobi kar dosti podatkov, in to precej avtentičnih. Avtor je to dosegel z že omenjenim širokopoteznim citiranjem. Tu igrajo glavno vlogo Rupnikova izjava v preiskovalnem zaporu, njegovi medvojni govori ter navajanje razprave. Tu so še drugi citati, ki skupaj z glavnimi dopolnjujejo sliko o izrecni »dokumentarnosti« dela. Tukaj moramo tudi delno oporekati samozavestni trditvi urednika oziroma založbe, da je avtor »s prvič objavljenimi dokumenti s procesa in preiskave razkril podobo štiriletne okupacije Slovenije hkrati s podobo narodnoosvobodilnega boja pri nas«. To je pretirano, saj so bili dokumenti povečini objavljeni ali že leta 1946, ali v knjigah Metoda Mikuža »Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji« ali pa navsezadnje v avtorjevih predhodnih objavah. Izjemo predstavlja, in tu gre pisca zares pohvaliti, uvodni del knjige, ki opisuje Rupnikovo otroštvo, šolanje ter službovanje v času Avstro-Ogrske ter stare Jugoslavije. Tu se res srečamo z novimi dognanji, za kar gre zasluga avtorjevemu delu z (v?) raznimi arhivi po Jugoslaviji in v tujini.

Poudarimo še enkrat, da predvsem pogršamo v knjigi, ki je bila napisana več kot trideset let po procesu, samostojne ocene o pomenu tega dogodka, o Rupniku kot človeku, o problematiki izdajstva in kolaboracionizma nasploh. Ni sintetičnega ali celo teoretskega pristopa. Širši kontekst oziroma čas in prostor, v katerem se je »dogajal« proces, je podan z vsakdanjimi novicami iz dnevnega časopisja, kar je za bralca sicer zanimivo, a vendar za tistega, ki pozna avtorjeve predhodne objave, zaradi ponavljanja že nekam dolgočasno. Problematično je tudi navajanje virov. Res je, da je ponekod, posebej pri manj važnih citatih iz spremnega teksta razvidno, za kakšen dokument gre in kje se nahaja. K podobnemu nas navajajo tudi avtorjeve zahvale raznim arhivskim ustanovam in delavcem ob koncu knjige, saj nam dajo slutiti, kje bi se posamezni dokumenti približno mogli nahajati. Prepričani o vsem tem pa le ne moremo biti. Avtor bi lahko to pomanjkljivost popravil ob minimalnem dodatnem trudu, knjiga pa bi zelo pridobila na avtentičnosti.

Ob koncu tako lahko samo ponovimo, da je pisec glede na uporabljeno metodologijo in glede na očitno zastavljene cilje svojo nalogo sicer solidno opravil, vendar je koncept knjige zastarel in tako vsaj s stališča zgodovinopisja z njo ne moremo biti zadovoljni.

Boris Mlakar

Nadja Maganja, *Trieste 1945—1949. Nascita del movimento politico autonomo sloveno*, Trst 1980, 267 str.

V matičnem slovenskem pa tudi v zamejskem prostoru opazamo v zadnjih letih pospešena prizadevanja zgodovinarjev, da bi osvetlili dogodke po letu 1945. Pri vseh teh težnjah gre za dokaj obširno paleto vprašanj in gledanj na področjih politične, socialne, gospodarske in cerkvene zgodovine, ki tvorijo v svoji celoti že bogat bibliografski korpus in ki uvrščajo slovensko zgodovinopisje — tako po svoji živahnosti kot po metodološki temeljitosti — ob bok najbolj razvitih evropskih zgodovinarskih šol. Iz univerzitetnih delavnic, kjer se ta vprašanja in navedene tematike rojevajo, si tako ideje kot poskusi sintez utirajo pot med širše bralstvo, postajajo last širokih krogov ljudi in prispevajo k rasti kulture naroda v celoti ne glede na državne meje. Ob vsem tem nas še posebno pri slovenskem zgodovinopisju, nanj smo mislili tudi v zgoraj navedenih mislih, prijetno preseneča to, da je v teh prizadevanjih še posebno vitalno v svojih »obrobnihih regijah«, ki so bile v polpreteklem obdobju zunaj državnih meja in kjer so se problemi neprestano kopičili in ustvarjali globoke usedline »zgodovinskega spomina«, ki še dandanes in to v marsičem in marsikje vplivajo na kolektivne odločitve neke skupnosti, dela naroda ali naroda v celoti.

Ne da bi dajali prednosti tej ali oni instituciji, tej ali drugi šoli, pa moramo vendar pri vseh teh prizadevanjih pri vseh iskanjih in preverjanjih pokazati na tiste centre, ki bistveno prispevajo k zgodovinopisnim osvetlitvam povojnega obdobja na Slovenskem in kjer se je debata okrog vprašanj, ki so bila še do včeraj politikum, že premaknila na znanstveni nivo iskanja zgodovinskih zakonitosti nekega obdobja in nekega časa. Gre predvsem za tri centre take obravnave, za ljubljansko univerzo s kolateralnimi inštituti (IZDG, INV idr.), za tržaško s podobnimi inštitucijami (SLORI, Inštitut za odporništvu itd.), in za celovško fakulteto (Raziskovalni inštitut), nekak idealni trikotnik torej, kjer se ta vprašanja — mogoče še na embrionalni, večkrat tudi na osebni ravni — ponajvečkrat izkristalizirajo, čeprav v različnih pogledih. Te raziskave obravnavajo predvsem kronološko izredno zapletene premike meja v prostoru med Panonsko nižino, Alpami in Jadranskim morjem, v prostoru torej, ki pripada slovenskemu narodu, po letu 1945 pomeni tudi politično in državno ustajeno celoto.

Omemba tržaške univerze in sorodnih inštitucij na tem področju ni slučajna, saj se prav tu, na obrobju slovenskega prostora, mnogokrat bijejo in krešejo mnenja, ki kažejo na bistvena protislovja ne toliko historiografskih šol kot pa politične antipode zgodovinarjev, ki zagovarjajo različne legitimistične politične pozicije. Velikokrat se zunanjemu in neprizadetemu opazovalcu tržaškega znanstvenega življenja dozdeva, da živi ta svet v neki praznini, da je tu kulturni

dialog zamrl, da v tem mestu ne obstaja več noben odmev na postavljene probleme, da je odsotnost vsake diskusije že travmatična. V marsičem bi morali temu opazovalcu priznati, da ima prav. Toda kljub vsemu vseskozi teče, včasih javno, drugič ne, diskusija dalje, poglobljajo se stališča, ki sicer največkrat uporabljajo historiografsko legitimnost za zakoličenje lastnih tez. Seveda v tem zapisu ne nameravam ocenjevati dejavnikov, ki morebiti nasprotujejo takemu zgodovinopisju. Trdim le, da je edini izhod iz zgoraj nakazanih zagat takšno zgodovinopisje, ki zavestno prerašča ris ideoloških antipodov in takšno zgodovinopisje, ki teži k celovitemu obravnavanju socialne podobe mesta, ki si še ni povsem opomoglo od bolečin dogodkov polpretekle dobe.

Prav v iskanju teh novih poti nam tržaška filozofska fakulteta v zadnjih letih nudi dovolj zanimivih pobud, ki so sad usmeritve nekakšne »politike diplomskih nalog« in kjer so slovenski absolventi dokaj častno zastopani s celo vrsto tez, ki so in bodo dokaj razgibali tudi širše plasti uporabnikov njihovega znanja tako med manjšino samo, kot tudi med večinskim narodom (npr. Alenka Rebula Tuta).

Prav v okviru teh prizadevanj je leta 1980 v Trstu izšla v ciklostilni obliki diplomatska naloga (tesi di laurea) Nadje Maganje z naslovom »Trieste 1945 — 1949 nascita del movimento politico autonomo sloveno«, pod pokroviteljstvom Krožka za družbena vprašanja Virgil Šček, v likovni opremi Edija Žerjala, na 267 straneh. Avtorica nam v svojem delu predstavlja nastanek in rast Slovenske demokratske zveze ter prizadevanja liberalnih in krščansko socialnih političnih krogov v obdobju od leta 1945—1949. Diagonalni prerez publikacije nam prikaže, da je avtorica zasnovala svoj projekt precej »šolsko«, torej z uvodom (R. Dolhar), sedmimi poglavji in zaključkom. Postavitve poglavij daje vtis dokajšnje neenotnosti, saj se Maganjeva dotika zdaj tega zdaj onega, neprestano drsi v širše ocenjevanje dogodkov, kot jih določa naslov, kar ustvarja vtis disperzivnosti in dekoncentracije dela samega. Zgodovinski uvod (1. poglavje), ki zajema čas od druge polovice prejšnjega stoletja do leta 1938 dokaj medlo povzema obstoječo znanstveno literaturo o tem vprašanju. Zato italijanskemu bralcu le delno prikaže prizadevanje Slovencev v Trstu in Gorici (mislim da je bilo poglavje namenjeno predvsem njemu), a je za slovenskega, srednje obveščenega bralca povsem neinformativen in premalo argumentiran.

V drugem poglavju se avtorica kronološko vrne na periodizacijo, ki je v naslovu tudi nakazana, tematsko pa na inštitucije ljudske oblasti, ki so se v Trstu razvile od 1. 5. 1945 dalje, upoštevajoč tudi mednarodni okvir vsega tržaškega vprašanja. Maganjeva se žal v večplastnosti problemov ne znajde v prostorskem konceptu bistvenih dogodkov takratnega časa. Tudi za zgodovinsko oceno »afer fojb« bi avtorica lahko pritegnila nekaterim širšim pogledom sodobnega italijanskega zgodovinopisja (G. Miccoli: »Risiera e foibe-un accostamento aberrante«, izšlo v Bollettino... leto 4, št. 1, april 1976, str. 3), ali vsaj skušala zamegliti kompleks krivde ob »nedolžnih žrtvah«. Šolsko problematiko Maganjeva prikaže kot polarizacijo med nepopustljivim bojkotom zavezniškega šolstva s strani ljudske oblasti po 12. 6. 1945 in dokaj sprejemljivim stališčem tistih »intelektualcev, ki so zbežali iz Slovenije« in ki so po njenem pisanju najbolj zaslužni za slovensko šolstvo v Trstu; ta stališča so povzročila prvo in bistveno diferenciacijo v slovenskem političnem taboru v Trstu. Tretje poglavje obravnava nastanek SDZ v Trstu in je dobro postavljeno. Pozna se

avtorično delo na primarnih arhivskih virih privatnega arhiva SDZ. Prikaz je dokaj informativen, z dobro interpretacijo ideološke baze in politične nastave te slovenske meščanske grupacije s plastičnim prikazom odnosov SDZ do italijanske večine (2. podpoglavje), do zavezniških oblasti (3. podpoglavje) in organizacijsko strukturo stranke (4. podpoglavje).

V 6. poglavju je Maganjeva segla z dokaj pomanjkljivim ekskurzom v zgodovino krščanskih socialistov na Tržaškem. Avtorici bi nesebično svetovali, da si ogleda dela G. Valdevita: »Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850—1919), Udine 1979, 294 str., kar bi nedvomno omililo njeno trditev, »da so bile med tržaškimi Slovenci ... verske zadeve bolj malo občutene«. Mislim, da bi morala Maganjeva posvetiti sploh več pozornosti tematiki cerkvene povojne zgodovine s prikazom realne politike tržaškega škofa, z ekstrapolacijo pastoralne linije, s prikazom vseh prizadevanj slovenskih župnikov v Trstu in okolici, s celovitim pristopom k socialni zgodovini tržaške cerkve in to ob upoštevanju najsodobnejših študij o cerkveni zgodovini, ki imajo prav na tržaški filozofski fakulteti izredno tradicijo. Vse delo Nadje Maganje bi bilo dosti bolj homogeno in enotno, če bi se omejila na en sam problem, če bi svoj zgodovinski pogled uprla le na eno komponento slovenskega političnega povojnega življenja na Tržaškem brez nepotrebnih ekskurzov (6. poglavje), s predhodnim metodološkim definiranjem raziskovalnega področja, s kronološko omejitvijo in s tematsko jasnostjo. Kjer se je avtorica tega držala (3., 4., 5., 7. poglavje), tam so njeni dosežki na ustrezni višini.

Pa še eno misel za konec. Disertacije slovenskih absolventov na tržaški univerzi bi morali nujno objavljati v slovenskem jeziku. Primeri Rojca, Rebulove in Maganjeve pomenijo osiromašenje naše kulture in vseh prizadevanj slovenske skupnosti v zamejstvu, saj nas v bistvu izpostavljajo kritikam italijanskih kolegov, ki se večkrat muzajo ob okornosti »naše« italijanščine.

Boris Gombač

Janusz Piekalkiewicz, *Dolga roka Izraela*, Založba Borec, Ljubljana 1981, 312 str.

Nedvomno ni lahka naloga pisati zgodovino delovanja tajnih služb. Ta trditev dvakrat drži za izraelsko tajno službo, ki se dosledno drži duhovite domislice ameriškega generala Georgea Marshalla, naj vsaka tajna služba ostaja v tajnosti. Janusz Piekalkiewicz, ki ga slovenski bralci poznamo po odličnem delu *Špijoni, agenti, vojaki*, je imel za svojo »biografijo« židovske in kasnejše izraelske tajne službe na razpolago zelo »precejšene« podatke, zlasti za najnovejše obdobje. Kako skrivnostni znajo biti Izraelci, ko gre za njihove tajnosti, priča primer, ki ga navaja avtor v zaključku svojega dela. O začetnem neuspehu izraelske vojske v jom-kippurski vojni leta 1973 so pripravili 1512 strani dolgo poročilo, od katerega jih je recimo do predsednika izraelskega vrhovnega sodišča prišlo le 43.

Kljub vsem omejitvam pa je Piekalkiewiczovo delo presenetljivo bogat vir novih spoznanj o izraelskih podtalnih operacijah, o nastajanju izraelske

države, o mentaliteti prvih židovskih naseljencev v Palestini, o miselnosti Izraelcev nasploh. Novi in presenetljivi so zlasti podatki o prvih židovskih tajnih organizacijah in o delovanju židovskih obveščevalcev in agentov med drugo svetovno vojno v okupirani Evropi. Zanimivi so novi podatki o ozadju novejših vojn in vojaških operacij, tako tudi šestdnevne vojne iz leta 1967 ter že omejenjene jom-kippurske.

Na »sprehodu« po zgodovini židovske tajne službe, ki jo avtor začenja še v svetopisemskih Mojzesovih časih osvojitve Jerihe, spremljamo najprej delovanje prvih socialistično usmerjenih tajnih zaščitnih organizacij Židov, ki so branile rojake v Rusiji pred pogromi, nato pa varovale židovske priseljence v Palestini.

V času prve svetovne vojne so turški oblastniki Palestine začeli preganjati židovske naseljence, tako da se jih je kar tretjina izselila. V tem času so se tajne židovske organizacije taktično povezale z angleško tajno službo. Premeteni Angleži, ki so hoteli iz tega področja izriniti Turke, so se v boju proti njim povezali z Židi in z Arabci in oboje zasipali z obljubami. Iz obdobja prve svetovne vojne in značaja angleške politike izvira tudi znana izjava angleškega politika Balfourja o bodoči židovski državi v Palestini.

Po prvi svetovni vojni so zmagoviti Angleži prevzeli v imenu Društva narodov mandat nad Palestino, ki je postajala prizorišče vse ostrejših spopadov med Židi in Arabci. Avtor nas natančno vodi skozi pravi blodnjak tajnih židovskih vojaških in polvojaških organizacij, od katerih je najbolj znana Hagana. Ta tajna bojna organizacija je med drugim vojaško izurila take bodoče izraelske vojskovodje, kot je bil to Moše Dajan. Hagana je imela svojo obveščevalno službo, ki je nastala leta 1936. Židje so zelo spretno kamuflirali svojo tajno dejavnost, pa naj je šlo za tihotapljenje židovskih priseljencev in orožja v Palestino ali za urjenje in izdelovanje orožja v tej deželi. Zanimivo in malo znano je, da je židovska tajna služba navezala stike »s hudičem samim«, s tajno službo nacistične Nemčije, vendar so pogovori o preselitvi nemških Židov v Palestino doživeli neuspeh, ki je pomenil njihovo množično smrt v uničevalnih taboriščih.

Med drugo svetovno vojno so za razliko od Arabcev, od katerih so se mnogi povezovali z nacističnimi tajnimi službami (npr. jeruzalemski veliki mufti), Židje ohranili sodelovanje z Britanci. Organizirani v posebne enote so delovali v severni Afriki v zaledju sil Osi, sodelovali v britanskih operacijah proti silam vichyjske Francije v Siriji ter se kot agentje britanske tajne službe SOE spuščali s padali v vzhodno Evropo. Natančno lahko spremljamo tudi usodo proslule nemške ponudbe, da bi zamenjali Žide iz koncentracijskih taborišč za vojaške tovarnjake, ki bi jih uporabljali proti Sovjetom.

Obdobje po koncu druge svetovne vojne je postavilo pred židovske tajne organizacije nove naloge. Iz Evrope so tihotapili v Palestino preživele Žide in orožje, razne teroristične skupine pa so izvajale spektakularne akcije proti britanskim zasedbenim silam v Palestini, med drugim razstrelitev jeruzalemskega hotela King David, v katerem je bil sedež britanskega poveljstva.

Najodločilnejši mejnik je bila za izraelsko tajno službo nedvomno razglasitev izraelske države leta 1948. V naslednjih burnih letih in desetletjih je bilo prav uspešno delovanje te službe eden od nosilnih stebrov obstoja Izraela. To resnico nam potrjuje mnogo epizod iz delovanja te službe, ki je ne-

dvomno ena najbolj organiziranih in najuspešnejših na svetu, tako da njena slava pogosto prehaja že v legendo. Avtor nam v zelo treznem in objektivnem orisu prikaže izraelske uspehe — ugrabitev Eichmanna, raketnih čolnov iz francoske luke Cherbourg, iraškega lovskega letala MIG-21, delovanje vohunov Lotza v Kairu ter Cohena v Damasku, manevre, s katerimi so pripravili Naserja do napačnih potez pred začetkom šestdnevne vojne in napad izraelskih posebnih enot na letališče v Entebbe, ko so osvobodili iz rok ugrabiteljev židovske potnike letala francoske družbe Air-France. Vzporedno z njimi naniza tudi neuspehe izraelskih tajnih agentov in službe same, katerih vrh je bila nedvomno napačna presoja arabskih namer pred izbruhom jomkippurske vojne.

Velika vrednost Piekalkiewiczzeve knjige je, da nam daje pregledno in zgoščeno zgodovino delovanja izraelske tajne službe, ki se v marsičem prekriva z zgodovino nastajanja in razvoja izraelske države. Delo je zelo objektivno, hkrati pa tudi napeto branje. Knjigo poživljajo številne fotografije, ki pa žal niso najbolj kakovostne. Mednje se je prikradlo tudi nekaj napak: vztrajno zamenjavanje tipov sovjetskih protiletalskih raket.

Knjiga nudi povprečnemu bralcu zelo zanimiv pogled za kulise delovanja tajnih služb, tudi poznavalec teh vprašanj pa bo v njej našel precej več novih dejstev, kot bi sklepali glede na znane omejitve, ki smo jih omenili v začetku tega poročila.

Andrej Vovko

BIBLIOGRAFIJA

BIBLIOGRAFIJA SODELAVCEV INŠTITUTA ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA GIBANJA ZA LETO 1981

(Sestavil Zdenko Čepič)

I. SAMOSTOJNE PUBLIKACIJE, KI JIH JE IZDAL INŠTITUT ALI NJEGOVI SODELAVCI

1. Tito-Churchill, strogo tajno, Zbornik britanskih dokumenata 28. svibnja 1943—21. svibnja 1945, zbral in uredil dr. Dušan Biber, Globus, Zagreb 1981, 589 str.
2. Tito-Churchill, strogo tajno, Zbornik britanskih dokumentov 28. maja 1943 do 21. maja 1945, zbral in uredil dr. Dušan Biber, Globus, Zagreb 1981, 589 str.
3. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, VI, Partizanska knjiga, Ljubljana 1981, 390 str.
4. Krall Jože: Partizanske ciklostilne tehnike v slovenskem Primorju, Partizanska knjiga, Knjižnica NOV in POS 40/IV, Ljubljana 1981, 327 str.
5. Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868—1980, Delavska enotnost, Ljubljana 1981, 615 str. (Tone Ferenc, Jasna Fischer, Boris Gombač, Metka Gombač, Milica Kacin-Wohinz, Janko Prunk, Franc Rozman, Jera Vodusek-Starič, Štefka Zadnik).
6. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, št. 1—2, Partizanska knjiga, Ljubljana, 300 str.
7. Prunk Janko: Zgodovina II, Novejša zgodovina, učbenik za usmerjeno izobraževanje (soavtorja B. Božič in T. Weber), 3. izdaja, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1981.
8. Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI. del, Borbe v Sloveniji, knjiga 16, Ljubljana 1981, 984 str.

II. ZNANSTVENE RAZPRAVE IN ČLANKI

1. Biber Dušan: Britanski udio u državnom udaru u Jugoslaviji 27. ožujka 1941, Časopis za savremenu povijest (Zagreb), 1981, 1, str. 29—35, razprava str. 45—48, 54—55.
2. Biber Dušan: Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni, Zgodovinski časopis, XXXIV, 1980, št. 4, str. 431—441.
3. Čepič Zdenko: Maribor po osvoboditvi, Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor), L, Nova vrsta 15, 1979, št. 1—2, str. 475—492 (izšlo 1981).
4. Ferenc Tone: Slovenci in narodnoosvobodilno gibanje v Labinščini v Istri, Borec, XXXIII, 1981, št. 1, str. 3—16.

5. Ferenc Tone: Kratak pregled završnih operacija Jugoslovenske armije za oslobodjenje Koruške, Karel Prušnik-Gašper: Divokoze na lavini, Beograd 1981, str. 279—288.
6. Ferenc Tone: Italijanske racije v Ljubljani leta 1942, Kronika, XXIX, 1981, št. 2, str. 183—228.
7. Ferenc Tone: La propaganda pendant la deuxième guerre mondiale, Bucarest 11—12 août 1980, Bucarest 1981, str. 229—231.
8. Fischer Jasna: Die Arbeiterbewegung in Laibach/Ljubljana von den Anfängen bis 1896, Österreichische Osthefte, XXIII, št. 1, Wien 1981, str. 5—17.
9. Fischer Jasna: Oris razvoja prebivalstva v Ljubljani in njegova družbena sestava od sredine 19. stoletja do 1918, Kronika, XXIX, 1981, št. 2, str. 137—142.
10. Fischer Jasna: Delavsko gibanje v Ljubljani od začetkov do leta 1896, Kronika, XXIX, 1981, št. 2, str. 142—149.
11. Fischer Jasna: Proučevanje strukture delavstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno na podlagi moštvenih knjig, Arhivi IV., 1—2, 1981, str. 65—70.
12. Fischer Jasna: Strokovna organizacija tiskarjev na Kranjskem 1867—1914, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, št. 1—2, str. 3—20.
13. Gombač Boris: Prispevki k spoznanju »Delavskega lista«, prvega socialističnega glasila na Slovenskem, Slovensko morje in zaledje (Koper), 1981, 4—5, str. 55—77.
14. Gombač Boris: Delavsko gibanje v Trstu 1920—1921, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, št. 1—2, str. 147—155.
15. Gombač Boris: Migracije prebivalstva v Trst s posebnim poudarkom na premikih istrskega populacijskega potenciala (1890—1918), Labinski zbornik (Rijeka-Labin), 1981, 2, Radnički pokret labinštine 1921—1941 sa širim osvrtom na Istru, str. 109—118.
16. Kacin-Wohinz Milica: Il partito comunista d'Italia di fronte al problema nazionale della minoranza, L'Imperialismo italiano e la Jugoslavia, Atti del convegno italo-jugoslavo, Ancona 14—15 ottobre 1977, Ancona 1981, str. 405—432.
17. Kacin-Wohinz Milica: O stališčih političnih strank Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini po priključitvi dežele k Italiji, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXI, 1981, št. 1—2, str. 101—112.
18. Kacin-Wohinz Milica: O stališču političnih strank Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini po priključitvi dežele k Italiji, Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd), XIX, 1980, št. 3—4, str. 307—320.
19. Mlakar Boris: Domobranska propaganda na Primorskem, Primorska srečanja (Gorica), V, 1981, št. 29, str. 200—203.
20. Perovšek Jure: Slovenačkite komunisti i makedonskoto nacionalno prašanje vo 1923 godina, Osnovanjeto i razvojot na Komunističkata partija na Makedonija, Skopje 1980, OOZT Komunist-Skopje, prva knjiga, str. 437 do 474. (cir.)
21. Prunk Janko: Stališče jugoslovanskih komunistov v reviji La Correspondence balkanique 1934—1936, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, št. 1—2, str. 29—45.
22. Prunk Janko: Zgodovinsko poslanstvo Osvobodilne fronte slovenskega naroda, Borec, XXXIII, 1981, št. 3/4, str. 149—164.

23. Prunk Janko: Dialog med komunisti in krščanskimi socialisti v Sloveniji med obema vojnama, Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, št. 11, Eisenstadt 1981, str. 265—284.
24. Prunk Janko: In memoriam Edvard Kocbek 1904—1981. Skica za politični portret, Teorija in praksa, XVIII, 1981, št. 12, str. 1492—1496.
25. Prunk Janko: Razdobje svetovnih vojn, Svetovna zgodovina, 2. izdaja, Cankarjeva založba, Ljubljana 1981, str. 526, 527, 529, 532—583.
26. Rozman Franc: Die Politik der slovenischen Sozialdemokratie-der Südslavischen Sozialdemokratischen Partei-im ersten Weltkrieg, Österreichische Osthefte, XXIII, št. 2, Wien 1981, str. 196—203.
27. Rozman Franc: Die slovenischen Sozialisten und die Kärnten Volksabstimmung, Kärnten Volksabstimmung 1920, Wien 1981, str. 219—227.
28. Rozman Franc: Delovanje JSDS med prvo svetovno vojno, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, št. 1—2, str. 21—28.
29. Rozman Franc: Meščanska doba, Svetovna zgodovina, 2. izdaja, Cankarjeva založba, Ljubljana 1981, str. 472, 478, 488—490, 491—492, 500—503, 507—508.
30. Šorn Jože: Karakteristike gospodarskega razvoja Prekmurja med leti 1918 do 1941, Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, št. 11, Eisenstadt 1981, str. 347—367.
31. Šorn Jože: Obrtništvo v slovenskem prostoru v sedemnajstletju 1758—1775, Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor), L, Nova vrsta 15, 1979, 1—2, str. 137—207 (izšlo 1981).
32. Šorn Jože: Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni, ZČ XXXV, 1981, št. 1—2, str. 57—81.
33. Trampuž Lilijana: Ustanovitev JSDS v Istri, Labinski zbornik (Rijeka—Labin), 1981, 2, Radnički pokret labinštine 1921—1941 sa širim osvrtom na Istru, str. 101—109.
34. Traven Terezija: Rašiška četa (Ob štiridesetletnici vstaje slovenskega naroda in požigu Rašice), Borec, XXXIII, 1981, št. 10, str. 513—527.
35. Vidovič-Miklavčič Anka: Prispevek k obravnavi Mladinske Osvobodilne fronte, Kronika, XXIX, 1981, št. 3, str. 263—270.

III. STROKOVNI ČLANKI

1. Adamič Marjeta: Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Arhivi, IV, 1—2, 1981, str. 150—152 (brez podpisa).
2. Adamič Marjeta: Arhivsko gradivo iz obravnavanega območja (Istre in Reke) v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, Pazin—Rijeka 1980, 13, str. 214 do 245.
3. Adamič Marjeta: Pregled pomembnejšega gradiva o gospodarski dejavnosti med NOB v Sloveniji v gradivu narodnoosvobodilnih organov in ustanov v arhivu IZDG v Ljubljani, Arhivi IV., 1—2, 1981, str. 93—95.
4. Biber Dušan: Američki arhivi, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1980, zv. 1, str. 277—278.
5. Biber Dušan: Britanski arhivi, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1980, zv. 1, str. 280—281.

6. Biber Dušan: Nemački arhivi, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1980, zv. 1, str. 284—285.
7. Biber Dušan: Nemška peta kolona v Jugoslaviji, Komunist, XXXIX, 1981, Teoretična priloga, april 1981, str. 11—18.
8. Čampa Marjeta: Zbirka NOB tiska v arhivu IZDG v Ljubljani, Arhivi IV., 1—2, 1981, str. 100—101.
9. Čepič Zdenko: Začetek obdobja socialistične demokracije, Delavska enotnost, XL, 17. 1. 1981, št. 2, str. 14.
10. Čepič Zdenko: Združitev vseh sil za končno zmago, Delavska enotnost, XL, 24. 1. 1981, št. 3, str. 14.
11. Čepič Zdenko: Ven iz lastne zaprtosti, Delavska enotnost, XL, 24. 2. 1981, št. 8, str. 14.
12. Čepič Zdenko: Z ramo ob rami z moškimi v boju za svobodo, Delavska enotnost, XL, 5. 3. 1981, št. 9, str. 14.
13. Čepič Zdenko: Prvi korak v revolucionarnem procesu, Delavska enotnost, XL, 2. 4. 1981, št. 13, str. 14.
14. Čepič Zdenko: Dosleden boj proti vsem oblikam zatiranja, Delavska enotnost, XL, 19. 6. 1981, št. 24, str. 22.
15. Čepič Zdenko: Od priprav k oboroženi vstaji, Delavska enotnost, XL, 2. 7. 1981, št. 26, str. 14.
16. Čepič Zdenko: Partizanski zakon, Delavska enotnost, XL, 16. 7. 1981, št. 28, str. 14.
17. Čepič Zdenko: Miroljubno sožitje — pogoj za boljše življenje človeštva, Delavska enotnost, XL, 3. 9. 1981, št. 35, str. 14.
18. Čepič Zdenko: Nov korak v dobo, ko bo slovenski narod sam svoj gospodar (40 let od ustanovitve SNOO), Delavska enotnost, XL, 17. 9. 1981, št. 37, str. 14.
19. Čepič Zdenko: Dolga pot v kratkem času (od ustanovitve SNOO do II. zasedanja SNOS), Komunist, XXXIX, 25. 9. 1981, št. 38, str. 19.
20. Čepič Zdenko: Narodnostni in razredni boj za Koroško, Delavska enotnost, XL, 8. 10. 1981, št. 40, str. 15.
21. Čepič Zdenko: Kdor seje veter, žanje vihar, Delavska enotnost, XL, 15. 10. 1981, št. 41, str. 14.
22. Čepič Zdenko: Enotnost slovenskega delavstva, Delavska enotnost, XL, 12. 11. 1981, št. 45, str. 15.
23. Čepič Zdenko: Armada svobode in srečne prihodnosti, Delavska enotnost, XL, 25. 12. 1981, št. 51, str. 20.
24. Čepič Zdenko: Dvajset let neuvrščeni, Naša skupnost, Glasilo SZDL Ljubljana-Moste-Polje, XXII, 9. 9. 1981, št. 17, str. 1.
25. Deželak Vida: Posvetovanje Komunistične partije Slovenije junija 1941, Komunist, XXXIX, 29. 5. 1981, št. 21, str. 15.
26. Deželak Vida: Spomenik vsem sokolom, ki so v najtežji uri slovenskega naroda šli v boj za svobodo, Delavska enotnost, XL, 25. 6. 1981, št. 25, str. 14.
27. Ferenc Tone: Temeljne značilnosti fašistične okupacije na Slovenskem, Objave, Pedagoška akademija Maribor, VII, 1981, maj 1981, str. 1—15.
28. Ferenc Tone: Beseda o avtorju in njegovem delu, Jože Krall: Partizanske ciklostilne tehnike v Slovenskem primorju, Knjižnica NOV in POS 40/IV, Ljubljana 1981, str. 5—8.

29. Ferenc Tone: Gregorčičev bataljon, Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 24 in 490—494.
30. Ferenc Tone: Brkinska četa, revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana, str. 201—207.
31. Ferenc Tone: Deveta brigada, Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 679—684.
32. Ferenc Tone: Štirinajsta divizija, Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 431—437.
33. Ferenc Tone: Pivška četa, Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 556—557.
34. Ferenc Tone: Gregorčičeva brigada, Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 679—684.
35. Ferenc Tone: Črni avti vozijo v nočeh, Delo, XXIII, 6. 6. 1981, str. 26—27 (sobotna priloga).
36. Ferenc Tone: Vstaja na Slovenskem leta 1941, Nastava istorije — Pouk zgodovine, 1981, br. 2, str. 74—81.
37. Ferenc Tone: Usodno leto 1941 v Spodnjem Posavju (Iz članka dr. Toneta Ferenca: Tragedija Slovencev na izselitvenem območju ob Savi in Sotli, Krško skozi čas, Krško 1977), Bučka 41—48, Ljubljana 1981, str. 41—52.
38. Gombač Boris: Revolucionarni poskusi istrskega proletariata, Delavska enotnost, XL, 12. 3. 1981, št. 10, str. 14.
39. Gombač Boris: Delavsko gibanje v Labinščini 1921—1941, Primorski dnevnik, XXXVII, 26. 3. 1981, št. 72, str. 9.
40. Gombač Metka: Gradivo s področja gospodarstva pokrajinskega NOO za Slovensko Primorje in Trst, goriškega in tržaškega okrožja ter okrajev, Arhivi IV., 1—2, 1981, str. 97.
41. Isailovič Mirjana: Gradivo ekonomskega oddelka glavnega štaba Slovenije, Arhivi, IV, 1—2, 1981, str. 96.
42. Kacin-Wohinz Milica: Kronika zatiranja in odpora Slovencev pod Italijo v letih 1930—1941, Komunist, XXXIX, 1981, Teoretična priloga, april 1981, str. 47—49.
43. Kopal Nada: Emona — zavod za kmetijstvo in nepremičnine (instituto agricolo immobiliare di Lubiana), Arhivi IV., 1—2, 1981, str. 98—100.
44. Kresal France: Pot k akcijski enotnosti delavskega razreda v Sloveniji, Komunist, XXXIX, 1981, Teoretična priloga, april 1981, str. 18—22.
45. Prunk Janko: Politični profil slovenskih krščanskih socialistov in njihovega delovanja v stari Jugoslaviji, Komunist, XXXIX, 1981, Teoretična priloga, april 1981, str. 22—27.
46. Prunk Janko: Pogovor o sožitju in dialogu, Revija 2000, 1981, 17—18, str. 16—17, 35—36.
47. Trampuž Lilijana: List, ki je združeval Primorske Slovence (Delo — slovensko komunistično glasilo iz Trsta), Delavska enotnost, XL, 19. 2. 1981, št. 7, str. 14.
48. Trampuž Lilijana: Iz ozkih krogov med množice (pokrajinska konferenca KPJ za Slovenijo), Delavska enotnost, XL, 17. 9. 1981, št. 37, str. 14.
49. Trampuž Lilijana: Žarišče pravega ljudskega gibanja (O predvojni Ljudski pravici — tedniku za gospodarstvo in prosveto), Delavska enotnost, XL, 1. 10. 1981, št. 39, str. 14.

50. Traven Terezija: Rašiška četa, Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 361, 389—391.
51. Traven Terezija: Pokrajinski KPS in celotni pokrajinski aktiv OF za Gorenjsko, Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 391—392.
52. Traven Terezija: Aktivisti OF Škofjeloškega okrožja, Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 392—394.
53. Traven Terezija: Krimski odred, Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana, 1981, str. 407—408.
54. Traven Terezija: Ribniška četa, Revolucionarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 601—602.
55. Traven Terezija: 22. junij ustanovitev Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, TV-15, XIX, 25. 6. 1981, št. 25, str. 12.
56. Traven Terezija: 22. junij, ustanovitev Glavnega poveljstva slovenskih par-str. 19 (sobotna priloga).
57. Traven Terezija: Rašica prva požgana vas na Slovenskem, Delo, XXIII, 19. 9. 1981, št. 217, str. 24 (sobotna priloga).
58. Traven Terezija: Razvoj OF na področju naše občine. Ob 27. aprilu — dnevu ustanovitve OF slovenskega naroda, Naša komuna, glasilo SZDL Ljubljana-Vič-Rudnik, XVII, 24. 3. 1981, št. 6, str. 9, 20. 4. 1981, št. 8, str. 12, 26. 5. 1981, št. 10, str. 11.
59. Traven Terezija: Pokrajinski komite KPS za Gorenjsko in pokrajinski odbor OF za Gorenjsko, Javna tribuna, glasilo SZDL Ljubljana-Šiška, XXI, april 1981, št. 5, str. 9.
60. Traven Terezija: Množično narodnoosvobodilno gibanje (Utemeljitev o pedelitvi domicila okrožnemu odboru OF Škofja Loka v občini Ljubljana-Šiška), Javna tribuna, glasilo SZDL Ljubljana-Šiška, XXI, april 1981, št. 6, str. 12.
61. Vidovič-Miklavčič Anka: Pred 40 leti je bila pokrajinska konferenca PK SKOJ za Slovenijo, Delo, XXIII, 7. 3. 1981, št. 54, str. 27 (sobotna priloga).
62. Vidovič-Miklavčič Anka: Pot slovenske mladine v OF, Komunist, XXXIX, 19. 6. 1981, št. 24, str. 23.
63. Vodušek-Starič Jera: Zveza sindikatov Slovenije v letih 1945—1980, Politični priročnik Sindikati '82, Delavska enotnost, str. 121—126.
64. Zakrajšek Božidar: Uzakonjene pridobitve narodnoosvobodilnega boja, Delavska enotnost, XL, 31. 1. 1981, št. 4, str. 14.
65. Zakrajšek Božidar: Ljudski odbori — ljudska oblast, Delavska enotnost, XL, 28. 5. 1981, št. 21, str. 14.

IV. HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

1. Ferenc Tone: Program za nacistično propagandno (in raznarodovalno) delo med koroškimi Slovenci 1938—1941, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, št. 1—2, str. 213—223.
2. Ferenc Tone: Dokumenti o partizanskih napadih na nemško postojanko na Bučki, Bučka 41—81, Ljubljana 1981, str. 99—119.

V. POROČILA O ZNANSTVENIH SREČANJH

1. Adamič Marjeta: Drugo posvetovanje o opremi arhivskih skladišč in arhivskega gradiva v Mariboru 10. in 11. junij 1980, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXI, 1981, št. 1—2, str. 244—246.
2. Gombač Boris: Narodna in socialna politika v slovenski zgodovini od konca 19. stoletja do danes, *Primorski dnevnik*, XXXVII, 13. 12. 1981, št. 285, str. 5.
3. Gombač Metka, Kobal Nada: Posvetovanje arhivskih delavcev v Ptuj 22. in 23. maja 1980, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXI, 1981, št. 1—2, str. 242—244.
4. Gombač Metka: Sedemdesetletnica tovarišice Lidije Šentjurg, *ZČ XXXV*, 1981, št. 1—2, str. 143.
5. Guštin Damjan: I. jugoslovansko srečanje mladih zgodovinarjev v Novem Sadu 23. in 24. februarja 1979, *ZČ XXXV*, 1981, št. 1—2, str. 159.
6. Prunk Janko: Mednarodna konferenca zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu, Prisluhniiti kulturnemu stremljenju množic, *Komunist*, XXXIX, 9. 10. 1981, št. 40, str. 19.
7. Prunk Janko: Velika razstava o zgodovini Prusije v zahodnem Berlinu od 15. avgusta do 15. novembra 1981, *Naši razgledi*, XXX, 11. 12. 1981, št. 23, str. 676.
8. Rozman Franc: Znanstveno posvetovanje »Narodna in socialna politika v slovenski zgodovini do konca 19. stoletja do danes«, november 1981, *Naši razgledi*, XXX, 25. 12. 1981, št. 24, str. 706.

VI. OCENE IN POROČILA

1. Adamič Marjeta: Arhivi, glasilo Arhivskega društva in arhivistov Slovenije, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXI, 1981, št. 1—2, str. 265 do 267.
2. Adamič Marjeta: Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868—1979, *Arhivi*, IV, 1—2, 1981, str. 188—189.
3. Adamič Marjeta: Železničarska in splošna stavka aprila 1920. Uredil uredniški odbor Janez Kos..., Ljubljana 1980, *Arhivi*, IV, 1—2, 1981, str. 184—185.
4. Čampa Marjeta: Dennison Rusinov, *The Yugoslav Experiment 1948—1974*, *ZČ XXXV*, 1981, št. 1—2, str. 178—179.
5. Čepič Zdenko: Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem, *Delavska enotnost*, XL, 26. 3. 1981, št. 12, str. 14.
6. Deželak Vida: Anka Vidovič-Miklavčič, *Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini 1941—1943*, *Partizanska knjiga*, Ljubljana 1980, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXI, 1981, št. 1—2, str. 257—259.
7. Deželak Vida: Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1968—1980, *Komunist*, XXXIX, 20. 3. 1981, št. 11, str. 15.
8. Ferenc Tone: Koristno delo s (pre)mnogimi pomanjkljivostmi in napakami (*Leksikon narodnoosvobodilnega rata i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945*, *Narodna knjiga*, Beograd 1981), *Borec*, XXXIII, 1981, št. 5, str. 273—285.
9. Ferenc Tone: Lepa in spoštljiva oddolžitve za njihovo žrtve (Slovenski bataljon 1. krajiške proletarske udarne brigade, *Samozaložba*, Ljubljana 1980), *Borec*, XXXIII, 1981, št. 6/7, str. 375—376.

10. Ferenc Tone: Deveta in deseta knjiga zbranih del Josipa Broza Tita, Borec, XXXIII, 1981, št. 12, str. 723—727.
11. Gombač Boris: Aleš Bebler, Čez drn in strn, Koper 1981, 325 str., Kronika XXIX, 1981, št. 3, str. 297—298.
12. Gombač Boris: Franc Rozman, Socialistično delavsko gibanje na Slovenskem Štajerskem, Borec, Ljubljana 1979, str. 325, Naši razgledi, XXX, 30. 1. 1981, št. 2, str. 38—39.
13. Gombač Boris: Alenka Rebula-Tuta, La questione nazionale a Trieste in un'inchiesta tra gli operai Sloveni (Narodno vprašanje v Trstu — raziskava med slovenskimi delavci), Založništvo tržaškega tiska, Trst 1980, str. 183, Naši razgledi, XXX, 12. 6. 1981, št. 11, str. 324—325.
14. Gombač Boris: Enciklopedična obravnava zgodovine agrarnega gospodarstva v Sloveniji (ob izidu 2. zvezka Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev), Primorski dnevnik, XXXVII, 22. 4. 1981, št. 95, str. 4.
15. Gombač Boris: Giampaolo Valdevit, Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850—1919), Udine 1979, 294 str., Kronika XXIX, 1981, št. 3, str. 292—294.
16. Gombač Metka: Bazovica 6. IX. 1930—6. IX. 1980, Kronika, XXIX, 1981, št. 1, str. 74.
17. Gombač Metka: Marezige — simbol upora 1921—1981, Koper 1981, 179 str., Kronika XXIX, 1981, št. 3, str. 296—297.
18. Gombač Metka: Revolucionarna pot Franca štoka-Rada, Kronika, XXIX, 1981, št. 1, str. 77.
19. Guštin Damijan: Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868—1980, Primorski dnevnik, XXXVII, 22. 3. 1981, št. 69, str. 7.
20. Hauptman Meta: Komisija za mikrofilm, Arhivi, IV, 1—2, 1981, str. 157.
21. Kobal Nada: Anton Čamernik, Spomini na sodne zapore, Borec, Ljubljana 1981, 236 str., Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, št. 1—2, str. 260—262.
22. Kresal France: Vladimir Kološa, Banski svet Dravske banovine 1931—1941, Arhivi, IV, 1—2, 1981, str. 187—188.
23. Mlakar Boris: Domicili slovenskih občin, Ljubljana 1981, 809 str., Kronika XXIX, 1981, št. 3, str. 287—288.
24. Mlakar Boris: Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868—1980, Delavska enotnost, Ljubljana 1981, 615 str., Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, št. 1—2, str. 275—278.
25. Prunk Janko: Izredno uspela sinteza, Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918—1978, Nolit, Beograd 1980, Delo, XXIII, 21. 5. 1981, št. 115, str. 14 (Književni listi).
26. Prunk Janko: Edvard Kocbek, Pred viharjem, Slovenska matica, Ljubljana 1980, Kronika, XXIX, 1981, št. 1, str. 70—71.
27. Prunk Janko: Stoletje svetovnih vojn, Cankarjeva založba, Ljubljana 1981, Borec, XXXIII, 1981, št. 11, str. 649—651.
28. Rozman Franc: Wolfgang Häusler, Von der Masenarmut zur Arbeiterbewegung — Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848, Wien 1979, Österreichische Osthefte, XXIII, št. 3, Wien 1981, str. 312—313.
29. Trampuž Lilijana: France Klopčič, Desetletja preizkušenj, Spomini, DZS, Ljubljana 1980, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, št. 1—2, str. 250—252.

30. Trampuž Lilijana: O kronologiji naprednega delavskega gibanja, Delo, XXIII, 25. 3. 1981, št. 69, str. 8.

VII. BIOGRAFIJE

1. Gombač Boris: Narodu in revoluciji posvečeno življenje (Ob življenjskem jubileju tovarišice Lidije Šentjurg), Primorski dnevnik, XXXVII, 26. 3. 1981, št. 72, str. 4.
2. Kacin-Wohinz Milica: Babič Branko, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1980, zv. 1, str. 391.
3. Kacin-Wohinz Milica: Beltram Julij-Janko, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1980, zv. 1, str. 557.
4. Prunk Janko: Jože Šorn — šestdesetletnik, Delo, XXIII, 4. 3. 1981, št. 51, str. 9.
5. Rozman Franc: Dr. Jože Šorn — šestdesetletnik, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, št. 1—2, str. 225—227.

VIII. BIBLIOGRAFIJE

1. Rozman Franc: Bibliografija dr. Jožeta Šorna, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, št. 1—2, str. 227—238.
2. Rozman Franc: Bibliografija sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja za leto 1980, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, št. 1—2, str. 279—287.

KAZALO

CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ — TABLE DES MATIÈRES — INHALT —

RAZPRAVE — ARTICLES — СТАТЬИ — ÉTUDES — ABHANDLUNGEN

Franc Rozman, Odnos Jugoslovanske socialdemokratske stranke do nacionalnega vprašanja UDK 329.14(497.1)JSDS:323.1	5
Vasilij Melik, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje UDK 932.912(497.12)»185/1941«	19
Walter Lukan, Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje UDK 323.1:929 Janez Ev. Krek	25
Boris Gombač, Nacionalno in socialno vprašanje v Trstu 1902—1914 UDK 323.1+304(453.33)»1902/1914«	55
Božidar Jakšič, Boljševizacija i prvi otpori procesu boljševizacije KPJ UDK 932.915(497.1)»19«	65
France Filipič, Povezava nacionalnega in socialnega v dokumentih pokrajinskih konferenc komunistične partije v Sloveniji med leti 1920—1941 UDK 323.1+304:329.15(497.12)»1920/1941«	85
France Kresal, Nastanek in razvoj socialne politike na Slovenskem do 1941 UDK 304(497.12)»185/1941«	101
Janko Prunk, Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji UDK 323.1+304(497.12)»1918/1941«	117
Momčilo Zečević, Prosvetna politika u Sloveniji 1918—1929 i razvoj nacionalne misli UDK 351.85:323.1(497.12)»1918/1929«	135
Milica Kacin-Wohinz, Fašistični programi raznarodovanja Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini UDK 329.18:323.1(450.36=862/863)»1925/1942«	151
Pero Morača, Nacionalno pitanje u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941—1945 UDK 323.1:940.534.971	169
Ivan Križnar, Nekateri vidiki usmerjanja dejavnosti komunistov v luči dokumentov CK KPS v letih 1944 in 1945 UDK 329.15(497.12)»1944/1945«	185
Tone Ferenc, Nacionalno vprašanje v odnosih med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem UDK 323.1:325.8(497.1+45)»1941/1945«	201
Boris Mlakar, O političnih programih slovenske kontrarevolucije 1941—1945 UDK 323.273(497.12)»1941/1945«	211

Branko Petranović, Okviri glavnih tokova društvenih promena u Jugoslaviji 1949—1950	223
UDK 141.8(497.1)»1949/1950«	
Ivan Kristan, Federalizem u ustavnemu sistemu nove Jugoslavije	237
UDK 342.24(497.1)»1945/«	
Dušan Nečak — Tone Zorn, Koroški Slovenci v drugi avstrijski republici (1945—1976)	251
UDK 943.66(=863)»1945/1976«	

IN MEMORIAM

Milica Kacin-Wohinz, Ob smrti Jožeta Šorna	271
UDK 929 Jože Sorn	
France Kresal, Ob smrti Jožeta Šorna	272
UDK 929 Jože Sorn	
Tone Ferenc, Učitelju v slovo	275
UDK 929 Metod Mikuž	
France Kresal, Dr. Tone Zorn (1934—1981)	278
UDK Tone Zorn	

OCENE IN POROČILA — REPORTS AND REVIEWS — ОЦЕНКИ И СООБЩЕНИЯ — RAPPORTS ET CRITIQUES — BERICHTE UND REZENSIONEN

UDK 930(048.1)

Janko Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju (Franc Rozman)	281
Ivan Kreft, Spori in spopadi v spominih indokumentih (Jurij Perovšek)	283
Slavica Pavlič, Viktor Smolej, Partizansko šolstvo na Slovenskem (Vida Deželak)	287
Tone Fajfar, Odločitev (Dušan Nečak)	288
Janez Gradišnik, Plamenica (Marjeta Adamič)	290
Dachau (Andrej Vovko)	291
Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6 (Marija Oblak-Čarni)	292
Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov VI/16 (Zdravko Klanjšček)	294
Jože Krall, Partizanske ciklostilne tehnike v Slovenskem Primorju (Tone Ferenc)	296
Rajko Kuzmanović, Privremena narodna skupština DFJ — od AVNOJ do konstituante (Zdenko Čepič)	298
Dušan Željeznov, Rupnikov proces (Boris Mlakar)	301
Nadja Maganja, Trieste 1945—1949 (Boris Gombač)	304
Janusz Piekalkiewicz, Dolga roka Izraela (Andrej Vovko)	306

BIBLIGRAFIJA — BIBLIOGRAPHY — БИБЛИОГРАФИЯ — BIBLIGRAPHIE

UDK 016:930

Bibliografija sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja za leto 1981 (Zdenko Čepič)	309
Kazalo	319

UDK 329.14(497.1)JSDS:323.1

Franc Rozman, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, 1—2, slov. (nem., angl.).

**ODNOS JUGOSLOVANSKE SOCIALNODEMOKRATSKE STRANKE
DO NACIONALNEGA VPRAŠANJA**

Avtor sledi politiki slovenske socialne demokracije od začetkov v društvenem življenju, posebej pa času po ustanovitvi stranke 1896 do nacionalnega vprašanja. Posebej se ustavlja pri brnskem programu, tivolski resoluciji in odnosu intelektualcev do tega vprašanja. To politiko zasleduje do konca leta 1918.

UDK 932.912(497.12)»185/1941«

Vasilij Melik, dr., redni profesor, Filozofska fakulteta, YU — 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12.

SLOVENSKI LIBERALNI TABOR IN NJEGOVO RAZPADANJE

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, 1—2, slov. (nem., angl.).

Avtor na sintetičen način očrtuje razvoj liberalnega tabora, ki je dosegel svoj vrh že pred formiranjem lastne stranke. Spremlja njegov razvoj na podlagi volilnih rezultatov in ugotavlja, da je liberalni tabor do leta 1941 že razpadel v številne manjše stranke s skupno provenienco, pa z različnim gledanjem na temeljna vprašanja tedanjega časa.

UDK 323.1:929 Janez Ev. Krek

Walter Lukan, cand. phil., Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, A-1010 Wien, Josefplatz 6.

JANEZ EVANGELIST KREK IN NACIONALNO VPRAŠANJE

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, 1—2, slov. (nem., angl.).

Avtor na podali obširnega arhivskega in časniškega materiala razpravlja o gledanju Janeza Ev. Kreka, enega vodilnih klerikalnih politikov na Slovenskem v času pred prvo svetovno vojno, na nacionalno vprašanje. V veliki meri je upoštevana tudi politika slovenske klerikalne stranke sploh, ne le Kreka in ne samo do nacionalnega vprašanja.

UDK 329.14(497.1)JSDS:323.1

Franc Rozman, Ph. D., Research Associate, Inštitut za zgodovino delavskega Avtorja sta v razpravi prikazala politični razvoj koroških Slovencev v času gibanja, Trg osvoboditve 1, 61000 Ljubljana, YU

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, 1—2, slov. (germ., engl.)

**THE ATTITUDE OF THE YUGOSLAV SOCIAL DEMOCRATIC PARTY
TOWARDS THE NATIONAL QUESTION**

The author deals with the policy of Slovene Social Democracy towards the national question from its initial activity but especially after the establishment of the Party in 1896. He pays special attention to the Brno programme, the Tivoli resolution and the attitude of intellectuals towards this problem. This policy is dealt with up to the end of 1918.

UDK 932.912(497.12)»185/1941«

Vasilij Melik, Ph. D., Professor, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana, YU

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, 1—2, slov. (germ., engl.)

THE SLOVENE LIBERAL GROUP AND ITS DISINTEGRATION

The author describes synthetically the development of the liberal group, which had already achieved its peak before forming its own party. He discusses its development on the basis of election results by 1941 and suggests that the liberal group had already disintegrated into numerous smaller groups with a common outlook but with different viewpoints concerning the fundamental problems of that time.

UDK 323.1:929 Janez Ev. Krek

Walter Lukan, cand. psih., Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, Josefsplatz 6, A-1010 Wien

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, 1—2, slov. (germ., engl.)

JANEZ EVANGELIST KREK AND THE NATIONAL QUESTION

The author discusses, on the basis of numerous archive sources and newspaper data, the viewpoints on the national question of Janez Evangelist Krek, one of the main clerical politicians in Slovenia before the First World War. To a large extent, there is also a consideration of the policy of the Slovene clerical party in general, not only that of Krek or only concerning the national question.

UDK 323.1+304(453.33)»1902/1914«

Boris Gombač, asistent-magister, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1.

NACIONALNO-SOCIALNO VPRAŠANJE V TRSTU 1902—1914

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1—2, 1982, slov. (angl., angl.).

V kontekstu splošnega, pospešenega razvoja Trsta ob prehodu iz 19. v 20. stoletje obravnava avtor glavne stranke, ki so v tem času nastopale in delovale v Trstu. Z analizo konsenza širših slojev tržaškega prebivalstva trem glavnim političnim grupacijam hoče avtor tudi nakazati ideološke predpostavke italijanskih liberalnacionalcev, političnega društva Edinost in socialno demokratske stranke.

UDK 932.915(497.1)»19«

Božidar Jakšić, dr., znanstveni sodelavec, Institut za medjunarodni radniški pokret, YU-11000 Beograd.

BOLJŠEVIZACIJA I PRVI OTPORI PROCESU BOLJŠEVIZACIJE

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, 1—2, srbihrv. (angl., angl.).

Avtor razpravlja o prvih pojavih boljševizma v socialističnem gibanju jugoslovanskih dežel, pa tudi o zavračanju idej oktobrske revolucije tretje internacionale. Posebej se ustavlja pri Manifestu opozicije KPJ, ko se je pojavila opozicijska manjšina po vukovarskem kongresu, ki sicer ni zavračala boljševizma in podcenjevala pomena oktobrske revolucije, opozarjala pa je na različnost zgodovinskih pogojev v posameznih deželah.

UDK 323.1+304:329.15(497.12)»1920/1941«

France Filipič, YU-61000 Ljubljana, Fabianijeva 23.

POVEZAVA NACIONALNEGA IN SOCIALNEGA V DOKUMENTIH POKRAJINSKIH KONFERENC KOMUNISTIČNE PARTIJE SLOVENIJE MED LETI 1920—1941.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, 1—2, slov. (nem., angl.).

Razprava sledi težnjam in prizadevanjem slovenskih komunistov v obravnavi aktualnih družbenih vprašanj, posebej o povezavi nacionalnega in socialnega v dokumentih 22 pokrajinskih konferenc slovenskih komunistov v času od 1920 do 1941.

UDK 323.1+304(453.33)»1902/1914«

Boris Gombač, M. A., Research Assistant, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Trg osvoboditve 1, 61000 Ljubljana, YU

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1—2, 1982, slov. (engl., engl.).

**THE NATIONAL AND SOCIAL QUESTION IN TRIESTE IN THE YEARS
1902—1914**

Within the context of the general accelerated development of Trieste during the transition period from the 19th to the 20th century, the author discusses the main parties in Trieste at that time. Analyzing the consensus of the wide strata of the Trieste population regarding the three main political currents, the author tries to indicate the ideological concepts of Italian liberal nationalists, the »Edinost« political society and the Social Democratic party.

UDK 923.915(497.1)»19«

Božidar Jakšič, Ph. D., Research Associate, Institut za medjunarodni radnički pokret, 11000 Beograd, YU

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, 1—2, serb. croat (engl., engl.)

**BOLSHEVISATION AND THE FIRST RESISTANCE AGAINST THE PROCESS
OF BOLSHEVISATION**

The author discusses the first examples of the occurrence of bolshevisation in the socialist movement of Yugoslav countries and also rejection of the ideas of the October Revolution and of the Third International. He especially deals with the Manifesto of the opposition of the Communist Party of Yugoslavia when the opposition minority was created after the Vukovar Congress which neither rejected Bolshevism nor underestimated the importance of the October revolution but did point out the differences in historical condition in different countries.

UDK 323.1+304:329.15(497.12)»1920/1941«

France Filipič, Fabianijeva 23, 61000 Ljubljana, YU

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, 1—2, slov. (germ., engl.)

**THE LINK BETWEEN THE NATIONAL AND THE SOCIAL MOMENT IN
THE DOCUMENTS OF REGIONAL CONFERENCES OF THE COMMUNIST
PARTY OF SLOVENIA IN THE YEARS 1920—1941.**

The paper studies the trends in discussion of social problems of the time by Slovene Communists, especially the link between the national and social moment in the documents of 22 regional conferences of Slovene Communists in the years 1920—1941.

UDK 304(497.12)»185/1941«

France Kresal, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve.

NASTANEK IN RAZVOJ SOCIALNE POLITIKE NA SLOVENSKEM do 1941

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, 1—2, slov. (angl., angl.)

Avtor obravnava nekatere načine reševanja delavskih socialnih vprašanj na slovenskem ozemlju od začetka industrializacije sredi 19. stoletja do razpada Avstro-Ogrske in do nastanka Jugoslavije, na to pa razvoj socialne politike na Slovenskem v okviru Jugoslavije do leta 1941.

UDK 323.1+304(497.12)»1918/1941«

Janko Prunk, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

MEŠČANSKE KONCEPCIJE O NACIONALNEM IN SOCIALNEM VPRAŠANJU PRI SLOVENCIH V STARI JUGOSLAVIJI

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, 1—2, slov. (nem., angl.).

Avtor je na osnovi izvirnega gradiva analitično obdelal do sedaj historiografsko neobdelan problem meščanskih političnih konceptov glede nacionalnega in socialnega vprašanja pri Slovencih v stari Jugoslaviji. Temeljito je analiziral glavna tokova slovenske meščanske politike: klerikalno in liberalno stranko. V analizo pa je pritegnil še druge meščanske koncepte v dvajsetih in tridesetih letih.

UDK 351.85:323.1(497.12)»1918/1929«

Momčilo Zečević, dr., znanstveni svetnik, Institut za savremenu istoriju, YU, 11000 Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

PROSVETNA POLITIKA U SLOVENIJI 1918—1929 I RAZVOJ NACIONALNE MISLI

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, 1—2, srbhrv. (fr., angl.)

Nova nacionalna in jugoslovanska orientacija v prosvetni politiki v Sloveniji v letih 1918—1929, širjenje šolske mreže in ustanovitev slovenske univerze, so imeli velik vpliv na povečanje narodne zavesti. Generacije novih kadrov, ki so zrastle v pogojih prosvetnih razmer v tem času, so postale osnova za nadaljnji razvoj Slovencev na kulturnem, ekonomskem in političnem področju.

UDK 304(497.12)»185/1941«

France Kresal, Ph. D., Research Fellow, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Trg osvoboditve 1, 61000 Ljubljana, YU

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, 1—2, slov. (engl., engl.)

THE BEGINNINGS AND THE DEVELOPMENT OF SOCIAL POLICY IN SLOVENIA UP TO 1941

The author discusses some ways of solving social problems of the working class in Slovenia from the beginning of industrialization in the middle of the 19th century to the break up of Austria-Hungary and the establishment of Yugoslavia. Then the development of social policy in Slovenia in the framework of Yugoslavia up to 1941 is studied.

UDK 323.1+304(497.12)»1918/1941«

Janko Prunk, Ph. D., Research Associate, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Trg osvoboditve 1, 61000 Ljubljana, YU

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, 1—2, slov. (germ., engl.)

MIDDLE-CLASS CONCEPTS OF THE NATIONAL AND SOCIAL QUESTION BY SLOVENES IN THE OLD YUGOSLAVIA

On the basis of original data the author analytically discusses the problem of political concepts of the middle classes, which have not been historiographically studied so far, with regard to the national and social problem of Slovenes in the old Yugoslavia. The two main streams of Slovene middle class politics i. e. the clerical and the liberal party are examined in detail. Other middle-class concepts of the twenties and thirties are also presented.

UDK 351.85:323.1(497.12)»1918/1929«

Momčilo Zečević, Ph. D., Research Fellow, Institut za savremenu istoriju, Trg Marksa i Engelsa 11, 11000 Beograd, YU

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, 1—2, srbihrv. (fr., engl.)

EDUCATIONAL POLICY IN SLOVENIA IN 1918—1929 AND THE DEVELOPMENT OF NATIONAL THINKING

The new Slovene and Yugoslav guidelines for Slovene educational policy in the years 1918—1925, the extension of the school network and the establishment of a Slovene university have essentially contributed to an enhancement of national consciousness. The new generations who grew up under the educational conditions of this period have become the basis for the further development of the Slovenes in cultural, economic and political fields.

UDK 329.18:323.1(450.36=862/863)»1925/1942«

Milica Kacin-Wohinz, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

**FAŠISTIČNI PROGRAMI RAZNARODOVANJA SLOVENCEV IN HRVATOV
V JULIJSKI KRAJINI**

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1—2, 1982, slov. (franc., angl.)

Avtorica analizira fašistične programe iz obdobja 1925—1942, katerih politični cilj je ustvariti ob meji italijansko kompaktno ozemlje kot mostišče za ekspanzijo na Balkan. V ta namen fašistični režim odvzame politične in nacionalne pravice slovensko-hrvaški manjšini in poskuša z razlaščanjem kmetijske posesti in izselitvijo slovanskega prebivalstva kolonizirati deželo; vendar načrtov, tudi zaradi odpora, ne more uresničiti.

UDK 323.1:940.534.971

Peró Morača, znanstveni svetnik, Institut za savremenu istoriju, YU-11000 Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

**NACIONALNO PITANJE U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU
I SOCIALISTIČKOJ REVOLUCIJI 1941—1945**

srbhrv. (angl., angl.)

Razprava posebej opozarja na probleme nerešenega nacionalnega vprašanja v stari Jugoslaviji kot faktorju okupatorskega razbijanja države, politiko in prakso narodnoosvobodilnega gibanja v reševanju nacionalnega vprašanja v letih 1941—1945, pojav nacionalnih vodstev narodnoosvobodilnega gibanja, prvo in drugo zasedanje AVNOJ in izgradnjo federacije v zaključni fazi vojne.

UDK 329.15(497.12)»1944/1945«

Ivan Križnar, profesor, Centralni komite ZKS, YU-61000 Ljubljana, Tomšičeva 5

**NEKATERI VIDIKI USMERJANJA DEJAVNOSTI KOMUNISTOV V LUČI
DOKUMENTOV CK KPS V LETIH 1944 IN 1945**

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1—2, 1982, slov. (franc., angl.)

Avtor na podlagi doslej neuporabljenih zapiskov sej CK KPS ugotovi, da je CK KPS kritično ocenjeval dejavnost partijskih organizacij in posameznih članov KPS ter od njih terjal aktivno in demokratično dejavnost v organizacijah in organih narodnoosvobodilnega gibanja.

UDK 329.18:323.1(450.36=862/863)»1925/1942«

Milica Kacin-Wohinz, Ph. D., Research Fellow, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Trg osvoboditve 1, 61000 Ljubljana, YU

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1—2, 1981, slov. (fr., engl.)

FASCIST PROGRAMMES FOR THE DEPRIVATION OF THE NATIONAL RIGHTS OF THE SLOVENES AND THE CROATS IN VENETIAN GIULIA

The author analyzes fascist programmes of the period 1925—1942 whose political aim was to establish, at the border, a compact Italian area as a bridgehead for their expansion into the Balkan. Therefore the Slovene-Croatian minority was deprived of their political and national rights by the fascist regime, who tried to colonize the country by expropriation of rural property and deportation of the Slav population. However, they were unable to carry out these plans because of the resistance they encountered.

UDK 323.1:940.534.971

Pero Morača, Research Fellow, Institut za savremenu istoriju, Trg Marksa i Engelsa 11, YU-11000 Beograd

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1—2, 1982, serb. croat, (engl.,

THE NATIONAL QUESTION DURING THE NATIONAL LIBERATION WAR AND SOCIALIST REVOLUTION 1941—1945

The paper deals especially with the following issues: the problems of the unsolved national question in the old Yugoslavia as a reason for the division of the state by the occupying forces, the policy and actions of the National Liberation Movement in solving the national question in the years 1941—1945, the formation of the different national leaderships during the National Liberation War, the first and second session of the AVNOJ and the formation of the federation in the last stage of the war.

UDK 329.15(497.12)»1944/1945«

Ivan Križnar, Professor, Centralni komite ZKS, Tomšičeva 5, YU-61000 Ljubljana

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1—2, 1981, slov. (fr., engl.)

SOME ASPECTS OF THE DIRECTION OF COMMUNIST ACTIVITY BASED ON THE DOCUMENTS OF THE CENTRAL COMMITTEE OF THE COMMUNIST PARTY OF SLOVENIA IN THE YEARS 1944 AND 1945

On the basis of the minutes of the meetings of the Central Committee of the Communist Party of Slovenia hitherto not utilized, the author suggests that the Central Committee of the Communist Party of Slovenia critically assessed the activity of the organisations and individual members of the Party and that it required their active and democratic involvement in organizations and bodies of the National Liberation Movement.

UDK 323.1:325.8(497.1+45)»1941/1945«

Tone Ferenc, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

NACIONALNO VPRAŠANJE O ODNOSIH MED SLOVENSKIM IN ITALIJANSKIM OSVOBODILNIM GIBANJEM

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1—2, 1982, slov. (franc., angl.)

Referat je na podlagi literature in pregleda arhivskega gradiva kratek oris reševanja nacionalnega vprašanja med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem med drugo svetovno vojno. Tema je bila v slovenski in italijanski literaturi že nekajkrat obravnavana, vendar še ni izžrpnješe in celovitejše monografije, ki bi po objektivnem pristopu upoštevala vse ohranjeno gradivo.

UDK 323.273(497.12)»1941/1945«

Boris Mlakar, mag., asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

**O POLITIČNIH PROGRAMIH SLOVENSKE KONTRAREVOLUCIJE
1941—1945**

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1—2, 1982, slov. (franc., angl.)

Avtor na podlagi arhivskih virov na kratko prikazuje načrte vodstva slovenskih protirevolucionarnih skupin, ki so ilegalno ali le posredno sodelovale z okupatorjem, a ob tem pretežno pričakovale zmago zahodnih zaveznikov. Tako klerikalci kot liberalci so bili za obnovitev kraljevine Jugoslavije, vendar federativno urejene. Nekatere disidentske skupine, predvsem klerikalna »Straža«, so bile proti Jugoslaviji ter so zahtevale ustvaritev srednjeevropske države, vendar brez Nemcev, v kateri bi prevladoval katolicizem, država pa bi bila urejena v smislu korporativizma. Kolaboracionisti na čelu z generalom Rupnikom so upali na formiranje avtonomne Slovenije v okviru velike Nemčije.

UDK 141.8(497.1)»1945/—«

Branko Petranović, dr., redni profesor Filozofske fakultete, YU-11000 Beograd, Čika Ljubina 18—20

**OKVIRI GLAVNIH TOKOVA DRUŠTVENIH PROMENA U JUGOSLAVIJI
1949—1950**

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, 1—2, srbhrv. (angl., angl.)

Avtor skuša na sintetičen način analizirati čas, ko so bili položeni temelji samoupravljanja. V prvem delu govori o težkem mednarodnem položaju, v katerem se je znašla Jugoslavija po informbiroju, v drugem delu analizira družbenopolitični sistem v prvih letih po vojni, v tretjem pa razpravlja o osnovnih predpostavkah boja KPJ in narodov Jugoslavije proti pritisku socialističnih držav in notranjim težavam v razvoju. Četrty del govori o odporu notranjih sil, naklonjenih stalinizmu, v petem pa o okoliščinah v katerih je KPJ našla alternativo proti administrativnem centralizmu, to je v delavskih svetih.

UDK 323.1:325.8(497.1+45)»1941/1945«

Tone Ferenc, Ph. D., Research Fellow, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1—2, 1982, slov. (fr., engl.)

THE NATIONAL QUESTION IN THE ATTITUDES OF THE SLOVENE AND ITALIAN LIBERATION MOVEMENTS

Based on the literature and a survey of a part of archive sources, the paper briefly discusses the process of solving the national problem in the Slovenian and Italian Liberation Movements during the Second World War. The topic has been discussed several times in the Slovene and Italian literature. However, there is no detailed and complete monography which would objectively consider all available data.

UDK 323.273(497.12)»1941/1945«

Boris Mlakar, M. A., Research Assistant, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Trg osvoboditve 1, YU-61000 Ljubljana

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1—2, 1982, slov. (fr., engl.)

POLITICAL PROGRAMMES OF THE SLOVENE COUNTER REVOLUTION 1941—1945

On the basis of archive sources the author briefly presents the programmes of the leadership of Slovene counter revolutionary groups, which openly or only indirectly collaborated with the occupying forces although they mostly expected the western allies to win. The clericals as well as the liberals supported the restoration of the monarchy in Yugoslavia but based on a federal principle. Some dissident groups, especially the clerical »Straža« were against a Yugoslav state supporting the establishment of central European state without, however, including the Germans with a catholic and corporative basis. Collaborators under their leader general Rupnik hoped for a formation of an autonomous Slovenia within the framework of a Greater Germany.

UDK 141.8(497.1)»1945/—«

Branko Petranović, Ph. D., Professor, Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18—20, YU-11000 Beograd

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1—2, 1982, serb. croat, (engl., engl.)

AN OUTLINE OF THE MAIN DIRECTION OF SOCIAL CHANGE IN YUGOSLAVIA IN 1949—1950

The author makes an attempt to analyze the period of foundation of self-management. The first part discusses the difficult international situation in which Yugoslavia has found itself after the time of the Communist Information Bureau (Cominform) while the second part deals with the socio-political system in the years immediately following the war. Fundamental concepts of the struggle of the Communist Party of Yugoslavia and of the nations of Yugoslavia against the pressures endured by the socialist states and against local difficulties of development are discussed in the third part. The fourth part deals with the resistance of the local groups in favour of Stalinism, while the fifth part describes the circumstances under which the Communist Party of Yugoslavia found its alternative to administrative centralism in workers' councils.

UDK 342.24(497.1)•1945/—*

Ivan Kristan, dr., redni profesor, Pravna fakulteta, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

FEDERALIZM V USTAVNEM SISTEMU NOVE JUGOSLAVIJE
(Enakopravnost narodov in narodnosti v federaciji)

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, 1—2, slov. (angl., angl.)

Avtor analizira ureditev federativnih odnosov v ustavnem sistemu nove Jugoslavije od narodnoosvobodilnega boja v letih 1941—1945 do sedanje ustavne ureditve na podlagi ustave SFRJ leta 1974. Poudarja kontinuiteto federativnih načel od II. zasedanja AVNOJ leta 1943 v Jajcu dalje in ocenjuje ureditev posameznih obdobj.

UDK 943.66(=863)•1945/1967*

Dušan Nečak, dr., docent, Filozofska fakulteta, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Tone Zorn, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za narodnostna vprašanja, YU-61000 Ljubljana, Cankarjeva 5

KOROŠKI SLOVENCİ V DRUGI AVSTRIJSKI REPUBLIKI

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, 1—2, slov. (nem., angl.).

Avtorja sta v razpravi pokazala politični razvoj koroških Slovencev v času od konca druge svetovne vojne do sprejetja tako imenovane sedmojuljske zakonodaje leta 1976. V prvem delu, ki sega do leta 1955 obravnavata razvoj politične diferenciacije koroških Slovencev, v drugem delu pa boj za uresničenje določil člena 7 Pogodbe o Avstriji.

UDK 342.24(497.1)1945/—

Dr. Ivan Kristan, L. D. Professor, Pravna fakulteta, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 11

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, 1—2, slov. (engl., engl.)

FEDERALISM IN THE CONSTITUTIONAL SYSTEM OF THE NEW YUGOSLAVIA (Equality of nations and nationalities in the federation)

The author analyzes the arrangement of federal relations in the constitutional system of the new Yugoslavia from the National Liberation War in the years 1941—1945 to the present constitutional arrangement based on the constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in 1974. The continuity of federal principles from the second session of the AVNOJ in Jajce in 1943 onwards is emphasized and the arrangement during individual stages is assessed.

UDK 943.66(=863)1945/1976

Dušan Nečak, Ph. D., Docent, Filozofska fakulteta, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Aškerčeva 12, YU-61000 Ljubljana.

Tone Zorn Ph. D., Senior Research Associate,
Inštitut za narodnostna vprašanja, Cankarjeva 5, YU-61000 Ljubljana

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, 1—2, slov. (germ. engl.)

CARYNTHIAN SLOVENES IN THE SECOND AUSTRIAN REPUBLIC

The authors discuss the political development of Carynthian Slovenes from the end of the Second World War to the adoption of the so-called Law of July 7. In the first part, which deals with the period up to 1955, the development of the political differentiation of Carynthian Slovenes is discussed while the second part is dedicated to the struggle for the realization of regulations of Article 7 of the Contract with Austria.

